

150
років

*Розвиток науки
в Одеському національному
університеті
імені І. І. Мечникова*

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Серія: Розвиток науки в Одеському національному університеті
імені І. І. Мечникова

Серія заснована у 2010 році

Головний редактор

доктор політичних наук,
професор *І. М. Коваль*

Редакційна колегія серії :

В. О. Іваниця, д-р біол. наук, проф. (заступник головного редактора);
С. М. Андрієвський, д-р фіз.-мат. наук, проф.; *Ю. Ф. Вакман*, д-р фіз.-
мат. наук, проф.; *В. В. Глебов*, канд. іст. наук, доц.; *Л. М. Голубенко*, канд.
філол. наук, проф.; *Л. М. Дунаєва*, д-р політ. наук, проф.; *В. В. Замо-
ров*, канд. біол. наук, доц.; *О. В. Запорожченко*, канд. біол. наук, доц.;
О. А. Іванова, д-р наук із соц. комунікацій, проф.; *В. Є. Круглов*, канд.
фіз.-мат. наук, проф.; *В. Г. Кушнір*, д-р іст. наук, проф.; *В. В. Менчук*,
канд. хім. наук, доц.; *О. В. Сминтина*, д-р іст. наук, проф.; *В. І. Труба*,
канд. юрид. наук, проф.; *В. М. Хмарський*, д-р іст. наук, проф.; *О. В. Чай-
ковський*, канд. філос. наук, доц.; *Є. А. Черкез*, д-р геол.-мінерал. наук,
проф.; *Є. М. Черноіваненко*, д-р філол. наук, проф.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Серія: Розвиток науки в Одеському національному університеті
імені І. І. Мечникова
Випуск: Психологія. Філософія

**НАПЕРЕДОДНІ АПОГЕЮ:
одеські роки філософа і психолога –
професора Миколи Яковича Грота
(1883-1886)**

Одеса
ОНУ
2016

УДК 929Грот:111/159(477.74-21)''1883/1886''
ББК 87-8(4Ук-4Од-2О)
Н 271

Автори:

Подшивалкіна В. І., д-р психол. наук, проф., Голубович І. В., д-р філос. наук, проф. Подрезова М. О., дир. Наукової бібліотеки, Хмарський В. М., д-р іст. наук, проф., Музичко О. Є., канд. іст. наук, доц.

Упорядники:

Самодурова В. В., Мурашко О. С.

Науковий редактор:

В. М. Хмарський, д-р іст. наук, проф.

Відповідальний редактор:

М. О. Подрезова

Бібліографічний редактор:

А. П. Бахчиванжи

Рецензенти:

Аляев Г. С., д-р філософських наук, проф., зав. кафедри філософії і соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка; Реєнт, О. П., д-р історичних наук, проф., член-кореспондент НАН України, заст. директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України; Рибалка В. В., д-р психологічних наук, проф., гол. наук. співробітник відділу професіології та психолого-педагогічної діагностики Інституту педагогічної освіти дорослих НАПН України.

Рекомендовано до друку вченою радою ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 9 від 30 червня 2015 року

Напередодні апогею: одеські роки філософа і психолога – професора Н 271 ра Миколи Яковича Грота (1883-1886) : монографія / В. І. Подшивалкіна, І. В. Голубович, М. О. Подрезова [та ін.] ; упоряд.: В. В. Самодурова, О. С. Мурашко ; авт. вступ. ст. І. М. Коваль ; наук. ред. В. М. Хмарський ; відп. ред. М. О. Подрезова ; бібліогр. ред. А. П. Бахчиванжи ; ОНУ імені І. І. Мечникова, Наук. б-ка. – Одеса : Одеський нац. ун-т, 2016. – 456 с. : іл. – (Розвиток науки в Одеському національному університеті ; Вип.: Психологія. Філософія)

ISBN 978-617-689-172-7

Монографія присвячена видатному філософу та психологу професору Миколі Яковичу Гроту, який доклав великих зусиль для формування вітчизняного філософсько-психологічного дискурсу та філософсько-психологічної діяльності.

Наукова робота об'єднала сучасних істориків, бібліографів, філософів та психологів університету на шляху висвітлення особливостей одеського періоду в багатогранній діяльності М. Я. Грота. Складовою частиною видання є біобібліографічний показник наукової спадщини вченого, укладений на основі фондів наукових бібліотек Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та бібліотеки Ніжинського державного університету імені М. Гоголя. У монографії вперше представлені конспекти лекцій з філософії М. Я. Грота, а також маловідомі статті, які були надруковані в одеських газетах тих часів.

Видання призначено як для психологів, філософів, істориків, науковців, так і для всього наукового та освітянського співтовариства.

УДК 929Грот:111/159(477.74-21)''1883/1886''
ББК 87-8(4Ук-4Од-2О)

ISBN 978-617-689-172-7

© ОНУ імені І. І. Мечникова, 2016
© Наукова бібліотека, 2016

Зміст

Вступ	13
-------------	----

ЧАСТИНА ПЕРША, МОНОГРАФІЧНА

Передмова.....	16
----------------	----

Розділ I. М. Я. Грот у стінах Новоросійського університету

(Хмарський В. М., Музичко О. Є.)

1.1. Шлях до Одеси	19
1.2. Імператорський Новоросійський університет у 1883-1886 роках: стабілізація в умовах консервативного розвороту	26
1.3. На сторінках історії університету та університетської історіографії.....	39

Розділ 2. Громадське звучання науково-просвітницької діяльності

М. Я. Грота (Подрезова М. О.)

2.1. Громадянин та популяризатор академічної науки . . .	47
2.2. Ранні філософські роздуми та створення власних теорій	54
2.3. Благодійна діяльність з приводу вшанування пам'яті великого італійського вченого	57
2.4. Громадський темперамент та пошуки науковця.	61

Розділ 3. «Філософський скиталець» і «homo viator».

Філософські погляди М. Я. Грота.

Проект реформи філософії (Голубович І. В.)

3.1. Етапи інтелектуальної еволюції, філософський стиль та філософський етос	74
3.2. Переломний характер одеського періоду у філософській еволюції, його загальний зміст та періодизація	79
3.3. Проект реформи «філософської справи», його синтетична архітектоніка	82
3.4. Проект реформи філософії в трьох інтелектуальних локусах: публічна лекція, навчальний курс, філософська полеміка (одеський контекст)	86

Розділ 4. Методологічні проблеми психології у творчості М. Я. Грота та сучасність (Подшивалкіна В. І.)	
4.1. Методологія як теорія мистецтва.	110
4.2. Методологічні полюси психології: між природничою та гуманітарною методологією	116
4.3. Проект національного професійного контексту.	126

ЧАСТИНА ДРУГА, АРХЕОГРАФІЧНА

Розділ 1. Академічні оцінки наукового доробку М. Я. Грота напередодні приїзду до Одеси	
1.1. Відгук на магістерську дисертацію М. Я. Грота . . .	133
1.2. Відгук на докторську дисертацію М. Я. Грота	138

Розділ 2. Текст лекцій М. Я. Грота в Одесі	
2.1. Грот М. Я. Введення в курс історії філософії. Лекції професора Новоросійського університету М. Я. Грота : літографія (Одеса, 1884)	147

Розділ 3. Публіцистика. Статті М. Я. Грота в газеті «Одесский вестник»	
3.1. Ещё о субъективизме в социологии: возражение профессору Н. Карееву	226
3.2. Еще несколько соображений о задачах социологии и о научном анализе понятия «прогресс»	233
3.3. Замечательный пример множественности состояний сознания у одного и того же субъекта. . .	239
3.4. Об изменении в сознании личности	251

Розділ 4. Наративи. М. Я. Грот очима сучасників	
4.1. Н. Я. Грот: краткий биографический очерк и характеристика его работ. (М. Я. Грот : короткий біографічний нарис та характеристика його робіт)	254
4.2. Студент [Гутор]. Труды профессора Грота : письмо в редакцию. (Студент [Гутор]. Праці професора Грота: лист до редакції)	259
4.3. О практических занятиях по психологии под руководством профессора Н. Я. Грота. (Про практичні заняття із психології під керівництвом професора М.Я. Грота)	266
4.4. Л. Ж. На лекциях: [о манере одесских профессоров читать лекции].	

(Л. Ж. На лекціях: [про манеру одеських професорів читати лекції]) . . .	267
4.5. Челпанов Г. И. Памяти проф. Н. Я. Грота (Челпанов Г. И. Пам'яті М. Я. Грота)	271
4.6. Э. Р. [Радлов Э.Л.] Н. Я. Грот : некролог (Е. Р. [Радлов Е. Л.] Н. Я. Грот : некролог)	282

Розділ 5. Епістлярія. Листи М. Я. Грота до М. М. Ланге

5.1. Лист М. Я. Грота до М. М. Ланге від 4 листопада 1889 р.	289
5.2. Лист М. Я. Грота до М. М. Ланге від 28 листопада 1889 р.	290
5.3. Лист М. Я. Грота до М. М. Ланге від 12 березня 1895 р.	291

ЧАСТИНА ТРЕТЯ, БІОБІБЛІОГРАФІЧНА

Науковий спадок М. Я. Грота у фондах університетських бібліотек України. Біобібліографічний покажчик (Самодурова В. В., Мурашко О. С.)	294
--	-----

ПІСЛЯМОВА	409
ПОКАЖЧИК ІМЕН	412
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ	437
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	438

«Очевидно, личность человека не есть только его животнo-психическая индивидуальность, а сочетание этой последней с мировым духовным началом, с божественной творческой силой, создающей мир, и в этой последней находятся корни всей нашей нравственной жизни...»

Н. Я. Грот

(Устои нравственной жизни и деятельности // Вопросы философии и психологии. 1895. № 27)

Николай Троцкий.

ВСТУП

Історична контекстність університетської освіти стає важливою умовою формування змістовної автономії регіональних університетів, що передбачена новим Законом України «Про вищу освіту». Особливістю українських регіонів є їхня історична належність до різних державних утворень, зв'язки з їхніми культурними традиціями і, водночас, розвиток за своєю траєкторією, виходячи з особливостей територіального розташування. Контекстність університетської освіти визначає, перш за все, готовність викладачів та студентів, як частини місцевої громади, відповідати на унікальні виклики саме у своєму регіоні. Відомі науковці створюють специфічні контексти функціонування та розвитку місцевої громади, формування її єдності, з одного боку, а з іншого – включеність її у світовий простір. Історичне формування громади задає як традиції, так й новітні інноваційні вектори її розвитку у майбутньому.

Наближається 150-літній ювілей Одеського національного університету імені І. І. Мечникова – найстаршого вищого навчального закладу південної України. Його історію склали імена великих вчених. Навряд чи знайдеться факультет чи спеціальність у витоків яких не стояли б вчені, чий імена прикрашають скарбницю світової науки. Наукова бібліотека започаткувала серію видань, що присвячені творчості видатних вчених, які викладали в університеті у різні історичні періоди. Ця монографія є ще одним виданням з цієї серії і присвячена професору Миколі Яковичу Гроту – видатному філософу та психологу, творчість якого пов'язана з історією трьох вітчизняних університетів: Ніжинського, Київського та Одеського. Саме одеському періоду в творчості видатного вченого – засновника першого в Російській імперії наукового журналу з проблем філософії та психології, голові Московського психологічного товариства присвячена ця монографія.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова має великий і безцінний фонд Наукової бібліотеки, де зібрано багато видань, які не стали ще предметом наукових досліджень. Саме дослідження бібліографів та їхня співпраця з колегами інших вітчизняних наукових бібліотек дозволила об'єднати та оновити бібліографію праць М. Я. Грота

в Україні. В архівах міста та Наукової бібліотеки ОНУ зберігаються матеріали, які ще не були представлені науковій спільноті та широкій публіці. Вони розкривають творчу лабораторію нашого видатного попередника. У монографії вперше надруковані листи професора М. Я. Грота до іншого професора університету – засновника першої психологічної лабораторії в Росії М. М. Ланге. Вперше представлені конспекти лекцій з філософії М. Я. Грота, які за своєю глибиною мають значний інтерес для сучасників, а також вперше представлені статі, які були надруковані на шпальтах одеських газет тих часів та не відомі широкій спільноті. Крім того представлені архівні документи, що пов'язані з історією переїзду М. Я. Грота до Одеси.

Даний проект – результат зусиль бібліографів, істориків, філософів та психологів. Вперше в цій серії видань зроблено глибокий аналіз історичного контексту діяльності професорів університету. Висвітлення подій та атмосфери, у якій працював М. Я. Грот, дає можливість побачити багатомірний історичний контекст одеського періоду його творчості. Вперше розкрита суспільна активність М. Я. Грота як члена різних співтовариств та публічного лектора, що представляв городянам Одеси сучасні наукові досягнення. Психолог та філософ зробили спробу виокремити сучасні вектори аналізу творчості М. Я. Грота в контексті сьогодення.

Впевнений, що повернення яскравих імен попередників, які зробили славу Одеському національному університету імені І. І. Мечникова, буде сприяти подальшому його розвитку в ім'я розквітання України та Одещини.

Ректор Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова,
доктор політичних наук, професор
І. М. Коваль

*Частина перша,
монографічна*

ПЕРЕДМОВА

Сучасність має глибокі коріння у минулому, а величність подій попередників значно впливає на наше сьогодні. М. Я. Грот писав про необхідність вивчення історії науки, відзначаючи, що вона дає нам в руки ключ до розв'язання багатьох проблем, що стоять перед сучасністю¹. Кожен, хто звертається до праць класиків, з подивом виявляє, як сучасно звучать їхні ідеї сьогодні, і незалежно від своїх наукових інтересів знаходить безліч ниточок, які пов'язують сучасність з попередниками.

Безумовні досягнення радянських філософів, психологів та істориків, але й ідеологізований підхід до аналізу робіт своїх попередників та спрямованість на висвітлення історії матеріалістичних ідей сприяли залишенню у тіні історії представників так званих ідеалістичних підходів у психології та філософії. Це призвело до того, що цілий пласт вітчизняних вчених був виключений з пам'яті наступних поколінь. Саме набуття незалежності України сприяло процесу переосмислення не тільки історії країни в цілому, але й історії окремих наук.

Ім'я Миколи Яковича Грота – це ім'я видатного вітчизняного філософа та психолога, який доклав великих зусиль до формування вітчизняного філософсько-психологічного дискурсу та філософсько-психологічної спільноти, сучасних наукових шкіл та інтересу до них з боку громадян країни.

Унікальність монографії полягає в тому, що авторський колектив зробив спробу у контексті 150-ювілею Одеського національного університету представити широкому читацькому загалу одеський період у творчості одного з відомих вчених університету, який сприяв розвитку філософської та психологічної науки в країні, зокрема в одеському регіоні.

Філософським поглядам М. Я. Грота присвячено не так багато досліджень, як цього заслуговує цей видатний мислитель, реформатор вітчизняної філософії. В сучасній Україні з'являються лише перші філософські «гротознавчі» розвідки, проте немає жодної спеціальної праці, яка б була присвячена саме одеському періоду життя та творчості мислителя в контексті еволюції його філософських поглядів. Видання, яке ми пропо-

¹ Грот Н. Я. Основания экспериментальной психологии. М., 1896. 55 с. – Отд. отт. журн. «Вопр. философии и психологии» (1895, кн. 30).

нуємо, концентрує увагу на проекті реформи філософії, що була розроблена Миколою Гротом під час його перебування в Одесі, в Новоросійському університеті. Втілення основних її елементів у життя, передусім через створення першого в Російській імперії спеціалізованого філософсько-психологічного журналу «Питання філософії та психології», здійснилося вже на останньому етапі творчого шляху мислителя, в Москві. Без перебільшення слід констатувати, що завдяки Миколі Гроту організаційно сформувався центр вітчизняної філософської та психологічної думки. Якщо скористуватися улюбленим виразом вченого – «організм науки», то можна стверджувати, що він був безпосередньо причетний до народження та оформлення «організму» філософії та психології в Росії та Україні. І такий важливий результат заслуговує, на наш погляд, більш високої оцінки ніж створення якоїсь спеціалізованої наукової чи філософської школи.

Для виконання грандіозної справи «постановки філософського дела» у М. Я. Грота було найважливіше – захоплення філософією та психологією, а також організаційний талант. Якщо ми спробуємо сучасною мовою висловити сутність його особистісної обдарованості, то це – проєктивний та технологічний талант філософа, маємо на увазі сучасні «соціальні технології», «освітні технології», «соціокультурні технології», «інтелектуальні технології» тощо.

З методологічної точки зору остання чверть ХІХ століття, коли творив М. Я. Грот, характеризується розгортанням дискусії про можливість використання наукової парадигми, що сформувалася у лоні природничих наук та сприяла їхньому розвитку, у гуманітарному знанні, зокрема психології. Через століття зі зміною наукових парадигм та з формуванням постнекласичної парадигми, що звертає увагу не стільки на типове, загальне, об'єктивне, але й на унікальне, неповторне, виникає необхідність виявлення історії ідей та підходів, що забезпечували дослідження в іншому ракурсі. Саме звернення до відтоків цієї дискусії задає деякі нові орієнтири для руху вперед. М. Я. Грот був першим, який звернув увагу на необхідність розвитку «мистецтва пізнання», тобто методології пізнання, та сприяв формуванню кола методологічних проблем психології, зокрема питань обмежень використання методів природних наук для вивчення психологічних феноменів, місця психології у системі наук.

Робота над монографією об'єднала сучасних істориків, бібліографів, філософів та психологів університету на шляху висвітлення не тільки особливостей багатовекторної діяльності М. Я. Грота, але й у пошуках архівних матеріалів одеського періоду, що представлені у фондах Наукової бібліотеки та Державного архіву Одеської області.

Монографія складається з трьох частин. Перша частина присвячена аналізу наукової та громадської діяльності М. Я. Грота одеських часів, у другій – представлені архівні документи, які пов'язані з цим періодом. А у третій – бібліографічний покажчик.

Історики поставили за мету представити нарис діяльності університету у 80-х роках XIX століття та обставини появи в ІНУ молодого, але вже достатньо відомого на той час у країні філософа та психолога. Вперше розкрита суспільна активність М. Я. Грота як члена різних співтовариств та публічного лектора, який представляв городянам Одеси наукові досягнення. Тим самим через біографію конкретного вченого розкриваються зв'язки професорів університету з місцевою громадою, з колегами університетів різних регіонів України, зокрема – Київським, Харківським, Ніжинським університетами Російської імперії, зокрема з Санкт-Петербурзьким та Московським, а також з відомими університетськими центрами Європи.

Автори, перш за все, орієнтували видання як на широку публіку, так і на внутрішнього університетського читача: викладачів, аспірантів та студентів гуманітарних факультетів з надією привернути їхню увагу до наукової спадщини М. Я. Грота. Ми маємо надію, що саме знання історії свого регіону, свого міста та свого університету можуть сприяти тому змістовному патріотизму, який є підґрунтям розвитку країни на локальному та глобальному рівнях.

Автори

РОЗДІЛ І. М. Я. Грот у стінах Новоросійського університету

(Хмарський В. М., Музичко О. Є.)

У лютому 1883 р. до Одеси надійшли дві телеграми з Києва від одного й того адресанта – декана історико-філологічного факультету університету Св. Володимира видатного історика-україніста професора Володимира Боніфатійовича Антоновича. Торкались вони однієї особи – Миколи Яковича Грота. Перша з них, від 11 лютого, на ім'я професора імператорського Новоросійського університету (далі – ІНУ) Олександра Олександровича Кочубинського («Диспут Грота закінчено. Визнано доктором»). Друга, від 28 лютого, на ім'я ректора ІНУ Семена Петровича Ярошенка («Засвідчую, що рада університету Св. Володимира визнала ступінь доктора філософії професора Ніжинського інституту Миколи Грота»)¹. Як виявилось, пов'язане це було з інтересом ІНУ до особи молодого й здібного науковця.

1.1. ШЛЯХ ДО ОДЕСИ

Доля відміряла Миколі Яковичу Гроту небагато – він помер на 48-му році життя, яке було наповнене невтомною працею і злетами наукової думки у царині гуманітаристики, насамперед у філософії та психології. Всі біографічні нариси, від некрологів до сучасних статей² дають нам підстави уявити його короткий життєвий шлях у межах трьох етапів – формування особистості, становлення науковця та максимальної реалізації. Народився він 18 квітня 1852 р. у родині відомого філолога Якова Карловича Грота. Етнічне коріння Гротів було німецьким – у 1758 р., під час Семилітньої війни, лютеранський священик Іоахім Христіан Грот перебрав-

¹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр.17. Арк. 39-40 зв.

² Сумарокова Л. М., Іванова-Георгієвська Н. А., Іванков О. П. Грот Микола Якович // Професори Одеського (Новоросійського) університету : біогр. словник. 2-е вид., доп. Т. 2. Одеса, 2005. С. 359-364.

ся до Санкт-Петербургу¹ і започаткував культурне гніздо, з якого беруть витоки всі успіхи Гротів, які досягли чималих висот у культурному житті Російської імперії. Отже, формування особистості М. Я. Грота відбувалось у сімейному колі, гімназіях – приватній Відемана (1862-1868), Ларінський (1868-1871) у Санкт-Петербурзі та на історико-філологічному факультеті (відділення філософії) тамтешнього університету. Розквіт творчості науковця пов'язаний безсумнівно з Москвою, до якої він потрапив у 1886 р. Саме там реалізував себе максимально як ординарний професор Московського університету, керівник Московського психологічного товариства (1888), засновник журналу «Вопросы философии и психологии». Між цими двома етапами – становлення науковця, яке відбувалось протягом 11 років: один рік перебування за кордоном (у тодішній Німецькій імперії – Берлін, Страсбург), сім років праці в Історико-філологічному інституті князя Безбородька у (1876-1883) та три роки – в імператорському Новоросійському університеті. Отже, одеські роки стали, на нашу думку, своєрідним завершенням інтелектуального трампліну перед його злетом на вершини тогочасної науки. Саме усвідомленню цього періоду у його житті і будуть присвячені наші зусилля у цій книзі, щоб побачити як він реалізував на півдні України уже набутий потенціал і який доробок сформувався тут, що у подальшому був реалізований у Москві.

Формулярний список М. Я. Грота, який зберігається у Державному архіві Одеської області, як і належить такому документу, вельми лапідарний і містить всього три записи про його «одеський» період: 1) «Згідно з обранням Радою Новоросійського університету, пропозицією міністра народної освіти від 22 листопада 1883 року за №15163, затверджений ординарним професором цього університету по кафедрі філософії з 1883, листопада 1»; 2) «Государ. імператор, згідно з поданням комітету міністрів, милостиво дозволив у 20 день грудня 1885 року пожалувати за відмінно сумлінну службу і особливу працю орден Св. Анни 2-го ст.»; 3) «За пропозицією міністра народної освіти від 20 серпня 1886 року за № 12338 переведений до Московського університету по кафедрі філософії з 1886, серпня 20»². У стислому автобіографічному нарисі М. Я. Грота, датованому квітнем 1894 р., про час, проведений в Одесі сказано на загальному тлі свого життя між «ніжинським» та «московським» періодами його життя і так само вельми лаконічно: «у 1882 р. Грот надрукував, після року роботи у Тюбінгені (місто у Німеччині, що зараз знаходиться у межах землі Баден-Вюртемберг, університет якого є одним з найстаріших і разом з Гейдельберзьким, Гьоттінгенським, Марбурзьким і Фрайбурзьким входить до п'ятірки «класичних» у країні – авт.), свою докторську дисертацію «До питання про реформу логіки», котру захистив з великим успіхом у

¹ Грот Я. К. Заметка о пасторе Гроде // Сб. отд-ния рус. языка и словесности. 1868. Т. 5. Ф. 45. Оп. 7.

² ДАОО. Там само. Спр.18. Арк. 209-211.

Київському університеті. У 1883 р. М. Я. було одногосно обрано ординарним професором філософії факультетом і радою Новоросійського університету в Одесі, а в 1886 р. було призначено ординарним професором на ту саму кафедру Московського університету»¹. Втім за цими скупими рядками стояли певні життєві обставини та формальні стосунки з ІНУ. Останні відбилися у кількох справах архівного фонду ІНУ у Державному архіві Одеської області, в яких зібрано інформацію «про призначення, затвердження, переміщення та звільнення викладачів і чиновників університету» та протоколах засідань ради ІНУ, що в ті роки ретельно готували до друку й публікували.

Про обставини і мотиви, що спонукали М. Я. Грота у «ніжинські» роки шукати інше місце роботи, докладно написали ще понад століття тому його однокашник по навчанню у Санкт-Петербурзькому університеті Володимир Іванович Шенрок (1853-1910) – історик літератури й відомий гоголезнавець та Володимир Миколайович Івановський (1867-1939) – колишній вихованець і колега по Московському університету. Стаття першого з авторів з'явилась 1899 р. як розлогий некролог, що містив багато особистих спогадів, а друга – 1900 року у журналі «Вопросы философии и психологии» (автор на той час був приват-доцентом Московського університету, вченим секретарем названого видання). Гадаємо, що саме через особливу цінність цих матеріалів упорядники включили їх до збірки «Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей», що вийшла у Санкт-Петербурзі 1911 року.

На підставі наведеного матеріалу в обох згаданих вище статтях можна стверджувати, що М. Я. Грот після завершення історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету (1875) замислювався над шляхом ученого і найбільше його приваблював Московський університет. Проте там місця не було – з 1875 р. кафедру філософії очолював Матвій Михайлович Троїцький (1835-1899). Вже з кінця 70-х років вони плекали плани про переїзд його до Москви, адже можна було зайняти й посаду приват-доцента. Проте реалізувати цей план з різних обставин не вдавалось, а тим часом М. Я. Грот підготував дві дисертації, які через близькість Ніжина до Києва і були там захищені (1880 та 1883 роки).

В ДАОО збереглися тексти відгуків на дисертації М. Я. Грота – магістерську та докторську (власне рекомендація до захисту від 16 листопада 1882 р.), що належать, як ми передбачаємо, перу професора О. О. Козлова. Відгуки засвідчив декан історико-філологічного факультету В. Б. Антонович. Вважаємо за потрібне оприлюднити ці відгуки у нашій книзі, адже ці тексти свідчать про безсумнівне визнання науково-

¹ Грот Н. Я. Автобиографический очерк // Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей. СПб, 1911. С.340.

го доробку М. Я. Грота у тогочасній гуманітаристиці. Водночас вони є пам'яткою думки автора, а також культури й стилю написання подібних текстів у відповідну добу.

Причиною виїзду з Ніжина було бажання молодого науковця реалізувати себе у максимально сприятливому інтелектуальному фаховому середовищі. Передумовою стала зміна у 1882 р. директора інституту М. О. Лавровського (1825-1899), який надавав як навчальному закладу, так і самому М. Я. Гроту, ширші можливості для розвитку. Принагідно зазначимо, що характер їхніх близьких стосунків ілюструє той факт, що М. Я. Грот побрався з його дочкою – Наталією Миколаївною (1860-1924). М. Я. Грот та його тесть померли в один рік і поховані у маєтку Лавровських у селі Кочеток у Слобідській Україні (нині селище у Чугуївському районі Харківської області) Наступник М. О. Лавровського багато в чому змінив інститутське життя, і як справедливо зазначив В. М. Івановський. І зміни були у душі нового університетського статуту (1884), напередодні прийняття якого й відбувся виїзд М. Я. Грота до Одеси¹. Ну а приводом стала пропозиція О. О. Кочубинського, яка була дуже слушною при бажанні М. Я. Грота залишити Ніжин і за неможливості переїзду до Москви. Принагідно зауважимо, що у рік відкриття (1865) ІНУ робив пропозицію професору М. М. Троїцькому посісти кафедру філософії, але той відмовився віддавши перевагу Казанському університету.

Вперше питання про особу М. Я. Грота офіційно пролунало на засіданні історико-філологічного факультету ІНУ 28 лютого 1883 року – у день надходження другої з названих телеграм В. Б. Антоновича. Ординарного професора Історико-філологічного інституту князя Безбородько у Ніжині на рівнозначну посаду по кафедрі філософії в ІНУ запропонував згаданий вище професор О. О. Кочубинський (1845-1907) – відомий славіст, ординарний професор і очільник кафедри слов'янської філології². Прикметно те, що пропозиція пролунала незважаючи на те, що вакансії ординарного професора на історико-філологічному факультеті не було. Тому О. О. Кочубинський запропонував створити додаткове місце ординарного професора, а платню йому сформувати за рахунок вільних коштів від вакантної екстра-ординатури з доданням грошей з резервних фондів – «від залишків від особистого складу» (ця сума мала скласти ще одну тисячу рублів щорічно). На факультеті вирішили «через труднощі заміщення філософської кафедри, а також з огляду на чесноти запропоно-

¹ Івановський В. Н. Очерк жизни и деятельности Н. Я. Грота // Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей. СПб, 1911. С. 75-79

² Баранник Л. Ф., Самойлов Ф. О. Кочубинський Олександр Олександрович // Професори Одеського (Новоросійського) університету : біогр. словник. 2-е вид., доп. Одеса, 2005. Т. 3. С. 135-136.

ваного кандидата» обрати його дев'ятим ординарним професором на тих умовах, про які йшлося вище і одногосно проголосували за цю пропозицію. Згідно з правилами, декан історико-філологічного факультету Іван Степанович Некрасов (майбутній ректор ІНУ у 1890-1895 рр.) звернувся до ради ІНУ, щоб розглянути це питання і піддати кандидата другому балотуванню¹. Принагідно зазначимо, що він супроводив відповідного документа до ради ІНУ з двома наведеними вище відгуками на дисертації М. Я. Грота та запискою О. О. Кочубинського, які той використав для обґрунтування власної позиції.

Питання щодо запрошення М. Я. Грота було розглянуто на засіданні ради ІНУ 3 березня 1883 р. На ньому обговорили штатний розклад на історико-філологічному факультеті, який передбачав наявність у складі цього університетського підрозділу вісім посад ординарних професорів та чотири – екстраординарних. Втім на той час діяв тимчасовий штатний розпис за яким передбачалось на одного екстраординарного професора менше. Проте і цей склад був не укомплектований – реально працювала зазначена в обох випадках кількість ординарних професорів та один екстраординарний. Саме це дало підстави О. О. Кочубинському, а за ним і всьому факультету, клопотатись про переведення посади екстраординарного професора в ординарну. Питання було принциповим – адже доктор мав претендувати саме на таку посаду, та й у фінансовому вимірі була помітна різниця. Рада ІНУ вирішила дати справі ходу, адже й були формальні підстави цієї трансформації, передбачені відповідним параграфом університетського статуту 1863 р. та рішень міністерства народної освіти (1868). Під час обговорення у математика професора Є. Ф. Сабініна виникли сумніви, чи не претендує історико-філологічний факультет на надштатний розпис. Колізія полягала у тому, що у запропонованій факультетом комбінації ординарний професор мав одержувати невідповідну платню (хоч і з доплатою, причому не можна було розраховувати на спеціальний фонд ІНУ, і підкреслюванням, що кошти мають бути «від залишків від особистого складу»). Отже треба уникнути непорозуміння, щоб у столиці не зрозуміли це як претензію саме на надштатну одиницю, що суперечить університетському статуту і обов'язково зустріне заперечення міністра, що у практиці ІНУ вже бувало. У відповідь на це професор Л. Ф. Воеводський зазначив, що мова не йде про надштатну ставку. Тому рада вирішила «щоб професора Грота було переведено на першу із зайнятих ординатур, тільки-но її буде звільнено».

Враховуючи, що О. О. Кочубинський був членом ради ІНУ, то його пропозицію щодо М. Я. Грота було виголошено у повному обсязі. Наведемо прикінцеві зауваження його записки, яку незабаром він опублі-

¹ Протоколи засідань совета императорского Новороссийского университета, 1882-1884 (далі – Протоколи). Одесса, [Б. г].

кував окремою брошурою¹: «Спеціальність М. Я. Грота – психологічні науки. Ці науки п. Грот визнає, але погоджуючись з позитивістами і деякими фізіологами, визнає самостійними від інших наук про організм, адже явища природи, що їх вони вивчають, ускладнені особливим фактором – свідомістю, котре вивченню звичайною фізіологією не піддається. М. Я. Грот переважно психолог і намагається здійснити розв'язання всіх філософських питань, якими він займається на ґрунт психологічний. Його не можна вважати прямим послідовником тої чи іншої школи, але ж [він] прагне на підставі наукових результатів, здобутих різними психологічними школами, надати самостійної постановки кожному питанню, з яким він стикається у своїх працях. Критики, російські та іноземні, досі зустрічали ці спроби самостійного аналізу прихильно і цим заохочували автора до подальшої роботи у цьому ж напрямку». І з резюмуючої частини: «таким чином, серйозна підготовка, знання свого предмету, відданість науці, талант письменника – все говорить на користь кандидатури, що запропонована». На завершення О. О. Кочубинський додав і про семирічний викладацький досвід у Ніжині, де претендент читав психологію, логіку, древню, середньовічну та нову історію філософії в обсязі 6-7 лекцій щотижнево². Отже, справа мала позитивну перспективу, що й відбулось – рішення було прийнято одногосно 24 голосами. Згідно з діючими правилами, рада просила попечителя навчальної округи просити міністра народної освіти підтримати це рішення³.

Варто все таки визнати, що певна «паперова» колізія була, адже перебір одних посад був не зовсім прийнятною ситуацією для бюрократичної системи, щоб не викликати заперечення «на горі». За тогочасними правилами бюрократії ректор ІНУ поцікавився вже у березні того року у свого колеги в Історико-філологічному інституті князя Безбородько про відсутність перешкод на перехід викладача до ІНУ, на що останній цілковито погодився і надіслав його формулярний список. Після цього ІНУ повідомив, у квітні, про своє березнєве рішення попечителя Одеської навчальної округи, який був головним крайовим представником державної влади у сфері освіти й науки. На цій посаді у той час працював Петро Олексійович Лавровський (1827-1886) – відомий вчений, філолог-славист, який багато уваги у роки попечительства (1880-1885) приділяв ІНУ. Особливо зазначимо, що він був рідним братом тестя М. Я. Грота – М. О. Лавровського. Оскільки П. О. Лавровський дуже добре знав кадрову ситуацію в університеті, то, очевидно, що саме він і запропонував своєму родичеві перейти до ІНУ. До того ж, як славист, він чудово знав професора О. О. Кочубин-

¹ Кочубинский А. А. Очерк учебно-литературной деятельности проф. Н. Я. Грота. Одесса, 1883. 25 с.

² ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 17. Арк. 47 зв.

³ Протоколы. С. 80-81.

ського, і, гадаємо, саме йому відвів роль промоутера у цій справі. Згодом молодший брат М. Я. Грота – Костянтин Якович – опублікував про братів Лавровських статтю (принагідно зазначимо, що саме він був упорядником збірки спогадів і матеріалів про свого старшого брата, яку було згадано вище)¹. У свою чергу П. О. Лавровський звернувся до міністра народної освіти з проханням розпочати М. Я. Гроту роботу в ІНУ хоча б з 1 червня 1883 р. Проте товариш міністра князь М. С. Волконський, який заміняв відсутнього тоді міністра І. Д. Делянова, відповів у травні відмовою, мотивуючи це тим, що без звернення, причому у законодавчому порядку, до міністра фінансів, це питання розв'язати не можливо, хоча особисто був не проти пропозиції ректора ІНУ. Отже, у справі з'явилися ознаки канцелярської тяганини, яка за свідченням В. І. Шенрока дуже засмучувала М. Я. Грота, що навіть призвело до невластивої йому апатії².

У червні ректор ІНУ знову порушив питання про переведення М. Я. Грота – «через важливість кафедри філософії не лише для історико-філологічного факультету, але й для університету, і труднощі її заміщення»³. Міністр І. Д. Делянов звернувся з цією проблемою аж до Державної ради. Там у серпні було зроблено два зауваження, які були взаємно виключними: 1) у разі надання додаткової посади вона мала бути лише тимчасовою – до відкриття вакансії; 2) після смерті професора І. І. Патлаєвського можна скористатись саме цією вакансією⁴. Проблема лише полягала у тому, що І. І. Патлаєвський був викладачем юридичного факультету. До того ж у вересні декан названого підрозділу М. І. Малинін повідомляв раді ІНУ, що уже зроблено оголошення про заміщення її іншим кандидатом зазначеної вакансії і тому рекомендував раді повернутись до попереднього клопотання. Рада ІНУ взяла це до уваги і далі папери пішли по знайомій траєкторії: попечитель навчальної округи – міністр – Державна рада – міністр – попечитель. Останній повідомив наприкінці листопада, що справа, врешті, знайшла своє позитивне розв'язання і ухвалена імператором. Було дозволено започаткувати одну додаткову тимчасову посаду ординарного професора, яка мала бути скасована при відкритті вакансії, а кошти, як і передбачалось, мали сформуватись «за рахунок залишків від сум, асигнованих на утримання особистого складу». Остаточо крапку у зарахуванні М. Я. Грота до ІНУ було поставлено листом попечителя, який повідомляв про дату від якої варто відраховувати його перебування на посаді ординарного професора в Одесі – з 1 грудня 1883 року⁵. Отже, у такий спосіб було завершено таку вельми

¹ Грот К. Я. Братья П. А. и Н. А. Лавровские как деятели науки и просвещения // Изв. Отд-ния рус. языка и словесности Академии наук. М., 1929. Т. 2, кн. 2. С. 417-425.

² Шенрок В. И. К биографии Н. Я. Грота // Ист. вестник. 1899. Т. 9. С. 869.

³ ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр.17. Арк. 63.

⁴ Там само. Арк. 70-70 зв.

⁵ Там само. Ф. 45. Арк. 168-169, 171.

неординарну штатну ситуацію з ординарним професором. Сам М. Я. Грот був настільки впевнений, що справу буде розв'язано позитивно і ще до офіційного затвердження переїхав до міста над Чорним морем (що було, на думку його однокашника і друга В. І. Шенрока, який добре його знав, дещо поспішно, хоча і притаманно його натурі¹).

Отже, відтоді М. Я. Грот став частиною професорської корпорації найстарішого, хоч на той час і дуже молодого – навіть ще не двадцятилітнього, вищого навчального закладу у регіоні, який, по суті, переживав фазу свого формування і становлення.

1.2. ІМПЕРАТОРСЬКИЙ НОВОРОСІЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У 1883-1886 РОКАХ: СТАБІЛІЗАЦІЯ В УМОВАХ КОНСЕРВАТИВНОГО РОЗВОРОТУ

В історіографічній традиції Імператорського Новоросійського університету період першої половини 1880-х років не виокремлюється, зливаючись з ширшим періодом другої половини XIX ст.² Майже всі історики, услід за більшістю сучасників (зокрема, мемуаристів) зауважували головну обставину саме цих часів – підготовку та впровадження положень університетського статуту 1884 року³. Втім, ми зосередимось на вужчому відтинку – лише менше трьох років, адже маємо на меті окреслити стан закладу в період викладання тут М. Я. Грота. А це, попри те, що філософа, як відомо, обирали та затверджували довго (тобто, формально можна було б «розтягнути» гротівський період з весни 1883 року) – 1 грудня 1883 (вступна лекція в ІНУ⁴) – 1 червня 1886 років (переїзд до Москви). Втім, як і щодо відправного моменту, відлуння викладання М. Я. Грота відчувалось і дещо далі: у 1887 р. за його позитивним відгуком золоту медаль за роботу з філософії отримав Г. І. Челпанов. Але цей відгук, звісно, вже не можна вважати частиною «доби Грота» в історії ІНУ.

Ліберальна історіографія та мемуаристика зображувала у темних тонах 1880-ті роки в історії ІНУ. Зокрема, О. М. Мечникова вважала, що «до

¹ Шенрок В. І. Воспоминания о Н. Я. Гроде // Ист. вестник. 1899. Т. 9.

² Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка. Академические списки. Одесса, 1890. XV, [1], 734, [2], XC с. ; Історія Одеського університету за 100 років. Одеса, 1968. С. 12-33 (період 1865-1895 років) ; Hausmann G. Universität und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865-1917 : Soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches. Stuttgart, 1998.

³ Посохов С. И. Уставы российских университетов XIX века в оценках современников и потомков // Вопросы образования : ежекв. научно-образоват. журнал. Издается с 2004 г. 2006. № 1. С. 370-382.

⁴ Грот Н. Я. Опыт нового определения понятия прогресса : вступ. лекция, читанная в Новорос.ун-те 1 дек. 1883 г. Одесса, 1883. 21 с.

1881 года возможно еще было находить утешение и убежище в научных работах, но реакция, наступившая затем, стала уже грозить не только независимости, но и самой жизни и достоинству университета»¹. Справді, університет втратив кілька талановитих вчених та педагогів через політичні тертя, передусім І. І. Мечникова, О. С. Посникова, П. П. Цитовича (додамо до них історика В. І. Семевського, який бажав розпочати кар'єру в ІНУ, але був забалотований Радою через неблагонадійність). Деякі переїжджали не через політику, а через бажання вирватись з провінційного намулу до провідних наукових центрів, підвищитися у кар'єрній ієрархії (Ю. С. Гамбаров), або й просто через несприятливі життєві обставини (В. М. Пирогов). Зазнав втрат ІНУ вже у період перебування М. Я. Грота й через смерть діючих викладачів: І. І. Патлаєвського та М. М. Шпілевського. Запровадження нового статуту не викликало захвату і серед професорів, що загалом не належали до ліберального або лівого табору. Так, в петербурзькій комісії зі створення університетського статуту 1884 року, проректор ІНУ Ф. І. Леонтович належав до професорів, які заперечили намагання уряду встановити повний контроль над університетським життям. Першочерговим завданням вони вважали збільшення фінансування вищих закладів освіти². Вагання уряду викликали в нього розчарування: «в комісії ми товчемо воду в ступі. Нічого нового не виходить, все залишається по старому»³. В одному з листів 1879 року він писав: «бачу, що зусилля, які робили представники університетів у петербурзькій комісії для захисту академічної автономії виявилися марними». Найбільше обурення викликало у нього відокремлення іспитів від університетів, адже це «знищить функцію навчання молоді»⁴.

Але все було далеко не так сумно. На 1884 р. відчувалась традиційна нестача викладачів. За статутом замість встановлених 28 ординарних, 13 екстраординарних професорів та 16 доцентів, фактично було 25, 3 та 8 відповідно. Проте вже в наступному навчальному році ситуація наблизилась до ідеальної: 28 ординарних, 7 екстраординарних, 14 приват-доцентів, 4 лекторів іноземних мов та один викладач богослов'я. У першій половині 1880-х років до складу викладачів влилися такі талановиті постаті як історик західноєвропейських літератур О. І. Кірпічников, класик та археолог Е. Р. фон Штерн, хімік П. Г. Мелікішвілі, історики та літературознавці О. І. Маркевич, І. А. Линниченко, В. О. Яковлев, Д. М. Овсянко-Куликовський, юрист В. В. Сокольський, мовознавець В. І. Шерцль, метеоролог О. В. Клосовський і, власне, М. Я. Грот. Зберіг

¹ Новороссийский университет в воспоминаниях современников / сост. Ф. А. Самойлов. Одесса, 1999. С. 65.

² Щетинина Г. И. Университеты в России и Устав 1884 года. М., 1976. С. 45, 63.

³ ДАОО. Ф. 149. (С.В. Пахман). Оп. 1. Спр. 72. Арк. 2.

⁴ Институт рукопису Национальної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ф. III. Спр. 68816. Арк. 2.

ІНУ і цілу низку попередніх зірок, серед яких на перше місце слід поставити біолога О. О. Ковалевського, історика Ф. І. Успенського, мистецтвознавця Н. П. Кондакова, фізика М. О. Умова. Великим потенціалом також відзначалися математик С. П. Ярошенко, історик права Ф. І. Леонтович, історик та мовознавець О. О. Кочубинський, історик Г. О. Афанасьєв, геолог М. О. Головкінський. Отже, за науково-педагогічним потенціалом цей склад викладачів не виглядає гіршим за склад 1860-1870-х років. Інша річ, що серед цих викладачів переважали особи консервативних переконань, що аж ніяк не могла «схвалити» радянська історіографія. Більший ступінь одностайності забезпечив ІНУ в цей період і стабільніший розвиток, що, втім, знову змінився періодом все наростаючих конфліктів наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Загалом, колегами М. Я. Грота були 30 ординарних, 11 екстраординарних (з них чотири у 1886 році стали ординарними) професорів та 14 приват-доцентів. З них 12 професорів історико-філологічного факультету були, ясна річ, найближчим колом діяльності М. Я. Грота. З числа ординарних слід мінусувати хорватського правознавця Б. В. Богішича, який рахувався професором кафедри історії слов'янських законодавств ІНУ суто формально, перебуваючи за кордоном начебто у відрядженні, з якого, втім, вже ніколи не повернувся.

В адміністративному плані 1880-ті роки були добою ректора С. П. Ярошенка (з 1881 по 1890 рік), проректора Ф. І. Леонтовича (1881-1884 роки, надалі часто заміняв С. П. Ярошенка на посаді ректора), декана історико-філологічного факультету І. С. Некрасова (з 1874 по 1890 рік). Ф. І. Леонтович не без пафосу зазначав, що «быть соратником Ярошенко я считаю для себя делом чести, так как по своей прямоте и честности, энергии и такту, неподкупной верности интересам университета и глубиной знаниям его потребностей он наиболее отвечает всем условиям для замещения ректорской должности»¹.

Інші особи відігравали менш помітну адміністративну роль і, зокрема, менше перетиналися в цій якості з М. Я. Гротом. Привертає увагу досить молодий вік ректора – 38 років на 1884 рік. Д. І. Азаревич у 35 років вже був деканом юридичного факультету. Наймолодшим же серед професорської корпорації були Е. Р. фон Штерн (екстраординарний професор у 27 років (1886 рік) та М. Я. Грот (наймолодший серед ординарних професорів). Середній вік викладачів становив 45 років.

Загалом, склад професури уявляв поєднання ветеранів та осіб у розквіті творчої енергії. До ветеранів зарахуємо В. Н. Юргевича (65 років на 1883 рік), В. М. Войтковського (61), К. І. Карастельова (55), Є. Ф. Сабініна (52), О. М. Богдановського (53), Ф. І. Леонтовича (52), О. О. Веріго (50). До когорти молодих окрім вже згаданих Е. Р. фон Штерна,

¹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 12. Спр. 355. Арк. 11.

М. Я. Грота, Д. І. Азаревича належали М. Є. Чижов (33), В. М. Палаузов (34), О. К. Кононович (35). Решту викладачів під 40 років слід зарахувати до категорії зрілих (П. Г. Мелікішвілі, С. П. Ярошенко, В. М. Петріашвілі, Л. Ф. Воєводський, В. М. Заленський, В. В. Сокольський).

За місцем народження члени професорської корпорації походили з восьми сучасних країн. Лише В. І. Шерць походив з поза меж Російської імперії (чех за національністю, народився в Австрійській імперії), решта були уродженцями її центру та національних «околиць»: Росії – 17 (більшість з Московської губернії і лише М. Я. Грот був уродженцем Санкт-Петербурзької губернії), України – 14, по 2 – Литви, Білорусі, Грузії, по 1 – Молдови, Латвії. Здебільшого місце отримання вищої освіти відповідало місцю народження. Професори завершили навчання у 12 вищих навчальних закладах: Московський університет – 11; Новоросійський – 9; Санкт-Петербурзький – 7; по 2 – Святого Володимира (Київ), Харківський, Казанський, Дерптський (у нинішньому Тарту); по 1 – Празький та Варшавський університети, Московська та Санкт-Петербурзька духовні академії, Головний Педагогічний інститут (Санкт-Петербург).

За соціальним походженням професори здебільшого були вихідцями з дворян (21) та священників (11). Зазначимо, що лише М. Я. Грот походив зі спадкових дворян. З міщан походили лише п'ять осіб, з купців – троє. Досить одноманітним був конфесійний склад: 32 професори були православними (серед них і М. Я. Грот), п'ять – католиками (наприклад, декан фізмату О. О. Веріго) та 2 – протестантами (лютеранами). Зауважимо, що німецькі національні коріння окрім М. Я. Грота мали ще Е. Р. фон Штерн та Л. В. Рейнгард. Неодруженими були лише чотири викладачі, що, звісно актуалізувало питання про матеріальний стан.

Звичайна ставка ординарного професора складала три тисячі рублів (зарплатня – 2400, столові – 300, квартирні – 300). Вищу платню мали ветерани та адміністративні посадовці. Так, найбільше отримував В. Н. Юргевич (4680 рублів), С. П. Ярошенко (4200, з яких 1500 – ректорських) та стільки ж О. М. Богдановський, В. М. Войтковський (4000), Ф. І. Леонтович (3700, з яких 1000 – проректорські), О. О. Веріго (3600). Професура належала до найбільш високооплачуваних професій. У 1863 році зарплатня професора перебільшувала зарплатню робітника у 15 разів, у 1890 році – у 18. Попри це, часто-густо зустрічаємо в історичних джерелах скарги професури на брак коштів, що було пов'язане насамперед з високими цінами в Одесі, а також з невідповідністю високих запитів професорів навіть щодо такої порівняно високої зарплатні. У 1883 р. Ф. І. Леонтович зауважував, що «живя одним жалованієм, професора университета не имеют никакой возможности делать при своей жизни сбережения, которые могли бы, после их смерти, служить достаточным обеспечением оставшейся после них семьи»¹. Втім, Рада

¹ Протокол заседания Совета ИГУ 10 августа 1883 г. С. 215-216.

ІНУ неодмінно йшла назустріч нужденним професорам та їх родичам, надаючи матеріальну допомогу. Наприклад, у 1884 році невиліковно хворій доньці покійного професора О. В. Куніцина Клеопатрі Куніциній було надано пенсію у 280 рублів щорічно.

Зауважимо й те, що у 1883-1886 роках поповнився склад і своєрідного «символичного штату» ІНУ – почесних членів, якими обирали видатних адміністраторів та науковців (а в інших університетах і діячів культури). 17 березня та 6 жовтня 1883 року Рада ІНУ обрала почесним членом петербурзького славіста, академіка В. І. Ламанського з нагоди 50-річчя діяльності, а до 70-річчя з дня народження – професора слов'янської філології Віденського університету, члена Віденської академії наук, Франца Міклошича. 1 листопада 1884 року обрали відразу трьох членів: за пропозицією ректора, на честь 50-річчя пастирського служіння Ісидора, митрополита Петербурзького та Новгородського; Президента Загребської академії наук та мистецтв Франца Рачого та її члена Симеона Любича; на честь відкриття відділу мистецтв Академії, що означало завершення процесу її інституційного становлення. 1885 рік приніс три обрання знову у двох засіданнях (16 травня та 20 грудня) – видатного хіміка М. М. Бекетова (з нагоди 30-річчя його діяльності), протоієрея М. К. Павловського (багаторічного викладача та священника Рішельєвського лицю та ІНУ) з нагоди 50-річчя священства, що незважаючи на перебування у відставці і на той час рахувався при університетській церкві і іноді правив служби, та видатного філолога О. Ф. Міллера.

У 1886 році, презентуючи звіт ІНУ, ректор С. П. Ярошенко висловив своє бачення завдань університету у зв'язку з виповненням 21-ої річниці існування закладу. На думку, С. П. Ярошенка, «по всем европейским законам 21 год – время полного гражданского совершеннолетия для отдельного человека, но для такого сложного и векового учреждения как университет, это слишком молодой срок, в продолжение которого не могут развиться все его силы, не может дойти до кульминационного пункта приносимая им польза обществу. Но университет не только высшее учебное заведение, он вместе с тем и академия своего края... сила и счастье страны в нравственно-развитых и образованных деятелях, практическая задача университета с помощью науки формировать таких деятелей, формировать людей, на недостаток которых у нас так долго и справедливо жаловались. Наш юный университет по мере сил своих исполняет эту задачу, на пользу обширному южнорусскому краю и всей родине и на вечную славу своему основателю Царю Освободителю»¹.

Проте реалізація цих завдань професорами ускладнювалася особливостями міста. Принаймні у багатьох текстах панує саме така рефлексія. Наприклад видатний історик мистецтва, візантиніст, археолог Н. П. Кондаков з одного боку, захоплювався розмаїттям мов та культур,

¹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 1 (1887). Арк. 76-77.

свободою, південного міста. З іншого боку, зауважував такі негативні риси міських реалій як нестача води, запиленість. На його думку, більшість населення Одеси сприймало її як тимчасове місце проживання, готель, що унеможливило розвиток тут власного класу освічених одеситів. На його думку, університет нагадував постійний двір, не користувався увагою міста. Останню обставину автор, згідно своїх консервативних поглядів трактував подвійно: як позитивну, адже ізоляція викладачів від преси та публіки не так сильно розбещувала їх, і як негативну, адже від самотності страждали їхні сім'ї. Загалом, «провинциальная жизнь, отсутствие сотрудничества, разрыв научных связей, действовали расслабляюще на многих талантливых людей, отвлекая их понемногу и окончательно от настоящих научных работ... одесский университет, который по своей новизне и отсутствия в самом городе культурной затхлости провинций на подобие Казани или Харькова, имел все шансы сохранить свежесть интеллигентной среды, которая исходила из российских центров, давал полный пустоцвет на всех факультетах, кроме естественного». Следствием этого он считал равнодушие студентов к обучению: «многолетняя привычка читать лекции в пустой аудитории, где среди 20-30 слушателей не надеешься ни на одного слушающего, настолько вызвала во мне отвращение к лекциям, что я совершенно не в состоянии прочесть какую-либо публичную лекцию»¹. Историк професор І. А. Линниченко був ще категоричнішим: «Одесса какой-то для меня малосимпатичный город – коммерция его santa. Совершенно иностранный отпечаток, по улицам встретишь одних жидов, греков да итальянцев»².

Ще однією несприятливою обставиною для багатьох, як вже було згадано, на цей раз спільної для всіх університетів, було посилення адміністративного тиску. Втім, історичні джерела засвідчили тільки одне яскраве підтвердження цієї тези у 1883-1886 роки. У 1884 році за «неканонічне» висвітлення доби Олександра І міністерство освіти взяло на замітку приват-доцента Олексія Маркевича (у 1895 році його, вже професора, таки було видалено з ІНУ)³. Проте, ця ж справа стала свідченням взаємної допомоги та здорових стосунків серед професорської корпорації. Фактично декан І. С. Некрасов та ректор С. П. Ярошенко «прикрили» О. І. Маркевича. Ще кілька років перед цим в умовах гострого протистояння ліберальної та консервативних партій, доля О. І. Маркевича могла би бути значно сумнішою.

Незважаючи на не ідеальні обставини (а вони були протягом всього існування ІНУ) в цей період продовжилась інтенсивна праця викладачів в різних напрямках: педагогічному, науковому, просвітницькому. Найбільшою педагогічною новацією того часу було збільшення питомої ваги

¹ Кондаков Н. П. Воспоминания и думы. М., 2002. С. 58-59, 69-70.

² Архів Російської академії наук. Ф. 489. Оп. 3. Спр. 425. Арк. 91-92.

³ ДАОО. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 7 (1884).

семінарських (практичних) занять на всіх факультетах. Форми праці зі студентами у всі періоди залишалися однаковими: підготовка студентами рефератів, зачитування і обговорення їх в аудиторії, вивчення джерел, іноді підготовка перекладів праць (так, студент Розенбаум переклав Канта). До найзначніших інновацій слід зарахувати читання Г. І. Перетятковичем та О. І. Маркевичем курсів з російської історіографії, О. І. Маркевичем – спецкурсів з історії України, започаткування сходознавчих курсів (Д. М. Овсяннико-Куликовський та В. І. Шерцль). У 1885 році вперше була висунута ініціатива, підтримана Одеською міською Думою, про заснування в ІНУ медичного факультету, реалізована лише у 1900 році.

Важливе значення для функціонування ІНУ мала мережа навчально-допоміжних установ. Першорядне значення мала бібліотека. В цей час її фонди активно поповнювалися, зокрема, завдяки пожертвам з боку викладачів та позауніверситетських осіб. Так, у 1884-1886 роках жертводавцями були пані Енно (186 назв у 508 томах), Чаушанська (25 томів медичних книг). У 1886 році у студентській бібліотеці було засновано особливе відділення книг з природознавства та математичних наук з коштів заповіту доктора Іванова під назвою «Відділ доктора Іванова»¹. Історико-філологічний та фізико-математичний факультети мали розгалужену мережу навчально-допоміжних установ: музей витончених мистецтв, мінц-кабінет, астрономічна обсерваторія, кабінет практичної механіки, фізичний кабінет, фізичної географії, метеорологічна обсерваторія, хімічна лабораторія, технічний кабінет, агрономічний кабінет, університетська ферма, мінералогічний, фізіологічний, зоологічний кабінети. Історико-філологічний кабінет виник тільки у 1887 році. Система студентських гуртків не була розвинута через адміністративні перешкоди.

Значними подіями в житті університету були захисти дисертацій. У 1884-1885 роках ступені доктора наук після захисту дисертацій були надані у 1884 році О. В. Клосовському (фізична географія), О. К. Кононовичу (астрономія), 1885 році – П. Г. Мелікішвілі, І. В. Пономарьову (обидва – хімія), В. М. Палаузову (карне право), В. М. Репяхову (зоологія). Особливо цінний науковий доробок в ці роки надали О. О. Ковалевський, Ф. І. Успенський, Н. П. Кондаков, П. Г. Мелікішвілі. Праці викладачів ІНУ друкувалися як в університетських виданнях (передусім «Записках Императорского Новороссийского Университета», чергові томи якого (№№ 38-44) було видано у часи перебування тут М. Я. Грота), так і у столичних та закордонних виданнях, російською, німецькою та французькою мовами. Наукова діяльність професорів стимулювалась відрядженнями, зокрема, закордонними. Наприклад, три викладачі відвідали Віденську електричну виставку, два – Константинополь. До того ж, університет брав участь в різноманітних урочистостях. Восени 1884 року на відзна-

¹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка. Академические списки. Одесса, 1890. С. 596.

ченні ювілею університету Св. Володимира у Києві ІНУ представляли Ф. І. Леонтович, О. О. Ковалевський, О. О. Кочубинський. Зазначимо, що О.О. Ковалевського було обрано почесним членом університету-ювіляра. У 1885 році викладачі гучно відзначили тисячоліття з часу смерті Св. Мефодія. В ці роки відбувалась підготовка до святкувань річниць смерті О.С. Пушкіна та тисячоліття хрещення Русі.

Свої наукові задуми викладачі ІНУ реалізовували у наукових товариствах, наприклад, Одеському відділенні Імператорського Російського технічного товариства, що з 1883 року збиралося у приміщенні ІНУ та мало там свою бібліотеку, Одеському товаристві історії і старожитностей, Товаристві сільського господарства Південної Росії. Саме професура передусім рухала ці товариства уперед. Проте найважливіше значення для розвитку університету мала діяльність наукових товариств при ньому. М. Я. Грот був дійсним членом обох товариств, що існували у 1880-х роках: Одеського товариства природознавців (діяло з 1870 року¹) та Одеського юридичного товариства (існувало при ІНУ у 1879-1884 роках). Незрівнянно успішнішою була діяльність першого з них. В розглянуті роки товариство діяло під керівництвом О. О. Ковалевського та В. В. Заленського.

За задумом засновників, передусім професорів юридичного факультету ІНУ, Юридичне товариство повинно було розробляти теоретичні та практичні питання права. Статут передбачав, що дійсним членом може бути тільки особа, що здобула вищу юридичну освіту, або знана своїми працями. До складу товариства увійшли також юристи-практики. Воно розгорнуло достатньо плідну діяльність. На його засіданнях жваво обговорювалися питання історії права та тогочасної юридичної практики. Однак у 1884 році суперечки між професорами та юристами-практиками призвели до виходу професорів зі складу товариства, що припинило свою діяльність при університеті². Деякі сучасники вважали, що цей сумний фінал був наслідком попередніх чвар. Один з членів товариства зазначав, що «консерваторами в обшестве стали называть всех профессоров за то только, что в университетском совете профессора-юристы все без исключения считались консерваторами, и в юридическом обшестве стали отражаться университетские ссоры»³. Втім, цей епізод, як і епізод з О.І. Маркевичем, свідчить про неабияку консолідованість університетських викладачів в ці роки.

¹ Савчук В. С. Естественнонаучные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. Днепропетровск, 1994.

² Пережняк Б., Подрезова М. Юридическое общество при Новороссийском университете // Юрид. вестник. 1994. № 4. С. 73-76 ; Музичко О. Історик Ф. І. Леонтович: життя та наукова діяльність. Одеса, 2005. С. 35-36.

³ Наше юридическое общество // Новорос. телеграф. 1884. 22 янв.

Найгучнішою подією у житті ІНУ у 1880-х роках було проведення у 1884 році в Одесі чергового, шостого, археологічного з'їзду¹. Позаяк ця видатна подія добре висвітлена в літературі лише проілюструємо роль ІНУ в організації з'їзду промовистими даними: у розпорядчому комітеті з'їзду перебувало 15 професорів ІНУ, серед них і М. Я. Грот. У Вчений комітет входили Н. П. Кондаков та Ф. І. Леонтович, які і очолювали відділи з'їзду. Членами з'їзду були Г. О. Афанасьєв, О. І. Кірпічников, Є. Ф. Клименко, В. М. Лігін, М. І. Малинін, О. І. Маркевич, Р. А. Прендель. До речі, одним з делегатів з'їзду (від Варшави) був брат М. Я. Грота Костянтин.

Не всі навчальні та наукові проекти були в університеті реалізовані, проте і вони були свідченням певних тенденцій. Так, у 1885 році було започатковано вже другу професорську комісію для створення Історичного Архіву при ІНУ та складено проект «Южного исторического архива при Императорском Новороссийском университете». Однак справу не було реалізовано аж до закриття ІНУ внаслідок несприятливого збігу обставин². Не вдалося заснувати кафедру фізичної географії³.

Громадсько-просвітницька діяльність викладачів ІНУ відбилась в участі у товариствах (наприклад, Слов'янському благодійному товаристві Св. Кирила та Мефодія, де найактивнішим був О. І. Маркевич) та читанні публічних лекцій. Окрім М. Я. Грота, який виявляв в цьому плані велику активність, публічні лекції читали О. І. Кірпічников, Д. М. Овсяннико-Куликовський, А. А. Шапеллон, П. А. Спіро, Г. О. Афанасьєв, В. І. Шерцль, Ф. І. Успенський.

У згаданій вище промові С. П. Ярошенко зазначив, що «університет, как и всякое учебное заведение, состоит из двух, одинакового важных частей: из учащихся и учащихся». Ситуація зі студентами у той час виглядала успішною: зростання кількості та відсутність заворушень. У період, про який йдеться, динаміка кількості студентів виглядає так: 1883 рік – 433 (36 на історико-філологічному факультеті; 78 – на математичному відділенні, 104 – на природничому відділенні фізико-математичного факультету; 171 – на юридичному факультеті; 44 вільних слухачів); 1884 рік – 516 (відповідно – 46; 94, 111; 230; 35); 1885 рік – 610 (відповідно – 64; 116, 102; 291; 37); 1886 рік – 619 (відповідно – 67; 103, 88; 318; 43). Очевидно, одні й ті ж особи переходили з курсу на курс щороку, тому просто сумувати ці дані, аби отримати загальні цифри за весь період, не доцільно. Варто наголосити, що у 1881 році в ІНУ навчалось лише 344 студенти, у

¹ Шаманаев А. В. Н. П. Кондаков и VI археологический съезд в Одессе (1884) // Науч. ведомости БелГУ, Сер. : История. Политология. Экономика. Информатика. 2011. № 1. С. 71-76.

² Музичко О. Є. Внесок професорів Новоросійського університету у розвиток архівної справи в Одесі у другій половині XIX – на початку XX ст. // Південний архів. Зб. наук. праць. Історичні науки. Херсон, 2002. Вип. 7. С. 174-179.

³ ДАОО. Ф. 45. Оп. 12. Спр. 138. Арк. 463.

1882 – 422. При чому, вже у 1888 році кількість студентів стала знижуватися і становила лише 559 осіб, у 1889 році – 436. Більшість студентів поступали до ІНУ з гімназій, частина – переводилися з інших вищих навчальних закладів. У 1883-1887 роках збільшення числа студентів ІНУ відбулося завдяки притоку студентів з інших вищих навчальних закладів у зв'язку з частими виключеннями, зокрема, через заворушення студентів в університеті Св. Володимира.

Якщо перше місце за конфесійною ознакою, як і серед викладачів, посідали православні, то головною відмінністю студентства було перебування на другому місці іудеїв, тоді як до викладання їх тоді не допускали. У 1883 році – 289 православних, 45 католиків, вісім вірменів, сім лютеран, 131 іудеїв та караїм, один мусульманин; 1884 рік – 328 православних, 48 католиків, 11 вірменів, дев'ять лютеран, 176 іудеїв та караїмів, один мусульманин; 1885 рік – 321 православний, 53 католиків, 15 вірменів, сім лютеран, 179 іудеїв та караїмів, один мусульманин; 1886 рік – 325 православних, 178 іудеїв, 57 католиків, 18 вірменів, дев'ять лютеран, один мусульманин¹. Таким чином, головною національно-конфесійною особливістю цих років була незначна присутність представників вірменської церкви, власне вірменів (в 1902 році в ІНУ було 57 вірменів, у 1911 році – 169 вірменів, хоча слід зауважити і загальне зростання кількості студентів).

За соціальним походженням (дані наведені на початок кожного вказаного року) у 1883 році статистика така: 143 з дворян та чиновників, 71 з духовенства, 148 з міщани, 9 з селян, 18 з іноземних підданих; 1884 рік – 177 з дворян та чиновників, 63 з духовенства, 196 з міщан, 7 з селян, 38 з іноземних підданих; 1885 рік – 222 з дворян та чиновників, 69 з духовенства, 238 з міщан, 11 з селян, 38 з іноземних підданих; 1886 рік – 237 з дворян та чиновників, 49 з духовенства, 236 з міщан, 12 з селян, 22 з іноземців. З 1879 року діяла заборона на вступ до університетів випускникам духовних навчальних закладів, що призвело до зниження числа вихідців з духовного стану серед студентів ІНУ. У 1884-1885 роках спостерігався сплеск у кількості іноземних студентів. До того максимальну кількість таких студентів було зафіксовано у 1882 році – 29.

Як у попередні та подальші роки, кількість випускників значно відставала від загальної кількості студентів: 1883 рік – 63 (16 історико-філологічний, 22 фізико-математичний, 25 юридичний факультети); 1884 рік – 60 (відповідно – 5; 29; 26); 1885 рік – 103 (13; 52; 38); 1886 рік – 96 (11; 27; 58). В середньому повний курс навчання завершувало 77 осіб на випуск. Низка осіб завершувала навчання без надання кандидатської ди-

¹ О. І. Маркевич, на нашу думку, безпідставно об'єднав у відповідній таблиці студентів-вірменів та студентів-католиків (С. 675-676). Цей пробіл дозволяють заповнити архівні джерела: ДАОО. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 7 (1884), 1 (1886). Бачимо, що вірменів було вже не так мало, принаймні більше ніж лютеран.

сертації. На історико-філологічному факультеті кількість тих, хто надав кандидатські дисертації та не надавали була приблизно рівною. Радянська історіографія багато зробила для того, аби використати цей факт (насправді не такий вже катастрофічний за показниками) для дискредитації дореволюційної вищої школи, як, мовляв, неякісної. Проте, вважаємо, що все пояснюється високим рівнем вимог, наданням справжньої освіти, наукових стандартів, відсутністю корупції. Натомість радянська та подальша вища освіта не могли цим похвалитися, часто-густо у гонитві за формальними показниками.

Найуспішніші студенти отримували медалі за наукові роботи. У 1884-1887 роках вісім студентів було нагороджено золотими медалями (серед них Є. Ф. Будде, Г. Г. Де Метц, М. Г. Попруженко), 4 срібними та 2 почесними відгуками. Активно, як і всі роки, в цей час функціонувала премія І. Вучини за кращі драматичні студентські твори. Комісія, в яку входили зокрема М. Я. Грот, І. С. Некрасов, Г. І. Перетяткович розглянула в цей час 24 драматичні твори.

Як в у попередні та подальші періоди, у 1880-х роках ІНУ випустив низку здібних науковців, частина з яких слухала лекції М. Я. Грота: історики О. Є. Белюгов, М. Г. Попруженко, Д. В. Айналов (професор Санкт-Петербурзького університету та член-кореспондент Санкт-Петербурзької академії наук), Є. К. Редін (приват-доцент Харківського університету), природничники Г. Г. Де-Метц, І. Ю. Тимченко, М. Д. Сидоренко, М. І. Андрусов, М. Д. Зелінський, Я. М. Лебединський (всі – приват-доценти та професори ІНУ), філологи Є. Ф. Будде (професор Казанського університету, член-кореспондент Санкт-Петербурзької академії наук), Л. Ю. Шепелевич (професор Харківського університету), юрист І. В. Гессен (не завершив навчання, депутат Державної Думи, редактор монументального видання «Архив русской революции») і, зрештою, безпосередній учень М. Я. Грота – Г. І. Челпанов (професор університету Св. Володимира). Маловідомі спогади І.В. Гессена, студента фізико-математичного та юридичного факультетів, свідчать про те, що слухачами М. Я. Грота були не лише студенти історико-філологічного факультету. І. В. Гессен згадував М. Я. Грота як вродливого брютета з привабливим натхненним обличчям і палаючими очима. Він згадував, що професор під час зустрічі дискутував з ним дві години як рівний з рівним¹.

1880-ті роки увійшли в історію університетів як час регламентації. Зокрема, 7 березня 1885 року Рада професорів ІНУ обговорила питання про правила для студентів. Зокрема, більшість висловилося за впровадження форми старого зразку для студентів. Проти висловилися лише В. М. Петріашвілі (відомий своїми широкими зв'язками зі студентами, їх підтримкою) та М. Я. Грот².

¹ Гессен И. В. В двух веках: жизненный отчет. Париж, 1937. С. 54.

² ДАОО. Ф. 45. Оп. 12. Спр. 138. Арк. 458.

Позаяк більшість студентів постійно відчували значні матеріальні труднощі, професори ІНУ, позауніверситетська заможна публіка та громадські організації багато робили для підтримки студентів. З 1870 року активно діяло товариство допомоги студентам, з 1885 року – товариство допомоги колишнім вихованцям ІНУ та Рішельєвського ліцею. Впродовж існування ІНУ в ньому існувало дуже багато стипендій. У 1883 році І. Аренс заснував стипендію у 205 рублів для дітей інтендантських чиновників, які служили під час війни 1877-1878 років, а В. А. Кожевников заснував стипендію у 150 рублів; у 1886 році М. Саржинський – у 228 рублів. Таким чином, у 1883 році стипендіями користувались 134 особи, у 1884 – 134, у 1885 – 116, 1886 – 123. Ще однією формою підтримки було звільнення від сплати за навчання (за навчання студент платив на семестр у 1860-х – 1870-х роках 40 рублів на рік, 1885 по 1887 роки – 50 до 87 рублів, а з 1890 року – 100 рублів). У 1883 році це право мали 201 студент, 1884 – 172, 1885 – 129, 1886 – 136. Деякі студенти зловживали пільгами та стипендіями. 9 лютого 1884 року ректор доповів, що студент юридичного факультету користувався одночасно слов'янською стипендією 250 руб. та стипендією від князівства Болгарського у 1200 франків. Вимогу ректора про повернення стипендії він проігнорував¹.

Найталановитіших студентів залишали при ІНУ в якості стипендіатів на три роки. Зокрема, в ці роки це були Г. Сердюков – історія руського права, та І. М. Занчевський (майбутній ректор ІНУ) – механіка. Вже у 1887 році було залишено Г. І. Челпанова, але спрямовано до Московського університету.

Зазначимо, що міністерство у досить своєрідний спосіб намаглося полегшити скрутне становище студентів. Циркуляром міністерства народної освіти від 15 березня 1880 року до правил для студентів було включено пункт про заборону їм брати шлюб. Ober-прокуророві Синоду було направлено відповідне клопотання про неможливість вінчання студентів священиками. «Правила про прийом у студенти університетів» 1885 року забороняли поступати до університетів одруженим студентам і укладати шлюб під час навчання в університеті. Втім, не заборонялось клопотатися перед міністром народної освіти про дозвіл на одруження (перешкод до отримання якого зазвичай не виникало) за умови засвідчення відмінної поведінки прохача та наявності дозволу батьків з обох сторін.

Навернення студентів до науки, фінансова допомога, зокрема, розглядались адміністрацією як засіб запобігання політизації студентів. Як вже зазначалось, в цей період це вдалося досягти. Проте, це не значить, що всі студенти уникали певної фронди. І. В. Гессен відвів основне місце у своїх спогадах суспільно-політичному життю студентів ІНУ, адже за його визнанням на час вступу в університет сфера суспільного життя студен-

¹ Протоколи засідання Совета ИНУ, 1882-1884. С. 86.

тів одразу стала центром тяжіння всіх його думок та духовних прагнень. З іншого боку, І. В. Гессен був вихований в єврейській традиції і належав до численних представників євреїв на юридичному факультеті університету. Більшість дослідників вважають, що активна участь євреїв, у тому числі студентів, в революційному русі була наслідком їх неповноправного становища в Російській імперії. Донедавна студентський рух подавався в історіографії заангажовано. Подібно до викладачів, студенти поділялись на прогресивних-революціонерів та реакційних-консерваторів. Дії перших в основному схвалювалися, світогляд та діяльність других вивчалися мало і з негативним підтекстом. Лише останнім часом історики відмовляються від однозначних оцінок. Революційний рух серед студентів був викликаний соціально-економічними та політичними протиріччями в Російській імперії. Але з рахунку не треба скидати суто психічний стан молоді. Саме на цей аспект звернув увагу мемуарист з відстані прожитих років. Автор передав світогляд революційно налаштованого студентства, намагався шляхом самоаналізу виявити його психологічну підоснову. Він згадував, що молодь, потрапляючи з гімназійної лави до університету стикалася із зовсім новими проблемами, важко переживала перехідний період. Помітним було тяжіння студентів до «сильних особистостей» зі свого середовища

І. В. Гессен пояснював «необхідністю у твердій опорі, хрупкістю власного духовного стрижня, внутрішнім розладом, інстинктивним спротивом сакраментальним умовностям, з якими була пов'язана підпільна діяльність і яким зрештою приходилось підкоритися». Цим користалися досвідчені бунтарі, такі як Лев Штернберг – студент останнього курсу юридичного факультету під час першого року навчання І. В. Гессена. Його І. В. Гессен назвав «гувернером», якого студенти глибоко поважали, побоювалися і всі його доручення та накази виконували без обговорення. Був у «революціонерів» і свій кодекс поведінки: «їм суворо заборонялося втручатися в студентські зіткнення, вони повинні були стояти вище «малих діл». Ці дані коригують твердження деяких радянських історіографів, що вважали учасників студентських протестів свідомими та сформованими борцями з самодержавним режимом. Насправді, це була молодь, яку часто використовували у своїх інтересах старші особи¹.

Отже, попри складний трансформаційний період, у першій половині 1880-х років ІНУ цілком вдалося зберегти значні темпи розвитку, спрямувати енергію студентів у конструктивне річище, нівелювати напруження всередині професорської корпорації, вдосконалити систему викладання (збільшення питомої ваги у навчальному процесі практичних занять). Не в останню чергу саме ці обставини зумовили досить успішне та плідне перебування М. Я. Грота в Одесі.

¹ Гессен И. В. В двух веках: жизненный отчет. Париж, 1937. С. 47-49.

1.3. На сторінках історії університету та університетської історіографії

Вважаємо за необхідне розглянути взаємини М. Я. Грота з Імператорським Новоросійським університетом у двох вимірах – особа і установа та особа і скрижалі університетської пам'яті. Перший, як вже зазначалось, має своє віддзеркалення у відповідному архівному матеріалі, а другий – на сторінках праць з історії Університету.

Перший навчальний рік розпочався для М. Я. Грота взимку. А завершився ще до початку літа – практично 7 травня 1884 р., коли було складено іспити по його кафедрі. У разі пересувань по імперії викладачі мали повідомляти про це керівництву і одержувати спеціальний «білет». Вже наступного дня він попросив ректора видати йому такий документ, оскільки мав намір 12 травня відправитись разом з дружиною Наталією Миколаївною та дітьми до Харкова, а потім до Рязанської і Тамбовської губерній, де мав намір провести весь канікулярний час (по 15 серпня). Декан історико-філологічного факультету І. С. Некрасов не бачив перешкод для цього і ректор розпорядився видати необхідний документ¹. Відзначимо, що вибір «столиці» Слобідської України був не випадковим. Адже там, як уже зазначалось, у Чугуївському повіті Харківської губернії побіля села Кочеток знаходився його маєток, власником якого він став через одруження. В останній рік життя він навіть прагнутиме переїхати до Харкова з метою влаштуватись у тамтешньому університеті. Переїзд не вдасться, але похований він, як і його тесть саме в українській землі. Могильна споруда разом з церквою XVII століття вважаються одними з визначних місць цього населеного пункту.

Як зазначав В. І. Шенрок, від першої ж лекції М. Я. Грот став «як і раніше на диспуті у Києві, предметом найгарячіших та найзахоплюючих овацій». Однак швидко виявила себе і зворотна сторона медалі: «популярність, що особливо посилилась після низки публічних читань, дорого обійшлась Гроту, втягнувши його у безліч знайомств, що відволікали його від роботи й незабаром йому наскучили». До того ж «своїми публічними й університетськими лекціями Грот викликав дві протилежні течії, одна з яких була за Грота, а друга – проти нього» і врешті «у Грота виявились запеклі прихильники і вороги»².

Наступний навчальний рік виявився для М. Я. Грота також не безперервним. 5 березня 1885 р. він звернувся до ректора з проханням дозволити йому здійснити відрядження до Варшави та Санкт-Петербургу – з 10 березня і на 28 днів. Дозвіл на подібну подорож і видачу «білета» мав видати попечитель навчальної округи, який оперативно дав згоду – через

¹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 19. Арк.70.

² Шенрок В. И. Воспоминания о Н. Я. Гроде // Ист. вестник. 1899. Т. 9. С. 869.

два дні від листа науковця, а ректор виписав такий «білет» «звільнивши у відпустку» подорожуючого. Після повернення у квітні М. Я. Грот написав 13 травня ще одне прохання щодо відпустки на вісім днів (з 16 травня) і видачі «звільнювального свідоцтва». Оскільки жодного навчального навантаження у нього не було, то ні декан, ані ректор не побачили підстав його не відпустити. Другий навчальний рік для нього завершився 6 червня, коли він одержав відповідний «білет», відправляючись на вакації з родиною до обох столиць – Санкт-Петербургу та Москви – «та інші міста і місця Російської імперії»¹.

Страсті навколо особи у той час М. Я. Грота продовжували вирувати. В. І. Шенрок змальовує картину так: «Навіть студенти почали виступати у місцевих газетах проти нього і на його захист; почали видаватись спрямовані проти нього полемічні брошури, поява яких майже співпала з ворожою Гротові статтю в «Деле» «Пересічного читача» (В. В. Лесевич), на яку Грот відповідав у наступному ж № журналу, з полемікою з п. Карєєвим і професором Козловим, який виступив у «Русском багатстве» (редакції п. Оболенського) з різкою критикою докторської дисертації Грота «До реформи логіки»»².

У квітні 1886 р., під час свого третього навчального року, М. Я. Грот знову звернувся з проханням про восьмиденну відпустку (з 3 травня), яке ректор традиційно переправив до попечителя навчальної округи. Після уходу з цієї посади (ще 18 березня 1885 р.) і смерті 26 лютого 1886 р. П. О. Лавровського М. Я. Грот втратив одного зі своїх симпатиків. Втім і новий попечитель (ним став так само філолог-славист Х. П. Сольський) дав швидко згоду, лише зазначивши про необхідність надання двох гербових марок вартістю 60 копійок, які не було додано до відповідного звернення. Проте 24 квітня декан І. С. Некрасов повідомив чиновника, що у М. Я. Грота виникли обставини через які він просив призупинити його відпустку. Але професор знову порушив питання про відпустку – за сімейними обставинами необхідно було завітати до Харкова та Москви на вісім днів (з 14 травня)³.

Очевидно, що подорож до Москви була пов'язана і з намаганням М. Я. Грота перебратись до столичного університету. Адже на той час М. М. Троїцький тимчасово залишив Московський університет. На зусилля М. Я. Грота міністр народної освіти відповів згодою 20 серпня 1886 р., про що і повідомив попечителя, а той, у свою чергу, через тиждень – ректора ІНУ. Того ж дня до С. П. Ярошенка надійшов ще один лист – від ректора Московського університету. В ньому містилось повідомлення про перехід М. Я. Грота та прохання надіслати формулярний список і повідомити фінансову ситуацію щодо поточних виплат ординарному

¹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 15. Арк. 4, 6, 29, 80, 175.

² Шенрок В. И. Воспоминания о Н. Я. Гроде // Ист. вестник. 1899. Т. 9. С. 869-870.

³ ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 12. Арк. 56, 76.

професорові. Питання було розглянуто на засіданні ради ІНУ 2 вересня і після тривалої затримки – 29 листопада відправили диплом доктора та прохання утримати кошти з М. Я. Грота, оскільки йому було видано платню і квартирні гроші по 1 вересня, а «столові» – аж по 1 жовтня, що опосередковано вказує на раптовість розв'язання справи з переїздом до Москви як для професора, так і для ІНУ. Всього сума склала 106 рублів і 30 копійок. Впродовж січня–лютого вже наступного 1887 р. з Московського університету просили ще раз такі надіслати формулярний список М. Я. Грота і пояснили, що потреби стягувати з нього всі названі вище виплати немає, оскільки у Москві йому призначили платню саме від зазначених дат. 21 травня ректор Московського університету втретє звернувся до свого колеги в Одесі з проханням надіслати копію згаданого формулярного списку, що і було виконано 6 червня¹. Отже офіційні стосунки М. Я. Грота з ІНУ вкладаються у часовий відтинок з 1 листопада 1883 р. по 20 серпня 1886 р., тобто неповних як три календарних, так і три навчальних роки.

Одеські роки сам науковець хоч і стисло, але змістовно описав у вже згадуваному автобіографічному нарисі: «продовжуючи розробку питань філософії («Стосунок філософії до науки та мистецтва», «До питання про критерії істини», 1883 р.), М. Я. в Одесі переходить до аналізу деяких соціальних та етичних проблем (дві статті «Про прогрес», 1883 р., дві статті «Про свободу волі», 1883-84 рр., «Про суб'єктивізм в соціології», «Про наукове значення песимізму й оптимізму», 1884 р., «Егоїзм і альтруїзм», 1884, «Про моральну відповідальність», 1885 р. тощо), а також розробляє питання «Про класифікацію наук» (1884) и «Про класифікацію філософських систем» (1884), літографуючи для студентів водночас свої курси з «психології» та «історії філософії». Вивчення філософії Джордано Бруно (2 статті в 1885-86 рр.) приводе його до захоплення метафізичними питаннями і викликає його одеську роботу «Про душу у зв'язку з сучасними вченнями про силу» і тривалі заняття Платоном, Шопенгауером і Кантом»². Своєю працею М. Я. Грот викликав великий інтерес у тих, хто цікавився філософськими питаннями, а для самого науковця одеський досвід, як відзначив В. І. Шенрок був «свого роду спокусою, можливо корисною для підготовки до майбутньої діяльності у Москві, де, як відомо, він з'явився у всебічному озброєнні зрілого філософського розвитку». Причому він зазначив, що у Москві такого захоплення і небайдужості як у Києві та Одесі у М. Я. Грота вже не було³.

Сьогодні немає сумніву що майже три роки в Одесі провів і викладав в ІНУ видатний вчений. Але ставлення до одеського сюжету біографії М. Я. Грота з боку університету мало свою логіку і втілення впродовж наступних епох. Отже, після від'їзду з міста розпочалась інша історія

¹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 18. Арк. 130, 131, 134, 201-205.

² Грот Н. Я. Автобиографический очерк. С. 340-341.

³ Шенрок В. И. Воспоминания о Н. Я. Гроте // Ист. вестник. 1899. Т. 9. С. 870.

науковця – історіографічна. Насамперед лакмусовим папірцем у цьому можуть слугувати тексти узагальнюючих творів з історії Одеського університету. Осмислення доробку того чи іншого персонажу розпочинається або з жанру ювілейних промов чи некрологів, а справжнє наукове вивчення – дещо згодом. У нашому випадку маємо погляд на М. Я. Грота ще за його життя. Адже незабаром після переїзду до Москви його колега по історико-філологічному факультету професор О. І. Маркевич розпочав писати історію ІНУ за перші 25 років. Дуже об'ємна, де власне історичний огляд посідав менше місця, ніж достеменна довідникова інформація, що перетворила працю, по суті, на енциклопедію, вийшла друком 1890 року. Особливістю її було те, що автор дав короткі нариси фронтально всім викладачам, причому подеколи часто-густо наводив свідчення мемуарного характеру, оскільки фігуранти книги були його сучасниками і з багатьма він був знайомий особисто. Тому його текст, крім наукового аналізу, демонструє особисті враження самовидця, що переводить ці фрагменти у розряд історичного джерела у якому М. Я. Грот «...переважно знайомив своїх читачів з філософією Платона і Аристотеля, потім читав історію грецької філософії, ще деякі спеціальні курси і психологію, і вів зі студентами дуже жваві практичні заняття. Загалом дуже живий викладач, з оригінальними, хоч і дещо неусталеними філософськими поглядами, до фанатизму віруючий у значення філософії і пристрасний пропагандист своїх поглядів, М. Я. Грот «хвилюючись і поспішаючи» провів час перебування свого в Одесі, поживавив вивчення філософії у Новоросійському університеті; слухачів у нього, й зі студентів інших факультетів, була завжди сила; із учнів його вийшли й такі, котрі серйозно займаються філософією. Не задовольняючись університетською кафедрою, професор Грот створював гуртки для занять філософією, постійно читав публічні лекції тощо, причому він завжди й скрізь готовий був полатати свого списа за своє філософське вчення. І дійсно противники було найрізноманітніші...»¹.

Історія ІНУ за 50 років була написана лише у форматі журнальної статті. І хоч її автор – М. Г. Попруженко – в огляді наук приділив більше уваги гуманітаристиці, але там не знайшлось місця ні для М. Я. Грота, ані для філософії загалом². Втім, наче як компенсація, у 1915 р. з'явилась ціла низка інших публікацій. Серед них особливе місце посідає стаття відомого одеського журналіста А. Є. Кауфмана (1885-1921) «За лаштунками університета-ювіляра (зі спогадів і бесід)», яка мала публіцистичне спрямування, адже автор прагнув говорити не стільки про «світло», тобто заслуги навчального закладу у сфері науки й освіти, а про «тіні», якої, на його думку, не було у попередніх «офіційних» історіях. «Канонізованих»

¹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка. Академические списки. Одесса, 1890.

² Попруженко М. Г. Императорский Новороссийский университет : по поводу 50-летия его существования // Ист. вестник. 1915. Т. CXL. Май. С. 590-605.

раніше персонажів було піддано критиці й змальовано дещо в іншому світлі – зокрема пролунав закид, що багато хто відволікався від науки заради різноманітної іншої, в тому числі фінансової, діяльності. Разом з тим він відзначав тих викладачів, які разуче відрізнялись на цьому тлі і серед них бачимо нашого героя: «метеором пронісся на одеському обрії професор філософії М. Я. Грот, який зумів підняти у пшеничній Одесі значний інтерес до філософії, і загалом, до умоглядних наук. Це була людина надзвичайно рухлива і діяльна, яка увесь час про щось клопоталась». Відзначаючи інтерес і полеміку навколо творчості науковця автор заключає: «але «напрямок» Грота зовсім не відрізнявся сталістю. Він пройшов всі фазиси філософського мислення, починаючи з позитивізму, захоплювався психологією, теорією снів, «реформував логіку», удався до метафізики, а останній час віддавався цілковито етиці. Але хай там що, Грот сів в Одесі рясне насіння любові до філософії...»¹.

Статті названих вище авторів були написані напередодні буремних революційних подій внаслідок яких тимчасово зник і сам університет. Замість імперського виник радянський дискурс історіописання, який пройшов помітну еволюцію. Наступна праця з історії вже Одеського державного університету вийшла друком 1940 року, тобто в умовах піку тоталітаризму, коли історична наука мала відігравати відчутну ідеологічну функцію у суспільстві. Тому помітним в книзі стало змальовання суспільно-політичної ситуації («революційної боротьби») навколо університету та відображення її у стінах навчального закладу. Наприклад, у «гротівські» роки в ІНУ всі інші перекрыли такі події, як викриття у місті у 1883 р. очолюваного студентом ІНУ гуртка самоосвіти у якому вивчали праці модних тоді радикальних публіцистів і літературних критиків Д. І. Писарева та М. О. Добролюбова чи студентський демарш 25 листопада 1885 р., коли студенти відмовились слухати лекцію професора М. Ю. Чижова і піддали обструкції університетського інспектора². Для історії науки чи науковців, за окремими виключеннями, що торкались «прогресивних» вчених, місця там не знайшлось. Очевидно, що М. Я. Грот не потрапив до їхнього числа, втім, як і до кола «реакційних».

Майже не змінилась ситуація і у книжці 1965 р., видана під прізвищами трьох авторів, на 100-річчя університету. У передмові було наведено дев'ять прізвищ найвідоміших вчених ІНУ серед яких лише два гуманітарія (Ф. І. Успенський та В. І. Григорович). У розділі про наукові традиції насамперед розглянуто доробок «передових» вчених і знову такі немає згадки, ні про М. Я. Грота, ані про наявність філософської

¹ Кауфман А. За кулисами университета-юбилера : из воспоминаний и бесед // Голос минувшего. 1915. № 12. С. 176 ; Новороссийский университет в воспоминаниях современников : сб. воспоминаний / сост. Ф. А. Самойлов. Одеса, 1999. С. 87.

² Одесский университет за 75 лет (1865-1940) / отв. ред. К. П. Добролюбский. Одесса, 1940. С. 34.

чи психологічної науки ІНУ. Певним поясненням цьому може слугувати така узагальнююча ремарка про розвиток гуманітарних наук: «Але якщо в галузі природознавства передові дослідники ставали на стихійно-матеріалістичні позиції і це давало можливість здійснювати великі відкриття, то в галузі суспільних наук, що підпорядковувались інтересам панівних класів, учені залишались на ідеалістичних позиціях і не могли прийти до розкриття об'єктивних законів розвитку суспільства, хоч накопичували великий фактичний матеріал і розширювали тематику наукових досліджень»¹. Згадаємо, що з часів О. І. Маркевича помічена еволюція М. Я. Грота до ідеалістичного напрямку у філософії. Це було достатньою «рекомендацією», щоб випасти з когорти видатних.

Зовсім іншу картину бачимо у солідній книзі «Історія Одеського університету за 100 років» (1968), підготовлену колективом авторів, і яка містила нариси розвитку наук в Університеті. Можна вважати що на сторінках цього видання відбулось «перевідкриття» М. Я. Грота в історичній пам'яті університетського загалу, адже він став фігурантом аж двох підрозділів, які належали перу видатних радянських науковців.

Підрозділ «Філософія» написав С. Я. Коган. Автор, звісно що у межах тодішнього методологічного дискурсу, відштовхуючись від «основного питання філософії», визначальної дихотомії матеріалізм/ідеалізм, вельми коректно і струнко вималював контури Грота-філософа і його ідей в ІНУ, виділяючи тільки його і М. М. Ланге як викладачів філософії в ІНУ. У час приїзду філософ, на його думку, був сформованим під впливом І. Канта, Г. Спенсера і Є. Дюрінга позитивістом за «наявності деяких елементів матеріалізму (в галузі гносеології)», який додержувався «сенсуалізму у його позитивістському тлумаченні». Саме не випадковою була його вступна лекція, присвячена спробі нового визначення поняттю прогресу. Саме через позитивістські постулати у його працях і виступах його було звинувачено у матеріалізмі й атеїзмі. С. Я. Коган дав стислі, але місткі та критичні характеристики його одеській лекції «Завдання філософії у зв'язку з вченням Джордано Бруно», а також праці «До питання про критерії істини», виданій 1886 року вже у Санкт-Петербурзі. Водночас він, як і попередники, вказує на еволюцію поглядів філософа, який у брошурі «Про напрямки і завдання моєї філософії» перейшов на позиції «відкритого ідеалізму», намагаючись «поєднати релігію і філософію у дусі Соловйова». Теорія «світової любові», висунута у цій праці, на думку радянського вченого, «покликана була прикрашати непривабливу дійсність царської Росії». Він вважав, що переходу науковця з ІНУ до Московського університету сприяв саме розрив з позитивізмом².

¹ Юрженко О., Першина З., Вязовський Г. Одеському університету – 100 років. Одеса, 1965. С. 3, 28.

² Історія Одеського університету за 100 років. К., 1968. С. 300-302.

Високу оцінку діяльності М. Я. Грота в Одесі у підрозділі «Психологія» дав Д. Г. Елькін. На його думку науковець «прагнув надати курсові психології характер серйозної наукової дисципліни, насичуючи її даними власних шукань і досліджень видатних психологів». У дусі часу він так само відзначив захоплення М. Я. Грота матеріалістичними ідеями в одеський період, що тягнулось від часу магістерської дисертації на тему «Психологія відчуттів». Прогресивне значення, на думку радянського дослідника, мало положення М. Я. Грота про зв'язок психології з фізіологією та соціологією. А загалом «певне» позитивне значення перебування науковця в ІНУ було у тому, що психологія здобула значний розвиток у навчальному закладі загалом, і зокрема у ній почав набувати асоціативізм та пов'язаний з ним експериментальний метод дослідження¹.

Наприкінці радянської доби, до 125-річчя Університету, з'явилась чергова книжка з його історії. Багато в чому, крім заключної частини, вона повторювала, але у стислому форматі, зміст попередньої праці. Невід'ємним було зауваження про те, «що курс філософії в цілому у Новоросійському університеті викладали з позицій ідеалізму», але при цьому і назвали двох, уже згадуваних вище, основних його представників. Як і чверть століття перед тим словами С. Я. Когана (уже відсутнього серед колективу авторів) визнали, що атакуючи концепцію Берклі, М. Я. Грот виступав на захист «наївного реалізму». Згадано ж його і серед чотирьох викладачів, які викладали психологію в ІНУ. Прикметно, що фрагменти з філософії та психології в ІНУ представлені поряд. Отже, в цих семи абзацах перед нами М. Я. Грот постає у двох іпостасях – як філософ, так і як психолог².

Подібна структура викладу збереглась і у новітньому виданні з історії Університету (2000). Різницею стало лише дзеркальна переміна дозування інформації про М. Я. Грота – мінімум як про філософа, більше – про психолога у стилі Д. Г. Елькіна: «обстоював зв'язок психології з фізіологією. А згодом перейшов до аналізу деяких соціальних та етичних проблем. Зокрема вченого цікавили проблеми свободи й морального обов'язку»³. У новітньому біографічному словнику «Професори Одеського (Новоросійського) університету» М. Я. Гроту присвячено досить розлогу статтю трьох авторів, які слушно зауважили, що його одеський період життя «відзначений величезною творчою активністю, формуванням основного кола проблем і ідей що набули згодом подальшого розвитку»⁴.

¹ Там само. С.383.

² Одесский университет, 1865-1990 / отв. ред. И. П. Зелинский. Одесса, 1991. С. 35-36.

³ Історія Одеського університету (1865-2000) / гол. ред. В. А. Сминтина. Одеса, 2000. С. 41, 43.

⁴ Сумарокова Л. М., Іванова-Георгієвська Н. А., Іванков О. П. Грот Микола Якович // Професори Одеського (Новоросійського) університету : біогр. словник. 2-е вид., доп. Одеса, 2005. Т. 2. С. 361.

Завершити все наведене вище хотілось би словами Л. Є. Оболенського, який цілком слушно висловився на шпальтах газети «Одеський листок» у 1899 році, про перебування М. Я. Грота в ІНУ: «...Одеса може вважати його частково своїм і пишатись тим, що така людина жила і працювала в її середовищі, зустрічаючи живий відгук своїм прагненням. Так, це був найліпший час у духовному житті Одеси»¹. Твердження не беззаперечне, але не можна не визнати, що Новоросійський університет і його інтелектуальне оточення в Одесі стали тим середовищем у якому М. Я. Грот апробував свій уже набутий науковий доробок і підготував ґрунт для подальшого фахового зростання.

¹ Оболенский Л. Е. Из моих воспоминаний о Н. Я. Гроте. С. 199.

РОЗДІЛ 2

Громадське звучання науково-просвітницької діяльності М. Я. Грота

(Подрезова М. О.)

Микола Якович Грот був яскравим представником нової когорти вчених, з активною життєвою позицією і прагненням постійно перебувати у своєрідному діалозі з суспільством. Все це засвідчує його різнобічна науково-громадська діяльність: М. Я. Грот – автор низки статей у столичній московській пресі, що стосувалися нового Університетського статуту 1884 р.; популяризатор науки шляхом читання публічних лекцій з благочинною метою; член багатьох російських та зарубіжних наукових товариств і комітетів. Результати своїх наукових досліджень він висвітлював у наукових статтях та брошурах, які публікувалися як в Одесі, так і в столичних виданнях. Його науковий світогляд завжди перебував у динамічному стані – розвивався, доповнювався, змінювався. Енергії та прагнення Миколі Яковичу вистачало і на студентів, і на різноманітні наукові диспути. Отже, окреслимо основні віхи бурхливої науково-громадської діяльності вченого в одеській періодиці.

2.1. Громадянин та популяризатор академічної науки

До Одеси М. Я. Грот прибув вже зі сформованим в наукових колах ім'ям. Взимку 1883 р. він блискуче витримав дисертаційний диспут з російським філософом-ідеалістом О. О. Козловим¹, і вже в березні був призначений кандидатом на заміщення посади ординарного професора в Новоросійський університет². Після тривалих переговорів і вирішення фінансових проблем, М. Я. Грот в листопаді був нарешті затверджений на посаді й приступив до читання лекцій. На його офіційне затвердження та приїзд у цілому чекали ще з весни, коли в одеській пресі з'явилися перші

¹ О. О. Козлов у 1885 році почав видавати свій власний журнал «Философский трёх-месячник», який став першим в Росії суто філософським журналом.

² Про обставини призначення М. Я. Грота на посаду ординарного професора див. докладніше Розділ I монографії.

відгуки і характеристики його робіт, що знайомили одеську публіку з новими підходами в розгляді філософських наук¹.

1 грудня 1883 р. М. Я. Грот прочитав свою вступну лекцію в Новоросійському університеті «Досвід нового визначення поняття прогрес» («*Опыт нового определения понятия прогресса*»), яка із захопленням була сприйнята як самими студентами, так і широким колом читачів одеської преси, оскільки на своїх сторінках її опублікував «Одесский листок» (1883, № 266, 268), який швидко, зі зростанням попиту на номери газети саме з цією лекцією, додатково надрукував продовження університетських лекцій М. Я. Грота і випустив у власній друкарні окрему брошуру «Значення науки як фактора прогресу, прогрес у розвитку самої науки» («*Значение науки как фактора прогресса, прогресс в развитии самой науки*») (Одеса, 1883).

І вже перша лекція професора викликала дискусію, яка охопила як сторінки періодичної преси Одеси, так і науковий журнал «Юридический вестник».

Так, у газеті «Одесский вестник» (1884, № 41) з'являється стаття М. Я. Грота «Ще про суб'єктивізм у соціології» («*Еще о субъективизме в социологии*»), яка була реакцією на заперечення професора Варшавського університету, російського історика і соціолога М. І. Карєєва з приводу окремих питань проблематики вступної лекції Миколи Яковича, які проф. Карєєв висловив у своїй статті «До питання про роль суб'єктивного елементу в соціальній науці» («*К вопросу о роли субъективного элемента в социальной науке*») («Юридический вестник», 1884, № 2). Філософський диспут був обумовлений розбіжностями в розумінні терміну «суб'єктивізм». М. Я. Грот пояснює головне: «отже, єдина відмінність моїх поглядів на соціологію від поглядів мого поважного опонента, проф. Карєєва, полягає лише в тому, що я суворіше, ніж він, відмежовую соціологію від соціальної етики. Інші розбіжності суто формальні, тобто зводяться до різного розуміння контрасту термінів «суб'єктивного» та «об'єктивного»². Саме цей заключний вислів М. Я. Грота мимоволі призвів і до подальших заперечень шанованого професора. У квітневому номері того ж «Юридичного вісника» М. І. Карєєв подав свої пояснення на критику М. Я. Грота, назвавши свою статтю «Соціологія та соціальна етика», а пізніше навіть була опублікована окрема книга «Моїм критикам» (*Моим критикам*) (1884).

Не зупиняючись окремо на подальших запереченнях М. І. Карєєва, які вже не є предметом нашого дослідження, ствердимо головне – самотні погляди М. Я. Грота нерідко викликали бурхливі дискусії в науко-

¹ Новорос. телеграф. 1883. 5 марта (№ 2425) ; Одес. вестн. 1883. 7 июля (№ 148) ; Одес. листок. 1883. 5 марта (№ 50) ; Одес. листок. 1883. 1 сент. (№ 191) ; Одес. листок. 1883. 8 сент. (№ 197).

² Одес. вестн. 1884. № 41.

вому оточенні, але слід відзначити особливу ввічливість та коректність заперечень Миколи Яковича. Перекоаний у правильності своєї думки, вчений готовий був боронити свої погляди, при цьому фундаментально їх обґрунтовуючи, не нав'язуючи, а лише пояснюючи свою точку зору. Власне, такий спосіб наукової комунікації як «відповіді на заперечення» був дуже поширеним у періодичних виданнях XIX століття як газетних, так і журнальних, оскільки це надавало реальну можливість обміну науковими здобутками в пошуку істини.

Однак крім звичайних університетських лекцій, що були однією з основних форм навчального процесу, в XIX ст. здобували популярність публічні лекції, які проводились університетськими викладачами з метою пропаганди та розповсюдження наукових знань. Викладачі розробляли лекції на актуальні в наукових колах або серед громадськості теми, які потім читали в муніципальних аудиторіях. Для залучення більшої кількості публіки і збільшення зацікавленості предметом лекції інформація про них поширювалася в періодичній пресі. Сторінки газет ставали головними джерелами відомостей про публічні лекції професорів, надаючи інформацію про мету проведення, про вартість та місце придбання квитків, публікуючи програми, огляди та звіти про збори з лекцій, а іноді й повні тексти самих лекцій (за попередньою домовленістю з автором).

Таким чином, крім навчального плану, М. Я. Грот був залучений і до організації благодійних публічних лекцій, підтримуючи загальну тенденцію – бажання інтелігенції ознайомити з новими досягненнями науки широку громадськість, зацікавлюючи в навчанні різні верстви населення, водночас керуючись філантропічними прагненнями допомоги нужденним верствам або підтримуючи громадські ініціативи міста.

Спочатку в Одесі публічні читання зазвичай проходили в Біржовій залі, що приваблювала статусом і своїм архітектурним виглядом видатних діячів міста, які власне і вносили основну фінансову лепту в подібні заходи, а звичайних зацікавлених (студентів і різночинців) – своєю місткістю за кількістю більш дешевих вхідних квитків. Продажем квитків у перші ряди часто займалися або товариства, що організовували читання, або відомі книгарні (Распопова, Білого, Бортневського, Руссо та ін.). За прийнятною вартістю (біля 25 коп.) можна було їх придбати у швейцара університету. Лекції читались у вихідні дні (зазвичай у неділю), коли не проводились торги на Одеській біржі, професори були вільні від своєї навчальної діяльності, а слухачі могли в години дозвілля відвідувати лекції.

Пізніше (у 1895 р.), спираючись на традиції публічних лекцій університетських професорів і їх зростаючу популярність, було організовано спеціальний Лекційний комітет при Новоросійському товаристві природознавців¹. Спроби його створення розпочалися ще в 1870-х роках,

¹ Бучинский П. Шестилетняя деятельность Лекционного комитета при Новороссийском обществе естествоиспытателей. Одесса, 1901. 40 с.

однак тільки 2 жовтня 1895 р. було затверджено клопотання про відкриття лекційного комітету. Лекції користувалися величезною популярністю серед усіх верств населення, різних вікових груп з різним рівнем освіти, що тільки підтверджувало підвищення інтересу до отримання знань серед народу.

Але саме рання практика читання публічних лекцій такими блискучими лекторами, як професор М. Грот, сприяла зростанню в одеської публіки відчуття причетності до наукових досягнень століття, що минало.

Отже, вже 8 січня 1884 р. М. Я. Грот дає свою першу публічну лекцію в Одесі «Про свободу волі» («*О свободе воли*») на користь Касперовського відділу сестер Червоного Хреста, яка була прочитана в Біржовій залі. Порушені професором моральні питання свободи волі є ніби епіграфом до всієї ідеї просвітництва людства шляхом пізнання основ науки і формування мислячого громадянина: «Правильне виховання і освіта власне передбачає надання якомога більшій кількості людей свободи волі. Громадська організація і повинна бути направлена на те, щоб усіх людей забезпечити однакою моральним рівнем, однаковою силою протидії середовищу й організму... Вищу свободу волі дають людині тільки науково виправдані ідеї, які призводять до емансипації її від рабства по відношенню до середовища і власного тіла. Тому, в ім'я вищої свободи волі, будемо все прагнути до просвіти стільки ж для себе, скільки і для всієї людської маси, що нас оточує. На нас, інтелігентів, на розвиток яких суспільство витратило чимало сил і коштів своїх, і лежить обов'язок просвіщати і просвітити цю масу, яка ще не володіє свободою волі у вищому значенні слова. І цей священний обов'язок хай виконає кожен тою мірою, якою це від нього залежить»¹.

Очікувано лекція збрала позитивні відгуки в одеській пресі: «Публічна лекція, прочитана на біржі 8 січня, привернула значну кількість публіки і взагалі залишила у слухачів найприємніші враження, і, зокрема, принесла високо-розумову насолоду тим небагатьом особам, які цікавляться науковими синтезами і стежать за рухом сучасного мислення»².

Тематика першої публічної лекції значною мірою визначила і подальші наукові пошуки вченого, розпочаті ще в його дисертаціях, а потім розвинуті в Одесі і в Москві. Адже ще в своєму творі «До питання про реформу логіки» («*К вопросу о реформе логики*») М. Я. Грот визначив поняття свободи волі: «свобода волі як особисте визнання за собою такого багатства внутрішнього змісту свідомості, якого достатньо для переломлення всіх зовнішніх і внутрішніх впливів в ідеях, що стоять вище всяких випадковостей безпосереднього досвіду»³.

¹ Одес. вестн. 1884. № 8.

² Одес. вестн. 1884. № 7.

³ Грот Н. Я. О свободе воли : публ. лекция, читанная в Биржевом зале 8 января 1884 г. Одесса, 1884. С. 17.

У лекції він акцентував увагу публіки на тому, що з поняттям свободи волі пов'язано дуже багато філософських категорій, такі як юридичні поняття відповідальності та осудності, моральні поняття добра і зла, соціологічні поняття прогресу, поняття совісті, злочинів тощо. Кожен новий крок в тлумаченні ідеї свободи волі впливає на наукову переробку всіх цих понять. Подібна широта застосування філософських категорій дозволила вченому внести свої ідеї не тільки в філософію, а й в соціологію, право та психологію.

«Сама держава і вища моральність розглядають свободу волі не як вроджену і вічно притаманну людині . . . , а як складний стан, що є продуктом певного душевного розвитку, який представляє різні ступені розвитку та схильний до різних коливань», – відзначає М. Я. Грот у своїй лекції¹. Автор спочатку подає характеристику стадій розвитку особистості, щоб показати, коли ж і як людині стає властивим поняття свободи волі. Людина в ранньому віці в пізнанні світу орієнтується на відчуття, на те, що дано їй природою від народження. Пізніше відчуття складаються в ідеї, які є вже продуктом неодноразово випробуваних і суб'єктивно оцінених відчуттів. І розвиток волі людини безпосередньо пов'язаний саме з її здатністю дотримуватися ідей. Спочатку воля людини знаходиться під впливом навколишнього середовища і організму, так званих внутрішніх та зовнішніх відчуттів. Це перший ступінь розвитку людини. На наступному ступені до згаданих факторів приєднується ще й сфера ідей – набутих уявлень і понять. Істинно високорозвинена людина, як вважає вчений, стає на такий щабель розвитку, коли переважання ідей над усіма зовнішніми і внутрішніми чинниками стає величезною силою, здатною примножувати нашу свободу: «людина розвинута, ідейна, вільна, але вільна не в тому абсолютному сенсі, у якому розуміли цю свободу метафізики, а вільна лише від навколишнього її середовища і власного свого тіла, являючи сама по собі комплекс вищих ідей і почуттів, через які переламуються всі їх впливи»².

До виховання таких високорозвинених людей і повинно прагнути наше суспільство – таким був головний посил лекції професора Грота.

Попит одеської публіки на лекцію був досить високим, тому редакція «Одесского листка», скориставшись її популярністю, видала в друкарні Францова текст лекції окремою брошурою.

Лекцію вшанував своєю присутністю і генерал-губернатор Х. Х. Роп з дружиною і дочкою, додатково пожертвувавши до фонду Червоного Хреста 50 крб. Разом із сумою, зібраною від продажу квитків, до місцевого управління товариства Червоного Хреста на спеціальний рахунок Касперівського відділу було передано 307 крб. 50 коп³.

¹ Десятилетие народных чтений в г. Одессе (1882-1892) : к отчету Одес. славян. благотв. о-ва им. св. Кирилла и Мефодия за 1892 г. Одесса, 1893. С. 12-13.

² Там само. С. 17.

³ Новорос. телеграф. 1884. № 2677

На той час Касперівський відділ сестер Червоного Хреста, організований у 1879 р. і названий на честь шанованої в Одесі чудотворної Касперівської ікони, був установою для підготовки сестер милосердя з догляду за хворими у військових лазаретах, а також земських і міських лікарнях¹. Після дворічної підготовки та складання іспитів жінок затверджували у званні сестер Червоного Хреста Касперівської громади². У школі для сестер милосердя викладали багато відомих лікарів, а також професорів Новоросійського університету: О. М. Кудрявцев, Ф. М. Шведов, А. В. Корш та інші. Пізніше, в 1892 р., було зведено будинок для гуртожитку сестер і для амбулаторної лікарні, у якій щодня проводився прийом хворих, а вже в 1893 р. було освячено нову будівлю лікарні на Старопортофранківській вулиці, зведену на кошти М. О. Лишина, в подальшому голови товариства Червоного Хреста в Одесі.

Одним із популяризаторів науки і освіти в Одесі був Комітет народних читань при Слов'янському товаристві св. Кирила і Мефодія, який почав свою діяльність 27 березня 1882 р. З відкриттям комітету Слов'янське товариство поставило високу просвітницьку мету: «Була втілена думка про те, щоб хоча б трохи проливати світло знання в сіре життя народу і таким чином дати йому більшу можливість з успіхом боротися з темрявою невігластва, злиднів і горя, пробуджуючи в серці його почуття добра і краси»³. Комітетом організовувалися читання для народу за доступними цінами (5-10 коп.) з основних питань священної і загальної історії, географії, словесності та інших природничих наук. Був відкритий книжковий склад і читальня, які безкоштовно видавали літературу навчального характеру.

Спочатку лекції для середніх верств населення також проводились у Біржовій залі, однак популярністю місце їх проведення не користувалося: «перші лекції були прочитані в біржовій залі, туди допускалося по 100 осіб дарових слухачів. Публіки збиралося мало, попри лояльні ціни (по 10 коп.) вона соромилася йти до ошатної біржової зали. Потрібно було подбати про більш відповідне приміщення. Правління Товариства нічліжних притулків надало для народних читань одну із зал масовського нічліжного притулку, де число відвідувачів відразу збільшилося і не було жодного читання, коли кількість слухачів була недостатньою»⁴. Однак і ця зала не задовольняла зростання попиту серед одеської публіки, тому Комітетом було піднято питання про купівлю або оренду аудиторії для народних читань.

¹ Одесса. 1794-1894 / изд. Одес. городского обществ. управления к столетию города. Одесса, 1894. LXXX, 852 с.

² Общественная деятельность женщины в Одессы / сост. А. Бориневич ; изд. Одес. городского обществ. управления. Одесса, 1893. 15 с.

³ Десятилетие народных чтений в г. Одессе (1882-1892) : к отчету Одес. славянского благотворительного о-ва им. св. св. Кирилла и Мефодия за 1892 г. Одесса, 1893. 22 с.

⁴ Там само. С. 5.

Якраз на користь цієї благої мети і була прочитана друга публічна лекція М. Я. Грота «Про наукове значення песимізму та оптимізму як світоглядів» («*О научном значении пессимизма и оптимизма как мировоззрений*»). Так анонсувалася мета лекції в пресі: «за два тижні в університетській залі проф. Грот прочитає лекцію на користь народних читань. Не сумніваємося, що його лекція буде також вдалою, оскільки його лекторські здібності і його ерудиція відомі одеситам. Каса народних читань поступово збільшується і є надія, що з наступного року можна буде винайняти і пристосувати приміщення для народних читань. У цьому велика потреба: досі доводилося користуватися масовським нічним притулком, адже кошти були мізерними. Завдяки місту і окремим особам збираються кошти, на які буде можливо орендувати окреме приміщення»¹.

Завдяки субсидії міста в 400 крб., збору з лекції професора М. Грота, допомоги артиста М. Кропивницького, а також деяким добровільним внескам, 12 жовтня 1884 було освячено і відкрито нове приміщення на вул. Ямській, 66 (біля Кірхи)².

Основна ідея самої лекції певною мірою перетинається зі шляхетною ідеєю створення Народних читань – виховання людини освіченої і моральної, оскільки в лекції професор торкається питань пошуку соціально-етичних ідеалів суспільства та засобів їх досягнення. Керуючись еволюціоністською теорією соціальної етики, вчений характеризує дві її основні доктрини: «*Істинно* у песимізмі те, що ця дійсність далеко не здатна задовольнити людину, яка має своїм високим ідеалом щастя всього людського роду і, може бути, навіть всього живого у світі; в оптимізмі *істинно*, що зневірюватися в здійсненні цього високого ідеалу немає жодних «безумовних» підстав. Як висока синтетична точка зору, еволюціонізм має вже ту перевагу, що він здатний вселити в людину *віру*, у його *ідеали*, і не тільки віру, а й *бадьорість енергії* в їх досягненні»³.

Своїми науковими роздумами на тему типів світогляду людини М. Я. Грот формулює основні постулати соціальної етики, яким і сам був вірний все своє свідоме життя: «але якщо ми визнаємо, що *не все втрачено*, а з іншого боку й, що *досягнуто ще дуже мало*, і що *від людини самої тільки й може залежати покращення її долі*, наскільки вона допускає покращення, то визнаємо, що є чого хотіти і заради чого діяти. Будемо ж хотіти і діяти, будемо удосконалювати самих себе, інших людей і середовище, наскільки кожен здатен це зробити, але, разом із тим, не будемо забувати й того, що *перша умова можливого покращення світу є прогресивний розвиток свідомості й самосвідомості*, – психічний розвиток людської особистості»⁴.

¹ Одес. вестн. 1884. № 47.

² Десятилетие народных чтений в г. Одессе (1882-1892) ... С. 7.

³ Одес. вестн. 1884. № 66.

⁴ Грот Н. Я. О научном значении пессимизма и оптимизма как мировоззрений : публ. лекция, читанная в зале ун-та 11 марта 1884 г. в пользу О-ва народных чтений в Одессе. Одесса, 1884. С. 26.

2.2. Ранні філософські роздуми та створення власних теорій

Не всі теми, які ставали самостійними науковими дослідженнями вченого, висвітлювалися шляхом публічних лекцій.

Так, наприклад, в «Одеському віснику» (*«Одесский вестник»*) від 16 березня 1884 р. була опублікована програма планованої публічної лекції на тему егоїзму та альтруїзму: «повідомляємо програму публічної лекції, яку має намір прочитати М. Я. Грот: 1) Походження понять та їх зміст. 2) Огляд почуттів та прагнень того чи іншого порядку. 3) Емпіричні основи для протилежних понять егоїзму та альтруїзму. 4) У якій мірі основа того чи іншого напрямку душевної діяльності людини може бути визнана загальною. 5) Початкова двоїстість почуттів та прагнень у вищих організмах. 6) Органічні основи цієї двоїстості та неможливість вивести альтруїзм з егоїзму. 7) Неунікненність антагонізму між егоїстичними та альтруїстичними почуттями та прагненнями і його етичне значення».¹

Однак як лекція вона так і не була прочитана публічно з невстановлених нами причин; втім, у грудневому числі журналу «Новь» було опубліковано статтю на заявлену тему – «Егоїзм та альтруїзм перед судом здорового глузду і науки» (*«Эгоизм и альтруизм перед судом здравого смысла и науки»*)². Вчений намагався подати наукове тлумачення явищ егоїзму та альтруїзму. Наводячи тези ранніх філософських роздумів і виводячи власну теорію, М. Я. Грот доходить висновку, що ці поняття розглядаються надто вузько і часто зводяться лише до чуттєвих виявів любові до себе чи до ближнього, які однаково притаманні будь-якій людині, і в цьому немає нічого вартого осудження: «ці якості нашої природи, хоча й відмінні, складають перш за все сенситизм, тобто нашу чуттєвість. Егоїзм та альтруїзм виникають лише при зіткненні, тобто у випадках антагонізму й боротьби інстинктів самозбереження виду, любові до себе і любові до ближнього. Тільки тоді любов до себе перетворюється на себелюбовство, а любов до іншого – на любов до ближнього»³. Таким чином, лише коли людина опиняється перед вибором, коли керуючись власним волевиявленням, вона обирає, як вчинити в певній життєвій ситуації, тоді й виявляються ці якості вже як категорії моралі.

М. Я. Грот формулює основні постулати виникнення моралі: «Ідея та почуття – ось ті дві сили, які в союзі одна з одною створюють моральність, не лише в теорії, але й на практиці, – якщо ця ідея є ідея загального блага, а не особистого, якщо це почуття – це почуття любові до ближнього, а не любові до себе. Решта (себто особисте щастя) додається вам.

¹ Одес. вестн. 1884. 16 марта.

² Грот Н. Я. Эгоизм и альтруизм перед судом здравого смысла и науки // Новь. 1884. Кн. 12 (Декабрь), № 3. С. 422-447.

³ Грот Н. Я. Эгоизм и альтруизм перед судом здравого смысла и науки. С. 433.

Сенситизм як засада егоїзму та альтруїзму не є ні моральним, ні аморальним, він є чимось байдужим – це закон природи; альтруїзм є моральне, хороше, добре, егоїзм – аморальне, погане, зле. Таким є єдино можливе виведення наукової моралі, засноване на висновках наукової психології»¹.

Зазначена робота стосується основ моральної філософії М. Я. Грота, детальніше розкритої в тематиці подальших одеських публічних лекцій. А наступна наукова стаття вченого, що хронологічно належить до одеського періоду, присвячена суто категоріальним проблемам: яке місце займає філософія у середовищі інших наук та якими особливими методами вона керується?

Прикладом того, як в одеський період своєї діяльності М. Я. Грот займався теорією прогресу, розвиваючи теорію пізнання, є стаття «Основні типи філософських побудов у різні епохи» («*Основные типы философских построений в разные эпохи*»)², у якій вчений, проаналізувавши загальні погляди філософів різних епох, методи та способи пізнання, зауважив деяку послідовність їх зміни одного на інший.

Початком філософії вчений вважає допитливість, коли в людини зароджуються перші уявлення про речі та явища оточуючого світу, коли вона намагається знайти спосіб їх пізнання. Таким чином, початком філософських побудов є містицизм – поклоніння перед таємничими силами природи, проникнення в таємницю самої природи шляхом її обоження. Потім людина починає усвідомлювати, що все навколо піддається певним законам, однак індивід приймає перші пояснення, пізнанні досвідом, ще не з'ясовуючи суті явищ – так виникає наступний спосіб філософської побудови – догматизм. Однак коли накопичується певна кількість протиріч, коли виникає питання про суб'єкт та об'єкт пізнання, виникає філософський світогляд, що ґрунтується на принципі недовіри – скептицизм. Тотальна недовіра до способів пізнання суб'єкта розв'язується протиставленням людського розуму решті природи. Приходить усвідомлення того, що тільки людський розум здатний пізнати довколишній світ – так філософи доходять до раціональної побудови. Втім, виникає потреба розглядати всю пізнавальну діяльність людини як єдину систему, не замкнуту лише розумовим пізнанням. Критицизм відкидає силу розуму, прагне показати межі пізнавальної діяльності, окресленні лише розумом. Плодом критицизму в подальшому стає емпіризм, який виводить філософські побудови з внутрішньої сфери до зовнішнього світу, починаючи вивчення досвіду. Але, стикаючись із зовнішнім світом, людина знову ж таки повертається до пізнання природи, до містицизму. Таким чином, вважає вчений, коло філософських побудов замикається.

¹ Грот Н. Я. Эгоизм и альтруизм перед судом здравого смысла и науки. С. 445.

² Грот Н. Я. Основные типы философских построений в разные эпохи // Рус. богатство. 1884. Кн. 7. С. 235-259.

Професор М. Я. Грот порівнює такий кругообіг зі зміною пір року, з процесами, характерними для дорослішання організму. Такі ж етапи дорослішання і зміни погоди проходять і філософські побудови – від містицизму грецьких філософів до емпіризму сучасної йому школи французьких психологів (І. Тен, Т. А. Рібо, А. Фулльє). Але, крім глобальних світоглядних процесів, такий самий кругообіг ідей проходить і кожний окремо взятий етап історичної епохи.

Розвитку ідей становлення філософських побудов і філософії в цілому присвячений і наступний науково-популярний етюд «До питання про класифікацію наук» («К вопросу о классификации наук»)¹. У передмові до статті автор вказує на те, що вона «є коротким викладом тих думок про класифікацію наук, які автор розвинув минулого навчального року в невеликому курсі, присвяченому означеному питанню й прочитаному в першому півріччі 1884 р. студентам Новоросійського університету»². На той момент це був лише навчальний курс, однак давши думкам «відлежаться і дозріти», М. Я. Грот обробив їх у літературній формі і вважає за можливе викласти у друкованій формі деякі з них, «не для того, звісно, щоб сказати світові якісь важливі відкриття» і не тому, що він вважає «свої погляди на цей предмет такими, що остаточно дозріли та встановилися, а виключно тільки внаслідок внутрішньої потреби систематизувати ці погляди й поділитися ними з людьми і з освіченими читачами взагалі»³.

Своє бачення класифікації шляхом наукового пізнання явищ та речей Микола Якович виводить з класифікацій позитивіста Канта і еволюціоніста Спенсера, об'єднуючи й доповнюючи деякі засадничі позиції. Таким чином, виходить наступний позитивно-еволюційний поділ:

- 1) науки про неорганічні явища (космологія, геологія);
- 2) науки про органічні явища (фітологія, зоологія);
- 3) науки про явища надорганічні (психологія, соціологія).

Однак при першому погляді на цей поділ стає зрозумілим, що багато наук виявилися поза ним. Решта наук (математика, астрономія, фізика, хімія, фізіологія) потрапили в категорію наук «спеціального характеру», які були розподілені вченими за принципом конкретного-абстрактного.

Використовуючи психологічний метод класифікації наук, заснований на принципі зовнішніх та внутрішніх відчуттів, М. Я. Грот стверджує, що немає різкого контрасту між науками про природу, тому що ми одночасно вивчаємо і себе, і природу. На завершення автор підтверджує свої монодуалістичні погляди, підкреслюючи, що у своїй теорії пізнання прагне виправдати існуючу в природі єдність двоїстості та двоїстість єдності, звідси й такі синтетичні погляди автора.

¹ Грот Н. Я. К вопросу о классификации наук : научно-популярный этюд. СПб., 1884. 71 с.

² Там само. С. 3.

³ Там само.

2.3. Благодійна діяльність з приводу вшанування пам'яті великого італійського вченого

На початку 1885 р. вчений отримує листа від студентського комітету Римського університету з проханням посприяти у вшануванні пам'яті великого філософа середньовіччя Джордано Бруно і допомогти в зборі коштів на зведення пам'ятника до роковин його смерті. Для цього йому пропонується в день смерті філософа 5(17) лютого прочитати про нього благодійну публічну лекцію. Професор М. Я. Грот був першим з філософів усієї Російської імперії, який отримав таке запрошення. Лише пізніше свою згоду висловили професори Київського університету: О. О. Козлов та І. В. Лучицький. Також варто відзначити й інших іменитих іноземців, які висловили свою готовність у її сприянні: Віктор Гюго, Поль Бер, Герман Фішер, Роберт Гамерлінг та ін.

Цю подію не оминула своєю увагою й одеська преса, у якій передруковувався повний текст листа, заздалегідь подаючи своєрідну рекламу цього заходу: «як президент університетського комітету, обраного з цією метою, маю честь просити вас про сприяння нам для того, щоб наші скромні зусилля отримали схвалення і були освячені авторитетом імен найбільш видатних учених і філософів італійських та іноземних... У Римі й інших головних містах Італії та за кордоном 17 лютого 1885 р. в річницю смерті знаменитого мученика відбуватимуться читання про Джордано Бруно від імені римського університету. Внаслідок цього ми просимо вас, якщо можливо, сприяти влаштуванню подібної бесіди у вашій Вітчизні і, якщо ви вибачите сміливість цього прохання, відкрити і підписку на цю справу серед вашого університету. Необхідним вважаємо заявити, що результатом подібної підписки тут вже є сума в 8500 італійських лір, покладених в національний банк, і що наступні збори суми будуть теж вкладені в неаполітанський банк. Ми були б перед Вами в неоціненному боргу, якби ви могли допомогти нашій ініціативі, що має право на прихильну увагу всіх освічених людей»¹.

Проте здійснити благодійні наміри відразу не вдалося. Професор клопотав про лекції в університеті, але зіткнувся з певними труднощами. Як зазначається на сторінках «Одесского листка», «через заборонний закон, що не дозволяє студентам робити у своєму середовищі підписки з якої б то не було метою, і через не блискуче матеріальне становище більшості місцевих студентів, пропозиція про підписку не знайшла свого відгуку»². Зважаючи на певні статутні проблеми, а також хворобу М. Я. Грота, лекція про Джордано Бруно в призначений термін не відбулася, а була перенесена на 10(22) лютого до університетської зали, де була прочитана безкоштовно. Однак всі ці труднощі не знизили інтерес

¹ Одес. вестн. 1885. № 2.

² Одес. листок. 1885. № 8.

і якість матеріалу лекції. Вчений виклав короткий життєпис та основні положення філософії Джордано Бруно, зацікавивши слухачів трагічними життєвими обставинами і новаторськими, певною мірою революційними на той час, поглядами: «як бачать читачі, предмет лекції становить величезний інтерес, який значною мірою посилювався талановитим, ясним, популярним викладом молодого вченого. Найбільш важкі для розуміння чисто філософські думки і положення у викладі професора Грота були настільки ясними, що були цілком доступні розумінню навіть мало підготовлених слухачів. А це для лектора, для популяризатора становить одну з найнеобхідніших якостей, якою, на жаль, далеко не всі володіють. По закінченні лекції публіка нагородила поважного професора тривалими, цілком їм заслуженими, оплесками»¹.

Враховуючи живий інтерес публіки і потребу самого М. Я. Грота більш докладно представити біографію і погляди великого вченого XVI ст., у друкарні «Одесского вестника» видається окремою брошурою філософський нарис «Джордано Бруно і пантеїзм» («*Джордано Бруно и пантеизм*»)², у якому погляди, викладені вченим у публічній лекції, були розвинуті докладніше.

М. Я. Грот відверто не претендує на глибоке дослідження доктрин Джордано Бруно, зізнаючись, що для цього він не володіє достатньою кількістю матеріалів і перекладів творів вченого, а головною його метою є в межах науково-популярної статті викласти основні віхи біографії та світогляду вченого. Однак автор висловлює і надію, що надалі він обов'язково ще повернеться до доктрин середньовічного філософа, більш детально розкриваючи основи теорії пізнання.

Вчений так заявляє мету цього наукового нарису: «ця стаття є, з боку автора, першою, а тому, без сумніву, ще слабкою спробою віддати собі раду у своїх філософських симпатіях і намітити в загальних рисах той шлях, у якому він має намір розробляти далі свій філософський світогляд»³. І дійсно, багато дослідників наукових поглядів професора Грота зазначали у своїх спогадах, що переламний етап його світогляду пов'язаний саме з публічними лекціями про Джордано Бруно, якими відкрився новий етап його вчень – метафізичний (за визначенням П. П. Соколова)⁴.

У своїй науковій роботі вчений розкриває поняття ідей пантеїзму. Він був переконаний, що Бруно можна назвати прабатьком всіх знаменитих філософів Нового часу – Бекона, Декарта, Спінози, Локка, Лейбніца,

¹ Новорос. телеграф. 1885. № 2987.

² Грот Н. Я. Джордано Бруно и пантеизм : филос. очерк. Одесса, 1885. 86 с.

³ Там само. С. I.

⁴ Соколов П. П. Философские взгляды и научная деятельность Н. Я. Грота // Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей. СПб., 1911. С. 105.

Юма, Канта, Шеллінга і Шопенгауера. Він перший із філософів нового часу намагався побудувати філософський світогляд на засадах вчення Коперника про рух Землі і планет навколо Сонця. Адже саме це відкриття змусило не лише науковців, а й філософів переглянути всі системи світогляду людини. Факт того, що Земля обертається навколо Сонця, що є лише частиною неосяжної Всесвіту, і породив філософське космологічне вчення про Бога як про дух Всесвіту, його особливої свідомості. Це світогляд пантеїзму – віри в повне взаємне проникнення двох начал, божественного і речового, у світі, що дійсно існує.

Вивчивши праці філософів Веселовського, Бараха, Виндельбанда, Лассона, Ноака, Каррера про світогляд Джордано Бруно, М. Грот подав своєрідний огляд оцінок, що стосуються основ теорії світобудови Д. Бруно.

Крім розкриття філософської системи Джордано Бруно, Грот подає також свої погляди на методи пізнання і роль філософії як науки в процесі пізнання: «справа в тім, що існують три роди поглядів на світ – релігійний, філософський і науковий... Керівним початком науки є пізнання причинності явищ, релігії – доцільності явищ, філософія ж повинна взяти в науки принцип причинності, у релігії – принцип доцільності, і метод філософії повинен складатися в синтезі методів причинності і доцільності. Отже, наука вивчає розумом світові явища в їх причинності і визначає закони останньої, релігія вивчає почуттям сутність речей у їх доцільному влаштуванні, визначаючи з цієї точки зору принципи поведінки, а філософія повинна намагатися примирити й об'єднати в одній загальній системі пізнання почуттям і пізнання розумом, причинний зв'язок явищ і доцільність речей по суті, закони об'єктивні і принципи суб'єктивні»¹.

Свій новий світогляд М. Я. Грот називає монодуалізмом, визнаючи єдність душі світу, що перебуває в божественній свідомості, однак підкреслюючи дуалістичний принцип у природі речей – дух і матерію, адже існування божественного начала у Всесвіті доводить й існування духовного начала в самій людині².

Захоплений вивченням філософії Джордано Бруно, вчений розробив план цілої низки наукових робіт у цьому напрямку – «працювати над методом філософії (метод почуття) і над теорією пізнання взагалі, працювати в області філософської космології, а також над теорією моральних і правових принципів». У цих роботах автор планував розвинути далі свою основну тезу «про протилежності методів наукового дослідження законів явищ і філософської побудови суб'єктивних принципів діяльності, у зв'язку з визначенням цілей і внутрішнього змісту всього, що існує»³.

¹ Грот Н. Я. Джордано Бруно и пантеизм : филос. очерк. С. 2.

² Лопатин Л. М. Н. Я. Грот // Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей. С. 96.

³ Грот Н. Я. Джордано Бруно и пантеизм : филос. очерк. С. П.

Цю ідею завдань філософії М. Я. Грот розкриває більш детально в другій своїй лекції, присвяченій Джордано Бруно, оскільки йому вдалося домогтися проведення лекції з благодійною метою, правда, об'єднавши одразу декілька добрих намірів.

28 квітня 1885 р. в Біржовій залі відбулася публічна лекція «Завдання філософії у зв'язку із вченням Джордано Бруно». Третина збору призначалася на пам'ятник знаменитому мислителю, інша третина – на користь жіночого відділення опіки тюремного комітету¹, а остання третина залишилася в розпорядженні професора. Цим були обумовлені й особливості продажу квитків на лекцію, коли квитки перших чотирьох рядів по 3 і 2 карбованці можна було отримати тільки у дам-директрис та директорів товариства, квитки по 1 карбованцю продавалися в книгарнях Білого, Распопова і Руссо, а вхідні по 25 коп. – у швейцара університету².

Зважаючи на подвійну благодійну мету, організатори сподівалися на співчуття одеської публіки, хоча в самих виданнях часом висловлювався скепсис щодо неї: «В Одесі звичайно публічні лекції професорів не приваблюють великої публіки, оскільки в нашому місті занадто однобічно панують інтереси матеріальні, торговельні. Але від матеріальних інтересів хвилини слід відволікатися й у сферу вищих загальнолюдських інтересів»³.

Професор ознайомив публіку з філософією Джордано Бруно і дав характеристику відносинам філософії з наукою і релігією: «Новітня філософія довела поки тільки те, що внутрішнє значення речей, сутність їх внутрішнього буття, не можна досягнути одним розумом, який спирається у своїх висновках на дані об'єктивного досвіду, на сукупність відчуттів якостей речей і нашої власної (психофізичної) організації, що цю сутність буття не можна вивести з відчуттів кольорів, форм, звуків, запахів, смаків, поверхонь і важкості речей, а також з органічних відчуттів процесів дихання, травлення, кровообігу і нервових процесів»⁴. Як же в цьому сенсі їй допомагає релігія: «люди, що живуть сильним суб'єктивним життям, життям почуття, досягають Бога, тобто свідомість всесвіту – абсолютний розум, безмежно глибоке почуття і безмежну могутність волі»⁵.

М. Я. Грот ніде не уточнює, яким чином філософія повинна балансувати між релігією і наукою, він тільки наголошує на необхідності враховувати дані науки при фактично релігійному проникненні за видимий

¹ Жіноче відділення опіки тюремного комітету піклувалося про жіночі тюрми, покращуючи їжу, шукаючи роботи для жіночих майстерень і допомагаючи тим, хто виходить із тюрми коштами, зібраними з пожертв. (Бориневич. Общественная деятельность женщин в Одессе).

² Одес. вестн. 1885. № 88.

³ Одес. листок. 1885. № 84.

⁴ Грот Н. Я. Задачи философии в связи с учением Джордано. С. 16.

⁵ Там само. С. 17.

світ у світ сутностей. У спробах проникнути за межі феноменального світу у світ сутностей М. Грот підтверджує концепцію монодуалізму, яка покликана усунути вади монізму та дуалізму і примирити науковий і релігійний погляди на світ.

Разом від продажу квитків та особистих пожертвувань, зокрема і самого М. Я. Грота, на користь тюремного товариства було зібрано 90 крб., а на зведення пам'ятника – 116 крб., що були переведені в італійські ліри (300 лір) і передані до неаполітанського банку¹.

Слід зазначити, що результат збору коштів італійської громадськості ми маємо можливість спостерігати і понині. 9 червня 1889 р. на одній з центральних площ Риму – площі Кампо деї Фіорі – був урочисто відкритий пам'ятник, виконаний скульптором Етторе Феррарі. На повнорозмірній статуї, встановленій на високому п'єдесталі, Джордано Бруно зображено на повний зріст, з перехрещеними руками, у яких він тримає книгу, голова його вкрита капюшоном.

2.4. Громадський темперамент та пошуки науковця

Суспільно-науковою діяльністю М. Я. Грот займався і безпосередньо як член різноманітних університетських і міських товариств.

Так, 3 квітня 1884 р. він був обраний членом Юридичного товариства. Історія Юридичного товариства при Новоросійському університеті бере свій початок з 1879 р., коли Міністерством народної освіти було затверджено клопотання про його відкриття. Членами товариства на перших порах були всі професори юридичного факультету, а також представники судових відомств Одеси. Робота Юридичного товариства проходила у формі засідань, на яких заслуховувалися реферати та повідомлення².

Саме у формі реферату М. Я. Грот на засіданні 4 травня 1885 р. виклав свою роботу «Про моральну відповідальність і юридичну осудність» («*О нравственной ответственности и юридической вменяемости*»). Професор спробував дати пояснення цим поняттям кримінальної юстиції з точки зору моральної філософії гуманізму, торкаючись проблем захисту та обвинувачення судом присяжних. Він наполягав на тому, що важливішим є усвідомлення особистої моральної відповідальності за злочин, а покарання, затверджене суспільством, не дає такої сили для виправлення злочинця: «нинішні покарання не досягають мети, оскільки вони, замість виправлення, озлоблюють злочинця, розбещують його і збуджують у ньому почуття злоби; відзначивши далі, що для боротьби зі злом (злочинами) є інші, більш дієві заходи, як, напр., усунення ненормальних суспільних умов, що породжують злочини, проф. Грот з особливою силою виділив ту

¹ Одес. вестн. 1885. № 99. С. 3.

² Подрезова М. А., Пережняк Б. А. Юридическое общество при Новороссийском университете // Юрид. вестн. 1994. № 4. С. 73-76.

думку, що суспільство саме є винуватцем безлічі злочинів і тому має не стільки прав карати, скільки обов'язків виправляти. Ця ідея все сильніше й сильніше проникає у свідомість суспільства і, без сумніву, настане час, коли моральний рівень людей наскільки піднесеться, що ідея покарання поступиться місцем ідеї виправлення, а юридична осудність – моральній відповідальності»¹.

Приклад виступу професора М. Я. Грота свідчить про широкий спектр застосування і використання філософських понять і для інших наук. Як тут не згадати рекомендаційну промову О. О. Кочубинського про М. Я. Грота, коли вчений доводив важливість «генерального характеру» філософських наук, які тісно пов'язані з усіма науками, оскільки посідають універсальний категоріальний апарат².

Микола Якович не допускав в роботі незавершеності. Таку скрупульозність підходу до будь-якої справи добре ілюструє його думка з приводу опублікування реферату: «живо усвідомлюючи слабкі сторони свого реферату – і за змістом, і за формою викладу, – я довго не наважувався його надрукувати, сподіваючись на дозвіллі обробити його ретельніше. Цю надію я проте втратив: час приносить із собою нові завдання, інтереси і турботи ... нехай читачі бачать у ньому не точне, закінчене наукове дослідження, а лише загальний начерк думок неспеціаліста»³.

Наступну свою публічну лекцію М. Я. Грот присвятив значенню і положенню питання про душу в сучасній науці. 12 січня 1886 р. в університетській залі відбулася лекція «Про душу у зв'язку із сучасними вченнями про силу». Квитки на лекцію можна було придбати в книгопродавців Білого, Руссо, Бортневського або у швейцара університету. Спочатку не була заявлена благодійна мета лекції, проте пізніше в пресі з'явився звіт збору коштів з благодійного вечора на користь Попечительства незаможних студентів Новоросійського університету, де окремим рядком були вказані особи, що пожертвували свої кошти, де зокрема й відзначалося: «М. Я. Грот – 90 крб. (половина чистого збору з лекції за 12 січня)»⁴.

Лекція привернула таку кількість слухачів, що університетська зала й хори були буквально переповнені, а присутні на ній були майже всі високопосадовці міста. По закінченню багато аплодували, а присутній архієпископ Никанор, виходячи із зали, вітав Грота словами: «Ну, слава Богу, душа знову народилась на світ! Спасибі, Миколо Яковичу!»⁵.

¹ Одес. листок. 1885. № 101.

² Протоколи засідань Совета Императорского Новороссийского университета за 1883 г.

³ Грот Н. Я. О нравственной ответственности и юридической вменяемости. Одесса, 1885. С. 1.

⁴ Одес. вестн. 1886. № 15.

⁵ Шенрок В. И. К биографии Н. Я. Грота // Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей. С. 42.

Недарма так захоплено відгукувався одеський архієпископ Никанор саме про цю лекцію. Оскільки основним її постулатом було те, що тільки віра здатна дати уявлення про початок всього суцього, як про Бога, який є тим початком, тим загальним поняттям сили, тієї чистою силою, з якої народжуються протилежні сили духу і матерії. Але М. Я. Грот доходить висновку, що «своїм обмеженим розумом осягнути цю чисту силу ми не в змозі, і сутність реального буття її для нас – вічна таємниця»¹. І тільки філософія, поєднуючи в собі наукові дані та релігійні переконання, покликана обґрунтувати новий моральний світогляд, «який на ґрунті сучасних природничих вчень про силу, про закон збереження енергії, про розвиток природи, відновив би ідеальні і абсолютні моральні ідеї – добра і зла, обов'язку, свободи волі і т. д.»².

Етичні проблеми починають домінувати в усіх міркуваннях Грота. Звідси і увага до обґрунтування вищого духовного начала, визнаючи людську душу як сферу примирення матерії і сили. «Визнання духовного начала в основі свого власного буття давало людині можливість логічно виправдати існування вищого духовного начала, тобто Особистісного Божественного розуму, у всесвіті, а разом з тим знайти собі настільки ж логічне виправдання ідеї розумності та загальної доцільності всього, існує і відбувається у світі, – переконання в дійсному значенні ідей добра і зла, морального і аморального, – віра в прекрасне, в ідеали справедливості та вищого духовного вдосконалення»³. Тобто в кінцевому рахунку виходить, що тільки віра, релігія дає людству моральні норми та вищу мету існування. І філософія, вважає М. Я. Грот, повинна, враховуючи релігійні цінності і наукові дані, давати етичне, моральне вчення про світ.

Після цієї лекції проводився весняний цикл публічних лекцій університетських професорів, в рамках якого М. Я. Грот прочитав ще дві публічні лекції на тему «Про межі знання» («*О пределах знания*»). У першій лекції професор (9 березня 1886 р.) розглянув питання антропоморфізму в питанні меж знання, а друга лекція (3 квітня) давала відповідь на можливість достовірного знання моральних законів. У пресі, як завжди, друкувалися програми та огляди лекцій, однак вказівок на благодійність збору коштів не було. Зі звітів, присвячених десятиріччю народних читань в Одесі, випливає, що М. Я. Грот в 1886 р. пожертвував частиною суми зі своїх публічних лекцій, додавши ще й власні кошти, на відкриття іншої аудиторії для народних читань. Можна припустити, що це були гроші, зібрані від продажу квитків з останніх згаданих лекцій вченого, оскільки поряд з ученим значаться і професори, що читали свої публічні лекції також у весняному циклі лекцій. Ось як зазначається в книзі «Десятиле-

¹ Грот Н. Я. О душе в связи с современными учениями о силе : опыт филос. построения. Одесса, 1886. С. 89.

² Там само. С. І.

³ Там само.

тие народных чтений в г. Одессе (1882-1892)»: «вже з 1886 р. Правління Слов'янського товариства дійшло висновку, що постійне переповнювання аудиторій слухачами настійливо вимагає відкриття другої аудиторії. Питання це незабаром і вирішилося завдяки знову ж таки нашому університету, професори якого (О. І. Кірпічніков, М. Я. Грот, Ф. І. Успенський, Д. М. Куликовський і В. І. Шерцль) пожертвували із збору з влаштованих ними публічних лекцій, необхідну суму для втілення цієї ідеї. Але питання про відкриття другої аудиторії було успішно вирішене тільки в 1888 р., коли було орендовано і пристосовано для неї приміщення на Слобідці-Романівці і придбано необхідні для проведення читань предмети ... Прибуток від лекцій професорів: Успенського, Кірпічнікова, Куликовського, Грота, Шерцль – 500 крб. ... М. Грот – 188 р. 60 к.».

Імовірно, газета «Одесский вестник» мала право висвітлювати найбільш повно цикл весняних університетських лекцій, оскільки детальний огляд всіх трьох лекцій професора вміщено саме на сторінках цієї газети. В «Одесском листке» і «Новороссийском телеграфе» подавалися лише короткі інформаційні статті про минулі лекції. Цей факт підтверджується і тим, що пізніше в друкарні «Одесского вестника» була опублікована книга М. Я. Грота «Про душу у зв'язку із сучасними вченнями про силу» («*О душе в связи с современными учениями о силе*»), в передмові до якої автор говорить, що представлена книга є переробкою двох публічних лекцій «Про душу у зв'язку із сучасними вченнями про силу» («*О душе в связи с современными учениями о силе*») та «Про межі знання» («*О пределах знания*»): «при переробці і злитті в їх змісті довелося багато чого переставити, змінити, додати, так що автор змушений був дати їм і нову форму зв'язної статті»¹.

Книга стала своєрідним підсумком всієї діяльності науковця одеського періоду: «ці публічні лекції, як і всі інші, читані автором в Одесі, переслідували одну спільну мету – обґрунтування нового етичного або морального світогляду, який на ґрунті сучасних природничо-наукових вчень про силу, про закон збереження енергії, про розвиток природи, відновило б ідеальні і абсолютні моральні ідеї – добра і зла, обов'язку, свободи волі і т. д.»².

Саме цій роботі сам вчений надавав найважливіше значення в одеському періоді своєї наукової діяльності. Для нього це не просто публічні лекції, не просто науково-популярні статті для широкої публіки. Для нього це межова праця, у якій він вивів свою наукову доктрину монодуалізму матерії і духу, де чільне значення надається активній силі природи – «силі-духу».

Сам автор визначає логічну послідовність своїх вчень одеського періоду. З одного боку, ним було подано аналіз спеціальних етичних понять – прогресу, свободи волі, песимізму та оптимізму, моральної відповідаль-

¹ О душе в связи с современными учениями о силе : опыт филос. построения. С. І.

² Там само.

ності і юридичної осудності, егоїзму і альтруїзму; а також методу своїх наукових пошуків, поданому в лекціях «Про завдання філософії у зв'язку з вченням про Джордано Бруно» («*О задачах философии в связи с учением о Джордано Бруно*») та «Про межі знання і антропоморфізм» («*О пределах знания и антропоморфизме*»). З іншого боку, Грот представив філософське виправдання ідей Бога і душі в лекції «Джордано Бруно і пантеїзм» («*Джордано Бруно и пантеизм*») і «Про душу у зв'язку з сучасними вченнями про силу» («*О душе в связи с современными учениями о силе*»).

Даючи оцінку власної діяльності, професор М. Я. Грот констатує, що «постійно керувався виключно прагненням знайти істину, не порівнюючи з думками і тенденціями різних громадських партій і груп»¹.

Таким чином, всі публічні лекції професора в одеський період його наукової діяльності переслідували дві головні цілі: перша – наукова – побудова морально-етичного світогляду. Друга – громадська – допомога благодійним товариствам і комітетам, співчуття і посильна допомога нужденним верствам населення або добрим громадським починанням всенародного масштабу.

Велику зацікавленість лекціями М. Я. Грота відзначав і його учень, випускник Новоросійського університету, згодом відомий філософ, логік і психолог Георгій Іванович Челпанов², який у своїх спогадах писав про те, що обрав для вступу саме Новоросійський університет, бо знав, що там викладає професор Грот, він же порадив молодому гімназисту вступати на історико-філологічний факультет, а не на природниче відділення, як планував юнак спочатку. Пізніше Георгій Іванович з теплом згадував і про публічні лекції вченого: «ці лекції в буквальному сенсі слова приваблювали всі прошарки населення. На його лекціях бувала і молодь, і представники старого покоління, місцева аристократія, військові, дами та ін. На його лекціях я часто бачив архієпископа Никанора. У такий несприятливий для філософії час відвідування масами публіки лекцій Миколи Яковича надзвичайно показове. Лекції його діяли як фермент... Звісно, публіка не все засвоювала в його лекціях, але, без сумніву, повага до філософії зростала. Читав ці лекції він завжди з особливим ентузіазмом і готувався до них з таким самим ентузіазмом. Задовго до публічної лекції він звичайно кидав всі справи і напружено готувався до цієї лекції. Певний час він жив лише нею. У колі близьких знайомих він попередньо прочитував лекцію. Мені часто доводилося бути присутнім на цих «генеральних репетиціях», і я пам'ятаю, він завжди читав їх з таким захопленням, ніби читав перед

¹ Там само. С. II.

² Про вплив М. Я. Грота на Г. І. Челпанова див. Кузнецова Н. В. Николай Николаевич Ланге и Георгий Иванович Челпанов: параллели и перекрестки судеб // Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання : дод. 1. Київ, 2013. С. 41. (Гуманітарний вісник Держ. вищого навч. закладу «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди» ; вип. 29, т. 1).

справжньою публікою, хвилювався так, як на справжній лекції. У колі знайомих можна було часто зустріти проф. Ф. І. Успенського та його дружину Надію Ерастівну, – їх оцінці М. Я. надавав особливе значення»¹.

З Федором Івановичем Успенським, видатним істориком-візантологом, славістом Новоросійського університету, Миколу Яковича Грота пов'язувала тепла міцна дружба. Окрім наукових інтересів, їх сім'ї поєднував особливий родинний зв'язок. Так, Федір Іванович став хрещеним батьком дочки М. Я. Грота Наталії, яка народилася в Одесі в 1885 р., про що свідчать записи в метричних книгах університетської Олександро-Невської церкви².

Завершальною роботою одеського періоду можна назвати відгук професора М. Я. Грота «Про напрями та завдання моєї філософії» («*О направлении и задачах моей философии*»)³ на статтю архієпископа Никанора, надруковану спочатку в «Православном обозрении» (1886, № 12), а потім окремою брошурою вже в Москві у 1886 р., коли вчений вже перебував на посаді професора філософії Московського університету. Однак зміст статті стосується в основному його наукових розвідок, проведених під час обіймання посади професора Новоросійського університету, тому можемо вважати її своєрідним самоаналізом вченого.

Микола Якович висловлює архієпископу Никанору щиро вдячність за пильну увагу до його філософських побудов, однак дозволяє собі внести деякі пояснення, що стосуються основних напрямів його філософії, бо, як він зрозумів з критичних зауважень його колег, не завжди очевидна логічність розвитку його поглядів.

Так, М. Я. Грот визнає, що інколи бував непослідовним, заперечуючи вже доведені ним істини у своїх подальших статтях та роздумах, однак нічого поганого він у цьому не вбачав: «якщо я вчора ще не знав якого-небудь боку істини, то сьогодні можу знайти його і що мені за справа, якщо цей бік істини послабить смисл якого-небудь попереднього мого заперечення?... Кожне нове твердження є вже усунення певного заперечення ... Той, хто щиро любить істину, йде все вперед, поки йдеться»⁴.

Професор М. Я. Грот пригадує, що коли вступав до університету на філософську спеціальність, щиро мав на увазі під філософією психологію, не вбачаючи поза психологією самостійних завдань першої. Він

¹ Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей. С. 192-193.

² Желясков С. Метрические книги Александро-Невской церкви императорского Новороссийского университета как источник биографических исследований его профессорско-преподавательского состава // Юго-Запад. Одессика. 2011. Вип. 11. С. 24, 28.

³ Грот Н. О направлении и задачах моей философии (по поводу статьи архиепископа Никанора в «Православном обозрении». М., 1886. 18 с.

⁴ Там само. С. 3.

сконцентрував свою увагу на почуттях і відчуттях, вважаючи, що спиратися слід на суб'єктивне в душі, тому не існує загальної філософії світу, обов'язкової для всіх: «кожен має право філософствувати й підбивати підсумки спеціальним знанням тільки для себе»¹. Звідси виходить і заперечення філософії як науки.

З першої вступної лекції «Про прогрес» вчений ще стоїть на засадах науки, заперечуючи всяке суб'єктивне пізнання в суспільних і моральних питаннях. Однак, визнавши основною метою прогресу збільшення щастя людини і всього світу в цілому, дослідник явно виходить за межі суто наукового підходу.

Таке моральне питання породило й усі наступні наукові пошуки вченого у сфері філософії моралі. Це публічні лекції «Про свободу волі» («*О свободе воли*») і «Про значення песимізму та оптимізму» («*О значении пессимизма и оптимизма*»), у яких вчений продовжує вводити метод почуття в оцінку етичних явищ.

Потім вийшли статті «Основні типи філософських направлень в різні епохи» («*Основные типы философских построений в различные эпохи*») та «До питання про класифікацію наук» («*К вопросу о классификации наук*»), у яких вчений продовжує стояти на боці позитивної науки. Того ж року (1884) друкуються статті й з нової етичної проблематики «Про егоїзм та альтруїзм» («*Об эгоизме и альтруизме*»), у якій науковець починає нарівні користуватися «методом думки» і «методом почуттів», тобто як науковими, так і філософськими методами.

«Вказаний крок до визнання можливості всеохоплюючого та загальнообов'язкового філософського висвітлення внутрішньої природи всього, що існує, я зробив наступного 1885 р.»². На цей крок вченого спонукав випадок, який надав йому можливість зайнятися дослідженням філософського вчення Джордано Бруно, який бачив сенс всього сущого у Божественній свідомості. Ось як описує свій шлях становлення сам М. Я. Грот: «я в Богові ніколи не сумнівався, але не знав, як виправдати його існування не метафізично, а згідно з наукою... Саме Джордано Бруно змусив мене зрозуміти, що, якщо через почуття ми можемо пізнати своє і чуже (інших людей та істот) суб'єктивне внутрішнє життя, то через те саме почуття ми можемо пізнати і внутрішнє життя й сенс життя всесвіту»³.

Всі накопичені елементи теорії пізнання, філософської теорії світу та моральної теорії, вчений підсумував у своєму заключному одеському циклі лекцій «О душе» і «О пределах знания», які власне й викликали полеміку з архієпископом Никанором, що наполягав на непослідовності ідей вченого.

¹ Там само. С. 6.

² Там само. С. 10.

³ Там само. С. 13.

Однак ще раз повторимо головну тезу філософії М. Я. Грота: «філософ йде вперед свого роду окружністю і з кожним кроком своїм одночасно опускається вниз і піднімається вгору, бачить нові обрії й покидає старі, – як мандрівник, що йде навколо землі»¹.

Спинімося докладно і на діяльності М. Я. Грота в низці наукових товариств міста, де він брав участь у засіданнях, а також підтримував громадські ініціативи особистими пожертвами або членськими внесками. Так, Микола Якович Грот був членом Новоросійського товариства дослідників природи з 23 лютого 1885 р.²; членом Юридичного товариства при Новоросійському університеті з 3 квітня 1884 р.³; членом Одеського слов'янського товариства імені св. Кирила і Мефодія з 1884 р.⁴.

Професори та доценти університету часто виступали організаторами благодійних балів, вечорів, концертів. Не став винятком і М. Я. Грот, який виступав розпорядником подібних заходів на користь Товариства опіки незаможних студентів Новоросійського університету. Товариство опіки було офіційно затверджено урядом 4 лютого 1870 р. зважаючи на зростання кількості студентів з різночинців, матеріальне становище яких було вельми скрутним. Товариство допомагало тим студентам, які не отримували спеціальних премій або допомоги з коштів університету, однак за свою ретельність в навчанні й важкість матеріального становища все ж потребували додаткових коштів для існування. Каса Товариства опіки формувалася за рахунок щорічних дотацій з Міністерства народної освіти, фінансової допомоги міста, а також завдяки благодійним акціям окремих осіб та інших товариств⁵.

Так, в одеській пресі регулярно друкувалися звіти про проведені благодійні концерти і вечори на користь Товариства опіки. Слід зазначити, що філантропічна діяльність представників вищого світу в цілому була досить популярна. Організаторами найчастіше виступали місцеві чиновники й університетська інтелігенція, оскільки такі вечори та бали, крім благодійних, мали і цілком світські цілі проведення – зустрічі певних кіл вищого світу в неформальній атмосфері. Однак заслуг їх організації це не применшує, тим більше, якщо врахувати, що в подібних заходах також були задіяні й самі студенти в аматорських постановках і музичних вечорах.

¹ Грот Н. О направлении и задачах моей философии (по поводу статьи архиепископа Никанора в «Православном обозрении». С. 16.

² Зап. Новорос. о-ва естествоиспытателей. 1885. Т. 10, вып. 1/2.

³ Одес. листок. 1884. 5 апр. (№ 78).

⁴ Отчет правления Одесского славянского общества имени св. Кирилла и Мефодия за 1885. Одесса, 1886.

⁵ Устав Попечительства о недостаточных студентах Новороссийского университета. Одесса, 1883. С. 5.

У 47-му номері «Одесского вестника» за 1884 рік читаємо: «звіт збору зі спектаклю, зіграного 2 лютого в залі «Гармонія» студентами-аматорами драматичного мистецтва на користь нужденних студентів Імператорського Новоросійського університету. Всього продано квитків на 775 крб. Окрім куплених квитків, були зроблені пожертви наступними особами: генерал-губернатором Х. Х. Роопом 30 крб., Г. Г. Маразлі 5 крб., К. А. Руссо 10 крб., п. Мочутковським 5 крб., п. Маюровим 5 крб., пані Р. А. Бродською 5 крб., п. Ярошенком 2 крб., п. Левітоном 3 крб., п. Гамбаровим 2 крб. Всього пожертвовано 67 крб. Загальна сума збору – 842 крб. Чистий збір – 552 крб., які передані п. ректору ІНУ. Розпорядники спектаклю вважають своїм обов'язком висловити щиру подяку пані Н. Бошняк, Н. М. Грот, З. К. Озмидовій, Н. Е. Успенській, М. Севастопуло за їх участь у якості розпорядниць. Розпорядник: М. Я. Грот».

Показовим є і той факт, що в благочинній діяльності була задіяна й дружина професора – Наталя Миколаївна Грот, яка виступала однією з розпорядниць вечора серед дружин інших університетських професорів, які підтримували своїх чоловіків-вчених.

Наталя Миколаївна зі своїм чоловіком брала участь і в благочинній акції на користь жіночих лікарських курсів. 21 лютого 1886 р. в залі «Гармонія» були призначені спектакль і родинний вечір «на користь підтримки існування жіночих лікарських курсів». Були поставлені одноактна комедія «Не знаючи броду не лізь у воду» і «Сіль подружнього життя», на завершення дивертисмент. Квитки поширювали дами-розпорядниці: О. А. Мечниковою, Н. М. Грот, Н. Е. Успенською, А. Б. Овсяннико-Куликовською, А. В. Шимановською та ін., а також розпорядниками: І. І. Мечниковим, М. Я. Гротом, Ф. І. Успенським та ін.¹

Ініціатива збору коштів на підтримку жіночих лікарських курсів, що готували спеціалісток з акушерства, дитячих та жіночих хвороб, які закриті військовим міністерством у зв'язку з появою проблеми фінансування, мала загальноімперський характер. І свою лепту пожертв вніс і згаданий благодійний вечір: всього було зібрано 1700 крб., а пізніше І. І. Мечников доповнив цю суму збором зі своїх публічних лекцій весняного циклу 1886 року.

Як висновок, можна зазначити, що Микола Якович з родиною активно брали участь у громадському житті міста і країни в цілому, підтримуючи благодійні ініціативи університету і різних товариств, спрямовуючи свою наукову діяльність на допомогу в зборі коштів нужденним.

Демократичність поглядів, активна життєва позиція, блискучі ораторські здібності і любов до своєї справи незмінно притягували студентів, що жадібно всотували цю всеосяжну атмосферу шляхетної інтелігентності. Перебуваючи в постійному діалозі зі студентством, професор

¹ Одес. вестн. 1886. № 47

М. Я. Грот прагнув піднести їм не тільки теоретичні навички, а й показати практичне застосування, зокрема, нової науки, яка щойно перейшла на новий щабель розвитку – психології.

Новаторство проведення практичних занять і особливий предмет їхнього дослідження висвітлювалися і в одеській пресі. Керуючись вже сучасним термінологічним апаратом, очевидно, що М. Я. Гротом проводилися перші спроби асоціативного експерименту, в нинішній час розвинутого вже в окремий спеціальний метод психології. Однак на той час методи психометрії були новими в Російській імперії, тому кореспонденти «Одесского вестника» вирішили ознайомити широку публіку з першими дослідженнями М. Я. Грота: «перші звіти під керівництвом проф. Грота були зроблені наступним чином. Експериментатор пропонує кожному з учасників написати з приводу даного слова те, що в цей момент спаде йому на думку; при цьому потрібно, щоб особа, намагаючись придушувати всяку свідомість, віддавалася абсолютно механічній, пасивній течії уявлень. Очевидно, що це слово в минулому досвіді кожної особи пов'язано з найрізноманітнішими уявленнями, що виявляють його індивідуальні особливості. Пропоновані слова нескінченно варіюються за планом експериментатора. Отримані таким чином за один раз 200-300 асоціацій дають можливість класифікувати їх на окремі групи, у кожній з яких буде міститися достатнє число даних для узагальнень»¹.

Вчений вводив новаторські методи викладання і в філософські науки. У засіданні Ради Імператорського Новоросійського університету 19 січня 1884 р. було затверджено відкриття «Філософського семінару» проф. М. Грота², про який згодом згадував його учень Г. І. Челпанов: «Новиною для одеського університету було те, що навколо М. Я. зорганізувався невеликий гурток студентів, зацікавлених філософією. Заняття спочатку проходили в нього вдома. Писалися реферати на різні філософські теми; з їх приводу точилися жваві дебати. Згодом діяльність цього гуртка була перенесена до університету».

Таким чином, широка суспільно-наукова діяльність професора Грота в Одесі стала своєрідною базою для подальшого його наукового становлення. На думку багатьох філософів, які близько знали М. Я. Грота і давали оцінку його поглядам, саме в Одесі стався рішучий поворот у його світогляді, пов'язаний з лекціями про Джордано Бруно і подальшими пошуками основ філософії моралі, названий хронологіями метафізичним періодом.

І вже в Москві вчений розвивав саме ці погляди, продовжуючи активно діяти на науково-громадській ниві як редактор «Питань філософії та психології», голова Психологічного товариства та член багатьох ін-

¹ Одес. вестн. 1884. № 273.

² Протоколи засідань Совета Императорского Новороссийского университета за 1884 г. С. 6-7. Заседание 19 янв. 1884 г. (№ 12).

ших вітчизняних і зарубіжних наукових співтовариств. Не залишив він і своєї просвітницької діяльності, продовжуючи читання публічних лекцій, складаючи програми з філософії для Комісії для домашнього читання. Сфера діяльності науковця в московський період широко висвітлена в наукових публікаціях як сучасників, так і нинішніх дослідників його творчості.

Але вчений не забував Одесу і близьких людей, що залишилися тут. Свідченням цього є його участь в «Южном сборнике», який був виданий на користь потерпілих від неврожаю Одеським товариством допомоги літераторам і вченим в Одесі¹ в 1892 р., редактором якого був Федір Іванович Успенський.

У вступному слові від редакційного комітету Ф. І. Успенський так вказує мету видання збірника: «виручку від продажу його обернути на полегшення народної нужденності внаслідок неврожаю, який спіткав Росію». Добра мета викликала великий ажіотаж серед вчених і літераторів, які щедро представили свої праці для збірки: з 130 авторів, які побажали взяти участь у збірці, була відібрана половина бажаючих. Усі витрати з його видання були покриті добровільними внесками приватних осіб та установ. Так, наприклад, М. П. Озмидов і А. П. Старков, редактори-видавці «Новороссийского телеграфа» і «Одесского вестника» відповідно, особисто взяли на себе витрати по виданню в сумі 850 крб.²

До збірок були вміщені художні твори К. М. Бестужева-Рюміна, О. В. Соловйова, О. Л. Боровиковського, О. Ф. Базинера та ін., а також історичні нариси про неврожайність у Російській імперії О. І. Маркевича, М. М. Ланге, Ф. І. Леонтовича, О. І. Кірпічникова, Ф. І. Успенського і багатьох інших колишніх та дійсних професорів Новоросійського університету.

Стаття самого Миколи Яковича Грота «З поїздки неврожайними повітами» («Из поездки по неурожайным уездам»)³ була написана на основі поїздки в села на межі Данковського і Скопинського повітів (теперішня Рязанська область РФ), де вчений спостерігав за тяжким життям селян. У статті автор описує свою поїздку зі Львом Миколайовичем Толстим по його ідальнях, організованим на допомогу селянам, пише, як вони розпитували про становище населення, складали перелік хат і родин, що особливо потребують допомоги: «оскільки приватна благодійність не

¹ Гребцова И. С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX – начало XX ст.); Благотворительность и меценатство в Новороссийском университете : библиогр. указатель / сост. : В. В. Самодурова, И. С. Гребцова. Одесса, 2009. С. 217-226.

² Южный сборник в пользу пострадавших от неурожая / Одес. о-во вспомоществования литераторам и ученым. Одесса, 1892. С. III.

³ Грот Н. Я. Из поездки по неурожайным уездам // Южный сборник в пользу пострадавших от неурожая. С. 173-194

може вживати жодних загальних заходів, у сенсі загальної продовольчої допомоги та загальної організації робіт з порятунку ситуації, але приватна благодійність може бути спрямована тільки на можливе полегшення життя населення; на таку допомогу, при якій йому трохи легше було б перенести голод, холод, хвороби і врятувати частину своєї худоби від продажу, а господарство – від розорення. Для цього чотири засоби: 1) допомога в годуванні людей; 2) допомога в опаленні; 3) медична допомога; 4) допомога в годівлі худоби»¹.

Як одразу виник попит серед потенційних авторів збірки на подачу до нього власних творів, так пізніше виник попит на саму збірку, що переслідував настільки філантропічну мету. У підсумку від продажу книги було зібрано 1500 крб. на користь потерпілих від неврожаю².

Грунтуючись на численних публікаціях в пресі, можна зробити висновок про важливість активної діяльності професора М. Я. Грота як популяризатора наукових знань в Одесі. Його публічні лекції, доповіді, семінари та практичні заняття широко обговорювалися в одеській пресі. Кореспондентами газет і простими слухачами публікувалися огляди лекцій науковця, що містили найрізноманітніші думки, часом досить критичні, про наукові новаторства професора. Такий обсяг публікацій, присвячених вченому, свідчить про жвавий інтерес публіки до предмету його наукових поглядів, які не залишили байдужими одеських слухачів.

Отже, одеський період наукових пошуків Миколи Яковича Грота був поворотним у його світогляді, оскільки натхненний допитливими і вимогливими учнями, розгортаючи свою громадську діяльність у нашому місті, він перш за все залишався науковцем, який вічно перебував у пошуках істини. І про плідність цього етапу в житті професора М. Я. Грота свідчать важливі, можна сказати рубіжні, праці вченого.

¹ Грот Н. Я. Из поездки по неурожайным уездам. С. 181-182.

² 25 лет деятельности Одесского общества вспомоществования литераторам и ученым, 1889-1913. Одесса, 1914. 40 с.

РОЗДІЛ 3

«Філософський скиталець» і «homo viator».

Філософські погляди М. Я. Грота.

Проект реформи філософії

(Голубович І.В.)

Філософським поглядам Миколи Яковича Грота присвячено не так вже багато досліджень, як того заслуговує цей видатний вчений, мислитель, реформатор вітчизняної філософії і як форми думки і як форми організаційно-практичної наукової і освітньої діяльності. В сучасній українській історико-філософській літературі ми поки що маємо лише декілька статей (О. В. Головченко, Б. К. Матюшко, І. В. Пушкарьов, В. Нападиста¹), вступ до перевидання праць філософа (Б. К. Матюшко²), загальні огляди в енциклопедичних виданнях (М. Л. Ткачук³) розділи в монографіях (І. М. Гоян⁴). Виділимо праці О. В. Головченко, І. В. Пушкарьова (перші у вітчизняній філософії тематизовані кандидатські дисертації та монографія), в яких намічаються контури спеціалізованого ві-

¹ Головченко О. В. Філософська спадщина М. Я. Грота в формуванні моральності особистості майбутнього фахівця // Сучасна вища школа : психолого-педагогічний аспект / АПН України, Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. Київ, 1999. С. 332-355 ; Головченко О. В. М. Я. Грот: мета життя та сенс філософії // Філософські обрії. 2007. № 18. С. 27-38 ; Головченко О. В. Основні положення метафізики М. Я. Грота // Там само. 2014. № 31. С. 40-53 ; Матюшко Б. К. Особливості класифікації наук Миколи Грота // Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Сер. 7: Релігієзнавство. Культурологія. Філософія / ред. рада : В. П. Андрущенко (голова). Київ, 2012. Вип. 28 (41). С. 157-166 ; Пушкарьов І. В. Розуміння філософії як мистецтва в поглядах М. Грота // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер. : Філософія. Політологія. 2010. Вип. 99. С. 30-34 ; Нападиста В. Концепція свободи воли Миколи Яковича Грота // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури : зб. наук. праць. Київ, 2002. С. 215-224.

² Матюшко Б. К. Монодуалізм Н. Я. Грота: примирення протиположностей // Грот Н. Я. Сочинения : в 4 т. Т. 1. Мелітополь, 2013. С. 5-68.

³ Ткачук М. Л. Н. Я. Грот // Філософська думка в Україні : біобібліогр. словник. Київ, 2011. С. 40-41.

⁴ Гоян І. М. Історико-філософська рефлексія психологізму: на перетині філософії і психології. Івано-Франківськ, 2011. 360 с.

тчизняного «гротознавства»¹. Так О. В. Головченко ставить завдання розглянути погляди М. Я. Грота в контексті розвитку академічної філософії в Україні, проте, поки що це завдання лише починає реалізовуватися. І якщо про український період життя видатного мислителя та науковця на сьогоднішній день сказано дуже мало, то одеський період досліджено ще менше. Не маємо жодної спеціальної наукової розвідки. Одеському етапу «філософських мандрювань» М. Я. Грота присвячений невеличкий, але достатньо змістовний фрагмент роботи одеського філософа Л. М. Сумарокової «Філософія в Одесі»². Звертаємо також увагу на роботу Г. П. Бахчиванжи, яка присвячена вивченню філософії в Новоросійському університеті³.

3.1. Етапи інтелектуальної еволюції, філософський стиль та філософський етос

Ми спробуємо дати ескізу характеристику одеського періоду життя та творчості Миколи Яковича Грота з точки зору еволюції його поглядів на сутність та роль філософії, в контексті сформованого саме в одеський період проекту реформи філософії. Якщо відволіктися від змістовної сторони ідей мислителя та кинути загальний погляд на стиль його філософування, то, перш за все, привертає до себе увагу динамічний характер його думки, яка часто-густо радикально трансформується. «Это скорее не система, процесс мысли, который безостановочно развивается...», так підкреслювалося в газеті «Московские ведомости»⁴ за 1897 р. за два роки до передчасної кончини мислителя. Цей динамічний процес неможливо механічно розділити у зв'язку з хронологічними чи географічними координатами. Події внутрішньої інтелектуальної та духовної біографії не цілком збігаються з фактами біографії зовнішньої. Дане уточнення підкреслює умовність «локусного» критерію, проте не віднімає його значущості. Сучасник Миколи Яковича Грота, письменник, професор психології Московської духовної академії Павел Петрович Соколов в якості

¹ Головченко О. В. Філософські погляди Н. Я. Грота : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 1997. 18 с. ; Головченко О. В. Концептуальний аналіз філософсько-педагогічних проблем реформування вітчизняної освіти XIX ст. у працях П. Д. Юркевича та М. Я. Грота. Київ, 2007. 151 с. ; Пушкарьов І. В. Монодуалізм як нова метафізика М. Я. Грота : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2011. С. 6.

² Сумарокова Л. Н. Філософія в Одесі // Очерки развития науки в Одессе. Одесса, 1995. С. 491-520. Див. також: Сумарокова Л. Н. Філософія в Одесі // Идеи и идеалы. 2013. № 1(15). Т. 2. С. 23-42.

³ Бахчиванжи Г. П. До історії вивчення філософії в Одеському (Новоросійському) університеті на матеріалах фондів Наукової бібліотеки ОНУ ім. І. І. Мечникова // Вісник Одес. нац. ун-ту. Сер. : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. 2011. Т. 16, вип 112 (5/6). С. 71-92.

⁴ Шкуринов П. С. Грот Николай Яковлевич // Философская энциклопедия : в 6 т. / под ред. Ф. В. Константинова. М., 1960. Т. 1. С. 406.

символу життя та творчості мислителя, своєрідного інтелектуально-біографічного шифру обирає образ – «философский скиталец»¹: «это был симпатичный и искренний философский скиталец, искавший в мире идей приюта для своей пытливой мысли и тоскующего сердца. В этом заключается маленькая трагедия его жизни и в этом же лежит разгадка его капризного философского развития»². Проте в смисловому полі виразу «философский скиталец» є відтінок мандрівництва, бродяжництва, невлаштованості в світі людей, самотності, відчуженості. І з цієї точки зору комунікабельний, чуйний, оточений друзями, сім'янин з численними домочадцями, М. Я. Грот являє собою повну протилежність цьому образу. Його характерними рисами, за відгуками сучасників, були: «замечательная жизнерадостность, соединенная в чрезвычайной общительностью и приветливостью ко всем товарищам, веселый, живой характер, значительно способствовавший «всеобщему ознакомлению» (однокурсник М. Я. Грота по Санкт-Петербурзькому університету В. І. Шенрок)³.

Як нам здається, це не просто риси характеру, але й сутнісні складові філософського стилю і філософського етосу М. Я. Грота. «Живой, отзывчивый, общительный, мягкий и благородный, он был как-бы создан для того, чтобы примирять окружающих и объединять их для одной общей цели», – пише і сам П. П. Соколов, наче всупереч власним же визначенням⁴. Проте обраний образ він вважає цілком відповідним у філософському сенсі слова. Тільки це не блукання одиночки, паскалівської «мислячої тростини», загубленої в нескінченних і байдужих до людини просторах Всесвіту. Це скоріше подорожі по населеній і дружній філософській ойкумені, по ландшафтах сучасної філософії і *philosophia perennis*, «вічної філософії». Біографи М. Я. Грота відмічали, яку благодію роль в його становленні ще в гімназичні, а потім і в університетські роки грали щотижневі «журфікси» в батьківському домі – зустрічі та співбесіди російських вчених, які проживали тоді в Санкт-Петербурзі (В. В. Григор'єв, М. Я. Данилевський, К. Д. Кавелін та ін.). А ось його власні подорожні нотатки про перебування в Німеччині: «У меня здесь знакомств, как всегда, уже множество. Всех профессоров знаю лично и со многими очень сошелся. Все они любезны и ввели меня в свой круг, как своего, родного...»⁵.

¹ Соколов П. П. Философский скиталец. Памяти Н. Я. Грота // Богословский вестник. 1899. Т.2, № 6. С. 250–265 ; 1899. Т. 3, № 11. С. 510-527 ; 1899. Т. 3, № 12. С. 660-703.

² Там само. 1899. Т. 3, № 12. С. 700.

³ Шенрок В. И. К биографии Н. Я. Грота // Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей. Спб., 1911. XXV, С. 14.

⁴ Соколов П. П. Указ. соч. 1899. Т.3, № 12. С. 703.

⁵ Шенрок В. И. Указ. соч. 1911. XXV, С. 26.

І не тільки в біографічному, а й в ідейно-філософському сенсі Микола Якович Грот не блукає, а подорожує по рідним, люб'язним серцю просторам, перебуваючи в постійній «журфіксній» співбесіді, в атмосфері платонівського «сімпосіона». Ми виділяємо не просто житейську деталь, але найважливішу передумову тієї реформи «організму» філософії, яку пропонує і багато в чому здійснює на практиці видатний учений і організатор науки. Крім того М. Я. Грот не боїться освоювати простори, які багато мислителів, що орієнтуються на герметичні спільноти і перебування в «вежі зі слонової кістки», не вважають пристойними і респектабельними для філософа. «Истинная наука не драпируется в тогу ученой серьезности и глубокомыслия»¹ – цей принцип формулює для себе Микола Якович і, подібно до Сократа, робить локусом філософування сучасну йому агору – простори газет, публічних лекцій, зали громадських зібрань. В Одесі ця риса його філософського способу життя виявляється повною мірою.

Звернемо увагу на власне зізнання М. Я. Грота, зроблене вже в Москві, яке підбиває підсумок ніжинського та одеського періодів: «никогда я никуда не поворачивал, а шел все прямо и неуклонно вперед, но так как сфера мысли похожа на сферу Земли, то неудивительно, что я, как путешественник вокруг света, стал ныне в отношении к исходной точке «антиподом» своим»². І ми, спираючись на самооцінку мислителя, пропонуємо вважати ключовим смислообразом його життєтворчості та філософського розвитку образ мандрівника, *Homo viator*.

Щодо розвитку та трансформації філософських поглядів М. Я. Грота його сучасники та сьогоденні дослідники часто-густо застосовують слово «еволюція». Дійсно, з однієї точки зору, яка задається і самим філософом (він ставить в центр своєї архітектоніки ідею еволюції), його власні ідеї також можна і необхідно аналізувати саме в цій еволюційній парадигмі становлення, ускладнення, вдосконалення. Однак лінійної і еволюційної моделі для характеристики трансформації поглядів М. Я. Грота явно недостатньо. Їх слід розглядати і з позиції багатомірності, одночасного співіснування і суперечливої взаємодії в його мисленні відразу декількох парадигм³. На таку можливість вказує і П. П. Соколов, він підкреслює, що «в Н. Я. Гроде боролись две противоположных и вечно враждебных стихии души человеческой – скептический ум и жаждущее идеала сердце»⁴. Ми вже згадували про його надзвичайний талант комунікабельності і чуйності. Як нам здається, таким же був його талант

¹ Соколов П. П. Указ. соч. 1899. Т. 3. № 12. С. 703.

² Шенрок В. И. Указ. соч. С. 35.

³ Див. про сутність та сучасні підходи до багатомірного мислення: Богатая Л. Н. На пути к многомерному мышлению. Одесса : Печатный дом, 2011. 372 с.

⁴ Соколов П. П. Указ. соч. 1899. Т. 3, № 12. С. 699.

відкритого спілкування з базовими ідеями минулого і своєї епохи, адже ці ідеї мали індивідуально-особистісне обличчя. Їх висловили і надали їм неповторний унікальний стиль і своєрідність великі філософські уми.

Еволюцію філософського світогляду М. Я. Грота прийнято в дослідницькій літературі ділити на декілька етапів. Філософ і психолог Лев Михайлович Лопатин, який прийняв естафету у Миколи Грота і став після його смерті головою Московського психологічного товариства, редактором журналу «Вопросы философии и психологии», виділяє психологічний і метафізичний етапи, перехід Грота від матеріалістичного монізму до монодуалізму. П. П. Соколов розділяє філософський розвиток мислителя на «три епохи», абсолютно різні за своїми основоположними принципами: а) «чистий» позитивізм і «спенсіаризм»; б) «чиста» метафізика і метафізичний ідеалізм (з появою книги «Джордано Бруно і пантеїзм» (1885); в) примірення «позитивного дослідження» з метафізичними і етичними началами («Основания экспериментальной психологии» (1895). За думкою Володимира Соловйова, першої фігури російського філософського небосхилу, поворотними пунктами теоретичного руху його соратника Миколи Грота стали головні персони його філософування – від Г. Спенсера до Дж. Бруно, а потім до Платона і Аристотеля.

Сучасний російський філософ О. П. Огурцов зазначає, що на початку свого теоретичного розвитку М. Я. Грот – позитивіст, що відчув вплив ідей Г. Спенсера, на цьому етапі він негативно ставиться до філософії і тяжіє до психології. Потім філософія почуттів приводить мислителя до переосмислення ролі метафізики, яке співпадає з сильним впливом на нього естетичного пантеїзму Джордано Бруно: «Грот приходив к идее мировой души, мирового субъекта и радикальному изменению своих философских взглядов. Из эволюциониста и психологиста он становится метафизиком, от позитивистского отрицания метафизики он переходит к утверждению надэмпирической реальности, от отрицания свободы воли – к ее защите»¹.

Сучасний український історик філософії М. Л. Ткачук описує еволюцію філософських поглядів М. Грота від позитивізму (70-ті – початок 80-х років XIX ст.) до метафізики (друга половина 80-х років) і розробки наприкінці 80-х-початку 90-х років концепції монодуалізму, яка визначає основою усіх явищ єдину душу світу, утверджує подвійність і невпинну боротьбу двох природних начал – активного (сили-духу) і пасивного (матерії-сили), визнає реальність морального виміру світового порядку, відстоює первинність «світової волі», що вкладена Богом в природу².

¹ Огурцов А. П. Н. Я. Грот // Новая философская энциклопедия [Электронный ресурс] : в 4 т. / Ин-т философии РАН. М., 2000-2001. Режим доступа : <http://iph.ras.ru/elib/0852.html>

² Див. : Ткачук М. Л. Указ. соч. С. 40-41.

О. В. Головченко також виділяє в еволюції філософського шляху Миколи Яковича Грота три етапи, але інакше їх називає: позитивістський, метафізичний, етичний. Дослідниця вважає, що саме етика грає найважливішу роль у творчій трансформації ідей мислителя. Вона підкреслює, що докорінний поворот в інтелектуальному житті М. Я. Грота пов'язаний не стільки з роздумами суто логічного характеру, але, в першу чергу, з вимогами етики¹. В огляді історії психології XIX-XX ст. високо оцінюється гуманістичний та «кордоцентричний» потенціал творчості Миколи Грота, його постать розглядається в одному ряду із спадщиною Г. Сковороди, М. Ушинського, П. Юркевича, в контексті «філософії серця» та «психології серця»². І. М. Гоян пише про траєкторію творчого шляху видатного філософа та психолога: він починає з пропаганди позитивізму і боротьби з метафізикою, з чіткої орієнтації на панування емпіричної психології як основної філософської науки, з бажання перебудувати на цій основі філософські дисципліни (гносеологію та логіку). Потім Микола Грот переходить якщо не до чистої метафізики, то до своєрідного монодуалістичного вчення, в якому досвідна експериментальна наука може поєднатися з наукою спекулятивною (метафізичною). З цієї точки зору постать М. Я. Грота слід розглядати як постать філософа і психолога, який знайшов свій оригінальний шлях вирішення проблеми співвідношення філософії і психології, який звільнився від крайнощів антиметафізичного психологізму і одночасно від спекулятивно-філософської зверхності у ставленні до емпіричної, практичної, орієнтованої на потреби життя наукової психології³.

А як же сам Микола Якович описує власну інтелектуальну еволюцію? В автобіографії (1894) він говорить про поступовий перехід від реалізму до ідеалізму, від емпіризму до метафізичної точки зору. Вчений визначає свою систему як «метафізику внутрішнього досвіду, самосвідомості», що є єдиним безпосереднім джерелом наших ідей. М. Я. Грот в 1883 році, саме в тому році, коли він переїжджає в Одесу, дає оцінку власному попередньому відторгненню від філософії («філософської сліпоті») і заявив про новий етап своєї діяльності: «ранее я действовал инстинктивно и лишь теперь я понял, к чему иду и – что еще важнее – к чему приду»⁴.

¹ Див.: Головченко О. В. М. Я. Грот: мета життя та сенс філософії // Філософські обрії. 2007. № 18. С. 38.

² Див.: Роменець В. А. Історія психології XIX-XX ст. Київ, 1995. С. 6.

³ Див.: Гоян І. М. Указ. соч. С.188-189.

⁴ Грот Н. Я. Отношение философии к науке и искусству : речь на докт. диспуте в Киев. ун-те 2 февр. 1883 г. К., 1883. С. 21.

3.2. Переламний характер одеського періоду у філософській еволюції, його загальний зміст та періодизація

Про переламний характер одеського періоду пишуть і дослідники творчості М. Я. Грота: «Настало время перемен и во взглядах Николая Грота. Если от студенческой скамьи до докторского диспута он выступает как представитель первого позитивизма, конкретно – последователь Герберта Спенсера в психологии и философии науки, единомышленник Вильгельма Вундта, неокантианца Эрнста Лааса и других основателей эмпирической психологии новейшего времени, то несколько следующих лет проходят под знаком возвращения к метафизике»¹. Сам одеський період можна умовно поділити на дві частини, як це робить в своєму описі П. П. Соколов².

Спочатку Микола Якович розробляє в Одесі найрізноманітніші питання – гносеологічні, соціологічні, етичні, юридичні, історичні. Однак у своєму викладі цих питань професор Новоросійського університету ще дотримується тих ідей, які засвоїв у попередній ніжинський період («К вопросу о критериях истины» (1883), «Опыт нового определения понятия прогресса» (1883), «Прогресс и наука» (1883), «К вопросу о свободе воли» (1884), «О нравственной ответственности и юридической вменяемости» (1885), «О научном значении оптимизма и пессимизма как мирозозерцаний» (1884), «Эгоизм и альтруизм перед лицом здравого смысла» (1884)), «Основные типы философских построений в разные эпохи» (1884). Другий етап всередині одеського періоду – це час рішучого повороту в світогляді М. Я. Грота, який відбувається в 1885 і 1886 роках. Інтелектуальний поворот зафіксований в таких творах: «Джордано Бруно и пантеизм», «Задачи философии в связи с учением Джордано Бруно», «О душе в связи с современными учениями о силе».

Ще один вирішальний фактор – більш глибоке, ніж раніше, у студентські роки, вивчення та засвоєння творів запровадження нового університетського статуту Олександра III від 1884 року. Згідно з новими правилами, потрібно було особливу увагу приділяти ідеям давньогрецького філософа і присвячувати цьому один з навчальних курсів. Підкреслимо, що тільки Микола Якович Грот з усієї професійної філософської корпорації Російської імперії отримав офіційну подяку Міністерства народної освіти за успіхи на даному терені³. Філософ просить свого батька при нагоді повідомити міністра, що він читає зі студентами Платона не за примусом, а за власним переконанням, що він також знайомить молодь з працями інших видатних мислителів усіх часів. Професор також висло-

¹ Матюшко Б. Указ. соч. С. 14.

² Соколов П. П. Указ. соч. 1899. Т.2, № 6. С. 256-257.

³ Див.: Шенрок В. И. Указ. соч. С. 41.

вив невдоволення тим, що новий університетський статут понизив статус філософських предметів, виключивши їх з програми державного іспиту.

І ще один найважливіший фактор одеського «рішучого повороту» – зустріч, спілкування, полеміка Миколи Яковича Грота з архієпископом Херсонським і Одеським Никанором (Олександром Івановичем Бровковичем) (1826 – 1890). З цим видатним богословом-філософом і архіпастирем професор Новоросійського університету зблизився в Одесі. Перу архієп. Никанора належить робота «Направление и значение философии Николая Грота»¹. Філософ відповів своєму опоненту вже з Москви статтею «О направлениях и задачах моей философии. По поводу статьи архиепископа Никанора»². У близькому дружньому колі, як свідчать спогади, він назвав твір архієпископа «поліцейським рапортом» про неблагонадійність, «скверною» статтею, яка дає релігійно-політичне тлумачення думкам, що не мають відношення ні до релігії, ні до політики. Між тим, в тексті статті-відповіді у М. Я. Грота сказано: «...под влиянием философских бесед и споров с архиепископом Никанором, защищавшим тезис, что материя есть сила, я усвоил этот термин, много уяснивший мне и самое понятие материи как силы «сопротивления»³.

Необхідно підкреслити, що Микола Якович полемізував не тільки зі священнослужителем високого рангу, а й з видатним мислителем, церковним композитором, доктором богослов'я, колишнім ректором Ризької духовної семінарії, Казанської духовної академії, автором глибоких бесід, проповідей, а також (що для нас найголовніше) – фундаментального тритомного твору «Позитивная философия и сверхчувственное бытие»⁴.

Автор знаменитої «Історії російської філософії» Василь Зеньковський розглядає концепцію архієпископа Никанора в розділі своєї книги, яка носить назву «Період систем», вслід за філософією всеєдності Володимира Соловйова і «трансцендентальним монізмом» В. Д. Кудрявцева-Платонова. Справедливим і досі є зауваження В. В. Зеньковського, що філософія архієп. Никанора, як і вся духовно-академічна філософія в цілому, залишилася майже невідомою⁵.

Це зауваження наводить у своїй роботі сучасний дослідник А. П. Соловйов, називаючи «синтетичну філософію» архієп. Никанора

¹ Никанор (Бровкович), архієпископ. Направление и значение философии Николая Грота // Православное обозрение. 1886. № 10. С. 271–320.

² Грот Н. Я. О направлении и задачах моей философии. По поводу статьи архиепископа Никанора // Православное обозрение. 1886. № 12. С. 792–809.

³ Там само. С. 806.

⁴ Никанор (Бровкович), архієпископ. Позитивная философия и сверхчувственное бытие. Т. 1–3. СПб., 1875–1888.

⁵ Зеньковский В. В., протоиерей. История русской философии : в 2 т. Ростов н/Д, 1999. С. 79.

досвідом онтологічної гносеології¹. Як релігійний мислитель архієпископ Никанор, за авторитетною думкою богослова, філософа, протоієрея В. В. Зеньковського, «был чрезвычайно широко и разносторонне образован, много и очень тщательно работал научно»². Видатний історик церкви Олексій Петрович Лебедев, сам чудовий стилезнавець, називає архієпископа Никанора «лучшим из духовных писателей»³. Ці важливі оцінки наводить у своїй доповіді до ювілейної конференції, присвяченої 170-річчю Одеської духовної семінарії (2008 р.) сучасний богослов, прот. Димитрій Предеїн. Саме зараз його доповідь у вигляді статті готується до друку в журналі семінарії «Андреевский вестник» (автор люб'язно дозволив нам скористатися його матеріалами). Такого гідного співрозмовника та критика подарувала М. Я. Гроту Одеса.

Одеський період життя та творчості видатного церковного ієрарха, богослова-філософа, висвітлений в сучасній дослідницькій літературі (особливо в філософській) вкрай недостатньо. Знову звертаємо увагу на одну з перших спеціальних науково-богословських розвідок в цьому напрямку, яка була здійснена саме в Одесі – це вже задана робота Димитрія Предеїна «Богословское наследие Никанора, архиепископа Херсонского и Одесского». Автор дає яскраву характеристику одеського періоду життя архієп. Никанора. 12 грудня 1883 року він був призначений на Херсонську кафедру з постійним перебуванням в Одесі. Одеса стає дванадцятим місцем проживання архієпископа Никанора. Він сам висловив бажання, щоб тут і закінчився його земний шлях. І справа не лише в тому, що одеська кафедра входила в п'ятірку найпрестижніших у Російській Православній Церкві. Очевидно, йому сподобалось це місто, особливо притаманна Одесі атмосфера віротерпимості і свободи інтелектуальної творчості, якої так не вистачало архієпископу Никанору на протязі життя. Саме одеський період пов'язаний з визнанням заслуг архієпископа Никанора: в 1883 році він був зведений в сан архієпископа і обраний почесним членом Санкт-Петербурзької Духовної Академії; в 1887 році його викликали до столиці для присутності в Святійшому Синоді. Ще років 10-15 у такому статусі, могли б вивести колись «неблагонадійного» вченого-ченця на одну з найвищих ступенів в ієрархії православної церкви. Але цього не судилось, сили архієпископа Никанора були вже вичерпані. На жаль в своєму яскравому та змістовному огляді богословської спадщини архієп. Никанора Д. Предеїн не згадує історію полеміки

¹ Соловьев А. П. «Синтетическая философия» архиепископа Никанора (Бровковича) как опыт онтологической гносеологии XIX века // *Вопр. философии*. 2012. № 10. С. 129-139.

² Зеньковский В. В. Указ. соч. С. 97.

³ Лебедев А. П. Слепые вожди // Лебедев А. П. К моей учёно-литературной автобиографии и материалы для характеристики беспринципной критики : сб. памяти А. П. Лебедева. СПб., 2005. С. 274.

філософа-богослова та університетського філософа, архієпископа Никанора (Бровковича) і Миколи Яковича Грота.

У біографічних розвідках про М. Я. Грота часто цитується фрагмент зі спогадів В. І. Шенрока про грандіозний успіх лекції «Про душу в зв'язку з сучасними вченнями про силу», з якою філософ виступив в останній період перебування в Імператорському Новоросійському університеті. Лекція «привлекла такую массу слушателей, что университетский зал и хоры были буквально переполнены, и на ней присутствовали все высокопоставленные лица города. По окончании много аплодировали, а присутствовавший архиепископ Никанор, при выходе из зала, приветствовал Грота словами: «Ну, слава Богу, душа опять народилась на свет! Спасибо, Николай Яковлевич!»¹.

3.3. Проект реформи «філософської справи», його синтетична архітектоніка

Перед нами стояв складний вибір, які аспекти багатогранної філософської творчості Миколи Яковича Грота обрати для нашого достатньо обмеженого за обсягом огляду. Ми визнали за необхідне зупинитися на його осмисленні підстав філософії, її взаємин з іншими найважливішими областями духовного життя людства – наукою, мистецтвом, релігією, мораллю. Роздуми на цю важливу тему не були для нашого героя суто умоглядними, вони знайшли втілення в його проекті реформи філософії, в практичних кроках по постановці «філософської справи», результати яких вітчизняна філософія та психологія відчуває і досі.

Як справедливо підкреслює О. В. Головченко, завдяки М. Я. Гроту організаційно оформився центр вітчизняної філософської думки². Якщо скористатися висловом, який часто застосовує сам філософ – «організм науки», то можна без сумніву стверджувати, що він у самий безпосередній спосіб є причетним до народження і конституювання «організму філософії» в Росії і Україні. Без перебільшення скажемо також, що саме в Одесі був в загальному вигляді сформульований проект реформи філософії, його практичне втілення припадає вже на московський період. Такий грандіозний результат заслуговує, на наш погляд, в певному сенсі більш високої оцінки, ніж створення якоїсь спеціальної наукової чи філософської школи. Можна гіпотетично припустити, знявши обмеження на твердження «історія не знає умовного способу»: Микола Якович Грот обов'язково створив би серйозну філософську школу, просто доля не дала йому такого шансу. З жалем пише про це Є. Спекторский: «но, как большинство талантливых русских людей Грот скончался, далеко не

¹ Шенрок В. И. Указ. соч. С. 42.

² Головченко О. В. Указ. соч. С. 38.

сказав свого последнего слова, в том возрасте, в котором Кант еще не додумался до «Критики чистого разума»¹. Проте організаційні зусилля, які він здійснив, створювали необхідну базу для існування різноманітних філософських шкіл, які спроможні конкурувати та полемізувати одна з одною, для філософської традиції, яка транслюються від покоління до покоління. На жаль, шанс на стабільний розвиток філософського організму в нашій країні не був реалізований. Вітчизняна філософія в ХХ ст. розвивалася в умовах катастрофи, глибинних історичних та світоглядних розривів та розломів. І щоб посилити драматизм нашого оповідання, відзначимо таке: звинувачення М. Я. Грота і його філософським однодумцям в тому, що вони своїми ідеями готують таку катастрофу, було кинуте в Одесі, в супровідному листі архієпископа Никанора (далі ми звернемося до цього епізоду).

Для здійснення амбітного завдання «постановки філософського дела» у Миколи Яковича Грота було найголовніше – «увлечение философией и организационный талант», якщо говорити словами його сучасників і соратників (П. П. Соколов). Спробуємо сучасною мовою висловити суть його особистісної обдарованості. Йдеться про неабиякий проєктивний та технологічний талант філософа, «технологічний» в тому сенсі, який сьогодні вкладається в поняття «соціальна технологія», «інтелектуальна технологія», «освітня технологія»².

Специфіка «проєктивного мислення» М. Я. Грота, що характеризує його як глибокого і цільного філософа, можна визначити таким чином: гротівський проєкт реформи науки і філософії має злагоджену архітектуру, він є обґрунтованим та осмисленим на всіх рівнях буття – на онтологічному (устрій Всесвіту), гносеологічному (закони і принципи мислення та пізнання, психічної діяльності), на соціальному, етичному, практичному, організаційному. Його світогляд і світовідношення характеризують гомологія надемпіричного, свержчуттєвого буття та емпіричного, повсякденного «тут-і-тепер» існування, сутнісна інваріантність надіндивідуальних структур і унікальної, конкретної, індивідуальної життєтворчості. В його власному «життєвому проєкті» втілювався античний ідеал філософського життя, єдності Слова (logos) і Діла (ergon), думки та вчинку, коли найкращим аргументом захисту істинності вчення стає відповідний спосіб життя.

Самий безпосередній життєвий крок і саме найпрактичніше питання мали для Миколи Яковича Грота глибоку вкоріненість в «філософській космології», в фундаментальній онтології. Про цю внутрішню цілісність поглядів мислителя пише творець «філософії всеєдності» Володимир

¹ Спекторский Е. В. [Рецензия] // Журнал М-ва народного просвещения. 1904. Ч. 355. С. 229.

² Див., наприклад: Подшивалкина В. И. Социальные технологии: проблемы методологии и практики. Кишинев, 1997.

Соловйов: «все разнообразие его взглядов и настроений продолжает обрачиваться вокруг одной срединной идеи – эволюционного процесса, т.е. поступательного развития души и вселенной, а направление в котором изменялось его взгляд на психическую и космическую энергию, всегда был вглубь и вместе с тем вверх»¹. Ще одним центральним поняттям метафізики Грота є поняття сили, яке єднає сили духа і сили матерії. Активна сила є породженням духу, матерія – прояв пасивної сили. Розвиток йде у напрямку від природних сил до єдиної сили життя, а потім до сили свідомості. Ця принципова настанова приводить мислителя до визнання того, що людина здатна пізнавати духовну силу, причому пізнавати за допомогою емпіричної психології. Людина розглядається як втілення світового розуму і одночасно своєрідної індивідуальності, яка має свержасове буття².

М. Я. Грот був противником абстрактного філософування, яке не має міцної вихідної основи. Своє завдання він бачив у виявленні основ філософської думки, яку він знаходив у психології. В цьому він був достатньо близьким до ранніх форм психологізму, особливо в дусі Дж. С. Міля з його ідеєю індуктивної логіки. В монографії українського історика філософії І. М. Гояна детально проаналізовані ідеї М. Я. Грота саме в контексті «психологізму» як конкретного явища в європейській філософії другої половини XIX – початку XX ст. Його сутність полягає, перш за все, у психологічному поясненні законів логічного мислення. Миколі Яковичу присвячено в цій роботі спеціальний розділ³. Проте мислитель не вважав для себе можливим рухатися далі у напрямку, який був запропонований психологізмом та виводити всю дійсність з форм мислення (як це робили пізніше Т. Ліппс, ранній Е. Гуссерль та ін.), а також в іншому аспекті неокантіанці (Г. Коген, П. Наторп), емпіріомоністи (Р. Авенаріус, Е. Мах).

Людина в своєму пізнанні світу «об'єктивує» елементи свого внутрішнього досвіду. Саме в специфіці психологічної реальності бачив М. Я. Грот головний напрямок перетворення філософії. Таким чином, можна сказати, що вітчизняний філософ органічно увійшов в сферу сучасної йому філософії життя, але скоріше в дусі Г. Зіммеля чи А. Бергсона, ніж В. Дільтея чи Ф. Ніцше. Він виступає з власною програмою «психології життя», в яку є включеною і «філософія життя» (ця назва з'являється в рецепції європейської філософії пізніше). Ми вже звертали увагу на те, що пріоритетним для Миколи Грота були не стільки абстрактне теоретизування, скільки етос і прaxis філософії, правильна поста-

¹ Соловьев В. С. Указ. соч. С. 152.

² Див. : Огурцов А. П. Указ. соч.

³ Гоян І. М. Указ.соч. С. 178-190.

новка «життєвого питання» («как человеку овладеть своей душевной жизнью»)¹.

Почасти мислитель рухається в руслі проблематики екзистенціальної філософії, в напрямку, близькому до К. Ясперса, проте сталих конкретних форм ці пошуки не набули. М. Я. Грот вважав мову однією з основ людського знання, але, скоріше за все, великої ролі мові він не надавав, що цілком відповідало рівню мовознавства його часу. Мову він вважав формою фіксації процесів мислення, тим не менш визнавав її особливу природу, здатність створювати проблеми, що він сам бачив лише як суто мовні, але ще не філософські у повному сенсі.

Вище ми продемонстрували декілька варіантів періодизації еволюції філософських поглядів М. Я. Грота. Небагато хто з його сучасників чи сьогоднішніх дослідників обрав в якості критерію періодизації зміни позиції вченого по відношенню до філософії і «правильної постановке философского дела» в рідній країні. Одним з таких дослідників став Яків Миколайович Колубовський, помічник редактора «Вопросы философии и психологии» в 1891-1892 роках, соратник Миколи Яковича, один з найкращих біобібліографів історії російської філософії. Він виділяє такі зміни у ставленні мислителя по відношенню до предмета філософії: а) «негативний» («отрицательный») період – заперечення філософії як загальної, синтезуючої науки, яка стоїть вище спеціальних наукових дисциплін; б) «позитивний» період – філософія, яка не змішується ані з наукою, ані з мистецтвом, є синтезом усіх даних людської свідомості, сутність цього синтезу полягає у переробці усіх почуттів в поняття². У свою періодизацію філософської еволюції Миколи Грота вводить критерій ставлення до предмету філософії сучасна українська дослідниця О. В. Головченко. Вона критикує подекуди спрощені підходи до цього питання у Л. М. Лопатіна, М. О. Лоського, В. С. Соловійова. Підкреслюється, що на початковому етапі вчений не стільки заперечує філософію, скільки просто не приділяє їй спеціальної уваги, взагалі не вважає її самостійною наукою. Потім він приходять до визнання філософії як самостійної науки, осмислення філософії як мистецтва, підкреслення значущості метафізики. На останньому етапі життя на перший план виходять проблеми етичні³. Проте і в цій схемі не виділені чітко біографічні, хронологічні і географічні фактори.

Сам М. Я. Грот стверджує, що він в своєму розвитку нікуди не уходив з точки зору свого проекту реформ, все його життя повністю співвідноситься з його вибором, що був зроблений в юнацькі роки – рішенням

¹ Грот Н. Я. Жизненные задачи психологии // Вопр. философии и психологии. 1890. Кн. 4. С. 193.

² Колубовский Я. Н. Грот Н. Я. // Энциклопедический словарь / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон : в 82 т. СПб., 1893.

³ Див.: Головченко О. В. Указ. соч. С. 37.

присвятити своє життя «правильной постановке философских знаний в России»¹. З цієї позиції вважаємо не зовсім правомірним «еволюційний» погляд на розвиток ідей мислителя, коли здається, що попередній комплекс думок долається наступним. В даному контексті ми розглядаємо як однаково плідні і актуальні усі позиції М. Я. Грота стосовно філософії і її реформування. Навіть ті підходи, які сьогодні можуть здаватися застарілими чи наївними, є значущими завдяки своїй полемічній спрямованості, співзвучністю багатьом іншим реформаторським ідеям того ж роду в європейській філософії. Тут дійсно слід використовувати моделі багатомірності, одночасного співіснування діалогічних, полілогічних ідей.

Стисла оцінка одеського періоду в контексті реформи філософії дається в статті О. В. Головченко: М. Я. Грот був розчарований запропонованою статутом 1884 року програмою вивчення філософії, яка зводила все до засвоєння ідей Платона і Арістотеля, він здійснює спробу її реформування. Однак адміністрація ІНУ залишається байдужою до його прагнення².

3.4. Проект реформи філософії М. Я. Грота в трьох інтелектуальних локусах: публічна лекція, навчальний курс, філософська полеміка (одеський контекст)

Ми обираємо три тексти, в яких найбільш яскраво представлені ідеї перетворення організму філософії: а) текст вступної лекції «Опыт нового определения понятия прогресса» (1883), з якою дебютував в Одесі професор філософії Микола Якович Грот, який щойно захистив докторську дисертацію; б) літографований текст учбового курсу для студентів Новоросійського університету «Вступ до історії філософії», ціллю якого сам М. Я. Грот вважав обґрунтування та прояснення смислу того повороту в поглядах на філософію, який він запропонував; в) стаття «О направлении и задачах моей философии (ответ архиепископу Никанору)» (1886), де підсумовуються результати полеміки з архієпископом Никанором, в тому числі, стосовно розуміння суті філософії та її відношення до релігії і інших сфер духовного життя.

Це не просто три тексти, але три інтелектуальні локуси, де погляди філософа на «правильную постановку философских знаний» були артикульовані в різних аспектах і модусах наукової та просвітницької діяльності – в лекційній залі (вчений-лектор), в межах читання навчального курсу (викладач університету), в інтелектуальній дискусії як однієї з важливих форм розвитку науки і філософії (майстер філософської полеміки). Йдеться про три типових проблемних ситуації розвитку науки та універ-

¹ Див.: Шенрок В. И. Указ. соч. С. 20.

² Головченко О. В. Указ. соч. С. 31

ситетського життя, інваріантні у своїх основах ситуації, незалежно від конкретного часу/місця дії і конкретних персон. Проте саме в цих типових ситуаціях в повній мірі проявляється персональний ступінь «свободи волі», «моральної відповідальності», питаннями, які стали предметом спеціального аналізу для Миколи Грота в одеській період.

Цілісність, єдність філософської космології і практичної постановки «філософського дела», «архітектоніка всеєдності», на які ми раніше вказали, проявляються вже у вступній лекції «Опыт нового определения понятия прогресса», першій, яка була прочитана в Новоросійському університеті 1 грудня 1883 року¹. Розглянемо саме з цих позицій дану лекцію, яка вже була охарактеризована в нашому дослідженні в інших аспектах. В своєму дебютному виступі в Одесі М. Я. Грот заявляє про свої реформаторські плани: «в найближчих і наступних навчальних курсах я маю виступити у ролі реформатора і новатора щодо пануючих наукових теорій», повідомляє професор своїх слухачів. І далі ми побачимо, що новаторство у наукових теоріях одночасно означає глибоку реформу всього «організму» науки і філософії. Микола Грот в загальному вигляді пояснює суть двох вступних курсів, які він збирається прочитати в Новоросійському університеті. Один курс – теоретичний – за своїм змістом є аналізом головних елементів всього організму науки. Планується розглянути питання про класифікацію наук, про методи наукового дослідження, про різні напрямки розробки та викладу науки, про прийоми її вивчення та оцінки її результатів. В цілому зміст, який був у 1883 році заявлений професором філософії, відповідає сучасним курсам по філософії і методології науки. Зміст другого запропонованого курсу переважно історичний: загальна історія розвитку поняття філософії, головні типи філософських побудов у різні епохи, поступова трансформація завдань філософії в її ставленні до різних наук, питання про можливу роль філософії у майбутньому. Бачимо, що історико-філософський курс має у Миколи Грота не стільки ретроспективний, скільки проєктивний характер. Два курси будуть пов'язані однією загальною ідеєю – обґрунтувати усі особливості розробки спеціальних курсів, які професорові доведеться читати в новому для нього університеті. Наступний крок – пошук базових мотивів, які лежать в основі ідеї реформи. Тут М. Я. Грот здійснює різкий перехід без проміжних ступенів до самого глибокого рівня, він заявляє про те, що фундамент пропонованої реформи складають його погляди на «сутність прогресивного розвитку природи и человечества», його теорія прогресу.

В «Опыте нового определения понятия прогресса» і в інших працях філософа дається декілька різних визначень цього поняття. Для нас ключовим є наступне: «человеческий прогресс есть ряд таких затрат энергий, которые ведут к увеличению этих энергий, к увеличению сознательности

¹ Грот Н. Я. Опыт нового определения понятия прогресса : вступ. лекция, читанная в Новорос. ун-те 1 дек. 1883 г. Одесса, 1883. 21с.

дальнейших затрат этих энергий и к вытекающему отсюда увеличению счастья человеческих индивидов»¹. Це визначення, по-перше, «енергійне», поняття «енергія» є одним з головних для філософських та психологічних поглядів М. Я. Грота. Він створює так звану «філософську енергетику». З енергійного принципу виводиться і структура Всесвіту, і структури соціуму, і специфіка індивідуального буття, і організація науково-філософського знання. На усіх цих рівнях М. Я. Грот використовує такі поняття: «трата енергій», «серія затрат енергій», «економія/збереження енергій», «способы действий энергий», «классы энергий», «бездействующие, напряженные энергии», «живые, действующие энергии» тощо. Звертаємо особливу увагу на розрізнення примусових способів дії енергій і вільних, свідомих затрат енергій. Виходячи з цього, вектор людського прогресу – це перетворення примусових способів дії енергій у вільні, при яких подальші затрати енергій стають свідомими; перетворення всієї примусової роботи людських організмів – у вільну. Філософ полемізує з німецьким фізиком та математиком Рудольфом Клаузіусом, який у 1865 році запропонував теорію ентропії. За думкою Миколи Грота, теорія розсіювання енергії не може бути науково доведена. Він ставить питання про те, які факти в соціальному середовищі слід вважати прогресивними. По-перше, він виділяє науку, яка є, безумовно, прогресивною, оскільки веде до збільшення свідомих витрат енергій і щастя людських індивідумів. Почасти є прогресивним і мистецтво як збуджувач психічної енергії, що побічно сприяє поширенню знань та досвіду.

Ця тема більш детально розкривається в лекції «Значение науки как фактора прогресса и прогресс в развитии самой науки»², що була прочитана М. Я. Гротом у Новоросійському університеті 7 та 8 грудня 1883 року як продовження вступної лекції. В науці треба шукати останніх підстав будь-якої теорії прогресу. З вивчення та розробки науки кожен з нас повинен почати справу свого власного самовдосконалення, справу служіння суспільству, підкреслює вчений, звертаючись до своїх колег. В цій лекції він змінює оптику бачення, відшукує «последние основания» теорії прогресу вже не в енергійному устрої світу, а в організації та етосі науки. Етика тут – «prima philosophia». Таким чином, намічається кардинальний поворот до етики, яким позначається останній і найбільш плідний період життя Миколи Яковича Грота. Одночасно етика для філософа – це обґрунтування практичної дії, справи суспільного служіння. Розпочати, на думку філософа, треба з критичного аналізу прийомів вивчення науки, методів дослідження наукових проблем, всього організму науки.

¹ Грот Н. Я. Опыт нового определения понятия прогресса... С. 13.

² Грот Н. Я. Значение науки как фактора прогресса и прогресс в развитии самой науки : лекция проф. Н. Я. Грота, читанная в Новорос. ун-те 7 и 8 дек., как продолжение вступ. его лекции. (Одесса 17 дек. 1883 г.). Одесса, 1883. 16 с.

Він також ставить питання про найкращу економічну організацію наукової праці. Оцінюючи сучасне йому становище такої організації, М. Я. Грот робить слушне зауваження: ця праця і без того знаходиться у порівняно благополучних умовах. При відносно достатній забезпеченості вчених, якщо не в нашій країні, то на Заході, частина праці, яку вони повинні виконати для розробки науки, є не настільки обтяжливою, щоб заважати їх особистому розвитку та щастю¹. Коментуючи цю ремарку через принцип, сформульований філософом: «если прогресс возможен в будущем как идеал, то он должен существовать в прошедшем и настоящем как сумма фактов»², на жаль можна зафіксувати сучасне нам економічне становище організації наукової праці. Те, що в часи Миколи Грота було «суммой фактов», в наші часи перетворилось в недосяжний ідеал. Завдання наукової організації праці філософ бачить не в тому, щоб обмежувати особистісну свободу вченого у виборі його занять, а в тому, щоб розробити ряд принципів, які б могли слугувати орієнтиром для вченого у дослідженні наукових питань. Необхідно також довести правильність вихідних принципів з такою ясністю, щоб вони були засвоєні науковцями не насильно, а добровільно. Таким чином, тема свободи наукової творчості проходить червоною ниткою через усю гротівську програму наукової організації праці.

Проблематика «свободи волі» – одна з головних для Миколи Яковича Грота в його одеські роки. Саме з цієї позиції ми попередньо звернемось до нашої третьої «екземпли» – до полеміки вченого з архієпископом Никанором, зміст якої буде більш детально окреслено нижче. На перший погляд, важко зрозуміти, чому стаття священнослужителя викликала таку негативну реакцію філософа, яку він дозволив собі висловити лише в колі близьких друзів – «донос», «полицейский рапорт». В публічній відповіді М. Я. Грота висловлюється лише вдячність. Ситуація прояснюється, як нам здається, лише в контексті розуміння М. Я. Гротом свободи наукової творчості. В публікації архієп. Никанора філософ побачив (справедливо чи ні – інше питання) елементи духовно-ідеологічного натиску, створення прецеденту інтелектуальної несвободи, коли думка виявиться забороненою.

Далі Микола Якович Грот звертається до проблеми диференціації і інтеграції наукового знання, в контексті якої він і ставить питання про статус філософії, окреслює її сучасний образ, а також пропонує відповідні новому баченню конкретні кроки щодо реформування сфери науково-філософського пізнання. До сих пір вимога поділу та об'єднання праці учених знаходила своє втілення у поділі науки на численні спеціальні

¹ Грот Н. Я. Значение науки как фактора прогресса и прогресс в развитии самой науки : лекция проф. Н. Я. Грота, читанная в Новорос. ун-те 7 и 8 дек., как продолжение вступ. его лекции (Одесса 17 дек. 1883 г.). Одесса, 1883. С. 11.

² Грот Н. Я. Опыт нового определения понятия прогресса... С. 4.

галузі (диференціація) і потім у узгодженні висновків спеціальних наук представниками особливої об'єднуючої науки – філософії (інтеграції). Однак такий стан справ привів до глибокої взаємної незадоволеності. Представники спеціальних наук дорікають філософам в тому, що вони нехтують фактами і висновками спеціальних дисциплін, довільно розширюють часткові узагальнення. В свою чергу, філософи докоряють спеціалістів в однобічності.

Але ще більш істотною, ніж взаємні закиди, є зміна змісту самої науки, підкреслює Микола Грот. Кількість спеціалізованих знань так розширилася, що «тип ученого-енциклопедиста, таким должен быть философ, подводящий итоги, стал неосуществимой утопией»¹. Отже, стала неможливою філософія як особлива наука. З іншого боку, неможливою є сьогодні і ситуація відокремлення наук, оскільки спеціалізовані галузі виробляють все більше спільних положень, широких законів і теорій, котрі розповсюджуються далеко за межі окремих дисциплін. В якості прикладу М. Я. Грот наводить закон збереження енергії у фізиці, теорію поділу праці в соціальних науках, закон еволюції в біології. Його висновок: «перегородкова наука» сьогодні – це анахронізм. Всі науки мають бути спеціальними і загальними, аналітичними і синтетичними одночасно. А роль філософії як носія синтезу розподіляється між усіма науками порівну.

Микола Якович Грот поповнює наш поняттєвий методологічний тезаурус важливими когнітивними метафорами, що мають значний евристичний потенціал і в сучасних дискусіях: «*підсумкова наука*» (філософія з її надмірними енциклопедистськими та інтеграційними претензіями), «*перегородкова наука*» (тенденція самоізолювання у конкретних науках). І для філософії в тому обличчі, в якому він хотів би бачити, вчений знаходить містку назву – «*вненаукова філософія*». Мислитель підкреслює, що потреба у всеохоплюючому синтезі є властивістю, яка притаманна людському розуму. Людині неможливо заборонити задовольняти цю суб'єктивну потребу. Саме такому людському потягу до побудови «всеобъемлющих мировоззрений» відповідає філософія. «Философия как наука невозможна, но философия вне науки возможна и даже желательна».² Вненаукова філософія як переважно творча діяльність, що комбінує наші ідеї, незалежно від умов безпосереднього досвіду відноситься до розряду мистецтва. У цій частині Микола Грот продовжує розвивати думки, які були сформульовані в його промові на докторському диспуті в Київському університеті (1883 р.), яка була проголошена напередодні приїзду вченого до Одеси.

Бажано, щоб усі реформи в науці були націлені на усунення перешкод і зближення між її окремими областями, підкреслює філософ, про-

¹ Грот Н. Я. Значение науки как фактора прогресса... С. 13.

² Грот Н. Я. Указ. соч. С. 14.

понуючи конкретні кроки: а) побудова наукових спільнот; б) створення наукових журналів; в) проведення наукових з'їздів. Ці важливі кроки, які вплинули на розвиток вітчизняної філософії та психології, Миколі Гроту доведеться здійснити вже в Москві, де він встане у керма Московського психологічного товариства (1888), буде першим головним редактором першого в Російській імперії спеціалізованого філософського і психологічного журналу «Вопросы философии и психологии» (1889 – 1896).

Крім того, Микола Грот намічає ту форму «необхідного злиття усіх наук і їх представників», яка стане особливо затребуваною сьогодні і отримає назву міждисциплінарності, інтердисциплінарності чи трансдисциплінарності. Філософ говорить про співробітництво вчених у вирішенні таких питань, де об'єктами наукової асоціації будуть не ті чи інші окремі галузі знання, а ті чи інші наукові проблеми. У своїх вступних лекціях про прогрес, так саме як і в промові на докторському диспуті в Київському університеті «Відношення філософії до науки та мистецтва»¹, в Київському університеті «Відношення філософії до науки та мистецтва», формулює для реформування організму науки два завдання, які взаємодоповнюють одне одне – *негативне* («отрицательное») і *позитивне* («положительное»). Негативне завдання – розчищати підґрунтя для реформи і нового бачення, усувати роздробленість наукового пізнання та організації науки; позитивне – створювати все, що веде до єдності та зв'язку цілісного організму науки.

Другий приклад, який ми вибрали для огляду – це «Вступ до курсу історії філософії». Перш ніж перейти до огляду тексту курсу лекцій, проінформуємо читача про ті навчальні предмети, які дійсно довелося прочитати Миколі Яковичу Гроту протягом трьох років, проведених у Новоросійському університеті. Як повідомляється в «Протоколах засідань Ради Імператорського Новоросійського університету» і «Огляді викладання в Імператорському Новоросійському університеті»², ординарний професор М. Я. Грот в 1883-1884 навчальному році по дві години на тиждень вів курси «Вступ до психології і логіки» і «Вступ до історії філософії». У 1885-1886 навчальному році він читає: «Логіку» (два рази на тиждень), «Історію древньої філософії» (один раз на тиждень), вів практичні заняття з філософії (один раз на тиждень): а) читання і критичний аналіз філософських поглядів А. Шопенгауера; б) читання і розбір діалогу Платона «Федон» (два рази на тиждень), в) курс «Психологія: іс-

¹ См.: Грот Н. Я. Отношение философии к науке и искусству : речь на докт. диспуте в Киев. ун-те 2 февр. 1883 г. К., 1883. С. 21.

² Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета за 1883 г. С. 258. Заседание от 17 нояб. 1883 г. ; Обзорение преподавания в Императорском Новороссийском университете на 1-ое полугодие 1885/1886 учеб. г. [1885?]. С. 4-5 ; Обзорение преподавания в Императорском Новороссийском университете во 2-ом полугодии 1885/1886 учеб. г. Одесса, 1885. С. 4-5.

торія навчань про душу у різних філософів і в різних філософських школах» (один раз на тиждень); г) практичні заняття з психології (один раз на тиждень). Обов'язкова література з логіки – «Аналітика» Аристотеля, «Логіка» Джона Стюарта Мілля (можливо, так була скорочена в «Огляді» міллевська «Система логіки»), «Логіка» Михайла Івановича Владиславлева (1881), підручник якого визнається кращим з предмету на той час. Студентам пропонується і власна робота М. Я. Грота «До питання про реформу логіки». Вибір в якості обов'язкової літератури з логіки – праці британського філософа, родоначальника утилітаризму Дж. Стюарта Мілля, який розробляв емпірично-психологічний, індуктивістський підхід до логіки і роботи свого вчителя, професора Санкт-Петербурзького університету М. І. Владиславлева, автора першої в Росії дисертації з психології «Сучасні напрямки в науці про душу» (1866), яка відображає пріоритети самого Миколи Яковича. Нагадаємо, що Грот став першим спеціалістом-психологом серед учнів Михайла Владиславлева.

У курсі «Історія древньої філософії» професор рекомендує читати студентам наступні діалоги Платона – «Теетет», «Федон», «Сімпозиум». Вчений пропонує спиратися на дослідження з давньогрецької філософії німецьких антикознавців: Людвіга Штрюмпеля (1812-1899), який готував педагогічні кадри, у тому числі і для російських навчальних закладів, автора стандартного для тих часів підручника з історії філософії; Густава Тейхмюллера (1832-1888) та Едуарда Целлера (1814-1908), одних із самих популярних істориків античної філософії ХХ століття; а також маловідомих сьогодні Германа Шмідта, директора гімназії у Віттенберзі, і Карла Юліуса Лібхольда; філологів-класиків Франца Зюземіля (1826-1901), професора Грайсфальдського університету, а також Карла Фрідріха Германна (1804-1855), автора терміна «досократичні філософи».

У курсі психології Микола Грот рекомендує роботи М. І. Владиславлева «Сучасні напрямки в науці про душу» (1866) і відомого німецького філософа, засновника марбурзької школи неокантіанства Фрідріха Альберта Ланге (1828-1875) «Історія матеріалізму» (1881-1883). Студенти також мали ознайомитися з працею німецького філософа, медика і психолога Рудольфа Германа Лотце (1817-1881) «Мікрокосм. Думки про природничу та побутову історію людства. Досвід антропології» (1856-1864). В тритомному «Мікрокосмі» послідовно розглядається фізична сутність людини (тіло), його духовна сутність (душа) і феномен людського життя. Грот рекомендує студентам тільки другий том, присвячений переважно питанням психології. Знамениту на той час у Європі роботу Лотце ввів у навчальну програму своїх лекційних курсів вчитель М. Я. Грота М. І. Владиславлев.

Після короткого огляду навчальних курсів, прочитаних професором в Новоросійському університеті, звернемося безпосередньо до тексту літографованого «Вступу до курсу історії філософії» (1884). Поставимо пи-

тання: як автор формулює суть і завдання філософії та історії філософії. З перших сторінок лекційного курсу підкреслюється, що тут заявлені ті ж завдання, що і у вступній лекції про прогрес. Микола Якович заявляє про своє розуміння філософії: «особенность моего понимания философии заключается в том, что я стремлюсь приложить к определению философии две точки зрения, развившиеся более полно лишь в последнее время: а именно, точку зрения психологическую и точку зрения развития»¹. Грот знову підтверджує свою ідею «позанаукової філософії», порівнюючи її з «отвлеченным искусством», що стоїть за межами науки і що її доповнює. Зафіксуємо увагу на відношенні додатковості, яке повинно зв'язувати дві сфери духовної культури. Філософ підкреслює, що саме визначення суті цих взаємин було їм спеціально проблематизовано, щоб подолати тягар раніше сформованих історичних стереотипів, коли відносини філософії і науки визначалися як би *ззовні*, з аналізу вже об'єктивованої історії знань. Вчений же пропонує визначати ці відносини *зсередини*, «из анализа самого строя человеческого сознания и находимых этим путем в человеке потребностей и стремлений, создавших как философию, так и науку»². Зазначається, що співвідношення науки і філософії не є постійним, незмінним, воно безперервно трансформується, змінюється «органічно» за законами розвитку людської думки. Крім вказаних відносин додатковості, інтеграції, взаємодія науки і філософії у новому ключі передбачає досить чітке розмежування, диференціацію, послідовне здійснення якої, вважає М. Я. Грот, – справа майбутнього. «Говоря, что в настоящее время в науке много философского, я хочу сказать, что наука отчасти еще субъективно построяет, говоря, что в философии есть остаток объективного научного содержания, я разумею, что философия часто берет на себя задачи науки и позволяет себе объективно исследовать»³.

Філософ підкреслює нагальну необхідність розрізняти те, чим філософія була, від того, чим вона повинна стати в майбутньому. Вихідним пунктом процесу визначення справжнього сенсу філософії на відміну від сенсу науки, на його думку, слід визнати диференціацію, етапи якої Микола Грот стисло окреслює: а) філософія як єдина наука; б) часткова відокремлена наука ще є в значній мірі галуззю філософії; в) наука і філософія стають поняттями, що виражають два абсолютно різних порядку явищ. Час останнього етапу наближається, але він ще не наступив. Границя між філософією та наукою проходить по лінії чіткого розмежування суб'єктивного і об'єктивного пізнання. Для самого Миколи Грота таке розрізнення ще є досить безпроблемним і цілком очевидним. У подальшому розвиток філософії, психології, та й самої науки в цілому,

¹ Грот Н. Я. Введение в курс истории философии : лекции проф. Новорос. ун-та Н. Я. Грота. Одесса, 1884. С. 2.

² Грот Н. Я. Указ. соч. С. 2.

³ Грот Н. Я. Указ. соч. С. 8.

підеш шляхом граничної проблематизації взаємовідносин суб'єктивного та об'єктивного, аж до визнання неможливості проведення будь-якої розмежувальної лінії.

Підсумовує автономізацію філософії і науки нове визначення філософії, яке пропонує Микола Грот: «отвергая смысл особых научных задач философии с точки зрения тех же начал, которые ставились в основу определения моими предшественниками, я прихожу к следующему определению философии. Философия есть высшее отвлеченное искусство, которое из субъективных побуждений комбинирует в известные гармонически цельные отвлеченные построения те объективные понятия и выводы, которые доставляются человеку наукой вообще или какими-нибудь специальными науками, в частности»¹.

М. Я. Грот, посилаючись на близькі йому підходи до визначення філософії у німецького філософа Євгенія Дюринга, підкреслює, що підґрунтям філософії є в значній мірі творча фантазія людини. Побудова філософії має суб'єктивний відбиток, але метод філософських досліджень не можна назвати суб'єктивним, тому що філософія нічого не досліджує. Її знаряддя не досвід, а уява, що викликається та керується суб'єктивними станами і почуттями. Про філософське дослідження можна говорити тільки в переносному значенні, розуміючи під цим терміном всяку діяльність думки, що дає «нові» результати. Але в такому значенні, лише воно здається вченому істинним, робота філософії зводиться до творчості.

Ця думка в іншому обрамленні стає ключовою для ряду філософських течій вже ХХ століття, що розуміли уяву і фантазію як найважливіші пізнавальні здібності людського розуму. Згадаємо, наприклад, що фантазія грає ключову роль в феноменологічному пізнанні у Едмунда Гусерля, який вводить поняття «чиста фантазія», «вільне варіювання в фантазії» як невід'ємні від філософування як такого. І як приклад застосування дослідницької процедури «вільного варіювання в фантазії» ми можемо пофантазувати і задатися питанням, чому М. Я. Грот не звертався до ідей і праць конгеніального йому по інтересам провісника феноменології, австрійського філософа і психолога Франца Brentano (1838-1917), автора знаменитої «Психології з емпіричної точки зору» (1874), творця емпіричної школи в філософії і психології, який зазнав впливу ідей близького Гроту Герберта Спенсера? На прикладі М. Я. Грота можна досліджувати проблему історії філософії та історії науки, проблему комунікації вчених одного покоління, що живуть в різних країнах, взаємодію та взаємовплив їх ідей, лакуни і зони умовчання, «сліпі плями» в цій комунікації.

У «Вступі...» ставляться фундаментальні методологічні проблеми самої історії філософії як спеціальної філософської дисципліни. Методологічна спрямованість курсу обумовлює його композицію і логіку ви-

¹ Грот Н. Я. Указ. соч. С.10.

кладу матеріалу, де в центрі уваги не послідовний хронологічний виклад біографії філософів і їх вчень, а зміна світоглядних та концептуальних орієнтирів. Так, М. Я. Грот розглядає основні типи філософських побудов в різні епохи і виділяє шість найзагальніших понять, які виражають дух даної філософської системи: *містицизм, раціоналізм, догматизм, скептицизм, критицизм, емпіризм*. Ця схема задає логіку викладу, але вона не стає схематизмом і спрощенням. Історія філософії постає як драма ідей у всій її складності і суперечливості. Уже в традиційному для такого курсу огляді історіографії професор піднімає методологічні питання. Вчений говорить про те, що перші спеціальні дослідження з історії філософії починаються з робіт Плутарха, Галена, Секста Емпірика, Діогена Лаерція, потім цю традицію підхоплюють християнські автори – Оріген, Климент Олександрійський, Немесій, Фома Аквінський. Для початкового етапу розвитку історії філософії була характерною майже повна відсутність історичної критики. В XVII столітті з'являються більш цільні праці – «Історія філософії» англійця Томаса Стенлі, роботи німецького філософа Християна Томазіуса і французького мислителя П'єра Бейля. XVIII століття знаменується появою перших справжніх наукових праць з історії філософії, де матеріал вже був розроблений критично (німецькі філософи Йоганн Якоб Брукер, Йоганн Феофіл Буле, Дітріх Тидеман, Вільгельм Готтліб Теннеман).

З 1829 по 1853 роки в Німеччині виходить 12-томна «Історія філософії» берлінського професора Генріха Ріттера, у Франції – «Курс історії нової філософії» Віктора Кузена (1841-1846), в Англії – «Історія філософії людського духу» Роберта Блекея (Robert Blakey, «History of the Philosophy of Mind»). М. Я. Грот підкреслює, що з 30-40-х років XIX ст. розробка історії філософії йде у різних напрямках. Філософ ділить новітні твори з історії філософії на загальні та спеціальні. Виділяються загальні праці (Ф. Шлейєрмахер, Г. В. Ф. Гегель, А. Шwegлер, А. Штекль), професор Новоросійського університету особливо цінує роботи німецького історика філософії Фрідріха Ібервега – «чрезвычайно точное изложение различных систем по источникам». Він вказує і на сучасних йому істориків філософії, твори яких носять більш критичний характер – Дж. Г. Льюїс, Є. Дюрінг. Таким чином, професор виділяє критерії науковості в історії філософії – системність, точність, опора на джерела, історична критика. Науковець ділить спеціальні історико-філософські твори на дві головні категорії – дослідження з історії філософії окремих періодів та окремих народів. Прикметно, що в переліку численних прикладів ми не знаходимо посилань на роботи вітчизняних йому авторів. В певному сенсі таке замовчування є непрямую констатацією того, що російська історико-філософська наука ще не заявила про себе.

Філософ підкреслює значимість методологічної складової історії філософії: «для того, чтобы разработка истории философии была более

сознательной, необходимо отдать себе более ясный отчет о разнообразных методах, которые употребляет эта наука, и выяснить с помощью оценки их более совершенный метод разработки ее в будущем»¹. Він виділяє п'ять найбільш важливих методів, якими був відзначений розвиток історії філософії. По-перше, це – *біографічний метод*, що домінував в стародавні епохи. Філософські системи будувалися людьми, які називали себе філософами, тому не дивно, що історія філософії в ті часи, коли значення суб'єктивного мало перевагу над значеннями об'єктивного, була наукою біографічною, що ставила завдання якомога повніше реконструювати особистість мислителів. Часто-густо біографічний метод перетворювався в *анекдотичний*. Потім складається *емпіричний метод*. Його завдання – відновити систему філософа за існуючими джерелами. Цілісність системи реконструювати вкрай важко, бо часто твори філософів є втраченими. Третій метод – *метафізичний* (він же – *догматичний або спекулятивний*). Тут домінує прагнення показати послідовність і взаємозв'язок різних філософських вчень. Далі – критичний метод, що виникає після Канта. Відповідно до цього методу, можливість побудови безумовно істинної системи у світлі нової критики пізнавальних сил людини заперечувалася, всі попередні системи, які мали намір здійснити ідею істинної філософії з точки зору критичного методу, розглядалися як ряд непорозумінь і помилок. Микола Грот пропонує розглядати поруч з цими класичними підходами, ще й п'ятий метод, який він називає *психологічним*. Він відповідає тому розумінню самої філософії, яке особливо відстоює в одеський період сам філософ. «Если смотреть на философию как на искусство, удовлетворяющее субъективным потребностям человека, то все развитие философии представляется цепью органически неизбежных построений, связанных именно с удовлетворением субъективных потребностей человеческого сознания»². Оскільки суб'єктивні потреби розвиваються по певним психологічним законам, то є можливим і психологічний метод, з точки зору якого слід розглядати кожен систему в зв'язку з суб'єктивними умовами її виникнення. М. Я. Грот вважає психологічний метод найвірнішим для історико-філософської науки.

Вчений задається питанням у зв'язку з цим: якщо прийняти психологічний метод, з яким змістом нам доведеться мати справу? Одна з проблем – як розмежувати історію філософії та історію науки, що тісно пов'язані: «разница в том, что является у нас главным, и что второстепенным: в истории философии является главным история философских систем, субъективных построений человеческой мысли, второстепенным является история научных теорий, насколько развитие их влияло на развитие субъективного мировоззрения. В истории науки отношение обратное – главной основой является история отдельных

¹ Грот Н. Я. Указ. соч. С.16.

² Грот Н. Я. Указ. соч. – С. 20.

наук, спеціальних знань в их поступенном розвитку; второстепенным элементом – история философских построений, насколько они влияли на развитие научных идей»¹.

Микола Якович Грот вважає можливим формування спеціальної науки – *історії людської думки*, яка розпадається на *історію філософії* у зв'язку з науковими теоріями і на *історію науки*, у зв'язку з філософськими побудовами.

Виклад курсу починається з історії виникнення терміну «філософія» в контексті виявлення сенсу і спрямованості еволюції даної області духовного життя людства. Для самого Грота в багатовекторності цієї еволюції головний вектор – виокремлення науки і філософії. Вчений акцентує увагу на тому, що в XVII столітті визначення філософії вкрай звузилося, філософія стала визначатися як частина науки. Декарт, як і Аристотель, розглядав філософію як синтез усіх знань, що даються природничими науками. Він намагається поставити її на ґрунт наук точних, розвиває в ній методи математичний і геометричний. Після Декарта розмежування філософії і науки стає все більш свідомим. Лейбніц розглядає філософію як синтез усіх знань, не відрізняючи чітко філософію від науки. У Христіяна Вольфа Гроту дуже цікава спроба дати чітке визначення філософії, вказати на всі її відділи. Вольф визнавав філософію як особливий вид знань, що стоїть в тісному зв'язку з наукою, але не тотожний їй. Далі Кант визначає філософію як науку про відносини пізнання до цілей людського розуму. Таке ж розуміння розвивається в іншій манері Локком, Юмом, Берклі з домінантою на пізнавальній діяльності людини.

Микола Грот підкреслює, що такий погляд на філософію як на науку про розум все більш і більш затверджується в сучасний йому період. За його думкою, німецькі ідеалісти Фіхте, Шеллінг, Гегель запропонували абсолютно особливий спосіб тлумачення філософії як науки про розум: оскільки поза людським розумом немає нічого реально існуючого, то наука про розум виявляється єдиною можливою наукою про світ взагалі.

У курсі лекцій підкреслюється, що диференціація понять науки і філософії відбувалася ще в давнину, проте була неясною і несвідомою. В результаті відокремлення філософії від інших наук в Новий час поняття філософії настільки звузилося, що цей термін став вживатися для позначення наук психологічного кола. Якщо відійти від такого невинувданого звуження області філософії, тобто здійснити реформу філософії в тому напрямку, який Микола Грот сам пропонує, то філософія знову здобуде колишнє світове значення.

Прийнявши висновок, що філософії немає потреби визначати свій зміст як однієї з наук, ми визнаємо, що вона може охопити всі змісти,

¹ Грот Н. Я. Указ. соч. – С. 22.

які мала на самому початку, але з іншої, суб'єктивної точки зору, наука може знову відновити втрачені позиції. Зовнішнє звуження завдань філософії в сутності веде до внутрішнього їх розширення, яке складається і в поглибленні постановки її питань. Визнання суб'єктивності основ філософії повинно привести також до глибокої психологічної постановки її проблем. «Вообще приемы философии постоянно развивались, она все глубже и глубже оценивала достоинство человеческих знаний, их относительное и субъективное значение и последним моментом в этом развитии ее приемов является именно тот момент самосознания, в котором она прямо и откровенно ставит своей задачей субъективный синтез. Прежде этот субъективный синтез совершался бессознательно, философия думала, что она выполняла такую задачу, как все науки, достигнутое ею ныне самосознание есть, конечно, шаг вперед»¹.

Викладаючи конкретний матеріал з історії розвитку європейської філософії професор акцентує увагу на розвитку психологічних ідей всередині неї. Він звертається, наприклад, до таких фігур середньовічної філософії, як П'єр Абеляр (його «поняття» – лише «психічні продукти»), Роджер Бекон, Вільгельм Оккам (першим ясно виразив емпіричний напрям), до менш відомих мислителів (Микола д'Отрікур, Телесій), виділяє Парацельса і Меланхтона, які розвивали психологічне вчення Аристотеля. Найбільш детально викладені в курсі лекцій погляди Платона, ймовірно, у зв'язку з тим поворотом до Платона, який було на державному рівні здійснено в той період і, безумовно, у зв'язку з власними глибокими пристрастями професора.

Резюмуючи наш короткий огляд, відзначимо, що лекційний курс з історії філософії демонструє системність, концептуальність і контекстуальність мислення його творця. Через весь виклад Микола Грот послідовно проводить мінімум ключових для його концепції ідей, при цьому уникає небезпеки спростити курс і звести багатий емпіричний матеріал до сухих і неживих схем. Нагадаємо, його головні теми: диференціація і новий синтез філософії і науки, тісний і нерозривний зв'язок філософії і психології, обґрунтування власного бачення філософії та її нових завдань. Виклад цих вельми складних для студентів тем професору вдалося зробити яскравим, захоплюючим, таким, що інтригує, – все це якнайкраще свідчить про його непересічне педагогічне, викладацьке, ораторське дарування.

Сучасники знали Миколу Яковича Грота як блискучого викладача, лектора, улюбленця студентів. Збереглися численні відгуки, спогади, які малюють атмосферу захоплення, подяки, визнання видатного викладацького дару, яким був наділений М. Я. Грот. Згадаємо відповідні фрагменти книги «Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах

¹ Грот Н. Я. Указ. соч. С. 48.

товаришей и учеников, друзей и почитателей» («Памяти Н. Я. Грота как профессора» Д. В. Викторова), «Памяти проф. Н. Я. Грота» Г. И. Челпанова, «Из воспоминаний слушателя (Из статьи А. Ф.)»¹.

Ми уже сьогодні можемо хоча б частково оцінити цей дар тільки за текстами лекцій, наприклад, за текстом «Вступу...», що дійшов до нас. Прочитавши його ми зрозуміємо захоплених шанувальників Миколи Яковича, його учнів і послідовників. У літографованому для студентів Новоросійського університету «Вступі до історії філософії» ми знаходимо ті важливі характеристики педагогічного стилю М. Я. Грота, які виділені у спогадах Д. В. Вікторова. Підкреслюється, що предметом своїх лекцій професор переважно обирав ті питання, якими він сам цікавився і розробкою яких він займався в даний момент. Його слухачі-студенти завжди були присутні при живому рості філософської думки, вони завжди бачили, що Микола Якович був живо захоплений тим, в яку форму складаються його погляди, до яких можливих підсумків вони мають привести. Д. В. Вікторов згадує: «строю таким образом свои лекции на занимавших в данное время его самого вопросах, Николай Яковлевич не предлагал, правда, окончательных решений, не давал нам заранее отточенных и готовых выводов, но зато вносил в свое чтение много жизненного возбуждения. Он действительно волновался на кафедре за свои теории»².

Але не слід думати, що ця ситуація взаємодії «професор-студент» була безпроблемною, особливо в Одесі. Видатний філософ, логік і психолог Георгій Іванович Челпанов (1862-1936), який став студентом історико-філологічного факультету Новоросійського університету саме тому, що сюди приїхав викладати його кумир Микола Якович Грот, з прикрістю згадує: «в Одессе было трудно работать. Трудно представить себе условия, менее благоприятные для занятий философией, чем Одесса того времени»³.

Не виключаємо, що сила творчої уяви, про яку з такою увагою писав Грот, в Одесі знадобилася і йому самому: для лекцій такого високого науково-полемічного рівня необхідно було через «вільне варіювання в фантазії» уявляти собі, конструювати, моделювати ідеального адресата, співрозмовника, тобто ідеального студента. Вважаємо, що ця модель є також важливим чинником гротівської реформи філософії.

Звернемося до третього обраного нами епізоду – до полеміки Миколи Яковича Грота з архієпископом Херсонським і Одеським Никанором (в миру Олександр Іванович Бровкович). Вона знайшла відображення у двох вже згаданих роботах: «Направление и значение философии Николая Грота» архієп. Никанора и відповідь Грота «О направлениях и задачах

¹ Николай Яковлевич Грот в очерках... С. 175-196.

² Николай Яковлевич Грот в очерках... С. 175.

³ Николай Яковлевич Грот в очерках... С. 195.

моей філософії»¹. Ми розглянемо її тільки у зазначеному вище аспекті: ставлення до предмета філософії і реформа філософського знання. Полеміка розгорілася в самий останній рік перебування Миколи Яковича Грота в Одесі. Його відповідь іменитому і сановному співрозмовнику була остаточно сформульована вже в Москві. Цей факт дозволяє певною мірою розглядати позицію філософа, викладену в ході даної суперечки, як підсумкову констатацію його поглядів «одеського періоду». За думкою сучасного дослідника А. П. Соловйова, який вивчає спадщину архієпископа Никанора², взаємини цих двох видатних представників інтелектуального життя Одеси реконструйовано недостатньо, а відома багатьом полеміка представлена неповно і з викривленнями. Тому вивчення цієї сторінки одеської інтелектуальної історії є актуальним і перспективним завданням.

На час полеміки з 34-х річним професором філософії за плечима 60-річного архієпископа Никанора вже значний теоретичний богословсько-філософський багаж. Він – доктор богослов'я, свого часу ректор Ризької і Саратовської духовних семінарій, Казанської духовної академії, автор солідного тритомного трактату «Позитивна філософія і свержчутєве буття», а також повчань, бесід, проповідей, виданих згодом в п'яти томах³.

Учасників діалогу пов'язували в Одесі теплі стосунки. Сам арх. Никанор вказує у своїй статті підкреслює, що має з Миколою Гротом «особисте і домашнє» знайомство. І щоб бути неупередженим, він спирається виключно на капітальніші праці свого опонента. А. П. Соловйов вносить корективи в раніше згаданий нами відгук М. Я. Грота про статтю видного церковного ієрарха, наведений у спогадах В. І. Шенрока («донос», «полицейский рапорт начальству», перетворений на статтю). За оцінкою дослідника, листи архієп. Никанора не дають ніяких приводів звинуватити його в недоброчливості. Більше того, незважаючи на досить критичний характер статті в «Православном обозрениі», її тон був в принципі доброзичливим, що сприяло переводу професора Новоросійського університету до Москви⁴.

Дослідник також робить припущення про те, що за переводом і успішним кар'єрним просуванням талановитого філософа стоїть «тінь»

¹ Никанор (Бровкович), архієпископ. Направление и значение философии Николая Грота // Православное обозрение. 1886. № 10. С. 271–320 ; Грот Н. Я. О направлении и задачах моей философии. По поводу статьи архієпископа Никанора // Православное обозрение. 1886. № 12. С. 792–809 ; См. также: Письма архієпископа Херсонского Никанора // Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях... С. 317 – 331.

² Соловьев А. П. Архієпископ Никанор (Бровкович) в судьбе и творчестве Н. Я. Грота // Вестник Моск. ун-та. Сер. 7: Философия. 2014. С. 18 – 35.

³ Никанор (Бровкович), архієпископ. Поучения, беседы, речи, воззвания и послания Никанора, архієпископа Херсонского и Одесского. Т. 5. Одесса, 1891.

⁴ Соловьев А. П. Указ. соч. С. 21-22.

обер-прокурора Святійшого Синоду К. П. Победоносцева, який отримав відповідний письмовий відгук від архієпископа Никанора, свого постійного кореспондента і близького однодумця щодо питання церковного управління та освіти.

Письмова дискусія між Миколою Гротом і архієпископом Никанором почалася ще до публікації статті в «Православному обозрении», в їх взаємному листуванні. А воно почалося після того, як професор філософії прочитав в Новоросійському університеті публічну лекцію «Про душу у зв'язку з сучасними вченнями про силу» (1886). Саме після цієї лекції, судячи зі спогадів В. І. Шенрока, архієпископ Никанор виголосив наведені ним слова про душу, яка «снова народилась на свет». Наступного дня, 13 січня 1886 року, лектор отримує доброзичливого, проте, внутрішньо іронічного листа: «к совершенно заслуженным общим и сильным рукоплесканиям отборнейшей интеллигенции я присоединяю свой голос, что мы вчера выслушали от Вас эссенцию самоновейшей философии, с которой я уже не знаком. Ваше направление мне сочувственно. Развитие и сжатое, и строго научное, и мастерское»¹. Незважаючи на гостру змістовну критику основних теоретичних положень Грота – монодуалізм, матеріалістичні тенденції, неоплатонізм і гностицизм, богослов підписується під листом: «Ваш усердный слуга и слушатель и ученик». Не думаємо, що це всього лише риторична фігура ввічливості. У листі від 20 березня 1886 р. архієп. Никанор пише: «теперь я решительно приступаю к изучению Вашей философии, к чтению, к извлечению, к общему обзору. Быть может, составлю даже статью»².

Наступний епістолярний документ, який дійшов до нас, пасхальний лист від 13 квітня, надзвичайно емоційно говорить про те, що богослов глибоко поділяє основні інтенції Гротівського вчення про душу і бачить в його філософії «утверждение пошатнувшихся умов»: «есть чудеса на свете! Сегодня я под этим впечатлением... Вы не подозреваете, что философия Ваша потрясла меня. Я со всеми этими учениями давно знаком, и моя душа некогда очень глубоко болела. Но возобновление этих впечатлений в глуби душевной снова возобновило во мне *Weltschmers* («мировая скорбь» – авт) . Именно в пятницу на пасхальную субботу, за всенощной, я плакал и утверждением пошатнувшихся умов, утверждением братии заблуждающейся и незаблуждающейся».³ З листа від 23 жовтня ми дізнаємося, що архієп. Никанор, який вже подав свою статтю в «Православное обозрение», пропонує своєму кореспондентові призупинити її публікацію і навіть забрати з редакції, якщо той визнає це необхідним. Переробляти статтю за змістом автор категорично не згоден, для нього

¹ Письма архиепископа Херсонского Никанора// Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях... С. 317.

² Там само.

³ Там само. С. 319-320.

все сказане в ній занадто серйозно. Микола Якович обговорював зі своїм високопоставленим співрозмовником ідею заснування наукового журналу (у листі не уточнюється його напрямок і назва). Архієпископ цю ідею цілком підтримав: «работайте. Успевайте. Вы молоды и начали блистательно. Журнал Ваш, если оснуете, выпишем»¹. Проте спрямованість філософії Грота «несочувственна» архієп. Никанору. Він пропонує молодому колезі згідно з його теорією заснувати «філософську школу російської творчості». У листі від 1 грудня 1886 року, слідом за публікацією своєї статті, архієпископ робить важливі коментарі. Він підтверджує, що його стаття не зробила Миколі Гроту ніякого зла, а лише добро. З урахуванням припущення А. П. Соловйова про те, що стаття-відгук відомого священнослужителя зіграла позитивну роль у подальшій кар'єрі вченого, слід більш уважно поставитися до цього зауваження. У листі з Одеси містяться більш принципові критичні положення, що з висоти сьогодення дня виявляються багато в чому пророцькими. Їх архієпископ Никанор не наважується висловити публічно, щоб не пошкодити успішній кар'єрі свого кореспондента. Разом з цим він вважає своїм обов'язком висловитися до кінця, відчуває таку відвертість справою своєї «архиерейской совести»: «философию Вашу я признаю более всякой другой радикальною. Разве вот теперь оказывается еще более радикальною философия графа Льва Толстого, если ее вообще можно назвать сколько-либо философию. В то же время вы вольною волею и вольным разумом лишаете Вашу философию всякой основательности, признавая ее свободным творчеством, по настроению духа времени и духа самого творца, подобно картине, поэме, роману, сказке вроде: «не люблю, не слушай, а...» и проч., а не исследованием обязательной для общего смысла истины»².

Так різко відреагував архієпископ на ключову для позиції М. Я. Грота того періоду ідею про філософію як особливого роду мистецтво, вільну творчість. Ще більш різко і відверто висловився архієп. Никанор щодо гротового вчення про свободу і осудність, він назвав його «антидержавним», «жахливим», таким, що підриває християнство в самому його корені, якщо християнство – не істина в основних своїх догматах та історії, а лише вільна особиста творчість. Тон звинувачення і прорікання досягає апогею: «допустим, что философ Бог судить не будет. Но подумайте. Все Вам подобные, с графом Львом Толстым во главе, роете яму солидарными усилиями, в которую скоро низвергнется все... А падение может быть велие. Дай Бог не в наше поколение»³. У цьому листі Микола Якович названий «любезный по воспоминаниям».

¹ Письма архиепископа Херсонского Никанора // Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях... С. 321.

² Там само. С. 323.

³ Там само. С. 325.

У листі від 8 січня 1887 р. стаття-відповідь М. Я. Грота позначена архієпископом як «ловко проведенная самоапология», знову критикується філософський світогляд співрозмовника: «Вы корнем философии ставите чувство, и чувствуется мне, что ставите не философски»¹. Тим не менш, листування тривало в цілому у доброзичливому дусі, хоча різкість принципів заперечень і незгод зберігалася і навіть посилювалася.

На жаль, ми можемо судити про взаємне листування тільки з опублікованої епістолярії архієп. Никанора, де він лише зрідка коментує зміст кореспонденції Миколи Грота. Серед іншого, в травні 1889 р. обговорюється зроблена Миколою Яковичем пропозиція про співробітництво архієпископа у журналі «Вопросы философии и психологии». Архієп. Никанор ввічливо відмовляється, не заперечуючи можливості коли-небудь в майбутньому дати в журнал філософський матеріал. Нагадаю, цей лист було написано за рік до смерті архієрея.

Таким був прихований від читачів оприлюдненої полеміки, її внутрішній тон і пафос. Знову шкодуємо про те, що відомий він нам сьогодні тільки з одного боку. Ми не пропонуємо глибокий змістовний аналіз онтологічних і метафізичних позицій архієрея-філософа і університетського філософа, які прояснює їх спір. Все це детально проаналізовано в публікаціях А. П. Соловйова. Відзначимо лише розбіжності в розумінні предмета філософії та її завдань. У своїй статті архієп. Никанор критикує точку зору, яку М. Я. Грот відстоює, визначаючи взаємовідношення науки, філософії та мистецтва. Непорозумінням він називає ситуацію, коли філософія в цілому і в окремих її частинах не є дослідженням загальнообов'язкової істини, а «похожа на театральную или музыкальную пьесу: она произвела известное впечатление на чувство слушателя и цель достигнута»². Критикує архієрей і позначення філософії як сфери загальних знань, що не є наукою, а лише вищим абстрактним мистецтвом, суб'єктивною творчістю. Чому ж філософія вважається тільки суб'єктивним умовним синтезом, а наука є об'єктивною? Що буде почуттям чи відчуттям, що є суб'єктивним і що є об'єктивним? Так запитує архієп. Никанор і його питання збігаються з запитом найбільш проникливих мислителів минулого, це питання є найактуальнішим в сучасній філософії і теорії пізнання. «Новейшая психология и новейшая философия, отступая от старого, отрекаются от старых понятий, от установившейся терминологии и многое перепутывает, не содействуя ни ясности, ни точности разума, да и сама впадает в противоречие с собой»³. Цей загальний діагноз сучасними поглядам відноситься також до конкретних реформ і нововведень Миколи Грота:

¹ Там само.

² Никанор (Бровкович), архієпископ. Направление и значение философии Николая Грота // Православное обозрение. 1886. № 10. С. 272.

³ Никанор (Бровкович), архієпископ. Указ. соч. С. 274.

«кстати, реформируя старые понятия и прежнюю философскую терминологию, автор составляет весьма нередко поспешные определения»¹.

У статті архієп. Никанор пред'являє і більш серйозні претензії до «автора-філософа»: головна його теза про те, що філософія не є об'єктивною наукою, а суб'єктивним мистецтвом чи творчістю, тому що з цього основного поняття він сам виводить наслідки, які важко назвати не тільки ґрунтовними, але й благотворними. Нагадуємо, так м'яко і обережно церковний ієрей і богослов-філософ виражається лише в статті, під «неблаготворними наслідками» слід з урахуванням листування розуміти «антидержавні», «жахливі», що ведуть в «какую-то бездну катаклизма».

Відповіддю архієпископу Никанору стала стаття М. Я. Грота «Про направлення і завдання моєї філософії ...», яку можна розглядати як ескіз інтелектуальної автобіографії на тлі узагальненого парадигмального образу філософа-мандрівника, homo viator, що щиро любить істину і йде вперед, поки йдеться. «Философ, идущий прямо вперед, похож на планету, вращающуюся около солнца, ибо и истина есть своего рода солнце философской мысли. Он похож также на путника, решившего обойти землю. Сей последний непременно рано или поздно идучи неуклонно вперед, окажется даже своим собственным антиподом, перейдя из восточного полушария в западное, или наоборот. Если же он не окажется собственным антиподом, то это именно будет означать, что он поворотил назад или остановился на месте. Самый совершенный философ будет тот, который в течение жизни обойдет весь путь относительной человеческой истины обнимет ее со всех сторон и благополучно возвратится (с другой стороны) к исходной точке своего мышления»².

На тлі цієї моделі істинного філософського життя М. Я. Грот описує і власну еволюцію з важливими для нас оцінками одеського періоду. Початок філософського шляху – «смысла философии вне психологии я не понимал», відторгнення від всякої метафізики, до якої він поступово повертається, у всякому разі, так впливає з даної версії філософської автобіографії, яку опонент у особистому листі назвав самоапологією. Прикметною є наступна самохарактеристика: «судьба забросила меня в Одесу и важная для будущего развития ассоциация идей натолкнула меня в этом «прогрессивном» городе на вопрос о «прогроссе»³.

Філософ підкреслює, що особливим досягненням одеського періоду стало осмислення важливості суб'єктивного методу, «чарівливості» якого він довго опирався. Питання про песимізм і оптимізм змусили його зайнятися переглядом власних поглядів на філософію. Микола Грот також зазначив, що такий перегляд відбувся і після курсу, прочитаного сту-

¹ Никанор (Бровкович), архиепископ. Указ. соч. С. 274.

² Грот Н. Я. О направлении и задачах моей философии : по поводу статьи архиепископа Никанора в «Православном обозрении» М., 1886. С. 4.

³ Грот Н. Я. Указ. соч. С. 5.

дентам, уривки з якого під назвою «Основні типи філософських побудов в різні епохи» були опубліковані. Мова йде про курс з історії філософії, де «Основні типи ...» були однією з частин, про що свідчить літографований текст лекцій, його ми стисло прокоментували вище. У чому ж суть нового повороту? Констатуємо неминучу зміну або круговорот філософських відображень дійсності в історії думки всього людства, філософ приходив до визнання відносної законності кожного філософського світогляду. За словами Миколи Грота, залишався один крок до визнання такого філософського вчення, яке, спираючись на синтез різноманітних почуттів і відповідаючи вимозі гармонії і повноти – вичерпувало б до дна суб'єктивні потреби людини і відповідало б за законом одноманітності природи (тобто пізнання рівного рівним) дійсній суб'єктивній внутрішній цінності самих речей і світу. Однак цього кроку філософ, за його власним визнанням, тоді не зробив. М. Я. Грот підкреслює, що ніколи не заперечував і не ігнорував «позитивну науку», відчуючи антипатію до метафізики як лженауки. Однак, вже з 1883 року, тобто в перший свій одеський рік, він відкинув законність «позитивного терору», що панував у суспільстві стосовно до філософії, протиставивши позитивній науці «цілком законний філософський синтез, заснований на почутті». Продовжуючи думку про філософію як мистецтво, мислитель підкреслює єдність етичного та естетичного її вимірів: «философия сродни искусству, чувство красоты – эстетическое чувство – параллельно чувству добра, нравственному чувству. Если есть красота, то есть и добро – вне относительной личной оценки. Добро есть такой же закон природы, как и красота, добро есть такое же внутреннее свойство вещей, как и красота»¹. Спираючись на ідею об'єктивного, незалежного від нас існування краси і добра (платонізм), М. Я. Грот приходив до визнання свідомості в природі («свідомість Всесвіту»), яка, осягаючи добро і красу, дає і людству засіб пізнати їх. Така оцінка природи філософії стає для М. Я. Грота можливою після його знайомства з вченням Дж. Бруно. У «великого мученика філософії» знайшов він те філософське вчення про світ, яке поза межами метафізики давало йому можливість побудувати ідею Бога, а потім – душі. Однак чітке усвідомлення нового бачення прийшло не відразу: коли філософ вивчав пантеїстичну філософію Бруно, він ще не міг, за його визнанням, ясно і свідомо формулювати власні погляди, вони «как искры зажигались и потухали в сознании моем, пока не разгорелись в яркое пламя»². Микола Грот говорить про те, що на формування його нових поглядів особливо вплинуло перечитування Платона. Цікаво, що Платон не відкрився йому в період «філософської сліпоти», тобто часу навчання в університеті. Необхідно було пройти драматичний шлях, який сам філософ оцінив таким чином: «я шел строго логическим путем от разрушения основ старой

¹ Грот Н. Я. Указ. соч. С. 12.

² Грот Н. Я. Указ. ст. С. 13.

метафізики (отрицательный характер моих первых работ) к построению собственного положительного мировоззрения»¹. Справжня зустріч з Платоном відбулася тільки завдяки символічному діалогу з Джордано Бруно, а, можливо, і під впливом реальному діалогу з архієп. Никанором.

Автор нарису «Філософія в Одесі» Л. М. Сумарокова справедливо підкреслює діалогічність і навіть полілогічність думки М. Я. Грота: «філософське знання діалогічно (точніше, полілогічне) за своєю природою. Воно передбачає свободу думки, свободу вибору, воно неможливе без взаємодії різних стилів мислення, різних напрямків філософування. Але, разом з тим, воно передбачає взяття на себе тягаря обґрунтування. Філософський вибір – вільний вибір, але не випадковий вибір. Приклад філософського розвитку М. Я. Грота – тому прекрасна ілюстрація. Постійний діалог з іншими і з самим собою, здатність під тиском більш вагомих доводів і підстав і тільки під таким «тиском»! – змінювати свою точку зору, здатність слухати і розуміти, спростовувати або погоджуватися, здатність перебувати в постійних роздумах, в напрузі пошуку істини – все це було його звичайним, нормальним станом».²

Сам Микола Грот говорить про своїх одеських учнів як про важливих учасників такого діалогу-полілогу, про свідків і, безсумнівно, в якомусь сенсі, ініціаторів його філософських проєктів і новацій: «мои одесские ученики – свидетели того, что все эти мысли действительно являлись мне и руководили моими дальнейшими построениями»³. Визнання значущості спілкування з учнями також говорить про педагогічну майстерність та дарування М. Я. Грота. Крім того, професор визнає й те, що поворотним пунктом у трансформації його поглядів стала саме студентська ініціатива – «випадкове» обрання його студентами Римського університету в почесні члени комітету зі спорудження пам'ятника Джордано Бруно. Загальноєвропейський проєкт, який об'єднав в 1885 році вчених різних країн, виглядає надзвичайно актуально в сучасному контексті створення єдиного європейського гуманітарного та освітнього простору. Він заслуговує більш детального вивчення і має всі шанси на продовження навіть через 130 років.

В цілому ця філософська автобіографія, свідомо чи мимоволі, вибудована за законами жанру життєпису філософа, мудреця, в якому неодмінно присутня подія «метаної» – внутрішнього перетворення, виходу з колишньої «сліпоти» до прозріння. Одеса стала в цьому неминуче міфологізованому (самоапологетичному?), але, безумовно, щирому і відвертому інтелектуальному самозвіті, місцем, топосом здійснення радикального особистісного, духовного та професійного перетворення.

¹ Грот Н. Я. Указ. ст. С. 2.

² Сумарокова Л. Н. Философия в Одессе... С. 498.

³ Грот Н. Я. О направлении и задачах моей философии... С. 13.

РОЗДІЛ 4

Методологічні проблеми психології у творчості М. Я. Грота та сучасність

(Подшивалкіна В. І.)

Радянська історіографія, яка була орієнтована на затвердження пролетарської ідеології значно скоротила перелік імен попередників, сховала їх у тіні забуття. Цілий пласт вітчизняної історії був виключений з пам'яті наступних поколінь. Останнє десятиліття відзначено все більш зростаючим інтересом до спадщини М. Я. Грота не тільки з боку психологів, а й логіків, філософів. Його праці є спільною спадщиною цих наук. Тепер можна з упевненістю сказати, що М. Я. Грот був одним з тих, хто зробив великий вплив на формування сучасних наукових шкіл в Україні.

Насамперед відзначимо, що М. Я. Грот був первістком в родині відомого академіка, філолога й історика Якова Карловича Грота (27.11.1812-05.06.1893) та Наталії Петрівни Семенової (02.11.1825-02.08.1899) – сестри відомого російського мандрівника А. П. Семенова-Тян-Шанського. Близько десяти років його батько був професором Гельсінфорського університету в Фінляндії. Саме там і народився 18 квітня 1852 р. М. Я. Грот. У нього було три брата (Костянтин, Олександр та Яків) і три сестри (Марія, Наталія та Єлизавета). Саме його брат Костянтин, який був на рік молодший, багато чого зробив для увічнення пам'яті старшого брата.

М. Я. Грот з відзнакою закінчив Санкт-Петербурзький університет і був першим фахівцем-психологом серед учнів професора філософії, у подальшому ректора цього університету Михайла Івановича Владиславлева, який був на 12 років старше за свого учня. По закінченню університету М. Я. Грот отримав золоту медаль за твір «Критичний виклад філософії піфагорійців і Платона по XIII-XIV кн. Метафізики Аристотеля» (1875). Після навчання він був направлений на стажування в Берлін та Страсбург. Після чого десять років М. Я. Грот пропрацював в університетах України (Ніжинському 1876-1883 і Новоросійському 1883-1886), а свої магістерську і докторську ступені отримав в Київському університеті імені Святого Володимира. Останню в 1882 році – за рік до переїзду до

Одеси. Згадаємо, що його один з найвідоміших учнів Г. І. Челпанов (1862-1936), який надалі став професором Київського університету імені Святого Володимира та засновником у 1914 році Психологічного інституту в Москві, після закінчення Маріупольської гімназії поступає в Новоросійський імператорський університет, дізнавшись про переїзд М. Я. Грота до Одеси. До приїзду в Одесу в 1883 році М. Я. Гроту виповнюється 31 рік, він одружений на Лавровській Наталії Миколаївні (1860-1924) і батько двох дітей – доньки Євгенії (1878) і сина Олексія (1880). В Одесі народилися доньки Марія (1883) та Наталія (1884), а вже в Москві в сімействі народилися ще четверо дітей – три доньки Ольга (1886), Олена (1888), Надія (1890) і син Лев (1895).

Навчання та початок творчості М. Я. Грота припали на роки університетської реформи 1863 року, за якою відроджувалося викладання філософії і психології в університетах. Саме вчитель його часів навчання в Санкт-Петербурзькому університеті професор Михайло Іванович Владиславлев, як і професори Матвій Михайлович Троїцький у Московському та Сильвестр Сильвестрович Гогоцький в Київському університеті очолили цей процес відродження філософської та психологічної освіти. Відомо, що М. І. Владиславлев був також вчителем і М. М. Ланге, який працював в ІНУ після від'їзду М. Я. Грота до Москви.

Як відмічає М. І. Гордієвський, саме з 70-х років починає зростати інтерес до психології та в середині 80-х років досягає високого рівня¹. Психологія починає розглядатися як головна наука від якої залежить світогляд людині. Загальна картина історії психології середини ХІХ – початку ХХ століття дуже глибоко розкрита у навчальному посібнику відомого українського психолога В. А. Роменця, автора теорії вчинку, з позицій якої представлений ним огляд усієї історії психології². На жаль у ній не знайшлося місця ні для самого М. Я. Грота, ні для його вчителів, хоча є достатньо велика кількість згадок про їх імена у зв'язку з іншими. Разом з тим представлений огляд творчості його відомих сучасників, зокрема І. М. Сеченова (1829-1905), І. І. Мечникова (1845-1916), М. М. Ланге (1858 – 1921), Г. І. Челпанова (1862-1836), які зробили свій вагомий внесок в психологію та в різні роки працювали або навчалися в ІНУ. Творчість самого М. Я. Грота проходила серед таких відомих співвітчизників та сучасників, що представлені у цьому посібнику, як П. Д. Юркевича (1826-1874) – вчителя його друга В. С. Соловйова, К. Д. Кавеліна (1818-1885), з яким М. Я. Грот був знайомий ще з часів юнацтва (1818-1885), О. О. Потебні (1835-1891), О. М. Веселовського (1838-1906) П. І. Ковалевського (1849-1923). Крім того, в ньому представлений огляд творчості іноземних сучасників М. Я. Грота таких, як Г. Спенсер (1820-1903),

¹ Гордієвський М. І. Наукова і громадсько-педагогічна діяльність професора М. М. Ланге // Научное наследие Н. Н. Ланге. Одесса, 2010. С. 273.

² Роменець В. А. Історія психології. ХІХ – початок ХХ століття. Київ, 2007. 830 с.

Г. Гельмгольц (1821-1894), В. Вундт (1831-1920), В. Дільтей (1833-1911), Ч. Ломброзо (1836-1909), Ф. Brentano (1838-1917), Т. Рібо (1839-1916), Ф. Ніцше (1844-1900), Г. Лебон (1841-1931), Г. Еббінгауз (1850-1909), Л. Леві-Брюль (1857-1939), Е. Дюркгейм (1858-1917), Дж. Дьюї (1859-1952), А. Бергсон (1859-1941) та інших, імена яких представлені в працях самого М. Я. Грота.

М. Г. Ярошевський, аналізуючи історію вітчизняної психології другої половини XIX століття, розглядає творчість М. Я. Грота як представника університетської науки серед таких імен, як Вл. С. Солов'єв (1853-1900), Л. М. Лопатин (1855-1920), М. І. Владислав'єв (1840-1890), О. І. Введенський (1856-1925) та інших. Автор підкреслює декілька основних властивостей, характерних для більшості вітчизняних психологічних концепцій, а саме «антропологізм російської науки, її прагнення всі історичні та соціальні зміни розглядати з точки зору людини, її практичної користі. Звідси орієнтація наукового знання на практику, на реальну користь, а також переважання моральних, етичних проблем у російській психології»¹.

Інший автор книги з історії психології А. Н. Ждан період з 60-х рр. XIX і до кінця XIX ст. визначає як період виникнення і первинного розвитку психології як самостійної науки². В цій праці особливу увагу звернено на аналіз головних наукових праць М. Я. Грота.

Все це свідчить, на нашу думку, про те, що написання історії науки – це творчий нескінченний процес відкриття імен з різних ракурсів та різних кутів зору. Також це надає особливу цінність відкриттям вже нашими сучасниками імен, які зробили свій внесок в розвиток науки, але й залишилися у тіні своїх колег.

Час становлення М. Я. Грота як психолога відбувається під впливом вітчизняної дискусії між М. М. Троїцьким та С. С. Гогоцьким, щодо досягнень національних психологічних шкіл, зокрема німецької, англійської та деякою мірою французької. Разом з тим починає активно формуватися російська національна психологічна школа, зокрема у 1876 році вийшов у світ перший том твору Михайла Зеленецького «Основи догляду за правильним розвитком мислення і почуття». Другий том виходить вже у 1882 році. Симпатії цього автора на боці англійської емпіричної психології. Таку ж саму позицію займає і П. Каптерев – автор «Педагогічної психології». Вплив англійської філософії та емпіричної психології, зокрема Г. Спенсера, праці якого достатньо швидко перекладалися на російську мову, відчув на собі й М. Я. Грот.

¹ Ярошевский М. Г. История психологии от античности до середины XX в. М., 1996. С. 249 (розділ написаний Т. Д. Марцинковською).

² Ждан А. Н. История психологии. От Античности до наших дней : учебник для вузов. 5-е изд., перераб. и доп. М., 2004. 576 с.

4.1. Методологія як теорія мистецтв

В Ніжині М. Я. Грот завершує роботу над магістерською дисертацією «Психологія почувань в її історії та головних основах»¹, захист якої відбувся в 1880 році в Київському університеті Святого Володимира.

Найчастіше актуальність дослідження творчого шляху М. Я. Грота пов'язують з тим, що він стояв біля витоків експериментальної психології в Росії, що він прагнув побудувати психологію на об'єктивному, науковому фундаменті, враховуючи всі досягнення і вітчизняної, і зарубіжної науки, але зберігаючи водночас властивості російського гуманітарного знання. Насамперед йдеться про експериментальне дослідження відчуттів, що по праву вважається першим вітчизняним експериментальним дослідженням емоцій. У цій роботі М. Я. Грот представив теорію почувань, визначив існування зв'язку між почуттями і психічними явищами, обґрунтував закони їх генезису і ускладнень, встановив принципи класифікації почуттів, а також показав можливість практичного застосування наукових результатів.² Але, на наш погляд, не менший інтерес мають методологічні пошуки автора.

В цілому робота складалася з двох частин. Перша – велика частина в двох розділах була присвячена аналізу історії поглядів на феномен відчуження, а друга і менша частина роботи містили результати власних теоретичних досліджень М. Я. Грота. Основний пафос роботи полягав у затвердженні самостійності психології як науки.

Б. Г. Ананьєв справедливо відмітив, що М. Я. Гроту вдалося вперше серед психологів дати критичну історію філософсько-психологічних вчень про почування від Емпідокла, Анаксагора і Демокріта до Вундта та Ушинського, яка зберігає наукове значення до сьогодення³.

Слід зазначити методологічну вивіреність історичного аналізу М. Я. Гротом досліджень почувань. Він виділив чотири підходи до свого історичного аналізу: аналіз робіт з історії психології взагалі; аналіз робіт з історії окремих періодів та епох в історії психології; виклад психологічних теорій окремих вчених, а також аналіз робіт по історії окремих психологічних питань. Головним для нього став саме четвертий шлях, але й при цьому він скористався в той або інший мірі усіма. Крім того, він дуже чітко сформулював питання для свого критично-історичного аналізу підходів до вивчення відчужень, а саме: питання про відношення відчужень до інших психологічних явищ в системах окремих психологів та психологічних шкіл; питання про самі теорії, що пояснюють відчуження задоволення та страждання, а також питання про основи класифікацій відчужень.

¹ Грот Н. Я. Психология чувствований в ее истории и главных основах, 1879-1880 [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://books.e-heritage.ru/book/10076076>.

² Михалева А. Б. Психологические воззрения Н. Я. Грота // Психология на пороге XXI века: актуальные проблемы. М., 1999. Т. 100. ч. 1. С. 168.

³ Ананьев Б. Г. Очерки русской психологии XVII и XIX веков. Л., 1947. 234 с.

М. Я. Грот справедливо відмітив методологічне значення історичного аналізу досліджень будь-якої наукової проблеми. Саме розгляд історії наукової проблеми, на його думку, дозволяє відкоригувати власні ідеї та висновки авторів нових теорій, виявити коло загальних завдань співтовариства та межі, на яких зупинилися попередники. При цьому він підкреслював, що будь-яка нова теорія є продуктом своєї епохи у розвитку науки, а наступність наукових ідей не може зруйнувати жодна особиста воля. М. Я. Грот чітко формулює завдання своєї концепції, а саме: виокремити явища, які охоплює поняття відчущань; виявити закон генезису відчущань; виявити основи розподілу всіх примітивних форм відчущань, сформулювати закони ускладнення примітивних відчущань; виділити фазиси ускладнення відчущань та прийоми опису складних відчущань¹. Молодий автор обрав діалогічний підхід у викладанні своєї теорії: він постійно дає пояснення читачеві таким чином, щоб він (читач) зміг зрозуміти логіку автора.

Надалі проблема емоційного розвитку особистості стає однією з найважливіших у творчості М. Я. Грота. У цій роботі представлені основні положення еволюційної теорії емоційних процесів, які на думку М. Я. Грота являють собою дещо інше, як внутрішні моменти психічних «обертів», з яких складається діяльність. Кожен з обертів складається з периферичних рухів, що постачають суб'єкта «пізнавальним матеріалом», і первинних рухів, спрямованих на вираження розумових придбань. Периферичні рухи детерміновані центральними, або розумовими рухами, кожний з яких породжує продукти, відповідні певному щаблю розвитку розумових процесів, тобто мислення та пізнавальної діяльності в цілому. Процес психічного розвитку, відповідно до концепції М. Я. Грота, включав чотири наступних одна за одною щаблі – несвідому, свідому, довільну і методичну. Кожна ступінь характеризується наявністю трьох стадій: підготовчої, основної та додаткової, що переходять одна в одну. При цьому нижчі щаблі співіснують з вищими, і, отже, несвідомі, свідомі процеси і самосвідомість взаємопов'язані і детермінують одне одного.

В. В. Рибалка справедливо відмічає, що М. Я. Грот виділяє поняття загального психічного оберту діяльності людини, який здійснюється упродовж доби і складається з низки окремих (часткових) обертів, котрі мають свій початок, перебіг і завершення та можуть переходити з одного в інший. У цьому він бачить елементи системного підходу до психічної діяльності, що сформується в науці лише через декілька десятиліть².

При обґрунтуванні поняття «психічний оберт», М. Я. Грот звертається до методологічних проблем критеріїв істини, суб'єкт-об'єктних

¹ Грот Н. Я. Психология чувствований в ее истории и главных основах, 1879-1880. [Електронний ресурс]. С. 432-433. Режим доступу : <http://books.e-heritage.ru/book/10076076>.

² Рибалка В. В. Микола Грот: теоретичні питання філософії і психології особистості: до 155-річчя від дня народження // Психологія та суспільство. 2008. № 1. С. 10.

відносин і свободи волі, походження ідей простору і часу в філогенезі людського пізнання. З природничо-наукових позицій обґрунтовуючи активність психіки і діяльнісних, творчих потенцій людини, М. Я. Грот вводить поняття психічної енергії як природної складової людини, яка існує об'єктивно і підпорядковується законам збереження та перетворення одних форм в інші. У сучасній психологічній науці особливого значення набувають дослідження феномена суб'єктності. М. Я. Грот поняття «суб'єкт» і «об'єкт» розглядає як співвідносні. За М. Я. Гротом, суб'єкт є та центральна енергія свідомості, яка сприймає і діє, а об'єкт – та сума явищ і енергій, яка в цей же час слугує предметом сприйняття і дії. Об'єкт і суб'єкт з його точки зору являють собою єдність зовнішньої і внутрішньої сторін буття, причому всякий суб'єкт має об'єктивне, а об'єкт – суб'єктивне переживання. Реальну взаємодію суб'єктів і об'єктів з боку суб'єкта М. Я. Грот називає психічною, або душевною, діяльністю, що складається зі сприйняття і дій суб'єкта. Сприймаюча енергія суб'єкта представляє свідомість, а діюча – волю. Будучи продуктом психічної енергії свідомості і самосвідомості, воля людини і являє собою ту активну силу, самодіяльність душі, яка долає пасивні сили опору відсталой матерії. Це і дозволяє визнавати свободу волі людини з природничо-наукових позицій.

М. Я. Грот в концепції психічного оберту робить акцент на зв'язках між емоційною і мотиваційно-потребовою сферою особистості і ролі переживань в процесі соціалізації і інкультурації людини. Визначивши психологію наукою про психічні відправлення, М. Я. Грот виділив три традиційні сфери психічного життя людини – мислення, почуття і воля. Він вважав, що аналогічно, як окремий психічний акт починається з почуття, ускладнюється мисленням і закінчується імпульсом волі, так і кожна людська особистість в першу епоху життя знаходиться під владою почуття, інстинкту, пристрасті – це дитинство і юність; в другу епоху створює собі переконання і правила – зрілий вік; в третій період (старість), пройшовши час сумнівів і коливань, слідує навіюванням твердо визначеної волі. Тобто «психічний оберт», на його думку виступає в якості основної одиниці душевного життя разом з його чотирма основними моментами – відчуттями, почуваннями, розумовою переробкою і вольовим рішенням, що переходить у дію. Після кожного такого «психічного оберту» у свідомості залишаються сліди, які за законами асоціації (подібності, суміжності і контрасту) входять у зіткнення з елементами нових обертів і збільшують їх складність. Таким чином, процес відчуттів, який складається з наступних один за одним «психічних обертів», є результатом взаємодії організму і середовища.

Саме розвиток відчуттів він аналізує, використовуючи ідею Г. Спенсера про інтеграцію та диференціацію, та виділяє два основних його напрямки: внутрішній (інтенсивний), як виразність та усвідомленість внутрішніх станів, і зовнішній (екстенсивний), що включає усві-

домленість їх, як продуктів зовнішніх обставин¹. Ці напрями розвитку йдуть, за Гротом, паралельно та пов'язані один з одним.

Він вважав також, що сутність людини виражається в специфічній психічній енергії, що виявляється з найбільшою інтенсивністю в сфері почуттів. М. Я. Грот визначав почуття як «сукупність явищ задоволення і страждання, тобто всі ті пасивні психічні стани, які можна розглядати як продукт суб'єктивної оцінки діючих на нервову систему подразнень, яке б джерело вони не мали – зовнішнє або внутрішнє»². Аналіз відчуттів у зв'язку з іншими областями свідомості привів М. Я. Грота до ідеї, що відчуття і думки – це дві рівноправні області душевного життя людини, «однаково законні» сфери об'єктивного і суб'єктивного сприйняття. Ключовою є ідея М. Я. Грота, що початок психічної взаємодії між світом і людиною може перебувати не тільки в світі, але і в самій людині, не тільки в думках, а й у відчуттях.

На особливу увагу заслуговує методологічна складова його особистої програми подальших досліджень на основі запропонованої ним теорії відчуттів, зокрема дослідження відчуттів в нормальних та постійних умовах; спостереження за їх виникненням у змінених умовах існування організму; спостереження за патологією відчуттів; спостереження за зовнішніми виразами відчуттів³. Саме дослідження у цих напрямках, на його думку, безпосередньо сприятимуть верифікації запропонованої ним теорії або окремих її тверджень.

Магістерська дисертація М. Я. Грота була високо оцінена засновником Московського психологічного товариства професором, на протязі декількох строків деканом історико-філологічного факультету та ректором Московського університету М. М. Троїцьким.

Таким чином, починаючи з магістерської роботи, можна відмітити глибокий інтерес М. Я. Грота до методологічних проблем психологічної науки.

Але більш розгорнуто методологічні проблеми розкриті ним у докторській дисертації, яку М. Я. Грот захищає в 1882 році за темою «До питання про реформу логіки. Досвід нової теорії розумових процесів»⁴. За рік до того виходить у світ двотомна «Психологія» його вчителя М. І. Владиславлева, а в рік захисту М. Я. Гротом своєї докторської дисертації професор М. М. Троїцький друкує двотомник «Наука про дух». Саме в цій роботі обґрунтовується значення дослідження саме методологічних проблем психології. Одним з завдань, що ставить автор перед собою – це

¹ Там само. С. 495.

² Там само. С. 486.

³ Там само. С. 551.

⁴ Грот Н. Я. К вопросу о реформе логики. Опыт новой теории умственных процессов. Лейпциг, 1882. 349 с.

реформа логіки з точки зору її практичної складової. Сьогодні значного інтересу набуває проблема відносин науки і практики, або мистецтва, за М. Я. Гротом. Він пропонує поняття «теорії мистецтва». В сучасній психології цю лінію продовжує Ф. Василюк, який обґрунтовує ідею щодо психотехнічної теорії або теорії, яка обслуговує практику¹.

М. Я. Грот бачить три рівня пізнання дійсності: суто теоретичний в науках, теоретично-практичний в теоріях мистецтв та суто практичний в мистецтві, тобто відповідні рівні «тлумачення природи, вироблення правил діяльності, засвоєння самого механізму останньою»². Ці рівні мають різні об'єкти, а саме природа – в науках, висновки науки і прийоми мистецтва в теоріях мистецтв, правила цих останніх і механізм самої діяльності – в мистецтвах, а також різні методи та засоби, а саме «спостереження, експеримент та аналіз – в науках, пасивне засвоєння і синтез – в теоріях мистецтв, вправа в самій діяльності у поєднанні з творчістю – в мистецтвах»³. Мистецтва або практика слугують суб'єктивним потребам людей.

В цій дисертації автор підкреслює безперервну взаємодію практики і теорії діяльності: з початку діяльність досягає відомої досконалості, а на узагальненнях її прийомів будується теорія, а надалі ця теорія знаходить своє відображення у діяльності⁴. Разом з тим, М. Я. Грот справедливо пов'язує впровадження в будь-які науки експериментального методу з рівнем її розвитку, тобто з наявністю теорій явищ, які дозволяють ставити питання та направляти на вивчення частковостей.

Автор пропонував розглядати логіку як суто теоретичну науку про пізнання та пізнавальну діяльність в загалі, а відповідну особливу теорію мистецтва пізнання пропонував називати методологією, що призначена виробляти правила пізнавальної діяльності.

У цієї праці він розвиває ідею психічного оберту відносно пізнавальних процесів. Він приходить висновку, що психічні оберти, як вид психічної взаємодії диференціюються у двох головних напрямках: пасивному та активному, та пов'язані з поняттями «психічне життя» та «психічна діяльність», які об'єднані поняттям «психічне існування»⁵. Розглядаючи генезис пізнавальної діяльності він виділяє такі ступені: несвідома, свідомо, повільно-свідомо, методична⁶.

¹ Василюк Ф. Е От психологической практики – к психотехнической теории // Московский психотерапевтический журнал. 1992. №1. С. 15-32.

² Грот Н. Я. К вопросу о реформе логики. Опыт новой теории умственных процессов. Лейпциг, 1882. С. 28.

³ Там само. С. 28.

⁴ Там само. С. 35.

⁵ Там само. С. 62.

⁶ Там само. С. 85.

В самій дисертації зроблена спроба виявити основи для класифікації наук, яка була зроблена вже в часи перебування в Одесі. Реформування логіки він пов'язує з розвитком пізнавальних процесів у філо- та онтогенезі людини, виокремленням теоретичного і прикладного знання у логіці як науки.

М. Я. Грот обґрунтовує необхідність виокремлення методичного рівня у пізнанні та відповідно в якості прикладної теорії, або в теорії мистецтва пізнання він обґрунтовує необхідність розробки методології наукового знання перш за все задля прискорення та удосконалення пізнавальних процесів¹. Плідні звороти в науці та прискорення прогресу він пов'язує саме з вирішення методологічних питань, наприклад з вченням Ф. Бекона про методи або з доктриною І. Канта про прийоми позитивного вивчення природи. Крім того він підкреслює саме методологічні розбіжності у підходах наприклад, Аристотеля та Платона, Бекона та Декарта, Канта та Гегеля, Конта та Лейбніца, Мілля та Фіхте. Саме ці коливання науковців між двома протилежними та однаково однобічними методологічними підходами, між дедукцією та індукцією стримують, на його думку, прогрес в науці. Подальший розвиток методології він пов'язує з правильною зміною поступового ускладнення та взаємного доповнення методів дедукції та індукції.

Методологія за М. Я. Гротом повинна вивчати «спеціальні прийоми придбання, переробки та виразу пізнавального матеріалу»². Автор підкреслює особливу роль методології не тільки у розвитку методів пізнання, але й прийомів використання вже готових пізнавальних матеріалів, а також у розвитку відповідних символів або понять задля закріплення та передачі нових наукових надбань. Основою для пошуків можуть стати узагальнення досвіду в історії наук та знань (як тепер кажуть з позицій гносеології) та спостереження прийомів різних спеціальних наук (як тепер кажуть з позицій епістемології). Крім того, він звертає увагу ще на один аспект у розвитку науки, на організацію запозичення одними науками ідей з інших наук.

Тобто Ніжинський період життя М. Я. Грота був дуже результативним. Найбільш повно він описаний у роботах М. Д. Бойправ³.

¹ Там само. С. 344.

² Там само. С. 345.

³ Бойправ М. Д. Наукова спадщина М. Я. Грота і сучасна психологія (з історії вітчизняної психології). Ніжин, 2009. 182 с. ; Бойправ М. Д., Олексієнко А. І. Розвиток ідей про духовне життя людини в творчості М. Я. Грота // Актуальні проблеми психології: психологія особистості. К., 2010. Т. 11, вип. 3. С. 54–60 ; Бойправ М. Д. М. Я. Грот і Московське товариство психологів // Актуальні проблеми психології: психологія особистості. К., 2009. Т. 11, вип. 2. С.13–19.

4.2. Методологічні полюси психології: між природничою та гуманітарною методологією

Саме з цими вагомими досягненнями М. Я. Грот мріяв про Санкт-Петербурзький або Московський університети, але зразу це не склалося і у 1883 році М. Я. Грот переїжджає до Одеси, де отримує кафедру філософії в ІНУ.

Одеський період в житті М. Я. Грота відзначений його активним діалогом з публікою. Л. М. Лопатін зазначав, що після прибуття до Одеси М. Я. Грот організував публічні лекції професорів Новоросійського університету і сам підготував декілька з них. Він стверджував, що М. Я. Грот народився бути професором і, що в Одесі, і потім в Москві він був відкритий студентам, які нерідко приходили до нього додому і вели з ним бесіди¹.

В Одесі він організує філософський гурток, в журналах і газетах веде полеміку з колегами-філософами, зокрема з київським професором О. Козловим, з архієпископом Никанором, зі своїми студентами, в чомусь з ним не згідними².

Наукові тексти М. Я. Грота розміщуються на сторінках місцевих друкованих видань. В цілому М. Я. Гроту властива готовність до діалогу з колегами, публікою, з широким читачем і громадськістю. Підтвердженням цьому є не тільки публічні лекції, що були надруковані в одеських газетах і прочитані ним в Одесі у 1883 і у 1884 роках, а й створенням згодом першого в Російській імперії спеціального журналу «Питання філософії та психології» і його активна діяльність як голови Московського психологічного товариства.

Повертаючись до його публічних лекцій відзначимо, що перша з них присвячена поняттю прогресу, друга – світоглядній ролі песимізму та оптимізму.

В лекції, присвяченій прогресу, М. Я. Грот намагався знайти спосіб суміщення об'єктивного і суб'єктивного методів в психології, звертаючись, з одного боку, до об'єктивістського поняття енергії, а з іншого – до суб'єктивного почуття людського щастя. «Людський прогрес є ряд таких витрат енергій людських організмів, які ведуть до збільшення свідомості подальших витрат цих енергій і до збільшення щастя людських індивідуумів»³. М. Я. Грот в своїй лекції пропонує розрізняти 3 універсальних типи розвитку: *інгресивний*, який пов'язаний з простим перерозподілом елементів і функцій; *прогресивний*, що дає збільшення сил, речовин і енергій, і *регресивний*, який пов'язаний зі зменшенням сил, речовин

¹ Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах. СПб., 1911. С 92.

² Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка. Академические списки. Одесса, 1890. С.306.

³ Грот Н. Я. Прогресс и наука . Одесса, 1883. 16 с.

і енергій в об'єкті, що розвивається. При цьому безперечним він вважає твердження, що поза розвитком людської особистості прогресивний розвиток соціального середовища неможливий.

Шлях соціального прогресу – це шлях прогресивного розвитку свідомості людських індивідуумів, критеріями якого є, за Гротом, наступні характеристики: збільшення сприйнятливості, диференційованості свідомості; збільшення вольового контролю людини над своєю діяльністю; здатність уникати зовнішніх умов, що викликають страждання людини. Всі ці характеристики, вимірювання свідомості можливі лише при розвиненості і взаємодії розуму і почуттів.

За М. Я. Гротом, в почуттях людини виявляється не тільки його власна природа, а й закони природи взагалі: в речах присутня доцільність природи як «внутрішня суб'єктивна ціна, яка пізнається нами за допомогою почуттів»¹.

У виступах і відповідній статті одеського періоду «Прогрес і наука» М. Я. Грот обгрунтовує тезу про необхідність балансу процесів інтеграції та дезінтеграції наук і наполягає на необхідності міждисциплінарного спілкування представників різних наук². По суті справи, в цій статті він визначає роль наукових періодичних видань, наукових співтовариств, з'їздів та зборів в організації комунікаційних мереж як основи для інтеграції наукового знання. Він особливо підкреслює, що розробка кожного спеціального питання є не особистою, а колективною справою, а амбіції вченого повинні бути пов'язані не стільки з правильним вирішенням проблеми, скільки з правильною постановкою проблеми і з відкриттям правильних методів і прийомів її вирішення. Власне прогрес і прогрес в науці він пов'язував з інтеграцією наукового знання та зі створенням умов для забезпечення колективної наукової діяльності.

Саме зараз ця ідея М. Я. Грота отримала свій розвиток в ідеї трансдисциплінарності. На початку ХХІ століття все частіше відзначається, що виробництво нових знань здійснюється «не тільки в наукових лабораторіях, але і в складній мережі соціальних суб'єктів, кожен з яких не просто пасивно сприймає наукові знання, а й переводить їх на мову своєї специфічної практики, виробляє своє особливе знання-уміння. Тим самим виробництво знань виходить за рамки дисциплінарно організованого наукового співтовариства, стає трансдисциплінарним або соціально розподіленим»³. При цьому нове наукове фундаментальне знання «прикладається» (застосовується) іншими соціальними суб'єктами тільки у формі виробництва свого особливого особистісного, за М. Полані, знання.

¹ Там само. С. 12.

² Там само. С.16.

³ Конвергенция биологических, информационных, нано и когнитивных технологий: вызов философии : материалы « круглого стола // Вопр. философии. 2012. №12. С. 3- 24.

Можна сказати, в Одесі М. Я. Гротом були сформульовані напрямки власної активності в науці, а саме сприяти інтеграції наукового знання і розширенню форм міждисциплінарних комунікацій. Ці ідеї він послідовно реалізовував в Одесі, але особливо в Москві.

Друга лекція, будучи прямим продовженням першої, водночас відрізняється більш помітною антипозитивістською спрямованістю. Загальний сенс лекції полягає в обґрунтуванні того, що філософія – не наука в строгому сенсі цього слова, а, скоріше, – світогляд, що не означає, що вона є менш цінною. Він закликає відмовитися від тисячолітньої ілюзії, що філософія є наукою, і схилитися перед нею в новому, що більш їй пасує, одязі. До філософії, каже він, «станемо прислухатися з увагою, як до вічно юної зображенниці нашого внутрішнього життя і виразниці вищих потреб нашого почуття»¹. М. Я. Грот був чи не першим вітчизняним філософом, який відкрито і чітко поставив питання ще в XIX столітті про наявність у філософському знанні ряду ознак, що дозволяють виділити в ньому аспект, пов'язаний з емоціями, почуттями, особистістю людини і об'єднуючим філософію з мистецтвом. Ця ідея надалі розвивалася Г. Струве, В. І. Вернадським, О. М. Гіляровим та іншими російськими філософами. Останні десятиліття активно розвивається філософська психологія. В рамках цієї дисципліни досліджуються і обговорюються психологічні теорії, а також питання, пов'язані із взаємодією психологічної науки і філософії. М. Я. Грот був одним з перших, хто намагався «перекласти» філософські концепції на мову психології, зробивши можливим їх об'єктивне дослідження.

На думку М. Я. Грота, наука не дає достатнього обґрунтування ні доктрині песимізму, ні доктрині оптимізму, оскільки це сфера філософії або її розділу – соціальної етики.

Аналізуючи душевні стани особистості, М. Я. Грот дійшов висновку, що вони є своєрідним барометром її індивідуального та соціального життя. До числа таких душевних станів він відносив песимістичний і оптимістичний настрій людини. Відповідно до своєї теорії, М. Я. Грот вважав, що песимізм і оптимізм характеризуються переважанням неприємних чи приємних відчуттів і відповідним їм мисленням. Тому вони не тільки виражають ступінь відповідності зовнішніх і внутрішніх відносин (відносин між станом середовища і потребами особистості), але і показують, чи прогресує в дану епоху людське суспільство, чи регресує. М. Я. Грот також говорив про те, що песимістичний і оптимістичний настрої здатні послабити енергію діяльності особистості. Песимісти досягають цього результату, малюючи безнадійно похмуру картину свого майбутнього, а оптимісти послаблюють своє життя своєю самовпевненістю і надією на зовнішні сили. Людина, що знаходиться у владі песимістичного

¹ Грот Н.Я. Отношение философии к науке и искусству. К., 1883.

або оптимістичного настрою, відчуває труднощі у визнанні телеологічної проблеми, а саме того «що є, чого хотіти і заради чого діяти»¹.

На наш погляд, безумовний інтерес до творчості М. Я. Грота на рубежі ХХ і ХХІ століть пов'язаний з тим, що на сучасному етапі знову загострилася дискусія між психологами, орієнтованими на різні канони наукового осмислення психологічної реальності: природничо-науковий і гуманітарний.

Спроба знайти місце психології в системі наук представлена М. Я. Гротом в його класифікації наук, яка розроблена в Одесі і надрукована в Санкт-Петербурзі. Ця стаття була коротким викладом тих думок про класифікацію наук, які Грот розвинув в невеликому курсі, прочитаному в першому півріччі 1884 студентам Новоросійського університету. Зокрема в ній М. Я. Грот наполягає на ієрархії наукового знання, стверджуючи, що «кожна нижча в ієрархії наука є методом і знаряддям науки вищої. Якщо всі явища підпорядковані законам розвитку і ускладнення, то зрозуміло, що більш складні явища містять в собі все менш складні або більш прості, звідки ясно, що *de jure* метод кожної вищої науки, що досліджує явища складніші, повинен поглинати методи всіх нижчих наук»². Виходячи з цього положення М. Я. Грот по суті заперечує можливість проведення різкого розмежування між науками про людину і науками про природу. При цьому, виходячи з його логіки, психологія повинна використовувати досягнення фізіології, на яку вона безпосередньо спирається і з якої вона виростає, але при цьому він підкреслює, що істотні послуги надаватимуть в майбутньому й іншим нижчим наукам, таким як фізика і хімія. М. Я. Грот класифікує науки згідно двох принципів. По-перше, з точки зору властивостей і відносин предметів, досліджуваних наукою. Це дає наступну систему: I. Науки про неорганічні явища: космологія, геологія. II. Науки про органічні явища: фітологія, зоологія. III. Науки про надорганічні явища: психологія, соціологія. По-друге, науки можна ділити на підставі методів, які додаються до вивчення змісту науки. Так виходить класифікація: I. Науки конкретні (і разом з тим – індуктивні): космографія, географія, фітографія, зоографія, соціографія. II. Науки конкретно-абстрактні (індуктивні): космогенні, геогенні, фітогенні, зоогенні, психогенні, соціогенні. III. Науки абстрактні (індуктивно-дедуктивні): схематологія, гілологія, онтологія, біологія, нологія, демологія. IV. Науки абстрактно-конкретні (дедуктивні): космономія (астрономія), геонномія, фітотонномія, зоонномія, психонномія, соціонномія.

А. А. Федоров, проаналізувавши декілька моністичних та дуалістичних класифікацій наук, визначає класифікацію М. Я. Грота як

¹ Грот Н. Я. О научном значении пессимизма и оптимизма как мировоззрений. Одесса : тип. Зеленого, 1884. 28 с.

² Грот Н. Я. К вопросу о классификации наук. СПб., 884. 70 с.

позитивно-еволюційну¹, оскільки вона в певній мірі заснована на моністичному принципі О. Конта про єдність всього існуючого. Таким чином, М. Я. Грот звертає увагу на те, що психологія розвивається завдяки зв'язкам з іншими науками в тому числі і природничими й гуманітарними. Цю ідею надалі активно розвивав відомий психолог Б. Г. Ананьєв².

В Одесі надруковано і знаменитий нарис М. Я. Грота «Джордано Бруно і пантеїзм». У вступі до роботи М. Я. Грот окреслює напрям своїх майбутніх досліджень «протилежності методів наукового дослідження законів явищ і філософської побудови принципів діяльності у зв'язку з визначенням цілей і внутрішнього сенсу всього існуючого»³. Говорячи про Дж. Бруно і його внесок в науку М. Я. Грот підкреслює, що людству недостатній «холодний аналіз одних тільки доступних чуттєвому досвіду явищ природи»⁴. В цілому в роботах 1885 року, присвячених філософії Дж. Бруно, М. Я. Грот приходить до особливої форми пантеїзму, до ідеї «свідомості Всесвіту». Він розрізняє при цьому 3 форми пантеїзму: еманційну, де Бог поміщається поза світом; іманентну, де Бог – сила, дух Всесвіту, і синтетичну, де Бог – початок життя і особиста нескінченна свідомість Всесвіту. Перша є прихованим дуалізмом, друга – прихованим матеріалізмом, третя – вищою формою пантеїзму, що долає однобічність двох попередніх позицій. Сутність філософського методу М. Я. Грот бачить в особливій формі синтезу розуму і почуття, при цьому філософія, на його думку, шукає шлях до їх примирення, до поєднання розуму і почуття, причинності і доцільності; філософія прагне до вироблення такого світогляду, який, беручи до уваги висновки наукового пізнання світу, в той же час висвітлював би саму сутність і її внутрішній зміст.

Дуже актуально для сучасної психології звучать ідеї М. Я. Грота, які пов'язані з поняттями «смислу» та «значення», про це на приклад свідчить інтерес до робіт Д. О. Леонтьєва⁵. М. Я. Грот справедливо стверджував, що поняття «смысл» та «значення» вже включають в себе ідею «мети», по відношенню до якої цей смысл і значення виникають. Він виділяє два види безпосереднього пізнання: розумом – об'єктивне пізнання і почуттями – суб'єктивне пізнання внутрішнього⁶. Можна простежити розвиток цієї ідеї від П. Я. Чаадаєва, який стверджував, що «є люди, які розумом

¹ Фёдоров А. А. Место психологии в монистических и дуалистических классификациях наук XIX в. // Вестник Томского гос. ун-та. 2009. № 319. С. 178-181.

² Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Л., 1968. 339 с.

³ Грот Н. Я. Джордано Бруно и пантеизм. Одесса, 1885. 90 с. ; Грот Н. Я. Задачи философии в связи с учением Джордано Бруно : публ. лекция, читанная 28 апр. 1885 г. Одесса, 1885. 18 с.

⁴ Там само. С. 88.

⁵ Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. 2-е изд. М., 2003. С. 18.

⁶ Грот Н. Я. Джордано Бруно и пантеизм. Одесса, 1885. С.14.

створюють собі серце, інші серцем створюють собі розум: останні встигають більше перших, тому що в почутті набагато більше розумного, ніж в розумі почуттів»¹. Розвиток в наші дні так званої якісної методології, в основі якої лежать пошуки смислів і аналіз внутрішніх переживань, як основи життєдіяльності людини, пов'язаний з ідеями М. Я. Грота про суб'єктивний досвід і телеологічну або цільову детермінацію поведінки людини. Він писав, що «пояснити внутрішній сенс речей, не вдаючись до поняття мети, на нашу думку, може тільки людина, яка сама не знає, чого вона хоче»².

Пізніше, в редакційній статті з нагоди відкриття нового журналу «Питання філософії та психології», що був створений М. Я. Гротом в 1889 році після двох років перебування на посаді голови Психологічного товариства³, він говорить про те, що наука зосередившись на вивченні зовнішнього досвіду і зробила безліч корисних і несподіваних відкриттів і винаходів, не зробили людей щасливішими. М. Я. Грот пов'язав це з відсутністю інтересу до внутрішнього досвіду. Психологію він розглядав як спеціальну науку про внутрішній досвід людини.

Проблема зовнішнього і внутрішнього досвіду і пов'язана з нею проблема методів їх вивчення були постійно в центрі уваги М. Я. Грота. У його роботах відображена суть дискусії тих років: який науковий канон адекватніше відображає особливості психологічної науки – природничо-науковий або гуманітарний. Цікаво відзначити, що в українській психології проблеми життєвого досвіду знайшли відображення в роботах українського психолога, яскравого представника харківської психологічної школи професора О. М. Лактіонова⁴.

З точки зору предметної спрямованості досліджень М. Я. Грота, можна виділити три основних етапи: етап пов'язаний з дослідженнями емоцій, пізнавальної сфери та на останньому – волі. Але крім того саме одеський період його творчості стає переломним з точки зору методологічних підстав його пошуків. Можна виділити два етапи: перший – позитивістський 1876-1885 роки і другий – ідеалістичний 1885-1899 роки, що визначався проблемами, які стояли перед російською психологією того часу, а саме антропологізмом російської науки, а також світоглядними позиціями російської інтелігенції, орієнтованої на вивчення і виховання людини, а також на взаємозв'язок психології та філософії⁵.

¹ Чадаев П. Я. Статьи и письма. М., 1984. С.180.

² Грот Н. Я. Джордано Бруно и пантеизм. Одесса, 1885. С.18.

³ Грот Н. Я. О задачах журнала // Вопр. философии и психологии. 1889. Кн.1. С. XVII-XVIII.

⁴ Лактионов А. Н. Координаты индивидуального опыта. Харьков, 2010. 366 с.

⁵ Михалева А. Б. Научные воззрения Н. Я. Грота и их влияние на становление психологии в России // Вестник Северо-Восточного федерального ун-та им. М. К. Аммосова. 2009. Вып № 3, т. 6. С.91-96.

За своєю суттю ці етапи у творчості М. Я. Грота пов'язані зі зміною його ставлення до зовнішнього досвіду як експерименту на підставі вивчення явищ і внутрішнього або життєвого досвіду, поняття, положення та критерії якого не впливають з властивостей явищ. Суть сумнівів М. Я. Грота полягає в тому, що науки про зовнішній досвід не є єдиним типом наукового знання. Його роздуми про зовнішній і внутрішній досвід стають лейтмотивом цілої низки його робіт¹. Він звертає увагу на набагато більш вагому роль внутрішнього досвіду в пізнанні світу, ніж це прийнято зазвичай вважати: як це не парадоксально, але істинне розуміння фізичних явищ ми знаходимо лише в зіставленні з самосвідомістю, з внутрішнім досвідом. Наприклад, сама ідея сили, на його думку, запозичена нами з внутрішнього досвіду і екстрапольована на явища фізичного світу. Те ж можна сказати про поняття дії і причини.

Простір і час М. Я. Грот вважає суб'єктивними формами сприйняття духом властивостей матерії. Особливої актуальності сьогодні набуває припущення М. Я. Грота про те, що зовнішній і внутрішній досвід стають основою для мудрості людини. Чудовий факт зростання інтересу до поняття мудрості в сучасній психології. Багато років захоплення психологів пошуків методів оцінки рівня інтелекту людини, істотним елементом яких є швидкість виконання розумових процесів. Виходячи з такої підстави, помітно гірші показники демонструють діти та старі. Але чи може швидкість розумових процесів служити єдиним критерієм оцінки рівня інтелектуального розвитку людини? М. Я. Грот підкреслював, що мудрість як повнота і досконалість знань для правильний і твердих критеріїв діяльності. При цьому мудрість не лише знання про зовнішній світ, але перш за все знання людиною самого себе.

Теоретизування в природничих науках за В. С. Степіним² пов'язано з розумінням людини як діяльної, активної істоти; діяльності як творчого процесу, що дозволяє встановити владу людини над об'єктами і трактування природи як свого роду поля об'єктів, що протистоять людині. В цей час розвиток соціогуманітарних теорій В. С. Степін пов'язує з відносно швидкими трансформаціями соціальних структур, обумовлених індустріалізацією суспільного розвитку, заміною особистої соціальної залежності на «речову залежність» і з виникненням нових типів дискурсів, що об'єктивують людські якості і ін. Але ще раніше на останнє звернув увагу М. Я. Грот, який у статті «Моральні ідеали нашого часу» в якості об'єктивних передумов зміни світоглядних ідеалів в XIX столітті розглядав розвиток комунікаційних систем, що дозволили людству стати єдиним цілим, усі частини якого закономірно функціонують узгоджено один

¹ Грот Н. Я. О времени // Вопр. философии и психологии. 1894. Кн. 3 (23). С. 248-280; Кн. 4 (24). С. 381-417; Кн. 5 (25). С. 445-493.

² Степин В. С. Теоретическое знание. М., 1999. 390 с.

з одним¹. Вчинки і наміри, про які дізнавалися раніше з чуток і не відразу, а через якийсь час, стають відомі в нових умовах вже через кілька годин або діб. М. Я. Грот переконливо довів у своїх роботах, що відкриття і винаходи ХІХ століття змінили основу, на якій вироблялися моральні поняття і ідеали суспільства. Не менш гостро він ставив питання про вплив технічного прогресу на долю людства і його моральні підвалини.

В роботах М. Я. Грота знайшов відображення продуктивний розгляд актуальних в усі часи проблеми співвідношення практичного і теоретичного інтелекту, реалізму та ідеалізму, пошуку морального ідеалу як регулятора життя людини і суспільства. Цей аспект і робить надзвичайно затребуваним і в даний час праці вченого з філософії та психології.

В сучасній науці все більша увага приділяється проблемам суб'єктності. М. Я. Грот вважав, що, пасивно очікуючи розвитку подій, людина не може бути достатньо вільною і робити вчинки, які продиктовані власною волею, оскільки все зумовлено необхідністю або долею. Аналізуючи стан психологічної науки свого часу, М. Я. Грот дійшов висновку, що ця психологія не є справжньою дослідницькою та науковою психологією. М. Я. Грот настійно закликав до зближення психологічних досліджень, в справжньому значенні цього слова, з життям. Свідченням продуктивності цих ідей є активний розвиток новітніх напрямів в психології, зокрема гуманістичної психології, онтопсихології, екзистенційної психології.

Інтерес до феномену цілісності як одного з ключових вимог постнекласичної методології ми також можемо відзначити в роботах М. Я. Грота. Безумовно співзвучними сучасним запитам залишаються ідеї М. Я. Грота про необхідність в дослідженнях не тільки психічних явищ, а й духовного життя людини, її внутрішнього змісту². При цьому «скрізь і в усьому матеріалом для психолога має бути, головним чином, цілісне існування особистості»³. Він також визначив основну задачу психофізіологічних досліджень, яка полягала у вивченні впливів і явищ духовних сил на життя організму, а не тільки їх пасивних відображень в організмі і вплив фізіологічних умов на життя духу. М. Я. Грот вважав, що навряд чи «розквітання душевного життя людини знаходиться у виключній залежності від відомого розквітання його організму»⁴, більш того від організм людини подається як зовнішньому, так й внутрішньому духовному впливу. Сьогодні, коли активно обговорюються проблеми тілесності і в психології, і в соціології, особливої актуальності набуває ідея

¹ Грот Н. Я. Нравственные идеалы нашего времени Фридрих Ницше и Лев Толстой // Вопр. Философии и психологии. 1893. Кн. 1 (16). С. 129-154.

² Клименченко С. Н. Н. Я. Грот о душе // Вестник МГТУ. 2011. Т. 14, № 2. С. 292-295.

³ Грот Н. Я. Жизненные задачи психологии // Вопр. философии и психологи. 1890. Кн. 4. С. 182.

⁴ Там само. С. 185.

М. Я. Грота про те, що природне знаряддя духовної діяльності людини, її організм, також є продуктом духовної роботи людини.

М. Я. Грот вважав, що в програму вивчення духовного життя особистості необхідно включити «дослідження ідей, почуттів, прагнень і діянь особистості, як вони висловлюються в історії людства і, зокрема, людської думки – в науці, в філософії, в мистецтві, в пам'ятниках літературної та художньої творчості, в мові і словах різних народів та історичних діячів і, нарешті, в реальному духовному житті окремих, доступних спостереженню людей»¹.

Початок своїх досліджень М. Я. Грот пов'язував з розробкою методів психологічного дослідження особистості. Він застерігав, що для вивчення особистості «мало особистих експериментів, мало самоспостереження»². М. Я. Грот говорив, що дані самоспостереження необхідно піддавати перевірці, і пропонував такі методи. По-перше, перевірка даних самоспостереження, на думку вченого, може проводитися за допомогою історичних, біографічних і автобіографічних свідчень, оскільки вони містять в собі багато важливого матеріалу. М. Я. Грот писав, що «видатні люди, особливо письменники і художники, люблять говорити про свій спосіб життя, про свою боротьбу з тілом і тваринними пристрастями, про умови і причини розвитку їх духовної міцності, про принципи і правила поведінки, які керували ними у житті. Хоча в цих автобіографіях і зустрічається нерідко багато перебільшень і брехні, але окремі свідчення, які перевірені іншими об'єктивними документами (розповідями сучасників, листування тощо), можуть дати цінний матеріал для психології»³. По-друге, перевірка даних самоспостереження може здійснюватися через вивчення в літературних творах художніх типів. М. Я. Грот писав, що «при створенні літературного твору хороший письменник збирає в одну картину не тільки відомі індивідуальні риси душевного складу особистості, але і факти її розвитку та поведінки, що зумовлюють цей душевний склад. Геніальний художник – душезнавець проникає часто набагато глибше в істинні причини душевних станів, ніж психолог-теоретик, і нерідко буває так, що останньому є чому повчитися у першого»⁴.

Нарешті, головним матеріалом, зазначав М. Я. Грот, повинно стати вивчення розвитку душевного ладу живих реальних особистостей, чим-небудь видатних – характером або розумом, знанням, талантом або вразливістю, чи якимись спеціальними душевними якостями. Причому він вказував, що, вивчаючи особистість людини, необхідно враховувати умови її розвитку. До останніх він відносив виховання, освіту, громадську

¹ Грот Н. Я. Жизненные задачи психологии // Вопр. философии и психологи. 1890. Кн. 4. С.187.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

ситуацію, але головною умовою розвитку особистості людини М. Я. Грот визначав духовне самовдосконалення.

М. Я. Грот застерігав, що дані самоспостереження однієї особистості, власної або чужої, є «хиткими і недостовірними» для наукових узагальнень, і говорив про необхідність «розширення досвіду». Основу об'єктивного знання про особистості він бачив в сукупних показаннях, отриманих шляхом порівняння результатів самоспостережень десятків і сотень особистостей. Тому він говорив, що, вивчаючи життя і властивості духовної особистості, треба частіше звертатися за матеріалом до досвіду різноманітних особистостей, живих і померлих, не виключаючи і самих психологів, – потрібно більше вивчати історію і частіше питати людей, які нас оточують, а не задовольнятися своїми особистими спостереженнями, які мають часто суб'єктивний характер і вкрай обмежені умовами нашого індивідуального буття.

Відзначимо, що саме М. Я. Грот, єдиний з психологів того часу, абсолютно справедливо зауважив, що найбільшу важкість для психології має спосіб передачі описів душевного стану досліджуваного суб'єкта і правильна його інтерпретація експериментатором. На підставі власного експериментального досвіду, він говорив про те, що інтуїтивне читання в чужих душах зазвичай буває помилковим і якби воно було можливим, може бути, і відпала б необхідність в психології. Ця проблема не ставилася представниками інтуїтивізму і фізіологічної психології. Практично не ставив перед собою завдань теоретичного аналізу або інтерпретації отриманих в експерименті матеріалів і Г. І. Челпанов. Надалі найбільш послідовно проблема об'єктивної інтерпретації отриманих при психологічному дослідженні даних представлена в роботах О. Ф. Лазурського (1874-1917)¹. А. Б. Михальова цілком справедливо зазначає, що оригінальною особливістю теорії М. Я. Грота є його віра в самостійну особистість, при цьому він одним з перших розділив такі поняття, як індивідуальність і особистість, вказуючи на їх відмінність. Він вважав, що людська індивідуальність – це тільки тимчасова і випадкова форма того загального початку, яке творить з кожної людини особливу особистість. М. Я. Грот писав, що «справжнє благо особистості – в її зречення від своєї тваринної відособленості, у свідомості себе ланкою і втіленням загального, цілого, вічного»².

Слід відмітити його попередження щодо «пояснення душевних явищ в їхніх причинах і законах розвитку вкрай хиткі і суперечливі»³,

¹ Лазурский А. Ф. Классификация личностей. М., 1922.

² Михалева А. Б. Проблема личности в концепции Н. Я. Грота : автореф. дис. ... канд. психол. наук. М., 1999. 17 с.

³ Грот Н. Я. Жизненные задачи психологии // Вопр. философии и психологи. 1890. Кн. 4. С. 162.

а також нарікання про зменшення в його часи «психологів-філософів з переважаючим гуманітарною освітою»¹.

Аналізуючи соціальну ситуацію свого часу М. Я. Грот застерігав, що духовне начало в особистості дуже крихке і легко може піддатися руйнуванню в разі надмірної захопленості чуттєвим, матеріальним. Тому він прагнув обґрунтувати не тільки дану людині можливість зробити вільний вибір, але і який стиль життя йому необхідно обрати для того, щоб усе життя могло розглядатися як особистісне самовдосконалення.

Своєрідність підходу М. Я. Грота до емпіричного дослідження особистості людини пов'язано з тим, що він розглядав розвиток емоційної і моральної сфери особистості, визначаючи їх як основні в людській природі. Найважливішою особливістю підходу М. Я. Грота було те, що в основу особистості він ставив не її вольову активність, але емоції, а свободу пов'язував з можливістю емоційного вибору еталона поведінки.

Продуктивність осмислення творчості М. Я. Грота пов'язана з тим, що методологічні проблеми, що хвилювали вченого, в чому співзвучні нашому часу, а його підхід до проблем активності особистості, її свободи і моральної відповідальності, а також його погляди на проблему емоцій та переживань, супроводжуючих процес становлення особистості, як і раніше залишаються ключовими і відкритими.

4.3. Проект національного професійного контексту

Спадщина кожного з вчених може бути вставлена відповідно до історико-культурного контексту конкретної епохи. Особливістю творчості М. Я. Грота є його спрямованість на створення національного професійного контексту, як на основі Московського психологічного товариства (створене в 1885 році М. М. Троїцьким), яке він очолював з 1887 р. до своєї кончини, так і на основі залучення вчених до публікації матеріалів в журналі «Питання філософії і психології» таких своїх сучасників як В. С. Соловйова, С. М. і Є. М. Трубецьких, М. І. Владиславлева, Л. М. Лопатина та інших вчених.

У першій редакційній статті журналу «Питання філософії та психології», М. Я. Грот виклав своє бачення призначення журналу, а саме сприяти стати людству єдиним цілим, усі частини якого закономірно функціонують узгоджено один з одним². Повчальним є вимога до авторів знати свій предмет, його історію та сучасність. Акцент він пропонує робити не на думках і бажаннях, а на логіці, методах і обґрунтуванні ідей. По суті справи мова йде про систему вимог до авторів. Крім того він справедливо

¹ Там само. С.179.

² Грот Н. Я. О задачах журнала // Вопр. философии и психологии, 1889. Кн. 1. С. XVII-XVIII.

зазначав, що мова йде не про остаточне вирішення тих чи інших наукових проблем, а про таку постановку проблеми, яка підвищує можливості людини приймати по ним найбільш ймовірні рішення. М. Я. Грот підкреслює особливе значення національних наукових журналів. Він зазначав, що англіїці у своїх роботах просунулися в обговоренні емпіричних проблем дослідження, французи – математичних методів обґрунтування ідей, німці – в логіці досліджень, то слов'янські дослідники можуть зробити свій внесок в моральні аспекти дослідження, приміряючи розум, почуття і волю – науку, мистецтво і віру.

М. Я. Грот писав: «Я задумав журнал, щоб перетворити суспільство, направити його до вищих духовних ідеалів, відвернути його від порожньої політичної боротьби і повсякденних чвар, допомогти примиренню інтелігенції з національними початками життя, повернути його до рідної релігії, здорових державних ідеалів»¹.

Основна мета журналу полягала в тому, щоб «розробити вчення про життя, яке б дало людині знову міцніші і ясні засади його моральної діяльності, чим він володіє в справжню хвилину»². Досягнення цієї мети, на думку редакції, було можливо тільки при спільних зусиллях всіх «наук про дух» і в першу чергу філософії. Однак М. Я. Грот вважав, що не менш важливе місце належить психології. Трактуючи про психологію як науку, відкриваються «явища життя з їх внутрішньої, у самосвідомості, сторони», він вважав за необхідне її участь в побудові цілісного світогляду. Хоча відоме дітище М. Я. Грота журнал «Питання філософії та психології» з'являється в Москві за межами одеського періоду, але саме у 70-80 роки XIX століття створилася особлива атмосфера навколо періодичних національних видань. В цілому ряді країн з'явилися нові власні наукові та філософські періодичні видання, такі як «Mind» (Англія, 1876), «Revue philosophique de la France et de l'étranger» (Франція, 1876), «The Monist» (США, 1888), «Archiv für Geschichte der Philosophie» (Німеччина, 1888).

Крім того, О. В. Закутна справедливо зазначає чудовий факт, пов'язаний з поширенням тиражу «Питань філософії та психології» за межами обох російських столиць (Москви і Петербурга) в провінції (більше 60%), в тому числі Харківської, Одеської та Київської губерніях³. Інакше кажучи, навіть від'їзд з Малоросії не розірвав наукових зв'язків М. Я. Грота з її університетами.

Важливо підкреслити яку роль вітчизняному періодичному виданню надавав М. Я. Грот. Насамперед, як ініціатор і редактор нового видання він орієнтувався на широкого зацікавленого читача. Важливо також відзначити, що М. Я. Грот робив акцент на цілісності журналу, що по-

¹ Там само. С. 332.

² Там само. С. 334.

³ Закутня О. В. Журнал «Вопросы философии и психологии»: первые годы издания (1889—1895) : автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 2008. 24 с.

кликаний був забезпечувати критичний аналіз даних науки, мистецтва і релігії, а також на цілісності знання читачів як активно діючих суб'єктів. Крім того принциповим він вважав забезпечення толерантності до різних поглядів і підходів, хоча, на думку Б. Г. Ананьєва, це йому не дуже вдавалось, свідченням чого є дуже рідкі публікації експериментальних психологічних робіт матеріалістичного напрямку, тобто панували все ж роботи ідеалістичного напрямку¹.

Дуже важливим завданням журналу стало формування вітчизняного понятійного апарату філософії та психології. Вітчизняні філософські та наукові школи становлять відносно несуперечливу і взаємопов'язану систему категорій і понять, як тих, що створюються вітчизняними авторами, так і імплементованих з інших мов категорій і понять. Особливу роль вітчизняної наукової і філософської думки він бачив у розвитку етичних проблем, зокрема професійних.

Як справедливо зазначає О. В. Закутня, журнал «Питання філософії та психології» поєднував несуперечливо особливості трьох різних типів видань, виступаючи і як спеціалізоване видання, і як науково-популярний журнал, і як «товстий» літературний журнал².

У листі до батька від 14 грудня 1890 року М. Я. Грот писав: «Якби я міг з часом зробити для російської філософії те, що ти зробив і робиш для спеціальної науки в Росії, то вважав би себе щасливим. Але моя праця в тому відношенні представляє більше небезпек і труднощів, що я знайшов підґрунтя ще зовсім нерозчищене і невстановлене, діючи над організацією сил зовсім ще хаотичних, які самих себе не розуміють і не визнають. ... Мені доводиться одному у всіх і в себе вірити, у всіх вселяти переконання, що ми можемо бути «силою» і можемо рухати маси, вести суспільство вперед, його надихати»³.

Подальша діяльність М. Я. Грота показала, що його непохитна віра в свої сили і в свою «щасливу зірку», як він любив висловлюватися, були надзвичайно добродійні. Ніхто не сприяв в такій мірі успіхам філософії та психології в Росії, як М. Я. Грот. Це відзначали і В. С. Солов'єв, і П. П. Соколов, і Ю. І. Айхенвальд і багато інших із його сучасників⁴.

Після від'їзду М. Я. Грота до Москви на філософській кафедрі ІНУ з'являються два нових викладача: з 1886 року Олександр Павлович Казанський – випускник Московського університету, а з 1888 року – Микола

¹ Ананьев Б. Г. Очерки истории русской психологии XVIII и XIX веков. М., 1947. 175 с.

² Закутня О. В. К истории возникновения журнала «Вопросы философии и психологии» // Вестник МГУ. Сер. 10, Журналистика. 2007. №5. С. 77—86.

³ Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей, учеников, друзей и почитателей. СПб., 1911. С. 333.

⁴ Там само.

Миколайович Ланге (1858-1921) – випускник Санкт-Петербурзького університету, творець першої в Російській імперії психологічної лабораторії в стінах Новоросійського університету. Слід відмітити наукові дискусії та ділові стосунки між М. М. Ланге та М. Я. Гротом. Наукова дискусія була пов'язана з проблемами досліджень часу. Ця проблема об'єднала зусилля декількох поколінь дослідників університету, зокрема професорів Д. Г. Елькіна, Б. Й. Цуканова, З. О. Кіреєвої та їхніх учнів. Вже за межами Одеси М. Я. Грот написав відому працю «Про час», яку було надруковано у 21-му номері журналу «Питання філософії та психології»¹. Перш за все в ній він обґрунтовує свою позицію відносно часу та виступає критиком субстанціональної концепції часу І. Канта. В основі субстанціональної концепції лежать уявлення про час, які в основному закладені ще Демокритом, Гераклітом, І. Ньютоном, П. Гассенді, С. Кларком, М. Ломоносовим, І. Кантом, Г. В. Ф. Гегелем про незалежність перебігу часу. У субстанціональній концепції час розглядаються, в першу чергу, метричні властивості і характеристики годині. Часова метрика складається з трьох характеристик часу: одиниці годині, рівномірності й одночасності. Одиниця часу визначає числову величину часового інтервалу; рівномірність відноситься до порівняння послідовних інтервалів годині; одночасність пов'язана з порівнянням інтервалів годині, які паралельні один одному й протікають у різних точках простору. Ці три характеристики уможливають вимір часу. Крім того, до метричних властивостей часу включаються гомогенність (однорідність) годин, ізотропність (незмінність) властивостей часу².

У свою чергу, реляційна концепція часу, до якої схилявся й М. Я. Грот, ґрунтується на уявленнях про відносність часу, які здобули поширення у працях Аристотеля, Конфуція, Г. В. Лейбніца, А. Ейнштейна та й у гуманітарних науках. Класичні уявлення про час були значно розширені та за часом стали визнаватися такі його властивості, як відносність, нелінійність, нерівномірність та інші. М. Я. Грот стверджував, що усі виміри часу суб'єктивні та відносні³. В реляційній концепції часу акцентується увага, в першу чергу, на топологічних властивостях часу, тобто на порядку у часі й на односпрямованість, одномірність, неперервність часу. В цій роботі М. Я. Грот проводить ідею про обмеження природничої методології у психологічних дослідженнях. Саме обґрунтування методології гуманітарного знання він послідовно наводить у всіх своїх працях, зокрема і на прикладі уявлень про час. Сутність наукової дискусії, як і тепер стосувалася розуміння часу як явища, а також уявлень та переживань часу. М. Я. Грот пов'язує з захопленням поняття «явище» з успіхами при-

¹ Грот, Н. Я. О времени // Вопр. философии и психологии. 1894. Кн. 3 (23); Кн. 4 (24).

² Свинаренко Р. М. Відображення часової складової в картині світу суб'єкта : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Х., 2008. 17 с.

³ Грот, Н. Я. О времени // Вопр. философии и психологии. М., 1894. Кн. 4 (24). С. 412.

родничих наук¹, а також із незрілістю психологічної науки епохи І. Канта. Інакше кажучи в основі концепції І. Канта лежать уявлення про час, а М. Я. Грот робить спробу розглянути й проблеми переживання часу. І. Кант розглядає простір як форму зовнішнього досвіду, а час – як форму внутрішнього досвіду. Саме це, на думку М. Я. Грота, стало підґрунтям для розвитку емпіричної психології та асоціативної психології, які з методологічної точки зору до предметної області психології відносять тільки психологічні явища, події у часі та їх зовнішнє відображення. Тобто це приводить до того, що поза предметом психологічних досліджень залишається особистісне духовне життя людини як суб'єкта життєдіяльності. Час, на його думку, є формою зовнішнього, чуттєвого досвіду та внутрішнього досвіду.

В цілому творчість М. Я. Грота як найкраще представляє вітчизняну філософію та психологію кінця XIX століття. В Одесі він практично сформував своє творче кредо як творця національної комунікаційної середовища для розвитку філософських і психологічних наук. Все більш зростаючий інтерес до творчості М. Я. Грота, чий внесок у становлення вітчизняних соціогуманітарних професійних співтовариств важко переоцінити, обумовлений, на наш погляд, актуальністю піднятих ним методологічних проблем, що стосуються, перш за все, специфіки пізнання психології людини. Методологія природних наук, яка сприяла в цілому суспільному прогресу, при використанні у дослідженні психологічної реальності виводила за межі наукового пошуку духовний розвиток людини.

На наш погляд, діалогічність творчості М. Я. Грота в цілому і його відкритість до дискусії при житті роблять знайомство з його працями захоплюючою подорожжю в світ ідей, які співзвучні сучасності.

¹ Грот Н. Я. О времени // Вопр. философии и психологии. М., 1894. Кн. 3 (23). С. С.251.

*Частина друга,
археографічна*

У другій частині нашої книги, яка є по суті археографічною збіркою, розміщено матеріали, які безпосередньо чи опосередковано торкаються часу перебування М. Я. Грота в Одесі. Цей фрагмент передбачає п'ять розділів, які подані у певній композиції. Спочатку представлені оцінки творчого доробку науковця напередодні приїзду до Одеси, які є, по суті, рекомендаційними для прийняття його на службу до Новоросійського університету. У другому розділі представлений текст лекцій М. Я. Грота – саме того навчального матеріалу, який він викладав студентам Новоросійського університету. Оскільки розголос щодо викладу та наукового доробку був значним і виходив за межі університету, адже сам він намагався донести основні свої ідеї до широкого загалу, то автори-упорядники вважали за потрібне опублікувати чотири його статті, що побачили світ на шпальтах найпопулярнішої газети не лише Одеси, а й і усього півдня України – «Одесский вестник». Викладання і просвітництво М. Я. Грота не залишали байдужими сучасників і це знаходило відгук у них, зокрема у прижиттєвих і мемуарних оповідях. Відтак у четвертому розділі розміщено шість наративів – чотири, переважно студентські, відгуки у пресі – у згаданому «Одесском вестнике», а також і у популярному тоді «Одесском листке», некролог авторства відомого науковця, філософа й історика філософії Е. Л. Радлова, який разом з В. С. Соловйовим був редактором філософської частини знаменитого енциклопедичного словника Ф. А. Брокгауза й І. А. Єфрона та спогади одного з найяскравіших учнів М. Я. Грота – Г. І. Челпанова. У заключному розділі наведено фрагмент епістолярної спадщини М. Я. Грота – три листи (1889-1895) до відомого одеського психолога і філософа М. М. Ланге – його спадкоємця по кафедрі у Новоросійському університеті, що свідчить про зв'язок науковця із містом його інтелектуального злету.

Отже, у другій частині оприлюднено історичні джерела як архівні (з двох архівосховищ), так і друковані, які вперше актуалізовано як археографічні публікації. Текстуальні примітки та коментарі розташовані після текстів кожного з опублікованих історичних джерел. Ці примітки позначені «зірочками», а коментарі до тексту – арабськими цифрами у верхньому індексі. Пропущені слова або їхні фрагменти подані у квадратних дужках. Всі історичні джерела опубліковані мовою оригіналів, тобто російською, з дотриманням загальноприйнятих в археографії підходів щодо передачі сучасною російською транслітерацією російської мови XIX століття.

Упорядниками археографічної частини є всі автори монографії, зокрема: Розділ 1 (Хмарський В. М., Музичко О. Є.), Розділ 2 (Голубович І. В., Подрезова М. О.), Розділ 3-4 (Подрезова М. О.), Розділ 5 (Подшивалкіна В. І.).

РОЗДІЛ 1

Академічні оцінки наукового доробку М. Я. Грота напередодні приїзду до Одеси

Два відгуки щодо доробку М. Я. Грота були взяті з тодішнього поточного архіву Університету святого Володимира і спеціально надіслані до керівництва Новоросійського університету. Як вже зазначалось у попередній частині, припускаємо, що обидва вони належать відомому філософу Олексію Олександровичу Козлову (1831-1901) [1], який був фахівцем у предметі наукових досліджень М. Я. Грота, виявляв до них інтерес і двічі висловився з приводу доробку науковця та очолював кафедру філософії Університету Св. Володимира у 1876-1886 роках. Документи публікуються вперше. Особливо варто відзначити засвідчення їх підписом відомого історика-україніста професора В. Б. Антоновича, який був у 1880-1883 рр. деканом історико-філологічного факультету Університету св. Володимира у Києві, де відбувся захист молодого науковця.

2. 1. Відгук О. О. Козлова [1] на магістерську дисертацію М. Я. Грота [2]

В Историко-филологический факультет*****

Обширное сочинение: «Психология чувствований», представленное Н. Я. Гротом на степень магистра философских наук [1880], посвящено одному из отделов психологии: именно истории и теории чувствований. История вопроса о чувствованиях занимает большую часть целого сочинения и подразделяется автором на два отдела. В первом, более общем, он излагает воззрения философов и психологов от Фалеса и до наших времен на природу психической деятельности вообще, на количество отдельных ее функций и на место чувствований среди этих функций.

Второй отдел излагает историю специальных теорий удовольствия и страдания и историю различных способов классификации чувствований. Оба исторические отдела составлены автором весьма полно, так что если можно что либо в этом отношении поставить в упрек автору, то разве некоторый педантизм в полноте** его исторического очерка,

ибо без всякого ущерба ей могли бы быть опущены указания автора на микроскопические различия в психологических воззрениях некоторых второстепенных писателей. Но достоинство исторического обзора, сделанного Г. Гротом, состоит не только в полноте указаний, но и в их верности. В большинстве случаев автор пользовался первыми источниками, а где таковых у него не было под рукой, то руководился сочинениями известных писателей по истории философии и психологии вообще и по истории учений о чувствованиях в частности, как напр[имер]: Фолькман [3], Штекля [4], Дюмона [5], Булье [6] и проч[их].

Как каждая глава обоих исторических отделов сопровождается краткими выводами из всего обозрения, относящаяся к тому или другому периоду, так и оба отдела заключаются общими выводами.

В выводах из первого исторического обозрения автор приходит к следующим основным положениям:

В основании классификации психических явлений от древнего периода греческой философии и до настоящего времени лежало прогрессивное развитие от понятия особых духовных начал к понятию разнородности явлений сознания чрез посредствующие понятия: «чаяний души, способностей души». Что касается до места и значения чувствований, то их рассматривали то как моменты познавательной деятельности, то как ступени развития воли, то принимали за особый класс ощущений, наконец в последнее время за ними признано самостоятельное значение в ряду других психических явлений. Наконец относительно теорий чувствований, автор, находя несостоятельными классификации этих теорий, выставленные некоторыми его предшественниками, например: Гамильтоном [7], Вундтом [8], Горвицем [9], Дюмоном, предлагает свою собственную классификацию. К этой классификации автор выходит а priori – из самого понятия чувствований и его основных признаков удовольствия и страдания. С этой точки зрения чувствования суть явления сознания, вытекающие из оценки гармонии и дисгармонии каких-то отношений. Но так как оценка может быть сознательною и бессознательною, отношения могут быть объективными (отношения объектов друг к другу) и смешанные (отношения нас к объектам) и, наконец, гармония может быть абсолютною и относительною, то образуются 16 теорий чувствований, которые, по мнению автора, и были представлены в истории воззрения тех или других философов и психологов. В результате второго отдела исторического анализа о теориях удовольствия и страдания и классификации чувствований оказалось, что и действительно различные представители психологических учений от древнейших времен и до последних, примыкали к той или другой из гипотетически поставленных автором теорий, и притом в большинстве случаев бессознательно. При этом оказалась, что хотя все эти теории находили своих представителей,

но что некоторые из 16 точек зрения имели значительное преобладание как по устойчивости, так и по числу представителей. Явление это автор объясняет тем, что некоторые теории естественнее других, слишком искусственные и заключающие в себе некоторые внутренние противоречия пользовались весьма редким сочувствием мыслителей-психологов.

В конце концов, постепенно преодолели и, по мнению автора, к нашему времени стали господствующими следующие теоретические воззрения:

Во-первых, большинством психологов признано, что понятием чувствований обнимается только «совокупность простых и сложных явлений удовольствия и страдания». Во-вторых, господствующим стало признание, что чувствованиями оцениваются внутренние отношения (напр[имер]: тканей нашего организма или процессов, в них совершающихся, друг к другу или отношений нашей деятельности к нашим силам). В-третьих, теперь господствует признание, что эта оценка бессознательна, инстинктивна, и в-четвертых, всегда преобладало и до сих пор преобладает признание, что оценка эта относительна. Наконец по вопросу классификации чувствований автор приходит к заключению, что в последнее время возобладал истинный, по его мнению, принцип различия простых и сложных чувствований и что приемы группировки чувствований по нравственной их высоте, по способностям души должны уступить группировке по отправлениям организма. Все эти выводы, в общем и в целом, опираются у автора на предварительный исторический анализ.

Во второй, т. е. теоретической, части автор, прежде всего, приступает к объяснению термина чувствований и значения их среди других психических явлений. Чувствования, по его теории, обнимают все явления удовольствия и страдания и занимают второе место в полном психическом обороте, состоящем из четырех моментов: ощущений (с их осложнениями в представлениях и понятиях), чувствований (простых и сложных), стремлений (желаний и движений), действий. Эта теория психического оборота примыкающая, по указанию автора, в отдельных своих элементах к различным предшественникам, в целом представляет оригинальную комбинацию, которую он пытается оправдать в тех случаях, где она встречается с противоречащими фактами, хотя и не всегда успешно. Далее автор исследует условия образования первоначальных чувствований и видит их в трате и накоплении вещества и его энергии в организме. Отношения этой траты и накопления и суть те внутренние отношения, которые бессознательно и относительно оцениваются нами в чувствованиях удовольствия и страдания. Но так как гармония и дисгармония этих отношений двоякая (соответствия и избытка), то и основных моментов удовольствия и страдания четыре: положительное и отрицательное удовольствие, положительное и отрицательное страдание. В основании этой

теории условий появления чувствований легли у автора указания физиологии, а также исследования ближайших предшественников автора в физиологической психологии: Спенсера, Вундта, Горвица. Далее автор переходит к основной классификации первоначальных чувств и видит эту основу в отправлениях организма. Но так как физиология еще не выработала «естественной классификации отправлений организма», то автор выбирает своим критерием не отправления, а более знакомые психологу чувственные ощущения, которые в целом естественно соответствуют отправлениям. Так как г[осподин]. Грот распределяет ощущения на 8 классов, соответствующих 8 основным отправлениям организма, и так как чувствования составляют непосредственный результат ощущений, то сообразно с четырьмя вышеустановленными формами удовольствия и страдания, автор устанавливает приблизительную таблицу 32-х первоначальных чувствований.

За тем автор переходит к вопросу об осложнении этих первоначальных чувствований во вторичные и устанавливает шесть законов этого усложнения: памяти, забвения, ассоциации, диссоциации, интеграции и дифференциации психических явлений. Чувствования под влиянием этих законов усложняются, сочетаясь, как друг другом, так и с другими психическими явлениями, наследственность играет роль в этом усложнении. Законы усложнения и развития чувств подкреплены автором целесообразными объяснениями и примерами из различных областей чувств. В этом последнем отделе автор следует главным образом теории развития выставленной Спенсером.

Вся вообще теоретическая часть сочинения г[осподина]. Грота также отличается признаками добросовестного*** изучения некоторых лучших представлений современной психологии****, самостоятельной переработкой их теорий и некоторою***** оригинальностью в постановке и проведении его собственной теории. А потому представленное г[осподином]. Гротом***** сочинение «Психология чувствований», по моему мнению, вполне соответствует искомой им ученой степени магистра философских наук.

ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 17, арк. 22-26.

*****С подлинным верно

Декан историко-филологического факультета

В. Антонович

1883 года января 23*****.

*Перед текстом ліворуч нерозбірливо написано два чи три слова олівцем.

**Підкресено олівцем.

*** Підкресено олівцем.

**** Згори написано три слова олівцем у дужках – очевидно власні назви.

***** На берегах навпроти цих слів написано нерозбірливо сім слів олівцем.

***** Написано рукою В. Б. Антоновича

- [1] Козлов Олексій Олександрович (1831-1901) – філософ, історик філософії, публіцист, випускник Московського університету, в 1877-1887 рр. працював в Університеті св. Володимира в Києві, під час полеміки з М. Я. Гротом – приват-доцент, з 1884 р. – екстраординарний професор. В 1876 році виходить праця О. О. Козлова «Філософські етюди. Ч. I», змістовні нотатки до якої, що були надруковані в «Известиях Историко-филологического института кн. Безбородько в Нежине», стають першою публікацією молодого філософа М. Я. Грота. Як і М. Я. Грот О. О. Козлов був «невтомним працівником у справі поширення філософських знань» (С. Аскольдов). Він здійснював видання першого вітчизняного філософського часопису «Философский трехмесячник» у Києві (1885-1887). Брав активну участь у заснованому Московським психологічним товариством журналі «Вопросы философии и психологии», першим редактором якого в 1889 р. стає М. Я. Грот. Багато праць О. О. Козлов присвятив обґрунтуванню сутності і призначення філософії, ствердженню її наукового статусу (напр. «Философия как наука», К., 1877), боротьбі з позитивізмом. Дисертація М. Я. Грота «До питання про реформу логіки» є відбитком позитивістського періоду його творчості (70-і – початок 80-х рр.), тому відгук О. О. Козлова на цю працю є реакцією принципового опонента і критика. Філософ обстоював бачення філософії як світогляду, що було також притаманно позиції М. Я. Грота. О. О. Козлов запропонував власне філософське вчення «панпсихізм» – варіант неолейбніцеанського персоналізму, яке стало початком плідного напрямку в російській філософії.
- [2]. Магістерську дисертацію «Психологія почуттів в її історії та головних заасадах» М. Я. Грот блискуче захистив в Ун-ті св. Володимира в Києві 8 травня 1880 року, після чого він став ординарним професором кафедри філософії Историко-філологічного інституту кн. Безбородька в Ніжині.
- [3] Вільгельм Фрідолін Фолькман (1821-1877) – австрійський філософ і психолог, представник емпіричної психології другої половини XIX ст., автор праці «Підручник з психології» (1856), де були детально представлені найновіші на той час наукові дані про психічні явища; послідовник Й. Ф. Гербарта. «Гербартіанці» прагнули реалізувати програму психології як строгої, пояснюючої та математизованої науки.
- [4] Альберт Штекль (1823-1895) – німецький філософ і історик філософії, автор відомої трьохтомної праці «Історія середньовічної філософії» (1856-1866). Його праці мали велику популярність в Європі, США, Росії. А. Штекль сприяв відродженню інтереса до середньовічної схоластики, вченню Фоми Аквінського, він обґрунтовував походження так званої арабо-аристотелівської філософії. Праці Штекля М. Я. Грот рекомендував студентам у своїх філософських курсах.
- [5] Пьер-Етьен-Луї Дюмон (1759-1829) – філософ і публіцист, родом з Женеви, був проповідником в Росії, після повернення в Англію в 1792 році займався розповсюдженням філософських ідей та обробкою творів Ієремії Бентама, одного з засновників англійського утилітаризму. Ця течія у даний період була дуже близька М. Я. Гроту.
- [6] Франциск Бул'є (1813-1899) – французький філософ і педагог.

[7] Вільям Гамільтон (1788-1856) – англійський філософ, один з попередників математичної логіки, у своїх поглядах поєднував емпіризм шотландської школи з раціоналістичними елементами вчення І. Канта. Займався теорією пізнання, філософією сприйняття, логікою. Один з улюблених мислителів М. Я. Грота того періоду, про який йдеться в документі, Дж. Мілль написав працю про ідеї У. Гамільтона – Дж. Мілль «Огляд філософії сера В. Гамільтона» (1865). Вважається, що після критики Міллем ідей Гамільтона з позицій позитивізму, вони втратили свій вплив на європейську філософську та психологічну думку. У згаданий період М. Я. Грот поділяє основні позиції позитивізму.

[8] Вільгельм Максиміліан Вундт (1832-1920) – німецький фізіолог, психолог, медик, засновник експериментальної психології. В 1879 році у Лейпцизі заснував першу у світі експериментальну психологічну лабораторію, яка пізніше була перетворена у Інститут експериментальної психології. Пізніше учні Вундта відкрили психологічні лабораторії в інших країнах. Перша експериментальна психологічна лабораторія в Росії була заснована в Новоросійському університеті Миколою Ланге, який був учнем В. Вундта та М. Владиславлева, спілкувався з М. Гротом (див. лист, який публікується у цьому виданні). Сам Вундт наполягав, що експериментальна психологія є філософською справою, і тому назвав свій журнал «Філософські дослідження» («Philosophische Studien», видавався з 1881 до 1902 рр.).

[9] Адольф Горвиц – автор роботи «Психологічні аналізи» (1878), де пропонує свій підхід до психології та психофізіології почуттів («чувствований»), цю тему активно розробляє М. Я. Грот («Психологія почуттів» (Психология чувствований» (1880). Горвиц вважає Gefühl основною одиницею нашої психічної діяльності. Він одним з перших детально обґрунтував роль, яку грають в процесі сприйняття предметів суб'єктивні почуття задоволення та незадоволення. На його праці часто посилаються вітчизняні психологи того часу.

1.2. Відгук на докторську дисертацію М. Я. Грота

Отчет о диссертации Н. Я. Грота
«К вопросу о реформе логики» [1]

Сущность сочинения Г. Грота состоит в положении, что современная логика, как по основным положениям и задачам, так и по выполнении этих задач, представляет не научную систему принятых по традиции ошибочных и произвольных воззрений, а потому и должна быть вполне реформирована на основаниях предлагаемых самим автором. Он начинает свой труд кратким обзором развития и современного состояния логики и находит, что историческое развитие логики до последнего времени шло не надлежащим научным путем, а под влиянием различных философских

систем. Но так как эти последние развивались и размножались также не научно, а в силу субъективных настроений и потребностей философов, то и влияние философии на логику отразилось в последнее время тем, что направления логики размножились и что разноречия и противоречия между ними дошли до «столпотворения вавилонского» и «полного непонимания друг друга» ее современными представителями (стр. 7). Но по мнению автора, против этого явления возникла в последнее время реакция, состоящая в том, что более и более раздаются требования, чтобы логика перестала быть практической наукою, притязающею научать искусству познания, а стала бы чисто теоретическою, т. е. наукой о познавательных процессах. Но, однако и эта тенденция, со стороны некоторых современных представителей логики разрешения не дала, по мнению автора, в одних пожеланиях* и намёках на истинную реформу в логике. Настоящие представители ее не способны поставить ее на настоящий научный путь, потому что они заражены влиянием метафизического направления и соединенным с ним «преувеличенным доверием к силам человеческого ума» (стр. 20). Поэтому все опыты реформы логики «неудачны и только еще более увеличивают путаницу» (стр. 22). Далее автор указывает на возможность ограничить предмет логики задачей чисто теоретического исследования познавательной деятельности, предоставляя будущему построить «теорию искусства познания» как приложения науки о познании в практической познавательной деятельности. Задача этой «будущей науки о познании» состоит, по мнению автора, ближайшим образом в исследовании психологическим методом «внутренних познавательных процессов и внешних их выражений в разнородных знаниях в связи со словесною формою этого выражения».

Затем автор переходит к определению познавательной деятельности и к указанию на ее составные части и ступени развития. Во всех этих отношениях он стоит на почве психологической вообще и специально основывается на собственной психологической теории изложенной в прежнем его сочинении: «Психология чувствования» и здесь вкратце повторяемой с некоторыми поправками. Познавательная деятельность есть, по автору, внутренняя психическая деятельность**, направленная к развитию явлений объективной восприимчивости и приспособлению отношений этих явлений к внутренним отношениям, лежащих в основании психических оборотов, или вообще отношений объективного сознания по отношению субъективного (стр. 67). Познавательная деятельность выражается в 4^х классах явлений: ощущениях, восприятиях, наблюдениях и научных фактах. Ступеней развития познавательной деятельности, соответствующих этим явлениям, также четыре: бессознательная, сознательная, производная и методическая. Результат этих ступеней выражается в опыте, знании, познаниях, науке. Все эти ступени обнаруживаются в психической жизни людей одновременно, за исключением или раннего

возраста, или низших рас, или патологических случаев, например, идиотизма, для которых не доступны высшие ступени.

Умственных процессов, посредством которых познавательная деятельность переходит со ступени на ступень и продуктом которых являются четыре вышеозначенные формы знания, также четыре: ассоциация, мышление, размышление, исследование. Общий тип всех этих умственных процессов составляет ассоциация и ее шесть видов, устанавливаемых автором: ассоциация, диссоциация, дизассоциация, интеграция, дезинтеграция и дифференциация. Первые три автор считает механическими, вторые органическими и различие это относительное и только количественное. В сущности, все виды могут быть сведены к ассоциации. Процессы различаются только по их продуктам. Но если, с одной стороны, все виды ассоциации сводятся Г. Гротом к одному, то с другой и все умственные процессы высших ступеней сводятся к процессу низших, при чем относительность механического и органического характера процесса остается в полной силе. Так, напр[имер] процесс ассоциации является механическим в сравнении с процессом мышления и т. д.

Далее автор переходит к специальному рассмотрению умственных процессов не произвольных, а потом произвольных. Первые представляют две ступени: первичные или бессознательные и вторичные или сознательные. Бессознательные умственные процессы состоят, по автору, в ассоциативных движениях над первичными ощущениями и над простейшими продуктами из этих ощущений, или конкретными представлениями, по его терминологии. Он входит в сравнительно подробное указание, как вся бессознательная умственная деятельность исчерпывается вышеупомянутыми шестью видами ассоциации в двух главных направлениях внешней и внутренней личности. Сознательные (непроизвольные) умственные процессы, по автору, суть то, что в старой логике называется суждениями и умозаключениями. При этом он подвергает критике существующую теорию суждения, утверждая, что ни один представитель логики не освободился от коренной ошибки в воззрении на суждение, состоящей в смешении суждения с предположением. Из этого смешения, думает автор, происходит фальшивое учение в исторической и современной логике о двухчленности суждения, т. е. о составе его из субъекта и предиката, соответствующих подлежащему и сказуемому предложения. По Г. Гроту, суждение состоит из трех членов, двух подлежащих или субъектов и третьего, означающего отношения между ними. При сознательных ассоциациях представлений (или, по старой логике при суждениях и умозаключениях) развиваются, по Г. Гроту, особые специфические умственные ощущения центральных умственных движений, которые в последней степени своего развития превращаются в идеи, установленные Кантом в понятии «категории рассудка». Сводя суждения и умозаключения к видам ассоциации, автор находит три вида суждений: ассоциации, диссоциации

и дизассоциации и 3 вида умозаключений: интеграции, дезинтеграции и дифференциации. В результате этих сознательных ассоциаций суждения и умозаключения появляются умственные продукты, составляющие, по терминологии автора, сложные конкретные представления и конкретные понятия. С образованием этих последних тесно связано образование имен, между тем как в образовании сложных конкретных представлений сознательные суждения и умозаключения могут совершаться и без их помощи, т. е. бессловесно.

Переход к высшей ступени умственных процессов или к произвольному и методическому мышлению Г. Грот начинает также полемикой со старой логикой, упрекая ее в смешении процесса мысли и внешним ее выражением в словах. Так, напр[имер], понятия «определения, доказательства и классификации» вовсе не относят к отправлениям мысли, а к словесному ее выражению. Только понятие «анализа и синтеза, индукции и дедукции» и то только не в том смысле, в каком принимала их «старая логика», относятся к действиям ума. Но и эти действия сводятся опять-таки к первоначальному типу умственной деятельности, именно ассоциации: синтез и индукция соответствуют тому их виду, который, по терминологии автора, составляет «интеграция», а «анализ и дедукция» тому, который составляет «дифференциацию». Разница только в том, что продукты этих интеграций и дифференциаций гораздо сложнее, чем продукты низших ступеней умственной деятельности. Интеграции и дифференциации (или анализ и синтез, по терминологии «старой логики») производного мышления перерабатывают конкретные понятия предыдущей ступени в более сложные и далее в отвлеченные понятия; интеграции и дифференциации произвольно-методического мышления (или по старой терминологии, индукция и дедукция) перерабатывают простейшие отвлеченные понятия в более сложные и далее эти последние в научные идеи все высшей и высшей сложности. Точно также и на высшей ступени мышления двигается, по автору, в двух главных направлениях: экстенсивном и интенсивном, соответствующих процессу ассоциации по внешней и внутренней сложности. Вместе с тем, автор указывает, как ощущения центральных умственных движений, появляющихся на ступени сознательного мышления, преобразуются при произвольном и произвольно-методическом мышлении в конкретные представления, конкретные понятия, отвлеченные понятия и научные идеи интеллектуального круга.

В дополнение и в пояснение вышеизложенной теории, автор присоединяет особую главу, заключающую в себе критику «господствующих взглядов старой логики» (стр. 269). Критика эта касается, во-первых, значения основных законов мышления. Закона тождества, противоречия, исключенного третьего и закона достаточного основания. Разбирая значения толкования первых трех законов с точки зрения метафизической, эмпирической, психологической и проч., автор приходит к заключению,

что эти мнимые законы мышления никакого научного значения не имеют и вовсе не суть законы, а только психический факт отождествления и различения. Действительные же законы мышления представляют закон, ассоциации идей, составляющие последствие одного факта. Поэтому, формулы этих мнимых логических законов, по мнению автора, «должны быть безусловно изгнаны из логики, как ни к чему не нужный балласт и заменены соответствующими формулами законов ассоциации и диссоциации» (стр. 248). Точно также же и «Закон достаточного основания», по мнению автора, не имеет никакого значения в смысле закона мышления, а просто сводится к признаваемому всеми и каждым факту зависимости наших идей «от каких-то внешних отношений, им соответствующих» (стр. 295). Последствия же этого факта также сводятся к тому, «что определенные внешние отношения объектов ведут к образованию также определенных внешних связей между идеями, т. е. к ассоциации и диссоциации идей на основании внешней сменности» (стр. 295).

В той же заключительной главе автор исследует вопрос о заблуждениях ума человеческого и средствах борьбы с ними. Он находит, что в самих процессах мышления и «при здоровом и нормальном состоянии его органа» (стр. 299) никаких неправильностей и ошибок быть не может. Мышление процесс органический, и подобно всем органическим процессам, никаким ошибкам не подлежит; ошибки в результате мышления зависят от «неверных или ошибочных наблюдений, или же от недостатка наблюдений и знаний» (стр. 300). Поэтому он отвергает как бесполезные и «воображаемые» (стр. 328) все правила «старой логики», которыми она хотела предупредить ошибки в мышлении, напр[имер] в процессах обобщения, или умозаключения непосредственного и посредственного и т. д. Но если не может быть ошибок в процессах мышления, то их не может быть и в процессах восприятия, или только здоровые и нормальные его органы, так, как и те, и другие суть естественные процессы природы, а природа не ошибается.

Вообще причина заблуждения лежит, по автору, не в процессах познания, а в «недостаточном наблюдении, или иначе в незнании» (стр. 334). Борьба с заблуждениями может быть, по автору, только косвенная; она должна состоять в процессах, посредством которых «мы могли бы увеличивать запас своих наблюдений, вообще количество материала служащего основанием для нашей познавательной деятельности» (стр. 338). Но выработку этих приемов автор возлагает на будущую «теорию искусства познания», которая в свою очередь должна быть построена на логике, или «науке о познании», стоящей на основных началах, развиваемых им в настоящем сочинении.

Диссертация Г. Грота, содержание которой мы изложили, имеет, по-нашему мнению, в основании своем односторонние пункты. Чтобы понять и разделять теорию процессов познания, развитую автором, на-

добно прежде всего признать, что психология, логика и вообще наука о психологических явлениях стоят только на биологии, науке о жизни, так как психические явления, будто бы, суть только продукты организма, далее непременно нужно согласиться с определением жизни, поставленным Спенсером и поправленных самим Г. Гротом, потом нужно не только принять биологическую теорию эволюции с ее интеграциями и дифференциациями того же Спенсера, но и перенести все ее понятия на психические явления, наконец, нужно допустить разные не подкрепленные достаточными основаниями предположения, как напр[имер], о существовании «психических атомов или бессознательных следов», от воздействия внешней среды, остающихся и скопляющихся в каком-то мысленном «сенсориуме» и своими соединениями образующих простейшие элементы познания. Все эти исходные положения и предположения, отчасти высказанные некоторыми представителями философской науки, но вовсе не получившие общего признания, отчасти придуманные самим автором отразились на всей его теории и главным образом на ее сомнительных и ошибочных сторонах. Исходя из них, Г. Грот сводит все высшие сознательные формы умственной деятельности, доступные непосредственно внутреннему наблюдению, к низшим бессознательным ассоциациям, о которых мы почти ничего не знаем и делаем только предположения с незначительною степенью вероятности. Та же односторонность является и в механическом объяснении Г. Гротом происхождения явлений познания. Все они объясняются механическим нарастанием, ... группировкой и перегруппировкой вышеупомянутых «следов» и их соединении; среди этих ассоциаций, интеграций и дифференциаций нет места самостоятельной деятельности мыслящего субъекта с его целями и нормами, с его требованиями истины и нравственного успокоения на ней.

Точно теми же односторонними увлечениями автора объясняется и его чрезмерное самомнение и высокомерное отношение к представителям так называемой им «старой логики» (а к ним принадлежат все ученые кроме него). Все они суть ненаучные схоластики метафизики, «философы», способные производить только хаос и путаницу в науке, путаницу, которую способен распутать только один человек, это сам Г. Грот.

Но, несмотря на эти недостатки, сочинение Г. Грота должно быть признано продуктом серьезного и упорного труда и систематической деятельности мысли.

Исходя из одностороннего направления, он все-таки является в нем оригинальным и самостоятельным деятелем. С определенной последовательностью он развивает и систематически разрабатывает все стороны и последствия так называемого ассоцианизма, как особого психологического направления, которое имеет главных своих представителей в Англии, и которое в форме, данной ему Г. Гротом, является рельефнее и в хороших, и в слабых своих сторонах. Наконец, за Г. Гротом должен быть

признан важний для научного изложения архитектурнический талант, сказывающийся в многосложных классификациях, подразделениях, искомым, весьма целесообразно составленных для мельчайшего и наглядного обозрения большего и трудного материала. Наконец, если в целом теория Г. Грота и оказывается сомнительною, то нельзя отказать в научной ценности некоторым ее частностям. Для примера укажем на основательное требование Г. Грота отделить от настоящего смешения ту часть содержания логики, в которой является теоретическою наукою, от той, где она является практическим искусством.

Принимая в соображение серьезную работу, последовательность и систематичность, обнаружившиеся в сочинении Г. Грота, мы считаем справедливым принять его в качестве докторской диссертации и допустить автора к публичной ее защите. 1882 г. 16 ноября.

С подлинным верно.

Декан историко-филологического факультета

1883 г. Января 23 дня

В. Антонович

ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 17, арк. 27-36 зв.

* Всі підкреслення у тексті відтворюють стан оригіналу

** О. О. Козлов наводить підрядкове посилання такого змісту: «у автора, «совокупность движений и действий или действий оборотов» (стр. 67)»

[1] Докторська дисертація М. Я. Грота «До питання про реформу логіки, досвід нової теорії розумових процесів» була закінчена під час дворічного закордонного відрядження М. Я. Грота, вона була надрукована в російській друкарні Лейпцигу в 1882 р. («К вопросу о реформе логики, опыт новой теории умственных процессов». Лейпциг, 1882). Докторський диспут відбувся в Університеті св. Володимира в Києві 2 лютого 1883 року. Як відмічають свідки події, після блискучого захисту, студенти несли Грота з зали на руках. Дисертація Грота стала предметом активної дискусії серед відомих представників філософії України і Росії. Відгук був продовженням та відбиттям полеміки, розгорнутої у таких працях обох науковців: Грот Н. Я. Козлов А. А. Философские этюды, Ч. 1. СПб, 1876. К., 1877 // Изв. Историко-филологического ин-та кн. Безбородько в Нежине за 187 г. 29 с.– Отд. отт. ; Козлов А. А. Критический этюд о книге Г. Грота «К вопросу о реформе логике (Лейпциг, 1883). СПб., 1885. 48 с. ; Козлов А. А. Критический этюд по поводу книги Николая Грота «Психология чувствований в ее исторических и главных основах» (СПб, 1880). К., 1881. 56 с.

РОЗДІЛ 2

Текст лекцій М. Я. Грота в Одесі

У даному виданні вперше публікується текст лекцій професора Миколи Яковича Грота «Вступ до курсу історії філософії» (1884)¹, який він читав студентам Імператорського Новоросійського університету. Літографування курсів лекцій було звичайною університетською практикою тією пори.

Вперше з 1917 року «Вступ до курсу історії філософії» М. Я. Грота був представлений на виставці «Філософія в Одесі», яку підготувала в 2010 році до 10-ти річного ювілею філософського факультету ОНУ Наукова бібліотека університету². Вже тоді стало зрозуміло, що цей текст має суттєву теоретичну цінність і світоглядну актуальність, він обов'язково повинен бути включений як в сучасний науковий обіг, так і в процес викладання філософії. Дійсно лекції М. Я. Грота не втратили своєї актуальності, що є доказом істинності погляду на філософію як на світогляд. Таке бачення формувалось у М. Я. Грота саме в одеський період. Доволі детальний огляд та аналіз змісту та основних ідей «Вступу до курсу історії філософії» міститься у розділі даного видання, присвяченому філософським поглядам вченого. В нашому коментарі ми звертаємо увагу на ті аспекти, які раніше не розглядалися.

М. Я. Грот починає розробляти власні навчальні курси ще в Ніжині, де з вересня 1876 року він посів кафедру філософії історико-філологічного інституту кн. Безбородка. Молодий вчений та викладач, готує навчальні курси «по вопросам философского круга», він ставиться до цього заняття з відповідальністю, захопленням і ентузіазмом, про що свідчать його власні відгуки у листуванні з друзями: «Только что прочитал лекцию и нахожусь под обаянием этого чарующего занятия, лучше которого я себе ничего вообразить не могу, причем трудно решить, что лучше – читать

¹ Введение в курс истории философии : лекции проф. Новорос. ун-та. Одесса, 1884.

² http://old-lib.onu.edu.ua/ua/Virtgaleriy/filosofia_v_odesse

или готовитъ лекцію: и то и другое чудесно»¹. Практика підготовки навчальних курсів продовжується і в Одесі, де і виходить окремим виданням курс з історії філософії.

Слід наголосити на тому, що М. Я. Грот протягом всього життя має стійкий інтерес до створення цілісної синтетичної картини історико-філософського процесу. Тому його одеський «Вступ до курсу історії філософії» 1884 року слід сприймати не лише як навчальний курс, а й як важливий етап становлення власної глибоко продуманої концепції розвитку європейської історії філософії. Даний текст необхідно поставити в один ряд з роботою «Основні моменти у розвитку нової філософії», яка була написана через 10 років після виходу курсу лекцій². Сучасний дослідник творчості М. Я. Грота підкреслює: «здесь мы имеем тот пример, когда мыслитель, достигший наивысшей точки развития своих взглядов, формулирует собственную, соответствующую им концепцию истории философии», і далі: «...Украинский мыслитель целиком далек от простой ретрансляции взглядов своих современников и предшественников, но, критически их перерабатывая, с каждым шагом не только представляет свои оригинальные идеи, но все более и более дает понять, что приближается к созданию своей целостной и стройной системы, преодолевающей основные упущения и односторонности классической и постклассической философии. И в этом отношении его «Основные моменты в развитии новой философии» уверенно становятся в один ряд со знаменитыми «Лекциями по истории философии» Гегеля и собранием историко-философских сочинений Фейербаха»³. Цю досить високу оцінку можна цілком адресувати «Вступу до курсу історії філософії», створеному М. Я. Гротом у Новоросійському університеті.

Текст літографованого курсу лекцій публікується з використанням сучасних норм орфографії.

¹ Шенрок В. И. К биографии Н. Я. Грота // Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах... С. 29.

² Грот Н. Я. Основные моменты в развитии новой философии. М., 1894. 261 с.

³ Матюшко Б. К. Монодуализм Н. Я. Грота: примирение противоположностей // Грот Н. Я. Сочинения : в 4 т. Мелитополь, 2013. С. 50, 68.

Введение
В
курс истории философии

Лекции
профессора Новороссийского университета
Н. Я. Грота

Одесса
Типо-литография В. Кирхнер
1884

Введение

Приступая к изложению курса о задачах философии, я задаюсь целями самыми скромными, главным образом вследствие ограниченного времени, которым располагаю. Я хочу дать Вам некоторые точки опоры при будущем более специальном изучении философии. Для меня же лично этот курс будет подведением некоторых итогов моего шестилетнего преподавания истории философии в Нежинском институте.

Специальной целью этого курса является выяснить взгляды мои на задачу философии и на задачу истории философии. Для этой цели я буду пользоваться однако методом историческим: буду брать факты для своих выводов из самой истории философии, как она обыкновенно излагается. Но материалом буду пользоваться не в простом хронологическом порядке, а по особым рубрикам. Я рассмотрю прежде всего общую историю понятия философии, во 2-х основные типы философских построений в различные века и их взаимные отношения, в 3-х видоизменение задач философии по отношению к различным наукам и в 4-х вопрос о возможной роли и задачах философии в будущем. Но в виде вступления дам прежде всего эскиз собственных взглядов моих на философию и историю философии, который и послужит руководящей нитью курса.

Взгляд мой на философию уже более или менее известен, но я должен прибавить к прежде изложенному еще кое-какие мысли. Я смотрю на философию вообще как на отвлеченное искусство, состоящее не в пределах науки, а в не ее и ее дополняющее.

Теперь я бы хотел выяснить ближе отношение этой точки зрения к другим господствующим воззрениям на философию. Между моими взглядами и другими много общего, но есть и существенные различия. Особенность моего понимания философии заключается в том, что я стремлюсь приложить к определению философии две точки зрения, развившиеся более полно лишь в самое последнее время, а именно точку зрения психологическую и точку зрения развития.

До сих пор отношение философии к науке определялось совершенно извне, из анализа прошлой истории знаний и прошлых уже получивших как бы объективное для нас значение потребностей человеческого ума. Я же стараюсь определить отношение этих понятий изнутри, из анализа самого строя человеческого сознания и находимых этим путем в человеке потребностей и стремлений, создавших как философию, так и науку.

С другой стороны в прежнее время отношения философии и науки определялись, как нечто постоянное, неизменное, всегда одинаковое; но я думаю, что надо рассматривать их, напротив, как нечто постоянно изменяющееся и притом органически, по известным законам развития человеческой мысли, а потому и следует искать определенных ступеней транс-

формации понятий науки и философии. Отсюда вытекает и то, почему я рассматриваю философию и науку не только, как совместные во все времена явления, но отчасти и как явления последовательные, по крайней мере в некоторых своих видоизменениях.

На эту точку зрения пытался стать уже Конт своей теорией ступенчатого развития человеческого знания. Но Конт слишком отрицательно относился к психологии, ее приемам, чтобы отдать себе полный отчет в сложных отношениях науки и философии, как частью преемственно, частью совместно развивавшихся явлений. Досказать с только что указанной точки зрения недосказанное Контом и будет моей задачей.

Прежде всего замечу, что мой взгляд на философию раздваивается, но это раздвоение только кажущееся, которое может быть приведено к единству. Я смотрю на нее, как на искусство, стоящее вне науки в настоящем и будущем, и в то же время признаю ее тесно переплетающимся с наукой явлением в прошедшем и отчасти настоящем. Другими словами, должно различать то, чем философия должна быть, от того, чем она была, что она отчасти есть еще и в настоящее время. Вообще, в основе процесса определения истинного содержания философии в отличие от содержания науки следует признать своего рода дифференциацию. Было время, когда философия была единственной наукой. Было другое время, когда наука, отчасти обособившись, была еще в значительной степени философией; настало затем время, и теперь еще продолжающееся, когда наука отчасти не обособилась и остается еще в некоторых частях философией; наступит время, когда наука и философия будут понятиями, выражающими два совершенно различных порядка явлений.

Поэтому противопоставляя субъективную точку зрения философии, объективной точке зрения науки, я думаю, что теперь еще эти две точки зрения до известной степени смешаны; в науке еще довольно много субъективного, философского, в философии многое остается пока еще объективным научным. Чтобы эта мысль была понятна, остановлюсь еще раз на анализе понятия объективного и субъективного.

Эти термины до такой степени шатки и не прочно установлены, что вечно подают повод к недоразумениям. Собственно говоря, существует только один источник знания – опыт, ощущение. Поэтому для исследования, для познания один только путь – объективный. «Субъективное познание» вообще есть *contradictio in adjecto*. Но в пределах объективного метода следует признать два частных метода: внешний и внутренний. Есть два класса наших ощущений, а следовательно и идей, как сложных продуктов из них образующихся. Объективный внутренний метод познания основан на самонаблюдении, поэтому прежде принято было называть его субъективным. Это последнее обстоятельство объясняется лишь меньшею степенью развития нашего внутреннего опыта, меньшей сознательностью его, меньшей дифференциацией ощущений и чувствований,

идей и чувств в этом внутреннем опыте. Но эта меньшая степень развития внутреннего опыта есть лишь временное состояние; с развитием самосознания должна наступать все большая и большая дифференциация идей и чувств внутреннего происхождения. Соответственно этому постепенно развивается и совершенно объективный характер самонаблюдения и психологического анализа, основанного на нем. Поэтому, строго говоря, метод исследования столько же внешних факторов, сколько и наших собственных состояний может быть только один: объективный и, насколько философия опирается на знания, добываемые наукой из внешнего и внутреннего опыта, она исключительно есть агрегат объективных идей, объективных психических образований, из которых должен быть по возможности элиминирован, устранен элемент субъективный. Но в том то и дело, что философия *du jure* сама не познает, – познают науки; философия же только пользуется материалом наук для своих дальнейших построений, для вненаучного или сверхнаучного синтеза. Мотив такого выхода науки за пределы научного синтеза лежит в чувствах и стремлениях, т. е. субъективном строе человека. В этом только смысл и должно понимать, что философия имеет в основании субъективный метод, метод чувств, что она имеет субъективное происхождение и субъективную цену. Можно сказать, что построения философии имеют субъективный отпечаток, но нельзя сказать, что метод философских исследований субъективен, ибо философия ничего не исследует, она субъективно построит, на основании объективных исследований науки. Ее орудие не опыт, а воображение, внушаемое и руководимое субъективными состояниями, чувствами. О философских исследованиях можно говорить только в переносном смысле, разумея под этим термином всякую деятельность мысли, дающую «новые» результаты.

Но в тесном, единственно правильном значении работа философии сводится к творчеству.

Поэтому, проповедуя объективный метод в социологии и в частности в анализе вопроса о прогрессе, я делал это лишь потому, что признавал понятие прогресса до известной степени доступным научному анализу; если же я говорил в теории свободной воли что считаю этот вопрос философским, то я разумел, что это понятие, при теперешнем состоянии знаний, еще не может быть выработано помощью чисто объективных научных исследований. Контраст свободной и принудительной работы организма, введенный мною в теорию прогресса, может быть научно обоснован, но общее понятие свободы воли настолько сложно, что вполне объективное обоснование его представляется в высшей степени трудным.

Из этих соображений, я надеюсь, ясно различие понятий объективного и субъективного метода не столько исследования, сколько мышления вообще, т. е. разработки человеком содержания его сознания. Из них же с полной ясностью можно определить и отношения философии и науки.

Говоря, что в настоящее время в науке много философского, я хочу сказать, что наука отчасти еще субъективно построяет; говоря, что в философии есть остаток объективного научного содержания, я понимаю, что философия часто берет еще на себя задачу науки и позволяет себе объективно исследовать. Более полная дифференциация их содержания совершится в будущем.

Теперь ворочусь к вопросу, как этот взгляд на философию и науку относится к прежде господствовавшим. Из изложения взглядов на философию Дюринга в сочинении киевского профессора Козлова мы видим, что Дюринг во многих отношениях весьма близок к нашему определению философии; он также думает, что философское сознание есть до известной степени настроение, руководящее и облагораживающее (до некоторой степени) естественные влечения человеческой воли, он даже думает, что философия служит необходимым дополнением науки и что основой ее является в значительной степени творческая фантазия человека. «Без этой фантазии, – говорит Дюринг – мысль стояла бы только на непосредственно данном, держалась бы фактичности, тогда она не могла бы свободно обнимать возможное в мировом развитии, а между тем это имеет особенную важность в мышлении о судьбах человека. Высший порыв мышления постоянно пытался вступить в область творческих стремлений, только этот порыв мог доходить до тех естественных и истинных пророчеств, которые суть ни что иное, как более глубокий взгляд на развитие событий.

Но вместе с тем Дюринг смотрит все таки на философию, как на науку, считает ее не только настроением, но и научным сознанием, признает объектом этой науки начала всяческого познания и хотения и отождествляет эти начала с основными элементами и формами (схемами) к которым сводится общий строй бытия. – Вообще он думает, что философия, помощью орудия фантазии, не только особым образом перерабатывает знания, добываемые науками, но и сама дает особый круг знаний, систематизация которых не лежит на обязанности всех прочих наук.

В этом воззрении на философию одного из новейших ее корифеев обнаруживается всего яснее различие и особенность моего определения философии. Отвергая смысл особых научных задач философии с точки зрения тех же начал, которые ставились в основу ее определения многими предшественниками, я прихожу к следующему определению философии: философия есть высшее отвлеченное искусство, которое из субъективных побуждений комбинирует в известные гармонически цельные отвлеченные построения те объективные понятия и выводы, которые доставляются человеку наукой вообще или какими-нибудь специальными науками в частности.

С какой точки зрения смотреть на задачу истории философии? Прежде всего скажу кое-что о прошедшем этой науки.

Литература ее в более отдаленном прошедшем представляется довольно бедной. У древних философов мы находим только спорадические попытки изложения и сопоставления взглядов их предшественников на различные вопросы. Исторические обзоры этого рода встречаются в некоторых трудах Аристотеля и Цицерона. Специальные сочинения по истории философии в древности начинаются с первого века по Р. Х. Плутарх написал труд *περί τῶν πρώτων φιλοσοφῶν αὐτῶν*. Врач Гален во 2 веке написал сочинение – *περί φιλοσόφου ἱστορίας*.

Секст Эмпирик, живший на рубеже 2 и 3 в., написал об отдельных философских школах, особенно о скептиках (*πυρρώνειοι υλοτοπῶσεις*). – Диоген Лаэртский в 3 в. написал сочинение: *περί βίων δογμάτων καὶ ἀποφθεγμάτων τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκίμησάντων*. 10 книг.

В средние века в сочинениях отцов церкви, например, Оригена, Климента Александрийского, Немессия и др., равно и в сочинениях позднейших схоластических философов и богословов, например, Фомы Аквинского, мы находим, правда не всегда точное и не достаточно подробное изложение учений древних философов, так что уже в 17 в. (1659 г.) могло появиться сочинение *Ionica de scriptoribus historiae philosophiae libri IV*. Но все эти попытки в области истории философии отличаются совершенным отсутствием исторической критики.

В 17 в. являются труды более ценные и основательные. В 1655 г. в Лондоне вышло «*The History of philosophy*» – by Stanley; сочинение Томазиуса «*Schediasma historicum etc*», в 1697 г. Пьер Бэйль, знаменитый ученый энциклопедист в своем *Dictionnaire historique et critique* дал так же очерк истории философских учений.

Но настоящее развитие литературы предмета начинается с 18-го века. Брукэр в 30 г. 18 в. написал небольшую монографию по истории философии, а в 1742-44 гг. издал обширную «*Historia critica philosophiae a mundi incunabilis ad nostrum usque aetatem deducta*» 5 том. Но и эти труды имеют значение относительное, ибо в основе философской критики их авторов лежит всегда какая-нибудь односторонняя и произвольная точка зрения.

Stanley считал введение христианства открытием человеку абсолютной истины, философию он считал стремлением к истине и потому признает лишь одну древнюю, языческую философию.

Бэйль был скептик и с скептической точки зрения индифферентно относился к точному изложению отдельных философских систем и в разборе их отношений позволял себе большой произвол.

Брукэр считал историю философии образчиком целого ряда заблуждений человеческого ума, *infinita falsae philosophiae exempla* и, думая, что истинная философия может быть только одна, искал ее полного осуществления в какой-либо системе, отвергая всякое значение за остальными (истинною философию он считал Лейбницевскую).

Первые практические научные труды по истории философии появляются с конца 18 в. Это многотомные труды по истории философии Тодсмона, Буле, Теннемена, печатавшиеся в последнее десятилетие прошлого века и в первое нынешнего. В этих трудах есть тоже свои несовершенства; все эти лица последователи известных философских школ и с этой точки зрения не могут быть достаточно беспристрастными ценителями прошлой истории развития человеческой мысли; но у них собран обширный научный материал, материал этот разработан критически и сгруппирован в более или менее удовлетворительной системе. В нынешнем веке литература истории философии приобретает все большее и большее развитие. С 1829-53 гг. издавалось обширное 12-ти томное сочинение Риттера по истории философии; в 40-ых гг. стали выходить обширные курсы по истории философии вообще и новой, в частности, Кузена во Франции.

В 1848 г. вышла обширная «История философии человеческого духа». Блэкея на английском языке. Вообще с 30-40 гг. начинается разработка истории философии во всевозможных направлениях и литература ее быстро разрастается и достигает к нашему времени замечательного богатства и полноты.

Новейшие сочинения по истории философии можно разделить на общие и специальные. Среди общих, кроме вышеуказанных, замечательны: из более старых – труды Гегеля, Шлейермахера, Шлеглера; из более новых – труды Штекля, в особенности же Ибервега – «История философии» в 3 т., содержащая в себе подробный свод литературы предмета и чрезвычайно точное изложение различных систем по источникам. Более критический характер имеют работы по истории философии Льюиса (на английском языке), Дюринга (на немецком), и Вебера (на французском).

Сочинения специальные делятся на разные категории; есть труды по истории философии в отдельных странах и в отдельные периоды, например, труды Целлера, Штрюмпеля, Бика и др. по истории философии греков; Брандиса по истории греко-римской философии; по средневековой философии замечательны труды Губера – «Философия отцов церкви», Штекля – «История философии средних веков», Хорео (Hougeou) «История схоластической философии» (франц.); по новейшей важнее всего труды Куно Фишера «История новой философии», и Виндельбандта, который еще не окончен. – Есть во 2-х труды по истории философии отдельных народов: Целлера «История немецкой философии», Ферраца «История французской философии», Ферри – итальянской, Мок-Коша «История шотландской философии» и т. д. – Есть, даже, труды по истории отдельных философских направлений: «История материализма» Ланге, «История скептицизма» Сессэ, «История пессимизма» Каро и т. д. – Наконец, есть множество трудов, относящихся к определенным философским системам и к учениям отдельных философов. Более подробные литературные указания вы можете найти в первом томе «История философии» Ибервега.

До сих пор направление разработки истории философии было однако же чрезвычайно рутинно; выходило оно, главным образом, из неправильных воззрений на отношение философии к науке и рассматривало история отдельных философских систем слишком независимо от общей истории человеческой мысли. Для того чтобы разработка истории философии была более сознательной, необходимо отдать себе более ясный отчет в разнообразных методах, которые употребляла эта наука и выяснить, помощью оценки их, более современный метод разработки ее в будущем.

Важнейшими методами обработки истории философии в прошедшем являются следующие. Во 1-х в более древнюю эпоху метод биографический.

Философские системы строились людьми, называвшими себя «философами». Поэтому не удивительно, что прежде всего история философии, – в те времена, когда значение субъективного вообще имело перевес над значением объективного, являлась наукой биографической, которая разбирала те предания, какие существовали о жизни философов и их учениях, и имела задачей восстановить возможно полно личность этих мыслителей.

Рядом с этим методом биографическим (который часто превращался в анекдотический) нужно указать на другой, при котором больше обращалось внимания на самые учения философов; этот метод можно назвать эмпирическим. Здесь все усилия направлялись к тому, чтобы по всем существующим источникам и пособиям восстановить как можно полнее систему воззрений того или другого философа, причем употреблялись часто значительные усилия для восстановления цельности учений, потому что сочинения древних философов частью утратились, частью были испорчены комментаторами. Этот метод господствовал до конца прошлого столетия, рядом с методом биографическим.

Затем, когда задача философии стала признаваться более важной, когда стало выясняться какое громадное значение может иметь история философии для понимания прошедшего развития человеческой мысли, когда историей философии стали заниматься сами выдающиеся философы – явился новый метод, явилось стремление указать последовательность разных философских учений, их взаимную связь и отношения с точки зрения той или другой специальной философской системы. Этот метод можно назвать метафизическим, догматическим, или, как назвал его Гегель, спекулятивным. Выходя из известной философской системы, как системы истинной, безусловно правильной, философ старался доказать, что все предыдущие системы так или иначе вели к построению данной, что все они явились лишь ступенью к созданию той системы, которую признавал сам философ наиболее законной.

Такой метод в обработке философии прилагали Гегель, Шлейермахер.

Но такой метод не мог быть единственным в нынешнем веке уже потому, что в это время уже отрицалась многими умами возможность построения цельной, истинной и исчерпывающей философской системы. Сомнение это исходило из школы Канта, из его направления мышления, называемого критическим, а потому и в историю философии введено было понятие метода критического. По этому методу философия разрабатывалась более отрицательно. Возможность построения безусловно истинной системы мира, в виду новой критики познавательных сил человека, отрицалась и, поэтому, все прежние философские системы, которые намеревались осуществить идею безусловной, истинной, исчерпывающей философии, рассматривались как ряд недоразумений, доказывалась их односторонность и история их выставлялась, как ряд заблуждений человеческой мысли в поисках за абсолютной истиной. Системы философов группировались однако в их последовательной связи и взаимном отношении. Этот метод преобладает в новейшей литературе истории философии.

Главные выразители этого метода выходили из ряда наук специальных, особенно из ряда естествоиспытателей. В последнее время Льюис, Дюринг стараются осветить историю философии именно критически, с точки зрения последних выводов науки.

Но рядом с этими методами (из которых первые два господствовали в течении более древнего периода развития истории философии, а вторые два в последнее время) можно представить себе и еще пятый метод. Если смотреть на философию как на искусство, удовлетворяющее субъективным потребностям человека, то все развитие философии представляется цепью органически неизбежных построений, связанных именно с удовлетворением субъективных потребностей человеческого сознания. А так как эти потребности зависят от условий времени, от политических и общественных явлений, от исторических условий данной эпохи, и с другой стороны находятся в зависимости от самой личности того или другого философа, от условий его воспитания, его жизни, то каждая философская система представляется продуктом всех этих субъективных условий, результатом их комбинации, их соединения в одно целое. Если рассматривать философию таким образом, то история философии представляется историей развития субъективных потребностей человека и способов их удовлетворения. Так как эти субъективные потребности развивались по известным психологическим законам, то при этом методе наша наука будет поставлена на психологическую почву т. е. можно представить себе возможным психологический метод обработки истории философии, с точки зрения которого нужно разбирать каждую систему в связи с теми субъективными условиями, которые объясняют ее возникновение. Я придерживаюсь того мнения, что этот психологический метод является наиболее правильным.

Но спрашивается: если принять этот метод, то с каким содержанием нам придется иметь дело? Философия в разные эпохи находилась в разнообразных отношениях к науке. В виду этого спрашивается, какой круг понятий, теорий должен подлежать рассмотрению в истории философии? Следует ли ограничиваться историей чисто субъективных построений и мировоззрений, которые возникли последовательно друг за другом, или, выводя эти построения в тесной связи с наукой, следует рассматривать процесс постепенного развития отношений философии к науке; другими словами, следует ли в историю философии вносить в виде содержания и историю научных теорий, на сколько они отражались на философских системах и влияли на изменение задач философии. Избегнуть такого расширения предмета истории философии едва ли возможно, потому что, как мы увидим впоследствии, судьбы философских систем до такой степени тесно связаны с судьбой научных теорий, что история первых может быть понятна только в связи с историей последних.

Можно, впрочем, вообще представить себе такую науку, которая бы разбирала всю историю человеческой мысли, во всех ее направлениях и фазах развития. Но если рассматривать историю философии, как историю философских систем в их связи с научными теориями, то такого рода наука может быть признаваема лишь одним отделом истории мысли. Было бы не правильно вполне отождествлять историю мысли с историей философии, потому что история мысли может обрабатываться и в противоположном направлении, т. е. можно понимать историю мысли, как историю наук, причем историю наук нужно будет образно ставить в связь с историей философских построений. Разница в том, что является у нас главным, и что второстепенным: в истории философии является главным история философских систем, субъективных построений человеческой мысли, второстепенным является история научных теорий, насколько развитие их влияло на развитие субъективных мировоззрений. – В истории науки – отношение обратное – главною основою является история отдельных наук, специальных знаний в их постоянном развитии; второстепенным элементом – история философских построений, насколько они влияли на развитие научных идей, насколько они содействовали этому развитию, или препятствовали ему. Таким образом представляется возможность особой специальной науки – истории человеческой мысли, которая распадается на историю философии, в связи с научными теориями, и на историю науки, в связи с философскими построениями.

Давая такое значение истории философии, я ограничиваю пределы анализа научных доктрин; невозможно было бы на ряду с философскими системами одному и тому же лицу рассматривать историю каждой науки. В этом направлении выработалась особая литература, к которой, между прочим, принадлежит целый ряд сочинений по истории наук, вышедших в Мюнхене и изданных Мюнхенской академией наук.

Выяснив таким образом задачи философии, я перейду к определенным, намеченным мною, вопросам. Чтобы понять общий ход развития философии, мы должны прежде всего рассмотреть вкратце историю самого понятия философии, как оно видоизменялось в течении разных эпох.

Начнем с момента возникновения самого термина «философия». Этот термин происходит от греческих слов *φίλος* и *σοφία* и означает любовь и мудрость. Интересно, каким образом этот термин образовался, вошел в употребление и затем все более и более расширился.

По Ибервегу («История древней философии») этот термин у древних поэтов – Гомера и Гесиода еще не встречается, здесь мы встречаем только термины *σόφος* и *σοφία*. Впервые термины *φιλοσοφία* и *φιλόσοφος* – у Геродота. Предполагают, что первым употребил этот термин Пифагор, на том основании, что Пифагор учил будто мудростью может обладать только бог, человек же только может «стремиться» к мудрости и «любить» ее. Поэтому он применял этот термин к обозначению тех людей, которые любят мудрость и стремятся к ней. Но историческая критика не убеждена в том, что именно Пифагор, а не Платон ввел в употребление этот термин. В первое время термин этот имел еще неопределенное значение. Понятия систематического знания не существовало до Аристотеля. Философия являлась бессознательным искусством мышления, стремившегося познать сущность вещей; первые греческие философы занимались этим искусством, не давая себе ясного отчета в значении соответствующего понятия. У Сократа напр. еще не существует ясного различия между *σοφία* и *φιλοσοφία* ибо Сократ вообще отрицал, чтобы человек мог прийти к какому-нибудь окончательному знанию, к усвоению общей системы мира.

Платон не особо определял значение термина философии и имел немного более ясное представление об его содержании. Он то отождествляет термин философии и науки, то выражается, что философия есть приобретение понимания или научного знания – «*κτίσις ἐπιστήμης*». Можно только заключить, что под философией он разумеет вообще всю совокупность знаний, потому что он выражается таким образом: геометрия или какая-нибудь «другая» философия.

У Аристотеля является понятие философии как особой дисциплины, в отличие от других наук. Аристотель делает разграничение между первой философией и второй философией; но это двоение у Аристотеля тоже не вполне последовательно проводится; в большинстве случаев, говоря о философии, он разумеет всякое знание, отождествляет ее с *ἐπιστήμη*. Понятие же метафизики, которое потом так тесно было связано с понятием философии, у Аристотеля не встречается. Это объясняется тем, что сам термин возник позже, только в 1-м веке до Р. Х. – Первый стал употреблять его комментатор Аристотеля – Андроник Родосский. Те сочинения, которые он в порядке издания поставил после физики, он

назвал «метафизикой»; потом этот термин был перенесен на самое содержание этих сочинений – им стали обозначать научный синтез всех теорий, имеющих предметом анализ общих причин и общих законов мира. Но, тем не менее, благодаря Аристотелю, был намечен контраст между науками специальными, занимающимися анализом явлений, и отвлеченным искусством, хотя Аристотель еще конечно считал философию не искусством, а наукой, имеющей задачей синтез. Все специальные науки стали после этого быстро развиваться и складываться в определенное целое. В 3-м, 2-м и 1-м вв. до Р. Х. сложились окончательно многие из тех наук, которые теперь существуют. В 3-м в. До Р. Х. жил Евклид, основатель геометрии; во 2-м в. До Р. Х. жил последователь и преемник Евклида Архимед, затем основатель научной или индуктивной астрономии – Гиппарх; в 1-м в. жил Птоломей, географ и астроном. Затем возникла анатомия, наука об организме, т. е. наука биологическая. Основателем этой науки был Герофил и Еразистрат, которые открыли связь нервов с мозгом, роль мускулов, различие артерий и вен и т. д. «История зоологии» Каруса указывает на то, что Герофил, по преданию, первый секцировал человеческий труп. – Из этой школы во 2-м веке после Р. Х. вышел врач Гален. Затем естествознание развивалось дальше в Риме. Представителями его были Апулей, Плиний Старший в 1-м в. после Р. Х. (*Historia naturalis* 37 т.)

Следовательно, под влиянием Аристотеля, началось обособление философии от науки. С одной стороны стали развиваться специальные науки, с другой – задачи философии стали суживаться. Вскоре стали уже понимать, что нет возможности одному и тому лицу быть носителем всех знаний, что должны быть особые специалисты по некоторым отделам знания и что философия может иметь только особую синтетическую задачу, рядом с задачами наук. Поэтому после Аристотеля мы уже [... на более] узкие определения философии у Стоиков и Епикурейцев. Стоики определяли философию как стремление к добродетели и как средство изучения ее; они дают таким образом чисто практическое значение философии, они вносят в философию упомянутые уже отделы логики, физики и этики, причем под физикой разумеют общий синтез всех теорий физических явлений. Епикурейцы определяют философию сходно с Стоиками, как стремление к счастью и как дисциплину, которая дает теорию человеческого счастья. Поэтому логика и физика являются здесь лишь введением к этике, которая составляет главную часть философии.

Таким образом еще в древности началось разделение философии от науки. Но движение мысли приостановилось под влиянием новых политических и социальных причин. Уже в древнем мире началось построение разных мистических систем под влиянием восточных религиозных доктрин, – философия изменилась в своем характере, науки физические стали приходить в упадок, их место заступили науки грамматические, занимавшиеся, под влиянием Аристотеля, анализом языка и символов

его, – и в средние века мы видим возвращение к старому смешению и отождествлению понятий философии и знания вообще. Это зависело от того, что труды древних мыслителей в подлинниках сохранились на востоке, в Сирии, и вновь возникшим культурным народам не были известны. Из сочинений Аристотеля известны были по преимуществу логические, сочинения Платона не были вовсе известны в подлиннике. Таким образом весь материал, какой получили новые народы от древнего мира был весьма незначителен и заключался, главным образом, в некоторых сочинениях Аристотеля и его комментаторов. Науки перестали разрабатываться в том значении, как их понимал Аристотель. Философия, вследствие возникновения новой религии, которая имела претензию явиться единственной руководительницей человека, – философия понималась только, как рассудочное мотивирование истин религиозных. Как скоро философия начинала критику догматов религии, ей объявлялось гонение, она признавалась ложью и угнеталась. У отцов церкви является стремление объяснить древнюю философию даже, как ступень в развитии христианской догматики. Юстин древних философов считал предшественниками Христа. Иоанн Скотт Эригена еще в IX в. доказывал, что выводы и задачи философии и религии тождественны, что это две стороны одного и того же целого. – Но начиная уже с XI в. и особенно после XII в. философия, как учение о мире, основанное на разуме, а не на откровении, стремится эманципироваться от религии и пытается даже сделаться авторитетом для религии. Так, в XI в. встречаемся с учением Номиналистов, главный представитель которого, монах Росцелин, провозгласил, что общих сущностей вещей не существует, что понятия суть имена для обозначения продуктов умственной деятельности, выходя из такого принципа, Росцелин подверг критике христианский догмат о Троице, утверждая, что учение о Троице включает в себе противоречие истин, потому что с точки зрения номинализма, или существует три бога, так как реально могут существовать только отдельные лица, индивидуумы, или, напротив, существует один бог, для которого существует три названия. За такую ересь Росцелин подвергся гонению. – Но скоро нашлись новые пути для развития свободного мышления.

В 12-м веке Абельяр опять учил, что понятия суть лишь психические продукты, а не внешние сущности, хотя его точка зрения различается от воззрений Росцелина в том, что он считал общие сущности не столько именами (*nomina*), сколько понятиями человеческого ума, – «*conceptus mentis*». Благодаря таким воззрениям, учение его расходилось с некоторыми догматами церкви и он подвергался не раз гонению. В том же веке основана была школа Св. Виктора в Париже, задача которой заключалась в разработке различных знаний и особенно учений психологических. Гуго является первым ее представителем. Его доктрины были однако еще в тесной зависимости от религиозных учений (см. Психология чувств.

Исторический отдел). Ближайшим последователем его был Ричард. В их учениях было еще много мистицизма. В конце 12-го в. является ряд более смелых мыслителей; между ними выделяется Давид Динан, учение которого было предано анафеме (об этом см. у Вебера «История европейской философии»). – Но так как Аристотель стал все больше и больше распространяться с XIII в. в латинском переводе арабских писателей, знакомство с ним расширялось и учение его оказывало все большее и большее действие, то церковь сочла вскоре более удобным приспособить Аристотеля, так сказать, к себе и воспользоваться им для того, чтобы поставить тверже свое собственное учение. Этой работой занялись Альберт Великий и Фома Аквинат. Они так приладили Аристотеля к религиозным воззрениям христианской католической церкви, что уже через 50 лет Аристотеля называли *praecursor Christi in rebus naturalibus, sicut Joannes in rebus gratuitis*. – Вследствие этого против Аристотеля является и обратная реакция. В 1264 г. естествоиспытатель Рожер Бэкон говорит, что он бы сжег все сочинения Аристотеля, так как изучение его есть потеря времени, источник заблуждений и утверждение невежества. Но Аристотель был ему известен лишь в переводе и представлялся ему с точки зрения его толкователей – богословов. Критика в то время не развилась еще настолько, чтобы можно было провести ясно границу между учением философа и теми идеями, которые подкладывались ему людьми, имевшими особые практические цели. – В конце XIII в. монах Дунс Скот, профессор в Оксфорде, явился противником системы Фомы Аквин. и провозгласил мысль, указавшую на изменение отношения философии к науке. Он верит в авторитет библии, потому что учение библии, церкви сообразно с разумом, который он считает высшим авторитетом. – В 14 в. Вильгельм Оккам, которого называют предвестником Локка, вновь восстанавливает учение Расцелина; он доказывает, что понятия не существуют вне человеческого ума, как реальные сущности индивидуальных вещей и возведение понятия в сущность есть ненужное удвоение, так сказать, вещей. В тоже время, выходя из такой мысли о несуществовании общих понятий вне человеческого ума, он приходит к тому воззрению, что существование единого Бога не может быть доказано. Мысль новая и для его времени смелая. Если Бог личность, говорит он, то личности его мы не видим и не знаем и доказать вполне достоверно существование этой личности мы не можем. Он поэтому отвергает научную или рациональную теологию, которая считалась важным отделом знания. Вообще Вильгельм Оккам является первым ясным выразителем эмпирического направления; но в своем эмпиризме он доходит до полного скептицизма, он полагает, что есть такие вещи, которые недоступны нашему понятию, как божество, и в силу этого он утверждает, что невозможна никакая наука, для Бога существует наука, для человека – вера.

Но в 14-м же веке являются и другие мыслители, которых имена менее известны, но которые являются с более смелыми, самостоятель-

ними воззрениями на философию и науку. В числе их бакалавр Николай д'Отрикур, который в 1448 г. поднес Сорбонне следующие тезисы: 1) мы легко и быстро дойдем до достоверных наук, если, игнорируя Аристотеля и его комментаторов, возьмемся за изучение природы, и 2) мы справедливо разумеем под Богом реальное существо, но не можем знать, существует ли оно или нет.

Таким образом, рядом с отрицательным тезисом, является здесь положительный. Несомненно, что Отрикур являлся приверженцем тех занятий природой, которым еще в 13-м в. предавался Рожер Бэкон.

В 15-м в. наступает эпоха возрождения наук. Греческая эмиграция в Италию (особенно после падения Константинополя (1453)) произвела целый ряд умственных движений; эмигранты вывезли с собою подлинные сочинения Аристотеля, Платона и др. и стали распространять знакомство с этими сочинениями, стали учреждать для изучения их коллегии, академии. Так Гемист Плетон основал в 1440 г. во Флоренции Платоновскую академию, которая вскоре стала издавать сочинения Платона в подлиннике и переводах. Первый перевод принадлежал Марс. Фичину.

Также началось вновь изучение Аристотеля. Основателем школы Аристотеля был архимандрит Геннадий. Сюда же принадлежит писатель Петр Помпанат, который написал сочинение о бессмертии души и на основании Аристотеля доказывает невозможность личного бессмертия. Затем одновременно с притоком новых источников для развития наук началось и независимое изучение природы разными мыслителями. Из этой школы вышел Телесий, который, подобно д'Отрикуру, выставил тезис, что нужно изучать природу, независимо от философов и вообще от книг и действительно пытался построить новую физику на основании самостоятельных изучений природы. Но в 15 и 16 вв. естествознание связывалось с религиозными идеями и имело мистическую окраску; в большинстве тогдашних научных систем мы видим странное соединение богословских, мистических доктрин с результатами опытного изучения природы. К таким писателям, которые представляют синтез богословия и естествознания, мистики и точных наук относится Кардан (*de subtilitate*) и Парацельс в XVI в. У Парацельса учение об элементах вещей, о сере, о соли и т. д. странно смешивается с кабалистическими и христианскими доктринами о божестве, ангелах и и небесных силах.

Важным фактором в преобразовании философии и науки является протестантизм, который должно признать той силой, которая дала окончательную свободу мысли на запад, которая окончательно уронила авторитет церковной догматики и освободила философские учения от церковной цензуры. Важнейшие основатели и представители этого нового движения Лютер и Меланхтон усердно изучали Аристотеля в подлиннике и не только комментировали его, но и пытались (особенно Меланхтон) пойти дальше в развитии психологических его учений. Одновременно появ-

ляются научные доктрины, которые явились результатом освобождения от церковного гнета, являются открытия географические (путешествия Колумба) и др. Они приводят к изменению представления о форме Земли, к постановке гипотезы о шарообразности ее, – из этих новых учений о форме Земли, ее внешнем виде является новая астрономическая система. Коперник в 1543 г. излагает теорию планет и Солнца, как центра нашей системы. Гипотеза Коперника подтверждается трудами Кеплера и Галилея. Все эти мирозерцания подвергаются преследованию; преследователи Коперника, Кеплера, – Галилея заставили отказаться от своего учения. Мысль о таком построении нашего мира, при котором неподвижное Солнце находится в центре, казалась еретической, не соответствующей преданиям религиозным. В самом деле, как Иисус Навин мог остановить Солнце, если оно не обращается вокруг Земли?

Тогда же изобретаются новые инструменты, которыми подтверждаются выводы науки. Затем получают развитие и другие области естествознания. Леонардо да Винчи основывает физику и оптику, Нэпир изобретает логарифмы, Везалий создает новую анатомию и излагает свои наблюдения в сочинении *de corporis humani fabrica*. Наконец Гарвей объясняет процесс кровообращения.

Таким образом после реакции средних веков, состоявшей опять в полнейшем смешении понятий не только философии и науки, но и философии и религии, человеческая мысль освобождает себя постепенно путем развития от внешних давлений; сначала является взгляд на философию, как на самостоятельный свод учений, независимых от догматов церкви. Философия эмансипируется от богословия. Затем, с ознакомлением мыслителей с сочинениями и учениями древних философов, является подъем и развитие тех специальных наук, которые уже были основаны древними мыслителями и уже в древности отчасти эмансипировались от связи с философией. Совершается возвращение к тем отношениям, в каких находилась философия к науке в последние века до христианства. – Поэтому с 17-го века определения философии начинают все более и более суживаться. Философия все более и более начинает рассматриваться как часть науки, как один отдел знаний человеческих. Этому понятию дается все более и более ограниченное значение.

Бэкон (*de augmentis scientiarum*) различает философию от истории – гражданской и естественной. Декарт восстанавливает Аристотелево понятие «первой философии» в сочинении «*Meditationes de prima philosophia*». Он понимает философию, подобно Аристотелю, как синтез всех тех знаний, которые даются остальными науками. При этом мы замечаем стремление, по возможности, поставить эту особенную науку – философию – на почву наук точных путем введения в нее того метода, которым пользовалась математика, метода математического, или как называют его Декарт и Спиноза, – геометрического. Спиноза обрабатывает

разные части философии *more geometrico*, он даже пытается обработать теорию нравственности, этику этим методом. Его этика располагается в аксиомах, теоремах, доказательствах, определениях и т. д. Эта попытка обнаруживает почтенное стремление поставить все знания человечества на точные основы математического знания, но попытка эта все-таки является преждевременной и поэтому, до известной степени, смешною.

В настоящее время, если рассматривать внешним образом этику Спинозы, она кажется в высшей степени странной по своим приемам: в высшей степени сомнительные общие положения метафизики возводятся в аксиомы, теоремы и т. д.

После Декарта разграничение философии и науки становится все более и более сознательным, но процесс этот идет в высшей степени медленно. Ясного определения отношений философии к науке не существует до Конта.

Лейбниц опять рассматривает философию как синтез всех знаний, которые дают точные науки. Он стремится построить систему, которая вполне соответствует тем учениям, какие давали естественные и математические науки. И он имел право сделать такую попытку, так как он был по тому времени энциклопедистом, был знаком с современным состоянием всех наук специальных, и сделал даже во многих из них открытия (между Лейбницем и Ньютоном разделяется, как известно, честь открытия дифференциального исчисления). Но и Лейбниц не различает ясно философию от науки; он понимает под философией все-таки всю совокупность человеческих знаний.

У Вольфа мы встречаем попытку дать более ясное определение философии, указать точно на все возможные ее отделы. При этом в определении философии, как науки о возможностях в той степени, в какой они возможны, очевидно выражается воззрение на философию, как на особого рода науку, различную от специальных знаний. Что Вольф различал философию от науки видно из того, что в систему отделов философии не входят некоторые науки, напр. математика. Стало быть, он признавал философию за особый разряд знаний, стоящих в тесной связи с наукой, но не вполне тождественных ей.

Наконец, Конт делит познания на исторические и на рациональные; рациональные же на математические и философские. Таким образом он признает философию лишь одним отделом науки, специальной ее частью, и при этом он определяет философию точнее, как науку об отношениях познания к целям человеческого разума. Другими словами, специальным объектом философии он ставит изучение законов разума, его стремлений, средств, границ возможной его деятельности и т. д. Нельзя сказать, чтобы такой взгляд был совершенно нов; он подготовлен всеми предшествующими веками. Уже в конце 17-го века у Локка мы находим стремление свести философию к анализу законов разума, умственной де-

тельности человека, ее задач, средств, пределов; но ясного определения философии в этом смысле у Локка мы не находим.

Преемники Локка – Юм, Беркли, Гертли [Hartley] также сосредотачивают все внимание на изучение познавательной деятельности человека. И не только английские философы ставят такую задачу философии, но и философы других стран, во Франции, напр., Кондильяк. Но хотя определение философии, как специальной науки о познавательной деятельности человека, подготовлено было уже с начала 18-го века, но ясное определение ее в этом смысле дал Кант в конце XVIII в. и такое воззрение на философию, как на науку о разуме, все более и более утверждается в нынешнем веке.

Германские идеалисты – Фихте, Шеллинг, Гегель указали однако совершенно особый способ истолкования понятия философии, как науки о разуме. Так как они признают реальное существование одного только человеческого разума, так как вне человеческого разума они не признают ничего реально существующим, то философия для них является и единственно возможной наукой о мире; все мировое творчество они рассматривают, как творчество человеческого ума, и история человеческих идей, история развития этого творчества представляется им историей развития природы. Поэтому они весьма широко смотрят на задачи философии и стараются воспользоваться всеми выводами естественных наук только для того, чтобы подтвердить свою мировую систему более точными доказательствами.

Это стремление слить философию с естествознанием упрочивается еще более у их преемников – идеальных реалистов Фихте (Младшего), Ульрици и т. д. Эта школа полагает, что истинная философия есть натур.-философия, построенная на началах естествознания. Причем однако же они пользовались выводами естествознания весьма произвольно и вводили массу гипотетических доктрин в свои философские теории. Между прочим, в учении об отношении души к телу является у них представление о воздушном теле, среднем начале, которое представляется орудием взаимодействия между физическим телом и душой.

В других школах, которые не смотрели на человеческий ум, как на единственную реальность, мы видим совершенно обратный процесс; здесь развивается более узкое представление о философии чем даже у самого Канта.

В школах Гербарта и Бенеке мы видим превращение философии, как науки о разуме, просто в психологию. Все остальное содержание, какое прежде вносилось в философию, окончательно выделяется и овеществляется в понятиях наук специальных.

Хотя в последнее время такое воззрение на философию, как на совокупность наук психологических было господствующим, тем не менее, некоторые философы на основании новых доктрин психологических ста-

рались снова построить общую теорию мира. Во главе этого направления, которое пытается совершить обратный путь, т. е. от философии, как психологии, перейти к философии, как науке о мире, стоит Шопенгауэр. Свое психологическое учение о воле, представлении, мышлении он ставит в основу новой теории всего существующего, нового истолкования понятия сущности вещей и вообще объективной реальности. – Точно так же и Дюринг пытается восстановить значение философии, как науки о мире, при чем в основе этой его «философии действительности» ставятся им опять психологические воззрения и учение его о процессах познания.

Отсюда ясно, что некоторая дифференциация понятия науки и философии совершилась еще в древности, но дифференциация эта настолько являлась неясной, бессознательной, что в последующие века различие, которое пытались установить между философией и наукой Аристотель и его последователи, вновь ступшевується. В средние века это различие совершенно игнорируется. Философия отождествляется с знанием, наукой, религией. Только после многих усилий философии удается опять эмансипироваться, занять самостоятельное положение сначала в противоположность религии и богословия, и как скоро она завоевала себе свободу в этом отношении, из нее вновь выделяются отдельные специальные науки и вместе с развитием этих последних задача философии все более и более суживается. В 18 и 19 вв. философия становится наукой о человеческом разуме, о познавательной деятельности человека и хотя являются опять попытки придать философии мировое значение, вновь превратить ее в науку о мире, то попытки эти остаются все-таки бесплодными. В конце концов науки не подчиняются этим тенденциям философии, подчинить себе все области знания, они не признают ее авторитета, развиваются самостоятельно и философия во всех упомянутых попытках остается на мели, принуждена все более и более относиться скромно к своим задачам, принуждена прийти к сознанию, что она не является законодательницей наук, а идет в хвост их и что она имеет лишь возможность, при помощи комбинации выводов наук, удовлетворять субъективным потребностям человеческой природы.

Вывод, который получился из анализа целого ряда фактов, был следующий, что уже в древности началась до известной степени дифференциация понятия науки и философии. Но дифференциация была чрезвычайно слаба.

Настоящее выделение философии от других наук совершилось в новое время и параллельно развитию сознания различий между философией и наукой постепенно суживалось значение этого понятия. Предметом философии становилась все более и более тесная область познания. Постепенно различные вопросы, которые прежде составляли задачу философии, переходили к отдельным наукам, отрывались от философии. В результате оказалось, что понятие философии настолько сузилось, что этот

термин стал употребляться лишь для обозначения наук психологического круга; но и эти науки в нынешнем веке, будучи поставлены в связь по своим методам и задачам со всеми другими специальными науками вышли из пределов ведения философии и на долю философии осталось ныне самое неопределенное содержание. Все вопросы, подлежащие строгому научному анализу, распределились между науками; философии остается выполнять лишь те общие и весьма неопределенные задачи, которые она вместе с разными специальными задачами ставила себе во все времена: ей осталось синтезировать в одно единое целое те знания, которые даются науками, но синтезировать не научно, потому что насколько научный синтез возможен, он выполняется науками, а лишь настолько, насколько синтез необходим еще и вне науки, в силу субъективных потребностей.

Этим задача философии суживается, но вместе с тем и расширяется, потому что пока философия считалась наукой, она должна была соотноситься с задачами, которые брали на себя другие науки, все более и более отрешаясь от разных вопросов, которые она прежде ведала; но приняв вывод, что ей нет надобности определять свое содержание, как одной из наук, мы признаем, что она может охватить все содержание, какое она имела в самом начале, но лишь с иной, субъективной точки зрения; став на эту точку зрения, она может вновь приобрести прежнее мировое значение. – Одним словом, мне кажется, что внешнее сужение задач философии в сущности ведет к внутреннему их расширению, которое состоит между прочим и в углублении способов постановки ее вопросов, ибо признание субъективности ее основ должно привести тоже к более глубокой психологической постановке разрешаемых ею проблем. Вообще приемы философии постоянно развивались, она все глубже и глубже оценивала достоинство человеческих знаний, их относительное и субъективное значение, и последним моментом в этом развитии ее приемов является именно тот момент самосознания, в который она прямо и откровенно ставит своей задачей субъективный синтез. Прежде этот субъективный синтез совершался бессознательно, философия думала, что она выполняла такую задачу, как и все науки; достигнутое ею ныне самосознание есть конечно шаг вперед.

Основные типы философских построений в разные эпохи

В начале я указал на необходимость исследовать философские системы психологическим методом. Под психологическим методом я разумею такой метод, который рассматривает философские системы и построения, как результаты удовлетворения человеком субъективных потребностей его ума. Уже из этого взгляда вытекает, что всякая система должна быть рассматриваема в связи как с субъективными потребностями человечества в каждый определенный момент его, развития, так и в связи с субъективными потребностями тех определенных личностей,

которые являлись выразителями настроения всего человечества. Но при этом, разумеется, можно уже а priori предположить, что раз существуют известные психологические законы, правильное психологическое развитие, то следовательно в эволюции тех субъективных потребностей, которые порождали те или другие философские системы, должна быть известная правильность. Нормы этого правильного развития субъективных потребностей человеческого сознания и нужно определить, нужно попытаться выяснить связь отдельных типов философских построений в связи с постепенной эволюцией субъективных потребностей человеческого сознания. Тогда, несомненно, мы получим указания, как на последовательность самого возникновения этих типов философских построений, так и на законы правильной смены моментов философского творчества, которые сделают для нас понятной всю историю мысли человека в данной области.

Что такая правильная смена существует моментов философского творчества, это доказывается всеми теми обобщениями, к которым уже имела прийти история философии. История философии выработала целый ряд понятий, соответствующих разным типам философских построений. Этим понятиям весьма ограниченное число. С другой стороны история философии выяснила, что известные типы философских построений повторялись в известные эпохи. Известного рода философские системы по направлению, задачам, методам и духу своему восстанавливались, хотя и в новой и несколько измененной форме. Между философами разных эпох существует целый ряд поразительных аналогий. Древний философ Платон справедливо сравнивается с новым философом Декартом; метод, задачи, цели и общий строй их систем, общие взгляды на философию – более или менее сходны. Такое же сходство существует между Аристотелем, Локком и Кантом; это мыслители одной группы, которые одинаково смотрели на задачи философии, пользовались сходным методом анализа, приходили к результатам, имеющим органическую связь друг с другом. Такое же сходство существует между Платоном, Спинозой и Шеллингом – все три стараются примирить в одной высшей точке зрения монизм и дуализм. – Дальше Демокрит, Гассенди, Гертель опять представляют полную аналогию в своих мирозерцаниях, в методах мышления и в воззрениях на задачи философии.

Таким образом с одной стороны мы видим ограниченное число понятий, выражающих основные философские мировоззрения, ограниченное число понятий, под которые подводятся те или другие философские системы и, с другой стороны, несомненное повторение известных миропостроений, которое происходило с большей или меньшей правильностью через несколько веков и давало в результате однородные типы систем.

Поставим теперь эти два факта в связь друг с другом. Если существует ограниченное количество типов философского мышления и если

есть повторение, то не существует ли органической последовательности в смене отдельных, возможных типов мировоззрений, – последовательности, с которою одно развивается после другого, в связи с другим. Другими словами, надо исследовать, представляются ли указанные повторения беспорядочными, или они представляются правильными, неизбежными зависящими от смены тех психологических моментов субъективном развитии сознания, которые выражаются упомянутыми общими названиями типов философских воззрений.

Если принять, что типы философских мировоззрений находятся в органической связи друг с другом, и что число этих типов ограничено, то, естественно, придем ко второму выводу, что последовательность этих типов философских мировоззрений должна постоянно повторяться в различные века при одних и тех же условиях. Если бы факты подтверждали это гипотетическое обобщение, тогда вся история философии оказалась бы историей развития субъективного творчества человеческого сознания, имеющего известные моменты связанные друг с другом, и которые в целом своем составляют своего рода неизбежный оборот человеческой мысли.

Что действительно можно рассматривать философское творчество с такой психологической точки зрения, мы убедимся анализом фактов.

Существуют разные разряды понятий, выражающих возможные философские мировоззрения. Одни понятия относятся по преимуществу к методу, какой употребляли философы, анализируя вопросы, ими поставленные и выражают ту общую точку зрения, на которую философы становились в воззрениях на мир; к таковым относятся, напр. понятия рационализма, критицизма, догматизма и т. д. В этих понятиях выражается и идея известного метода и та общая точка зрения, с которой философы смотрели на бытие мира и на способы его познания. – Существует затем целый ряд понятий другого свойства, выражающих воззрения философов на начала мира, или на число основных его элементов; таковы понятия плюрализма, монизма, дуализма и т. д. Существуют даже понятия, выражающие воззрение философов на те же начала, но с точки зрения их качества, а не количества; таковы понятия идеализма, спиритуализма, материализма; затем есть понятия, выражающие воззрения философов на познавательные средства, которыми обладает человек и познавательные принципы, которыми он должен руководиться, – сенсуализм, интеллектуализм, позитивизм. Все эти понятия имеют различные значения.

Дальше существуют понятия теизма, деизма, пантеизма, которые относятся к воззрениям философов на сущность высшего начала, управляющего миром и предполагаемого в его основе; наконец, понятия выражающие воззрения философов на основы нравственности – интуитивизм, утилитаризм.

Но между этими понятиями есть главные, общие, которыми лучше выражается общий круг мирозерцаний философов, и есть другие, вто-

ростепенные, частные, которые выражают какую-нибудь одну сторону данного мировоззрения. Так, если мы скажем, что данная философская система была скептической, то этим очерчивается весь круг идей философа; но если скажем, что философ был монистом, то этим выражается лишь взгляд философа на количество начал, лежащих в основе мира; вопрос может идти даже о их качестве, и оказывается, что монизм может быть идеалистический и материалистический, так что для более точного определения мировоззрения философа нужно присоединить еще и другие понятия. Точно также если сказать, что данный философ был рационалист, то этим выражается общий дух его системы; если же скажем, что он был дуалистом, то выразим только известную частную его точку зрения; нужно далее выяснить, как он смотрел, при дуалистической точке зрения, на познавательные свойства человека, был ли он сенсуалистом или интеллектуалистом, не говоря уже о том, что придется сказать, как он смотрел на божество, как он смотрел на нравственные начала и проч.

Стало быть, есть понятия общие, выражающие общий дух данной философской системы и есть понятия частные, выражающие какую-нибудь одну сторону в том или другом философском построении. Существует ли ограниченное или неограниченное число указанных общих понятий?

Я считаю относящимися к последнему разряду следующие шесть: понятие мистицизма, рационализма, догматизма, скептицизма, критицизма, эмпиризма.

Все эти понятия имеют однородные основы, ибо они выражают столько же метод мышления философа, сколько и общий характер воззрений его на мир, на природу и на познавательные способности человека. Другими словами, все эти понятия выражают собой как общий взгляд на философию и задачи знания вообще, так в частности и взгляд на мир и на человека, и на их взаимные отношения.

Других понятий, которые бы имели такое же широкое значение, я не знаю и, мне кажется, найти такие понятия было бы невозможно. Но как доказать, что только эти понятия и именно эти соответствуют всем возможным общим типам философских построений? Доказанным это предложение можно будет считать только в том случае, если мы докажем, что философские мировоззрения, соответствующие этим понятиям, имеют органическую связь друг с другом, что они вытекают одно из другого и что все они в совокупности составляют тот психический оборот, тот законченный ряд построений ума в связи с субъективными потребностями, которого мы ищем. Эту органическую связь указанных понятий доказать не трудно. Она доказывается и фактической последовательностью философских систем, которые могут быть подведены под указанные понятия, и соображениями психологическими.

Я начну с последних, т. е. постараюсь сначала теоретически оправдать свою гипотезу и затем перейду к подтверждению ее анализом фактов действительного хода развития философских систем в разные времена.

Человек, который еще вовсе не познавал, который, выйдя только что из умственного детства, начинает инстинктивно стремиться к познанию, к тому, чтобы отдать себе отчет в природе окружающих вещей, прежде всего поражается ими, изумляется, благоговееет. Это естественно. На детях мы можем постоянно проверять этот факт: когда начинает обнаруживаться пытливость их ума, эта пытливость облекается прежде всего в форму изумления, удивления, благоговения перед теми необъяснимыми вещами, какие они замечают. Мысль, что с этого изумления начинается философия выражена Соловьевым в его «Критике отвлеченных начал». Он справедливо думает, что начало философии есть чувство изумления. Одновременно с этой зарождающейся пытливостью проявляется однако неспособность отдать себе ясный отчет в отношениях вещей и предположение о существовании таких сил, которые какими-то таинственными путями производят данные явления и служат их причиной. Отсюда естественно, что началом философских построений является мистицизм, является поклонение перед таинственными силами природы и мира вообще, предположение существования таких сил, – и результатом являются построения, в которых главным содержанием являются именно эти силы, которые ставят себе задачей проникнуть в природу этих сил. Все соответствующие объяснения существующего, произвольные построения, фантастические предположения составляют то соединение идей и воззрений, которое называется мистицизмом. Но постепенно человек начинает находить реальную связь явлений и то, что казалось ему таинственным начинает объясняться просто и он приходит к предположению разных законов, управляющих явлениями и их производящих, к понятиям о различных силах, которые уже не имеют для него значения таинственных факторов бытия, которые он уже не олицетворяет; является вообще понятие сил, как «реально» факторов данных явлений. Но характеристической чертой этого момента является то, что человек увлекается первым пришедшим в голову соображением, что он стараясь объяснить природу вещей, вовсе не задается вопросом о средствах, при помощи которых он способен проникнуть в эту природу вещей, он не задается вопросом о тех приемах, которые может употреблять человеческий ум, он не противопоставляет себя, как познающего, природе, как познаваемому, он не сознает своего участия в процессе познания, он сознает только его результаты, он доверяет вполне своим случайным опытам и размышлениям и на основании их воспроизводит более или менее полное и разностороннее объяснение бросающихся ему в глаза явлений. К философским системам, которые соответствуют этому моменту умственного творчества, прилагается понятие догматических, – на том основании, что в них не

существует никакого противоположения между познающим субъектом и познаваемым объектом, что в них обнаруживается непосредственная вера в достоверность всех тех опытов и обобщений, которые совершенно случайно добываются человеком, что в них простое мнение признается уже знанием. Догматизм по самим задачам своим, по воззрениям на мир, на его явления стоит еще весьма близко к мистицизму. Разница в том, что исчезает олицетворение сил и вера в таинственность, все объясняется как бы совершенно просто и нормально. Такие системы принято называть догматическими; – в этом термине выражается признак частный, но так как этот частный признак – отсутствие противоположения между познающим субъектом и познаваемым объектом – отражается на всем характере построения, то принято называть догматическими системами все те целые, которые возникают из такого приема познания мира. – Но догматизм, соединенный с верою в непосредственный опыт, не может продолжаться долго. Является сознание целого ряда противоречий, является сознание, что одни факты не могут быть объяснены с той точки зрения, с какой объясняются другие; и одно обобщение кажется истинным и другое тоже как будто законно. Когда накапливается достаточное количество таких противоречий в показаниях индивидуального ума и утверждениях мыслителей, тогда, естественно, в этих же самых индивидуальных умах или в других мыслителях возникает предположение, что познания вещь условная, что настоящее, истинное познание невозможно; как ни думай, все оказывается одинаково вероятным. В этот момент является первый вопрос о том, кто именно познает мир? Является первое противоположение познающего субъекта познаваемому объекту, и первый результат такого противоположения неудовлетворительный, отрицательный; каждое философское мировоззрение, каждая исходная точка зрения при проверке оказывается произвольною, или все они так условны, что истинное познание невозможно, есть утопия. Является недоверие к силам человеческого ума, как реакция против чрезмерного доверия к ним.

Таким философским мирозерцаниям, которые возводят это недоверие в принцип, дается название скептических. Таким образом скептицизм является продуктом догматизма, логическим выходом из догматизма, доведенного до известной крайней точки развития.

Но скептицизм опять не может долго продолжаться, с одной стороны в силу особенности человеческого ума, который по самой организации своей стремится во что бы то ни стало проникнуть в скрытые отношения явлений, с другой стороны в силу практической потребности человеческого сознания (найти принципы нравственного поведения), которая бы оказалась неудовлетворенною, если бы скептицизм был признан за последнее слово человеческой мысли. И теоретические и практические потребности человеческого сознания не позволяют ему остановиться на скептицизме и результатом этого является новый ряд мировоззрений, к

которым прилагается термин рационалистических. Недоверие к силам познающего субъекта разрешается ясным противоположением человеческого ума всей остальной природе, и разрешается в конце концов убеждением, что человеческий ум не может быть так устроен, чтобы он не мог познать мира; он должен обладать средствами, которые привели бы к примирению всех противоречий, он есть сила сам по себе, которой нужно довериться, которую можно противопоставить внешнему чувственному опыту, объясняющему все упомянутые противоречия.

Таким образом рационализм является логическим выходом из скептицизма.

Рационализм является выходом из скептицизма уже потому, что скептицизм есть собственное первое противоположение познающего субъекта познаваемому миру, но вместе с тем скептицизм еще представляет собою плод недостаточного психологического анализа, еще весьма неверного изучения познавательных средств человека, изучения, в котором смешиваются отдельные моменты познания, в котором не различается еще центральная умственная деятельность от периферических процессов, ее обуславливающих. Но затем, вследствие более внимательного психологического анализа всего строя познавательной деятельности человека должно было необходимо явиться ясное сознание противоположности периферических процессов восприятия и центрально-умственных процессов разработки данных внешнего и внутреннего опыта и последствием такого противоположения двух условий или моментов познавательной деятельности является именно рационализм, выделение ума, как особого орудия познания, от опыта. Разумеется, тот вывод, что ум может дать окончательные и вполне достоверные результаты, помимо опыта, — этот вывод является незримым плодом опять-таки недостаточно полного психологического анализа; но самое противоположение, самое различение этих двух моментов познавательной деятельности является вполне правильным. Ум только ошибочно возводится в особую силу, которая способна не только проверять и исправлять результаты опыта, но и может служить особым, специальным источником познания истинного строя вещей, — и на основании этого усваивается особый метод философских построений и особые воззрения на строй природы, в которых закрепляется различие внешней и внутренней природы вещей, как объектов чувственного опыта и самой мысли человека. Следовательно раздвоение познавательных процессов отражается на всем мирозозерцании философа.

Но рационализм является выводом далеко не окончательным; рационализм доходит, в конце концов до абсурдов и произвольностей, что реакция является необходимой.

Преувеличение цены ума, мысли в познавательном процессе, — убеждение, что ум способен непосредственно созерцать истину, приводит к слишком большому доверию к его показаниям и это слишком боль-

шое доверие отражается на строе философских учений, приводит к таким мирозерцаниям, в которых масса произвольного, случайного. Когда произвольность и вообще незаконность многих выводов рационалистов замечается, когда замечается невозможность при помощи одного ума, без помощи чувственного опыта, построить истинное представление о мире, тогда является новый скептицизм, так сказать частный, – скептическое отношение к силам устранившегося от опыта ума, вместе с потребностью разъяснить вообще степень возможности и пределы познания природы вещей помощью наличных средств человеческого сознания, вместе с потребностью отдать себе критический отчет в познавательных процессах, в их отношениях друг к другу; является потребность рассматривать всю познавательную деятельность, как целое, и связать представление об отдельных познавательных функциях в органическую связь друг с другом; плодом такого стремления является новый тип философских построений, подводимый под понятия критицизма. Характеристической особенностью критицизма является отвержение известных методов, приемов анализа, вместе с признанием правильности и законности других. Критицизм представляет собою дальнейший процесс проникновения в сущность познавательной деятельности человека, критицизм отвергает силу ума, как особую силу, способную дать знание истинного строя вещей независимо от опыта. Критицизм отвергает целый ряд вопросов, постановка которых основывалась на чрезмерном доверии к человеческому разуму. Он стремится указать пределы познавательной деятельности, далее которых человеческий ум идти не может и, вообще, критицизм противопоставляет законное познание незаконному, законные процессы построения знаний – незаконным. Критицизм является врагом метафизики, которая являлась результатом рационализма. Когда, таким образом, в результате признана предельность познавательных средств человека, невозможность решения известных вопросов человеческого ума, когда явилось сознание конечности человеческой мысли, то, разумеется, философия устремляется на изучение конкретно-данной действительности, является потребность точно обосновать изучение этой конкретно-данной действительности, поставить в основу познания изучение явлений, а не того, что лежит за ними и не доступно опыту. Другими словами, плодом критицизма является эмпиризм. Раз проверка познавательных средств совершилась и на известное время результаты ее признаются удовлетворительными, является перемещение центра тяжести задач философии во внутренний мир, начинается изучение внешнего мира на основании добытых воззрений на познавательные способности человека, является эмпиризм, как понятие, выражающее совокупность таких философских построений, которые стремятся основываться исключительно на опыте.

Но теперь важный пункт. Оканчивается ли развитие философии эмпиризмом? Если бы человек был существом только теоретически позна-

ющим, если бы он ощущал, познавал и умствовал, то на этом дело пожалуй и оставалось бы. Сознание предельности познавательных средств человека привело бы его к убеждению в необходимости предоставить науку ее собственному течению, ожидать законченного знания в далеком будущем, представить вообще развитие знаний времени. Укрепилось бы тогда, далее, ясное сознание необходимости навсегда отбросить такие вопросы, которые неразрешимы с точки зрения «критицизма». Но дело в том, что рядом с объективным строем в человеческом сознании, есть строй субъективный, рядом с объективными потребностями ума есть потребности субъективные, которые вскоре оказываются неудовлетворенными. На первое время они удовлетворяются эмпирическим познанием, потому что на первое время эти субъективные потребности, после увлечения рационализмом и последующей работы критицизма, ограничиваются чисто интеллектуальной сферой и является надежда, что эмпирический метод весьма быстро приведет к тем знаниям, которые удовлетворят и всем прочим потребностям человека, является надежда, что эмпирический метод есть такой совершенный метод, что он быстро пополнит пробелы, какие явились вследствие отвержения метафизических приемов, являвшихся источником разных пагубных недоразумений для человеческого ума. Но когда оказывается вскоре на деле, что эмпирический метод может лишь постепенно, медленно, лишь после вековой работы привести к окончательным результатам, что всякая система, основанная на опыте должна быть неполною, то субъективная неудовлетворенность растет, является снова необходимость выйти за пределы опыта, является вновь обращение к тому, что называется сверхчувственным миром; является предположение, что такой сверхчувственный мир есть, что он управляется особенными силами, природу которых должно разгадать и т. д.

Таким образом, эмпиризм в силу субъективных потребностей человеческого сознания приводит опять к мистицизму, начинается новый круг мировоззрений, который отличается от прежнего лишь большею глубиною, но в общем обнаруживает те же моменты развития мысли человека.

Было бы однако же односторонне предполагать, что упомянутые типы философских построений сменяются с тою безусловною правильностью, какую открывает в них теория. Теория стремится привести последовательность явлений к такому простейшему типу, при котором моменты являются вполне отвлеченными один от другого, теория стремится выделить последовательные явления в их основной органической связи; но на практике эта последовательность никогда не является столь чистою, столь правильною, как она представляется в теории. Существуют, например, в науках физических теории известной смены явлений природы, известных процессов природы. Например, уже эмпирически мы видим, что существуют времена года – весна, лето, осень, зима; наука тоже подтверждает и оправдывает эти моменты развития природы и точнее

определяет их признаки; но следует ли из этого, что характеристические признаки времен года остаются всегда постоянными на практике и что теоретическое это обобщение всегда подтверждается в действительности? Конечно нет: практика оправдывает теорию лишь до известной степени. На практике оказывается часто, что зима похожа на весну, весна на зиму и т. д., так что теоретическое признание известной последовательности метеористических явлений не исключает возможности их различных перемещений, возможности ступенчатости и видоизменения различных признаков под влиянием таких специальных и случайных условий, которые не могут быть предусмотрены наукой (случайные в том смысле, что они не имеют ближайшего отношения к тем нормальным условиям, которые производят данную смену явлений). Точно также, если биология признает, что в развитии организма следует один за другим периоды детства, юности, старости и т. д., то из этого еще не вытекает, чтобы каждый организм должен был прожить все эти возрасты с тою правильностью, какую прописывает ему теория. Действительность сложнее теории. В действительности возможны разные перемещения, разные комбинации, которые теорией предусмотрены быть не могут.

Кроме того, при каждой смене моментов, главных, представляющих собою признаки изучаемых явлений в более выдающейся форме оказывается всегда на лицо и частая смена тех же явлений, с менее выдающимися признаками, в пределах каждого момента.

В главные времена года часто бывает опять частная смена тепла, холода, вообще всех тех состояний температуры, которые в данной местности имеют место в течении целого года; точно также в течении каждого (организ.) возраста в организме до известной степени повторяется та смена моментов, которая характеризует целую жизнь; таким же образом, в каждом сложном психическом обороте совмещается целый ряд частных оборотов, так что, например, каждое сложное чувство представляет собою элементы ощущения, чувства, стремления и движения. Вообще все что сложно, то представляет смену явлений не в простом порядке, а такую смену, в которой рядом с главными моментами та же смена явлений повторяется и во второстепенных моментах. Вследствие этого можно предположить, что в развитии философских построений существует такой же порядок смены моментов, что в пределах каждого господствующего типа философских построений существуют различные частные формации, которые могут быть в свою очередь подведены с большей или меньшей правильностью под те или другие разряды. Например, если мы имеем известную эпоху, которая в общем характеризуется как догматизм в связи с другою последующей эпохой, которая характеризуется, как скептическая, то из этого не следует, что догматизм является вполне выдержанным в течении всей эпохи; напротив, каждая такая главная эпоха философии представляет опять повторение всех указанных моментов

развития мысли человеческой в частности. Весьма возможно, что во всей истории отвлеченной человеческой мысли, основанной на субъективных потребностях, т. е. в истории всей философии вообще повторяются моменты догматизма, скептицизма, рационализма, критицизма и эмпиризма и при том только один раз, так что большие периоды развития философии могут быть рассматриваемы, по преимуществу, как подходящие под одну какую-нибудь идею. Можно, например, несомненно доказать, что вся древняя философия является, сравнительно с последующими течениями философии, догматизмом; точно также в истории философии вообще новейший критицизм признается эпохой единственной в своем роде и не повторяемой; понятие критицизма прилагается к философии, которую создал Кант, которая и вплоть до настоящего еще времени развивается. Может быть мы долго еще будем находиться в этом периоде критицизма и затем уже наступит окончательно философия эмпирическая, которая навсегда откажется от трансцендентальных задач, утратит все признаки метафизики.

Если стать на эту точку зрения, то можно указать в смене всех эпох развития философии указанные мною шесть моментов.

Мистицизм есть эпоха религии, философских построений, которые основывались на различной почве, как это было в Греции и на Востоке до момента возникновения собственно философских систем.

Древняя философия является периодом догматизма.

Средневековая философия часто примыкает к древней, как слабое её отражение, частью же вместе с новой философией первого времени представляет собою эпоху скептицизма, в высшей степени сильного, который заставлял вообще сомневаться в возможности познания мира и в правильности всех методов мышления, какие употреблялись в предшествующие времена. И скептицизм этот разрешился в том рационализме Декарта и метафизиков 17-го и 18-го вв., который характеризуется весьма определенными и отчетливыми признаками. Но если признать затем с Канта начало критической эпохи развития философии и в будущем представить себе возможно чисто эмпирическую философию, то может оказаться, что в развитии субъективного творчества человека в целом сменяются все моменты по одному лишь разу.

Но в каждом определенном периоде легко и гораздо даже легче открыть повторение тех самых моментов, какие только что упомянуты. Древнюю философию, если её основательно изучить, нельзя разложить иначе как на те же моменты и в той же последовательности, как это упомянуто.

Вообще замечу, что обобщение моё не есть какое-либо произвольное обобщение, которое предшествует изучению фактов. Мысль о существовании такой смены фазисов развития философской мысли явилась у меня лишь год тому назад и впервые я изложил её в прошлогоднем курсе

истории философии в Нежине. Раньше этого подобной мысли у меня не являлось, она была результатом подробного и точного изучения фактов истории философских систем, которое продолжалось в течении 8-9 лет. Таким образом обобщение это опытное. А затем, чтобы убедить вас в том, что оно действительно основано на изучении фактов, я постараюсь рассмотреть все явления в истории философии, не делая никаких натяжек, потому что я допускаю уже а priori возможность уклонений от предложенной мною схемы.

Прежде всего начну с древней философии и при том не сначала, а с середины. Что в древней философии есть системы рационалистические не подлежит сомнению. Рационализм был основан в древней философии и, хотя в далеко ещё не совершенной форме, тем не менее достиг довольно высокого развития, например, в системе Платона. Основателем рационалистических воззрений был Сократ, он является первым звеном в развитии древнего рационализма; Платон развил только учение Сократа. Таким образом рационализм в известной степени есть ещё создание древней философии и само понятие принадлежит этому времени, само понятие разума как особого исторического познания (*νόυς*).

Спрашивается, был ли это рационализм выходом из скептицизма? Несомненно, рационализм Сократа был выходом из скептицизма Софистов. Софисты были первые философы, которые возвели скептицизм в некоторого рода доктрину. Хотя эта доктрина была несовершенна, тем не менее, несомненно, что Софисты были скептиками и скептицизм они возвели в теорию. С точки зрения этого скептицизма они старались построить понятие о человеке не только как о познающем, но и как о действующем существе, рассматривая его как меру всех вещей в отношении теоретическом и практическом. С этой же скептической точки они относились и к миру. Они не отрицали, что каждый вправе построить известные мировоззрения, но они признавали полную субъективность таких построений, полагая, что в этих воззрениях ничего абсолютного, безусловно истинного не может быть. Таким образом, источником рационализма Сократа был скептицизм, проявившийся в воззрениях софистов. Что же было раньше? Ранее Софистов, предшествовавшие им греческие философы весьма мало задавались вопросом о познавательных средствах человека; были кое-какие намеки, но именно только намеки; ясного противоположения познающего субъекта познаваемому объекту не существовало даже в последних системах, предшествующих софистической эпохе. В системах материалистических, например, в системе Демокрита были некоторые намеки на теорию познавательных процессов, но настоящей полной теории познания не было; на контраст мира и человека впервые указали Софисты. Таким образом, вся предшествующая философия была чистейшим догматизмом. О средствах познания, о способах прийти к тем или другим результатам мало рассуждали. Стало быть есть не-

сомненная общая однородность во всех предшествующих системах: эти системы являются непосредственными, наивными мирозерцаниями, в которых не спрашивается ещё о методах познавать природу, в которых излагаются те разнообразные взгляды, которые каждому приходили в голову под влиянием его личных опытов, его личной умственной работы. Таким образом, первая эпоха древней философии была эпохой догматической. Но несомненно далее, что этот догматизм вышел из мистицизма, потому что не только построения первых ионийских философов, но и построения пифагорейцев являются органически связанными с теми космогониями и феогониями, которые являются плодом непосредственной народной фантазии. Поэтому некоторые и начинают историю древней философии с упоминания о тех феогониях и космогониях, которые представляли различную степень выработки и совершенства и служили основой мировоззрений первых греческих философов (напр., космогония Ферекида в 6-м веке).

Даже у древних греческих поэтов, напр., у Гезиода мы находим довольно выработанную систему мира, основанную на учении о высших существах, которые правят миром.

Таким образом, мистицизм является началом греческой философии. Мистическая народная философия и философия поэтов является зерном, из которого выросла вся вообще греческая философия.

И так, идучи назад, мы дошли до начала, мистицизма, который находит себе выражение в космогониях и феогониях, отражающихся и в философских построениях первых ионических философов, – до Анаксимена. Дальше все философские системы, начиная с учений младших ионийских философов и кончая системою атомистов, являются догматическими; они основаны на стремлении познавать мир на основании данных внешнего опыта. Затем следует скептицизм софистов и рационализм Сократа и Платона. Дальше следует Аристотель. Аристотель становится уже в некоторые враждебные отношения к разуму, как особому источнику познания, который имеет право и возможность дать какие-либо самостоятельные от опыта результаты. Правда, Аристотель является до известной степени учеником Платона, он метафизикует, строит такие общие воззрения о мире, под именем первой философии, которые заключают в себе все признаки метафизики, невольного рационализма; но он невольный рационалист по преданию, сознательно же он стремился определить пределы и средства человеческого познания. Поэтому он и отрицает учение Платона об идеях и вообще абсолютный контраст разума и опыта, чувственного и сверхчувственного мира вещей. Вся его система имеет характер монистический, во всех вещах он видит совместное осуществление, синтез материи и формы. Таким образом можно сказать, что Аристотель был первым критиком, у него мы находим первое выражение того критицизма, который в новой более совершенной форме проявился в системе

Локка, Юма и Канта. Действительно, если сравнивать этих философов, то у них много общего в воззрениях на познавательную деятельность человека. Аристотель признавал внешний опыт главным источником знания, он старался усовершенствовать его механизм, при помощи теории наблюдения природы он старался выстраивать те или другие выводы на почве фактов, он позволял себе выходить за пределы опыта только тогда, когда опытное знание данных вещей казалось ему вполне обоснованным.

В метафизике он старается лишь синтезировать те выводы, к которым привело его изучение природы при помощи опыта. Таким образом, Аристотель был критиком. Затем, после Аристотеля начинается эмпиризм.

Те обширные задачи, какие ставила себе философия прежде, задачи познать мир в его существе, уяснить себе его происхождение, конечные причины и из теории этих конечных причин вывести различные практические или житейские доктрины, – эти задачи оставляются, – философия суживает свои проблемы, она говорит, что единственная задача её – дать руководство к деятельности, – задача чисто эмпирическая – ближайшей целью её является выработать нравственные максимы, на основании тех знаний, которые даёт непосредственный опыт.

На этой точке зрения, которая ставила задачей философии удовлетворение практическим интересам, и таким образом сузила значение самого понятия философии, стоят Стоики, Эпикурейцы, Эклектики и все школы, которые следовали за Аристотелем вплоть до Филона Александрийского, Новопифагорейцев и Плотина.

Но с 1-го в. до Р. Х. начинает вновь обнаруживаться склонность к мистицизму. С этой эпохи начинается новое религиозное движение и в связи с ним зарождаются новые формы мистической философии, те построения, которые разрешились в конце концов средневековым догматизмом.

Стараясь уяснить общую схему развития философии, как цепи субъективных мировоззрений, я изложил гипотезу об органической связи отдельных моментов развития отвлеченной мысли человека, моментов, составляющих друг с другом в целом тесно связанную цепь явлений и снова возвращающихся после того, как эта цепь явлений исчерпана.

В прежнее время существовали другие способы определения схемы развития философских мировоззрений; эти способы были чисто механические, внешние; установленная при помощи их схема развития была просто хронологическая. История философии делилась на древнюю, среднюю и новую, иногда ещё и новейшую; затем различались отдельные моменты, смотря по развитию философии, в каком-либо специальном направлении, какой-либо стране по преимуществу и т. д. Затем указывалась чисто внешняя хронологическая смена отдельных систем.

Но такие способы определения последовательности явлений в развитии философии не могут считаться научными. Научными способами

могут быть признаны лишь такие, которые бы указывали на органическую связь отдельных моментов развития философской мысли, которые выяснили бы эти моменты в их необходимой психологической последовательности. Эту психологическую последовательность определяют известные законы, которые мы определим после, и с которыми мы познакомимся после. До сих пор я указывал лишь на самый факт этой естественной последовательности и прошел к тому результату, что первое философское мировоззрение в каждой группе обнаруживает признаки мистицизма, потому что человеческий ум на низшей ступени развития склонен к таинственному и увлекается фантазией, предположением скрытых сил; затем развивается догматизм, который приводит в свою очередь к скептицизму; затем скептицизм последовательно сменяют рационализм, критицизм и, наконец, эмпиризм. Но так как эти мировоззрения вызываются субъективными потребностями, то эмпиризмом дело не оканчивается. Это могло бы случиться лишь в том случае, если бы он мог быстро привести к вполне верному представлению о природе, но так как этого на деле нет, то эмпиризм снова в силу чисто субъективных потребностей сменяется мистицизмом. В связи с этой гипотезой я и разобрал явления истории греческой философии, чтобы подтвердить, что древняя философия следовала упомянутой схеме развития.

Греческая философия после Аристотеля перешла к обработке чисто эмпирических проблем; этой эпохе соответствует сомнение в возможности познать самую сущность вещей, потребность сосредоточиться на решении эмпирических проблем, на основании прямого изучения самих явлений. Но эмпиризм в системе Стоиков, Эпикурейцев, Эклектиков не мог дать окончательного удовлетворения, вследствие несовершенства научных методов и знаний, эмпиризм мог господствовать лишь в виде переходного явления, отчасти как результат усталости ума, некоторого временного его разочарования, в связи со всем данным строем жизни.

Но скоро явилась новая реакция против эмпиризма. Так как основы всех упомянутых философских эмпирических систем древности не могли удовлетворить людей более глубоко мыслящих, то явилось новое искание более твердых точек опор для познания принципов жизни, явилось снова предположение, что их нужно искать в авторитетах религии, в тех высших силах, которые управляют миром.

Движение это подготавливается и развивается в течении нескольких веков. Уже в конце древней эры, в 1-м веке до Р. Х. является разом целый ряд новых религиозных движений, главным образом с востока. Религиозные движения эти выражаются в целом ряде мистических систем, а также в основании новых религиозных сект в разных странах образованного мира и христианство является лишь самым крупным из явлений в этом новом развитии, в этом новом подъеме религиозного духа.

Рядом с христианством и даже прежде его возник целый ряд других учений и систем, которые имеют большое сходство с христианством в

основных положениях и по общему своему духу. Такова, например, философия иудейско-александрійская, главным представителем которой был Филон, живший в 1-м в. до Р. Х. Поэтому уже в то время встречаются попытки противопоставить Христу различных языческих философов, представителей других религиозных и философских мировоззрений, например, Апполония Тианского, как личность весьма высокую в нравственном отношении. Результатом этого религиозного и мистического движения было полное развитие мистической философии в системе Плотина и Ново-Платоников вообще. Плотин был философ языческий и по общим тенденциям его система находится в тесной связи с упомянутой иудейско-александрійской философией и философией Ново-Пифагорейской, которая возникла в 1-м в. по Р. Х. Плотин старался глубже обосновать мистическую философию на основах учения Платона об идеях, хотя он заимствовал свои воззрения не только у Платона, но и у Аристотеля и других философов. Разница Плотина от Платона заключалась в том, что общий дух Платоновской системы был рационалистический, Плотин же был вполне мистиком. Главное основание его учения, – теория экстаза, способности непосредственного созерцания божества. Экстазом он называл особое душевное состояние, которое через большие промежутки посещает людей угодных божеству. (Сам он шесть раз в жизни испытывал это состояние).

Таким образом, мистицизм был реакцией против эмпиризма; он послужил зерном, из которого развилась новая философия. Эта новая философия сильно окрашена религиозными чертами и особенно на первых порах находится в тесной связи с христианским религиозным мировоззрением, которое однако тесно переплетается с другими, возникшими в ту же эпоху. Поэтому между отцами церкви мы находим лиц, благоговящих, например, перед авторитетом ново-платоновской философии, и которые повторяют главные тезисы учений Плотина и его последователей. Сам ново-платонизм развивался даже и просуществовал в виде школы до начала 6-го в.

Затем можно рассматривать и дальнейшее философское движение вплоть до XI века, как ряд проявлений того же мистицизма, все более и более смягчающегося, уступающего место другим более положительным воззрениям (ср. философию основателя схоластики в собственном смысле, Иоанна Скота Эригены, ревностного н.-платоника).

С XI в., можно сказать, начинается то движение философское, которое может быть подведено под понятие догматизма. Это движение начинается с постановки вопроса о сущности вещей и о природе общих понятий, который вызвал борьбу номиналистической и реалистической школы. Первая утверждала, что общие понятия суть лишь имена *nomina*, – вторая, что они суть воспроизведения общих сущностей вещей, пребывающих в особом мире или в самих вещах.

В борьбе номинализма и реализма почва религиозно-мистическая все более и более оставляется: появляются доктрины, которые хотя находятся в бессознательной связи с построениями религиозными, но положительно стремятся эмансипироваться от религиозных доктрин, причем эта эмансипация достигает всё более и более широких размеров. Так было до XIII-XIV вв., когда появились системы Фомы Аквинского, Альберта Великого, Дунса Скота, Вильгельма Оккам.

Все эти системы совершенно тоже чисто догматического характера: никакого сомнения в возможности познания человеком мира, никакого стремления к проверке средств и методов, которыми обладает человек в процессе познания, в этих системах не обнаруживается. Существует, правда, спор о сущности общих понятий, но он носит чисто метафорическую окраску и сводится к вопросу дана ли во внешнем мире реальность только в лице индивидуумов, или и вне их. Настоящего анализа познавательных функций ума человека не существует. Между тем и мистические тенденции относительно слабо представлены в этих системах. Философия уже противопоставляется религии, считается независимой от неё. Дунс Скот прямо объявляет человеческий разум последним критерием истины, так что, если мы вправе верить, то только потому, что догматы веры оправдываются разумом.

Но этот догматизм представляется, впрочем, весьма наивным, является продуктом большой непосредственности мысли, зависящей от того, что в Европе еще мало были известны творения и выводы древних философов. Этот догматизм, поэтому должен был скоро вызвать реакцию.

С XV в. начинается сомнение в правильности тех средств познания и методов изучения мира, какие признавались законными в схоластической философии. Скептицизм не является, правда, в той безусловной форме, в какой он существовал в древности: он является всё более и более умеренным и узким. Древние философы, например, софисты, сомневались в возможности какого бы то ни было познания, также как и последующие скептики (Пиррон и его последователи). Но в новое время в такой абсолютной форме скептицизм уже не проявляется; он большею частью обращается лишь на те методы познания, которые в данную эпоху господствуют. В этой именно форме проявляется скептицизм в 15-м и 16-м вв., – он имеет объектом своим методы схоластической философии, те приёмы мышления и открытия истины, какие она употребляла.

Движение это назыв. возрождением наук, гуманизмом. Эти два термина определяют однако более положительную тенденцию данной эпохи, служившую источником последующего развития мысли. – Но отрицательная сторона упомянутого движения мало выражается этими терминами, между тем, как многие гуманисты и представители возрождения знаний являются именно скептиками по отношению к методам познания, господствовавшим в средние века. К числу этих гуманистов-скептиков

принадлежат в XV в. Лаврентий Валла, Рудольф Агрикола, Рейхлин и др. ; в 16-м в. Эразм, Людовик Вивес, Петр Рамус, из которых последний подвергает критике даже логическую систему Аристотеля. Затем в 16-м в. является несколько философов, которые пытаются оживить даже древний более широкий скептицизм; сюда относятся французские философы Монтан и Шаррон.

Но самым важным скептиком по отношению к методам предшествующей догматической философии был Франциск Бэкон, который пытался обосновать новую теорию познания и на основах своего условного скептицизма стремится установить новые точки опоры для разработки философии и науки. Поэтому Бэкон является последним предшественником рационализма. У Бэкона самого даже есть уже склонность к некоторому рационализму, так как он стремится восстановить на новых началах доверие человека к его уму, к данным ему организацией средствами изучения природы и подчинения её своей воле. Но в силу особенного практического склада английского ума, он не проводит эту тенденцию до конца.

Зато вслед за Бэконом является мыслитель, который завладевает всем умственным движением своего времени, именно вследствие того, что он, выходя из той же скептической точки зрения, осуществляет задачу восстановления веры человека к силам его ума вполне последовательно и гениально, на основах той психологической теории, какая в его эпоху являлась единственно возможной. Это был Декарт, чистый представитель рационализма в новой философии (отношение Декарта к Бэкону сходно с отношением Платона к Сократу, хотя Декарт непосредственно и не был учеником и последователем Бэкона). Декарт жил в XVII в. († в 1650 г.)

Весь XVII век представляет собою дальнейшее развитие этого рационализма, между тем как Бэконовская система, заключающая в себе и некоторые зародыши и позднейшего критицизма, остаётся в XVII в. на заднем плане. Правда, два зерна связывают философию Бэкона с последующим критическим движением XVIII в. – это Гоббс и Локк. Но сочинения Локка по своему влиянию принадлежат уже более XVIII в. (его опыт о разумении вышел в 1688 г.). В XVII же веке во всех странах преобладает рационализм, который после Декарта нашел себе новое выражение в системах Гейлинкса, Малербранта, Спинозы и, наконец, Лейбница. Правда, и в XVIII в. рационализм не окончательно исчезает; в первой половине XVIII в. движение это по закону инерции человеческой мысли продолжается и мы видим представителей рационализма в лице Вольфа и его учеников. Но самостоятельное творческое развитие рационализма останавливается. Вольф подводит только итоги и облакает в стройную систему то, что создано его предшественниками.

В XVIII веке развивается новое умственное движение, которого зародыш находился, как сказано, в системе Бэкона и которое было глубже обосновано Локком, направление критическое.

Локк пытался перенести вопрос об анализе познавательных управлений человека на почву психологии. Локк осуществил первый опыт психологической доктрины познания, дал основания для психологии, как науки. Психологические доктрины Локка, развитые дальше такими последователями как Гертли, Юм и их преемники (шотландские психологи), привели к тому развитию критицизма, какой мы находим в системе Канта.

Наконец, доказывать подробно, что настоящий век есть век господства эмпиризма, едва ли есть надобность.

Были, конечно, в нынешнем веке некоторые частные философские движения, которые как бы опровергают такое положение, но они являются неизбежными специальными моментами в смене отдельных философских систем по той общей схеме, какую я указал. Так в Германии из системы Канта развивается целый ряд новых критических систем, к которым могут быть приложены на основании некоторых частных эпитеты мистических, догматических, рационалистических и т. д. Но в целом и в Германии преобладающим является движение в пользу эмпиризма, которое в лице Гербардта, Бенеке, психофизиков и психофизиологов в конце концов торжествует и дает то состояние психологии, какое мы встречаем в настоящее время. В Англии же, где критицизм, благодаря Локку и Юму, развивался ранее, эмпиризм берет перевес над остальными направлениями уже в конце прошлого века (Броун, Дюгальт, Стюарт), в нынешнем же веке он развивается систематически в сочинениях Джемса Милля, Гершеля и Иовеля, Дж. Ст. Милля, Бэна, Спенсера, Льюиса, Маудсли, Сюлли и других философов-психологов.

Во Франции, где рационализм под влиянием Декарта находил себе наибольшее сочувствие и где он господствовал всего дольше, критицизм находит себе оригинальное выражение позднее, чем где-либо, в философской системе Огюста Конта, а вслед за тем в последние десятилетия и во Франции развивается эмпиризм под влиянием таких писателей, как Тэн, Рибо, Фукье и вся вообще школа современных французских психологов (их органом является *Revue philosophique*).

Таким образом, новая философия представляет собою ту же смену главных моментов человеческой мысли как и древняя. Но чтобы вас не смущали те кажущиеся частные противоречия, которые встречаются между общим характером философии в том или другом веке и частным характером отдельных философских систем, чтобы вам не казалось тяжелой отыскивание общего характера известной эпохи при существовании разнородных частных воззрений я должен глубже вникнуть в психологическую природу тех явлений в смене философских мирозерцаний, которые я указал.

Несомненно, что коллективная человеческая мысль слагается на основах развития мысли индивидуальной; мысль народа есть мысль большинства личностей, составляющих народ. Коллективного мышле-

ния вне индивидуального не существует. Поэтому и психологии народов, которая не была бы специальным приложением психологии личностей, не может быть. Особых объектов для этой специальной науки не существует. Эти объекты чисто идеальны в том смысле, что можно рассматривать душевную жизнь индивидуумов отдельно и можно рассматривать её проявления в массе, в той связи, какую она образует, если брать в расчет взаимные влияния индивидуумов. Если принять таким образом, что коллективная мысль есть лишь сумма мыслей индивидуальных, то вопрос о смене известных фазисов в развитии мысли коллективной, в конце концов, окажется вопросом о смене известных фазисов в развитии мысли большей или меньшей суммы индивидуумов, взятых вместе.

А если так, то прежде всего надо спросить себя, какие же законы обуславливают смену фазисов в развитии мысли индивидуумов, какие законы обуславливают то или другое направление умственного творчества отдельного человека?

Мне кажется есть два таких основных закона: закон подражательности или ассимиляции и закон реакции или сопротивления.

Каждый человек, знакомясь с известными идеями, может прийти к двоякому положению, а именно: проверяя умственно отношение этих идей к действительности, он может или найти сходство их с действительностью, или, напротив, подметить их различие, не соответствие. Но так как сходство и различие всегда есть между идеями и действительностью, то вопрос о том, заметит ли он скорее сходство или различие, есть вопрос чисто индивидуального психического строя. Одни люди по самой организации своего ума более склонны подмечать сходство, другие – различие. Человек, который подмечает скорее сходство или соответствие данных идей с действительностью, будет склонен к ассимиляции этих идей, будет склонен принять их и попытаться дать им лишь новое выражение. В этом и состоит закон ассимиляции или подражательности. Понятие подражания есть понятие, выражающее чисто внешний факт; в основе этого внешнего факта подражания лежит сочувствие тому, что воспроизводится или повторяется; сочувствие объясняется доверием, а доверие основывается на усмотрении сходства, соответствия данных идей или воззрений с действительными явлениями.

Но есть и другие умы, которые более склонны подмечать различия, несоответствия, которые в силу этого обстоятельства склонны к сопротивлению, реакции. На них идеи действуют обратно, возбуждают в них собственную самодеятельность, вызывают в них идеи обратного порядка.

Этими двумя законами и объясняется та смена моментов индивидуальной, а затем и общей философской мысли, которую я отметил.

Эти два закона определяют характер и направление идей определенных личностей и поэтому объясняют, каким образом, напр., в двух личностях одной и той же эпохи, из которых одна является предшеству-

ющей по умственному развитию, другая последующей, испытывающей влияние первой, – каким образом в этих двух личностях может совершиться поворот от одних идей к другим? Одна личность является, напр., представительницей мистического направления, другая личность усваивает эти воззрения и, развивая их дальше, доходит до известной точки поворота, далее которой это мировоззрение не может уже развиваться, и тогда в этой самой личности совершается реакция, вызывается сопротивление усвоенным идеям и развитие новых. Но может, однако, случиться и так, что данная личность, отличаясь более пассивной способностью к усвоению, к ассимилированию чужих идей, сама не совершает реакции, а только сообщает своё мировоззрение другой личности, и уже в этой другой личности вызывается упомянутая реакция.

Но если упомянутыми законами объясняется смена и вообще соотношение идей отдельных личностей, то ими ещё не объясняется вполне смена идей в известную эпоху, – тот факт, что не только в отдельных личностях, но и в народах и во всем человечестве одно мировоззрение преобладает, другие ступшевываются. Дело в том, что сообразно упомянутым законам в каждую отдельную эпоху должны быть мыслители, представляющиеся носителями всевозможных мировоззрений, ибо всё зависит от того, каких прежних мыслителей они изучали и сделали исходною точкою своего собственного умственного развития. А если так, то откуда же может взяться явное преобладание в данную эпоху одного какого-либо мирозерцания? Для объяснения этого факта требуется ещё найти дополнительные законы развития идей в социальном целом. Возможность существования различных философских точек зрения в данную эпоху, исчерпывающих все упомянутые выше понятия о мировоззрениях, не подлежит сомнению. Каким же образом, на почве этой возможности, вырастает фактическое преобладание того или другого частного мировоззрения?

Новейшая теория развития даст указания на те законы, которые объясняют подобное преобладание. Теория развития указывает, что характер тех или других социальных явлений определяется двумя принципами: борьбой за существование и естественным подбором. Имеют ли применение эти законы в области идей, в сфере мысли? Да, в этом нет никакого сомнения. В области идей совершается тоже борьба за существование и естественный подбор.

Есть в каждый момент известная философская точка зрения, которая, в силу условий существования и вследствие известного состояния знаний человека или народа, имеет более шансов на развитие, чем другие точки зрения. Несомненно, напр., что в древнейшую эпоху греческой философии имела более шансов на широкое развитие точка зрения мистическая, потому что других точек зрения не существовало благоприятных условий в данном состоянии знаний человеческих. В силу этого и про-

истекает тот факт, что одни точки зрения в известный момент, возникая в отдельных умах, погибают в самом своем зачатке, не идут дальше отдельных личностей или групп людей и здесь уже находят свою смерть. Напротив того, другие точки зрения, в силу большого соответствия условиям той умственной среды, в которую попадают, развиваются дальше и дальше, распространяются все на больший и больший круг личностей и берут, наконец, перевес над всеми остальными точками зрения. Они побеждают в борьбе за существование другие воззрения, ибо более приспособлены к интеллектуальной среде, на почве которой развиваются.

Далее, здесь же имеет место и закон естественного подбора: есть умы, более сходные по своей организации друг с другом, и умы, менее сходные. Это сходство и несходство умов является фактором в борьбе за существование между идеями. Если бы такого сходства и несходства не было, то упомянутая борьба за существование совершалась бы с большим однообразием и не достигала бы тех колоссальных результатов, каких она достигает благодаря этому принципу.

Раз данная философская точка зрения более соответствует данной умственной среде, чем другая, она могла бы развиваться лишь весьма медленно, если бы не было средства умов.

Как только является известное мировоззрение в известную эпоху, как только это мировоззрение делается известным, так сейчас же возникают два воззрения: дружественное и враждебное. Движения эти являются необходимым последствием указанных выше законов ассимиляции и реакции. Каковы же последствия этих движений?

Смотря по тому, что более соответствует условиям времени, данное ли новое умственное движение, или то, которое протестует, смотря по тому является ли то или же другое более приспособленным к данному уровню знаний человечества, является более шансов на успех для той или другой точки зрения. Другими словами, если известное мирозерцание соответствует условиям времени, если является возможность быстрого приспособления его к этим условиям, то оно распространяется с большою скоростью, раз будет существовать естественный подбор умов, основанный на их сродстве, чем если бы такого подбора не существовало. И между идеями существует такой же естественный подбор. Идеи родственные в разных умах, путем умственного обмена, стремятся соединиться в одно целое. Известные мировоззрения, в первые минуты элементарные и не выработанные, скоро достигают поэтому такого развития и живучести, благодаря естественному средству идей, обнаруживающемуся в процессе их обмена между отдельными личностями, что на известное время оно становится руководящим. Этими соображениями и можно объяснить себе, почему не только в отдельных личностях отдельные мировоззрения сменяют друг друга в упомянутой в своё время последовательности и с указанною правильностью, но почему та же смена обнаруживается и в от-

дельных странах, у различных народов и для всего человечества. Чтобы подтвердить эту мысль конкретно, я приведу исторический пример. Возьмем хотя бы систему Локка: из биографии Локка мы узнаем, что мысли, которые возникли в его уме, он носил долго, не решаясь сделать их общим достоянием, в форме печатного произведения. Развитие его собственного мировоззрения объясняется законом ассимиляции и законом сопротивления. В эту эпоху состояние философской мысли общества было уже значительно дифференцировано. Система Локка непосредственно примыкает к учениям Бекона и Гоббса, психологические доктрины которого в особенности могли оказать большое влияние на Локка; таким образом некоторые идеи были выработаны им по закону ассимиляции. Но с другой стороны и закон реакции имеет здесь еще большее применение. В 17-м веке господствующим было воззрение Декарта, которое в системе Спинозы, современника Локка (оба родились в 1632 г.), нашло себе новое более широкое развитие. Неизбежна была реакция против этих мировоззрений, не соответствовавших по своему духу традициям английской школы мыслителей, в таком самостоятельном уме, каким обладал Локк. Из этих двух факторов возникло известное миросозерцание в уме Локка. Это миросозерцание Локк сначала не решался сообщать даже своим знакомым. Но живя во Франции и Голландии, на чужбине, он невольно сблизился с некоторыми людьми, передовыми умами своего времени, и, вступив с ними в обмен мыслей, нашел скоро много поклонников своих идей. По законам ассимиляции и реакции совершился естественный подбор целого ряда умов, сочувствующих идеям Локка; учение его достигло в этом обмене мыслей большей степени совершенства; явилась наконец потребность обнародовать его в форме научного трактата, что Локк и исполнил в 1688 г. А между тем первая литературная обработка его идей относится к 1670 году, а во время четырёхлетнего пребывания на юге Франции, вследствие требований здоровья (1675-1679), он обработал своё учение ещё несколько раз. Каждый новый фазис развития взглядов Локка, конечно, вызывался обменом идей с друзьями, но затем опять следовал новый обмен взглядов с единомышленниками и дальнейшая выработка той же доктрины, которая таким образом значительно созрела и выработалась на почве сочувствия других личностей, основанного на сродстве и естественном подборе умов и идей. Наконец, это же сочувствие заставило Локка решиться напечатать свой труд, сначала в извлечении и даже безымянно. Затем уже, когда его сочинение встретило сочувствие и среди посторонних, он решился издать его вторично вполне и под своим именем. Дальнейшее развитие системы воззрений Локка объясняется, опять-таки, теми же законами. Это мировоззрение в ту эпоху явилось наиболее приспособленным к наличным потребностям и знаниям человечества и потому оно нашло себе широкое распространение, сначала в отечестве упомянутого писателя, а затем и на материке, где оно вступило в борьбу с

другими доктринами (напр., Лейбница, закончившюся торжеством критицизма Локка над устаревшим и отжившим рационализмом).

В нашу эпоху конечно тот же процесс развития философских учений совершается иначе: в наше время развитие систем совершается при помощи печатного слова, поэтому многие системы облекаются в форму печатного слова ранее, чем они окончательно созрели и окончательно созревают в силу того широкого обмена идей, который совершается именно благодаря обнародованию их при помощи печати. И такое развитие философских учений совершалось бы конечно ещё успешнее и быстрее, если бы отношение к ним критики было серьёзнее и глубже, если бы поверхностное глумление бесшабашных ремесленников в области печатной промышленности не отбивало у мыслителей охоту сообщать свои идеи публике, а у публики охоту изучать серьёзные труды мыслителей. В нашей полуобразованной стране путь мыслителя особенно тяжел, ибо настоящей ученой и философской критики не существует, а влияние невежественных газетных крикунов на полуразвитое общество весьма значительно.

Таким образом, преобладание тех или иных мировоззрений в данную эпоху, в том или ином народе и во всем человечестве, объясняется принципами борьбы за существование и естественного подбора идей, между тем как направление индивидуального умственного развития объясняется законами ассимиляции и реакции. Изложив, как я его понимаю, ход процессов, объясняющих смену философских мировоззрений, а также факт некоторого их сосуществования, рядом с фактом известной их последовательности, я приступлю теперь к более подробному рассмотрению смены философских мировоззрений в их развитии, начиная с древнего времени. Противоречия в факте сосуществования известного господствующего в данную эпоху мировоззрения с целым рядом частных умственных движений в других направлениях и с изложенной точки зрения для нас теперь уже не существует. Для нас понятно теперь, почему каждый специальный момент в развитии философской мысли характеризуется не только каким-либо общим направлением идей, но и сменяющимися друг друга частными направлениями взглядов.

Так мы признали выше возможным одно из древнейших движений философской мысли, начиная с ионических философов и кончая атомистами (Демокрит), подвести под понятие догматизма. Мы указали причины, почему считаем эту философскую эпоху догматической. Главный мотив тот, что в эту эпоху не было ещё ясного противопоставления субъекта объекту, точного и всестороннего исследования познавательных отправлений человека в противоположность тем процессам, которые совершаются в природе. Догматизм является в указанный период в самой примитивной и чистой своей форме; тем не менее этот догматизм, являясь общим направлением, характеризующим мировоззрения целого ряда фи-

лософских школ, которые различаются друг от друга только в постановке разнообразных специальных тезисов, нисколько не исключает возможности смены в ту же эпоху различных философских отдельных частных настроений, которые могут быть подведены опять под понятие мистического, догматического по преимуществу, скептического, рационалистического и т. д., при сравнении друг с другом. Напротив, мы легко убедимся именно в том, что отдельные системы указанного периода опять таки воспроизводят все ту же смену моментов, какая в большем виде проявляется в течении развития всей философской мысли древнего мира. Так, ионийцы, хотя являются несомненно догматиками, сравнительно с теологами и богословами, поэтами и вообще фантазерами предшествующей эпохи, хотя они не могут быть названы мистиками, по сравнению именно с этими мыслителями, своими предшественниками, тем не менее при сравнении друг с другом и с последующими мыслителями могут быть названы: одни скорее догматиками-мистиками, другие догматиками по преимуществу. Напр., легко заметить некоторое отражение мистицизма прежней эпохи в учениях первых ионических философов, Фалеса и Анаксимандра.

У Пифагора мы встречаем ещё тоже явные черты мистицизма, если сравнить его учение с учениями позднейших ионийцев Анаксимена, Гераклита. Фалес был основателем физической школы мыслителей. Он рассматривал материю, как оживотворенное начало, он не отделял ещё понятие жизни от понятия материи (гилозоизм) и вследствие этого, старался объяснить происхождение мира из учения об одном первоначальном элементе, из которого мир произошел, потому что в идее этого элемента заключалась и идея силы, давшей ему развитие. Фалес полагал возможным объяснить происхождение мира из воды, жидкого начала.

Каким образом он пришёл к этой мысли? Этому способствовали самые поверхностные наблюдения. Животные и растения сильно нуждаются в воде для своей жизни. Вода есть необходимый элемент их состава, их питания. Семя животных имеет большею частью жидкую форму, семя растений только тогда даёт ростки, когда его оживотворяет влага: облака, которые дают дождь, являются источником хлебородности земли, а, следовательно, и условием жизни на ней. Из всех этих наблюдений и аналогий развивается гипотеза о происхождении мира из воды. Но вся эта гипотеза сильно ещё носит на себе черты мистицизма прежних космогоний; она находится в тесной связи с греческим мифологическим учением о водяном божестве, даже, пожалуй, с учением о Солнце, как думают некоторые мифологи. Ещё более этот мистический отпечаток, этот феогонический элемент выражается в учении Анаксимандра. Он полагал, что мир имеет основой хаос. В этом элементе, который представляет собою смесь всех начал, всего существующего, находится и творческая сила, его преобразовавшая. Этому началу он дает поэтому философское определение в понятиях *ἀτερον* (беспредельное) и *ἀρχή* (первоначало) и, хотя этот

хаос нельзя отождествлять совершенно с хаосом предшествующих богословов, тем не менее, понятие Анаксимандра о первоначальной причине мира носило ещё вполне отпечаток прежних феогоний и космогоний, потому что оно было только высшим отвлечением тех самых признаков, которые даны были уже в религиозном представлении греков о хаосе. Тот же характер сказывается в представлениях Анаксимандра (о хаосе) об условиях происхождения мира из этого хаоса, которые были впрочем довольно смутны, как и у Фалеса. В понятии *ἀρχή* мыслилась древними и та божественная сила творческая, которая создала мир; Анаксимандр очевидно тоже разумел в понятии *ἀρχή* божественную силу, создавшую мир, не отдавая себе ясного отчета, путём каких процессов произошло развитие всего существующего. Сначала, по его мнению, теплое отделяется от холодного, являются огонь и земля, дальше возникает посредствующая стихия – воздух, из огня и воздуха образуются звёзды и небесные боги (опять доказательство, что это не только философская, но и феогоническая система); земля располагается в середине этой сферы и он представляет себе ее в форме цилиндра, причем она из жидкого состояния постоянно переходит в твердое и тогда является на ней жизнь. В системе Пифагора ещё более замечаются мистические тенденции. Пифагор считал основой, сущностью всего мира число. Пифагор, усердно занимаясь математикой, первый заметил, что все предметы имеют количественные отношения друг к другу и что этими количественными отношениями определяется их качественный характер, который мы оцениваем. Между прочим, Пифагор, любитель музыки, первый заметил, что есть числовые отношения между звуковыми колебаниями струн и вот это-то открытие, что гармония звуков зависит от числовых отношений, послужило главным мотивом, почему он распространил теорию чисел на весь мир, объясняя мировую гармонию теми же числовыми отношениями, которые дают гармонию музыкальную. Но в своей доктрине о числах он обнаруживает склонность придавать числам мистическое значение, поклоняться им как божествам. У него есть и священные числа, тетрактиды и декады (4 и 10), он приписывает числам творческую и мистическую силу; весь мир, по его мнению, произошел из единицы и двойки, которые у него овеществляются и даже олицетворяются (монада есть Божество), словом, – мистические тенденции сказываются в каждом тезисе Пифагора. Даже душевные качества и нравственные свойства (добродетели) сопоставляются с известными числами. Процесс же происхождения мира из числа (путем *μίμνησις* подражания) является уже совершенным таинством. Напротив, в последующих построениях младших ионических философов мистические тенденции значительно стусшевываются.

У следующих философов мы находим некоторую реакцию против произвольных мистических построений. Они стараются объяснить происхождение вещей более естественными способами. Так, третий из

ионических философов, Анаксимен (530 г.) не только дал учение о первоначальном веществе, элементе, из которого произошел мир, каковым он признавал воздух, но он старался объяснить и самый процесс происхождения мира. Он думал, что воздух преобразуется во все другие элементы путем процессов сгущения и разжижения. Эта идея чисто механического происхождения мира из первоначального вещества представляет доказательство реакции против мистицизма.

Первые философы вовсе не спрашивали о процессе происхождения мира и если символизировали его в каких-нибудь понятиях, то эти понятия были совершенно фантастические (μίρηση Пифагора). Анаксимен полагает напротив, что мир произошел путем механических процессов, вполне понятных для человеческого ума. Это был несомненный шаг вперед.

В то же время являются новые стремления, на почве которой развивалась элейская философия. В более зрелую эпоху своего развития эта философия представляется уже началом рационализма, заключает в себе первые семена того учения, которое противопоставляет ум чувству, как два различных источника познания. Но основатель этой школы Ксенофан (569) был ещё чистым догматиком. Его философия стоит на одной линии с философией Анаксимена; разница только в содержании.

Ксенофан стремится объяснить мир другим способом, чем Анаксимен и вообще так называемые физики, а именно он думает, что понятие мира нельзя иначе мыслить, – как понятие тождественное с понятием божества. Единое божество и единый мир у него синонимы. В этом начале он видит все основные признаки, которые потом развиваются в природе. В этом начале, которое он мыслит, как материальное, потому что даже придает ему шарообразную форму, заключается способность движения, изменения, способность и чувства мышления. Из этого начала, которое представляет собою соединение однородных признаков (единства, вечности, неизменности), действительный мир, с которым имеет дело человек, не развивается, ибо оно неизменно. Следовательно, этот мир есть плод воображения, есть фикция. Это учение представляется вполне произвольным: в нем много остатков прежних космогонических воззрений, но настоящего мистицизма в нем отметить нельзя. Ксенофан старается объяснить себе свойства своего вечного начала разумно, вывести их логически. Он столь мало мистик, что глумится над греческим антропоморфизмом и многобожием, говоря, что если бы быки и лошади могли поклоняться богам, то они представляли бы себе их в виде лошадей и быков. Точно такое же отсутствие мифических тенденций мы находим в философских построениях Гераклита. Но он представляет собою переход к новому фазису развития идей; в его психологических изречениях мы видим первые признаки скептицизма. Гераклит производил весь мир из огня; но он мыслил это начало конкретно, как стихию и полагал, что эта

стихия, постепенно сгущаясь, превращается во все те элементы, которые мы находим в мире. Процесс этого превращения огня в материю есть процесс охлаждения и нисхождения вниз.

Этим он объясняет происхождение земли и превращением её в твердое тело. Земля в настоящем виде представляет собою последний фазис этого превращения и вместе с тем тут уже заключается и начало смерти, ибо на земле все снова превращается постепенно в огонь, одухотворяется и кончится этот процесс тем, что весь мир сгорит, т. е. возвратится в прежнее состояние. Этот второй процесс есть процесс обратный первому, процесс восхождения, одухотворения. Потом начинается вновь процесс охлаждения огня и развития жизни и т. д. бесконечно.

Начало огня он одухотворяет, предполагая, что в нем и заключается главный источник жизни, душевной деятельности, мысли и т. д. Самое развитие совершается при помощи борьбы отдельных элементов, которые расчлняются в этом общем начале. Происхождение мира есть разделение, распределение Божества на части, или как мы бы сказали теперь дифференциация общего начала, которая сменяется новой интеграцией. Таким образом, закон развития мира есть борьба двух стремлений (πόλεμος πατῆς πάντων).

Что касается познавательной деятельности человека, то Гераклит полагает, что, строго говоря, только высшее начало (Бог) является вполне разумным и знающим; что касается людей, то они не имеют возможности достигнуть полного разумения и знания, т. е. понять вполне природу высшего начала мира. Таким образом, познавательные способности человека ограничены. Это недоверие Гераклита к силам ума человека называется в целом ряде изречений, какие ему приписываются. Он говорил, что многоучение не научает ума; ему принадлежит также мысль, что глаза, уши, вообще чувственные орудия познания являются плохими какой μάσρως, того, что действительно совершается в мире. В таких утверждениях выражается скептическая точка зрения Гераклита. Но сюда же присоединяется и другой взгляд, который глубже объясняет основы его скептической точки зрения. Представляя себе мир, как продукт процесса развития жизни из начала огня, такого развития, которое приводит снова к смерти и уничтожению, с тем, чтобы после снова повториться в том направлении, как прежде, Гераклит яснее других философов сознавал относительность всего существующего. Он говорил: «все в мире течет, изменяется» – πάντα ρεῖ. Это основная посылка всей его доктрины. Но если всё изменяется, если всё относительно, если нет ничего не измененного, то и познание вещей представляется, конечно, относительным. Мы можем познавать только те перемены, которые совершаются, но познать истинную сущность вещей мы не можем. Хотя эту мысль он не развил вполне, но она послужила исходной точкой для обоснования рационализма в учениях последующих элейцев.

Главным представителем элейской философии является Парменид, который родился около 515 г.; он был учеником Ксенофана. В его учении мы находим многие черты, сходные с учением Ксенофана. Так, он отождествляет истинно сущий мир с божеством, определяет своё начало признаками единого, вечного, неизменного, наконец, усматривает в этом начале не только физические свойства, но и психические атрибуты, способность мышления. Но рядом с этими общими чертами есть и особенности, которые уже являются признаками большей глубины мысли.

Так, своё учение о мире Парменид мотивирует контрастом между изменениями, происходящими в мире явлений и «множественностью» этих явлений и с другой стороны тем постоянством и единством, которое присуще истинной основе всего сущего. Тот же контраст он видит между внешними чувствами, познающими изменения множество «явлений», и умом, который познаёт упомянутое «единое», истинную сущность всех вещей. Этот контраст есть исходная посылка рационализма, которая потом варьировалась на всевозможные лады, которую мы встречали в основе учений Сократа, Платона, потом Декарта и рационалистов 17 и 18 вв. Признавая единое начало мира тем действительно сущим, которое лежит в основе вещей, Парменид отождествляет единое с мыслью, сущее с мышлением и в этом с ним впоследствии сходится Гегель. Таким образом, Парменид обосновывает новую точку зрения. Последователи Парменида ничего нового не дали; они стараются, как можно глубже обосновать тезис Парменида, что изменение, движение, множество – суть фикции, мнимые явления, т. е. не могут составлять сущность истинной реальности. С целью оправдания этого тезиса Зенон изобретает целый ряд рассуждений, которые были названы софизмами и которые должны были убедить человека в том, что движение, изменение, ощущение суть фикции.

Тезис, что движение есть вещь мнимая, он иллюстрирует софизмами: Ахиллес и черепаха, стрела. Если стрела летит, то в каждый момент времени она должна находиться в известной точке пространства, значит она в каждый момент времени покоится в известном месте, но из суммы целого ряда покоев не может получиться движение; значит движение есть мнимое кажущееся явление.

Иллюзорность чувств он иллюстрирует следующим примером: падением зерен. Если бросить кучу зерен, мы слышим шум, но это воображаемое ощущение. Действительно, если мы бросим одно зерно, то ведь не услышим шума, если бросим другое точно так же и т. д. Следовательно, бросая и целую кучу зерен, мы не можем услышать никакого шума и, если мы думаем, что слышим, то это наше воображение, это нам кажется!

Мелисс, другой последователь Парменида, только развил и дополнил систему его положений. Он старается объединить их в одно целое; между прочим, он останавливается на вопросе о происхождении мира и

доказывает путем целого ряда софизмов, что единое и реальное сущее не могло произойти и не может уничтожиться; оно должно быть вечно (он полагал, что это единое могло бы произойти или из сущего, или из не сущего; но из не сущего оно произойти не может, ибо не сущее ничто, – значит оно произошло из сущего, но тогда сущее уже существовало и раньше). Целым рядом логических построений он старается оправдать главные признаки вечности и неизменности, которые лежат в понятии единого сущего.

Рационализм элейцев заключается, следовательно, в противоположении разума чувству и истинно-сущего мнимо сущему, единого множеству и т. д. Затем после элейской философии и одновременно с её развитием является целый ряд мыслителей, которые представляют реакцию против одностороннего рационализма элейцев. Эта реакция похожа на те реакции, какие впоследствии вызывал рационализм. Так, после Платона мы встречаем такого глубокого научного деятеля основывающегося на наблюдении природы, изучении действительности, как Аристотель; так после Декарта, Спинозы, Лейбница встречаются такие мыслители, которые стараются обосновать философию на более внимательном изучении «явлений» природы и психических отправления человека, как Локк, Юм, Кант и т. д. Точно так же после Парменида мы встречаемся с таким философом, как Эмпедокл, который старается обосновать всю философию на реальном изучении природы и человека, вообще всей конкретно данной действительности. Эмпедокл в физическом учении о мире различается от прежних философов тем, что признает невозможным производить мир из одного начала. Эмпедокл полагает, что можно предположить несколько начал и такими являются 4 главные элемента стихии: огонь, воздух, земля и вода.

Далее такого поверхностного обобщения физика древних в эту пору ещё не могла пойти. Что касается до идей Эмпедокла о процессе происхождения мира из этих начал, то этот процесс Эмпедокл мыслит двойным, но опять чисто механическим. Понятие сложения и разложения он дополняет понятиями нравственными, психологическими: любовь и ненависть – вот основные принципы развития всего существующего. Если совершается сложение или разложение основных элементов вещей, то это объясняется, по мнению Эмпедокла, стремлением их друг к другу (принцип любви), или отталкиванием друг от друга (принцип ненависти). Но впрочем не это общее физическое учение Эмпедокла нам важно; важнее то, что Эмпедокл первый старался уяснить себе точнее сущность психических познавательных процессов; и, с другой стороны, на основании изучения конкретной действительности, он старается дать более полное объяснение различным частным явлениям в развитии природы, напр., ставит вопрос о процессе происхождения организмов. Что касается до первой стороны его ученья, то она выражается в следующих поло-

жениях. Он полагает, что основным процессом познания мира является ощущение, но в чем состоит процесс ощущения? Как совершается в этом процессе взаимодействие между предметом и существом познающим? Это взаимодействие он мыслит таким образом, что от предметов отделяются частицы, истечения, которые через посредствующую среду доходят до организма; затем – второй момент физиологический – эти истечения проникают в организм через поры, которые находятся в органах чувств. Но как же затем совершается психический акт познания? Как и почему мы можем на основании проникновения этих частичек предметов в наш организм составить себе идею о вещах? Никакого ясного понятия о центральных органах познавательной и психической деятельности у древних не существовало. Поэтому Эмпедокл ставит следующую гипотезу: мы состоим из тех же элементов, как и остальная природа (из 4 элементов) и, благодаря этому, когда извне в организм входят в виде истечений элементы вещей, то эти элементы соединяются с родственными им элементами в нас (земля с землею, вода с водою и т. д.). В этом акте соединения и заключается основа процесса познания и основная причина ощущения. Далее он развивает эту гипотезу следующим образом: разным чувствам он приписывает разную природу и способность познавать разные элементы вещей. Глаз устроен для познания огненного начала (ощущения света) и в самой природе глаза он видит воспроизведение того же начала, опираясь при этом на наблюдение, что глаза некоторых животных светятся и т. д.

Точно также слух познает начало воздушное; звук он мыслит в виде движения воздуха; также самый орган представляется ему обладающим тою же природой и т. д. Осязание есть орган, познающий твердые тела, вкус – жидкие элементы и т. д.

Вся эта теория в высшей степени наивна, представляет собой массу фантастического, но, тем не менее, не должно относиться к ней с чисто внешней оценкой; нужно принять во внимание те знания, какие существовали в то время. С этой точки зрения изложенная теория представляется интересным явлением, она представляется большим шагом вперед; никто раньше Эмпедокла не задавался вопросом, как совершается процесс ощущения, из каких моментов этот процесс состоит. В стремлении Эмпедокла объяснить познание чисто механическим процессом, в его теории, утверждающей, что человек познает подобное подобным, заключается задаток для всего последующего развития психологии познания; мы увидим, как постепенно учение Эмпедокла трансформировалось и совершенствовалось, какие важные добавки сделал к нему, напр., Аристотель. В учении о природе Эмпедокл не ограничивается общей гипотезой об основных элементах, из которых произошел мир и о механических процессах, путем которых материя развивается. Он касается и вопросов о происхождении всего живого, о последовательности и способе развития организмов. Он думает, напр., что растительный мир

возник ранее животного, что сначала образовались из элементов органы животных в отдельности и потом эти органы соединялись в различные комбинации. Наиболее удачные из них переживали, менее удачные погибали (неудачными сочетаниями органов объясняются уродства в мире органическом). Способность воспроизведения развивалась в животных лишь впоследствии.

Учение современника Эмпедокла Анаксагора (родился около 500 г. до Р. Х.) имеет сходство с учением Эмпедокла. В физических воззрениях своих Анаксагор, впрочем, идет гораздо дальше. Ему приписывается учение о вечности материи, ему же принадлежит честь основания атомистической теории.

Что касается до учения о материи, то он думает, что все изменения в материи сводятся к смешению и отделению друг от друга ее частиц. Ни одна часть вещества не может ни пропадать, ни возникать вновь. Это положение естествознания, которое рассматривается часто, как новейшее открытие химии, принадлежит, таким образом, уже одному из древнейших философов. Разумеется, эта мысль выражена у Анаксагора еще не так ясно, обоснована чисто логическими аргументами, а не физическим или химическим анализом, но и самая постановка ее в основу учения о материи является весьма важною. В то же время у Анаксагора можно открыть намек и на учение о вечности Силы, по крайней мере, по отношению к будущему. По его мнению, первый толчок движению в мире дает божество, а затем это движение совершается уже далее (по инерции) и производит все то, что существует, трансформирует материю во все те формы, какие даны в действительности. Что касается до учения о происхождении конкретной физической природы на нашей планете и о природе небесных тел, то и здесь Анаксагор высказывает несколько новых мыслей. Предшествующие философы рассматривали звезды, например, как просвечивание всеобщего огня через покров, который отделяет нашу сферу от этого огня. Но Анаксагор уже признает небесные светила за тела; свет Луны он объясняет не как нечто самостоятельное, но как зависящее от Солнца явление; – происхождение метеоров он объясняет отделением частиц от небесных тел. Далее он рассматривает процесс происхождения растений из семян, и процесс происхождения животных, и у него мы встречаем впервые мысль о том, что животные состоят из первоначальных ничтожных живых элементов – семян σπέρματα, которые слагаются и соединяются друг с другом.

Таким образом, у него находятся основы атомистической гипотезы и учения о клетках. Частицы или мельчайшие элементы, из которых состоит вся материя, Анаксагор называет ομοιομερῆ, считая их однородными в каждом предмете. Из таких однородных частиц состоят и элементы организмов: кости, ткани и т. д. Таким образом, у Анаксагора находим и вполне развитую в главных основаниях своих атомистическую гипотезу,

которая легла впоследствии в основу физики и была полнее разработана Демокритом. Иные историки считают, правда еще более важным то, что Анаксагор признал необходимость вне материи особого двигателя, ума, который бы дал начало смешению и размещению элементов, *στέρματα*, всех вещей, и видят в этом учении основы дуализма, развившегося вполне в учениях Сократа и Платона. Но если и верно, что Анаксагор повлиял в указанном отношении на Сократа и Платона, то несомненно все-таки, что его учение об уме мало отличалось от религиозных представлений греков о высших разумных существах, создавших мир, а объединение в одном существе всех понятий о таких разумных существах принадлежало уже Элейцам (ср. учение Ксенофана). Важно у Анаксагора лишь то, что он приписывал «уму» только первый толчок в развитии всего существующего, дальнейшее развитие же признавал чисто механическим.

В теории познания Анаксагор расходится с Эмпедоклом в том, что человек, по Эмпедоклу познает подобное подобным, по Анаксагору же мы познаем противоположное противоположным. Но зато процесс истечения и вхождения их в поры органов чувств он представляет себе также, как и Эмпедокл.

Таким образом, главным отличительным признаком этих двух учений является то, что они дают первый опыт теории познания, восприятия и что они, в противоположность элейской философии, возвращаются снова к физическому изучению мира, стремятся объяснить те процессы, при помощи которых происходят отдельные явления, между тем как элейская философия сосредоточилась на определении метафизич. понятия единого сущего.

У атомистов мы находим дальнейшее развитие того научного критицизма, который в учениях Эмпедокла и Анаксагора является реакцией против рационализма Элейцев. Но критицизм у атомистических философов, главным образом Демокрита, носит уже отчасти отпечаток эмпиризма, потому что в учении Демокрита мы находим ясно выраженным то убеждение, что все знание основано на чувственном опыте между тем, как у Анаксагора, напр., ещё заметно некоторое противоположение ума внешним чувствам.

Основателем атомистической философии считается Левкипп, но он установил учение об атомах лишь в общих чертах; дальнейшее более полное развитие его принадлежит Демокриту (род. около 460 г.). Демокрит в теории познания и в воззрениях на природу ближайшим образом примыкает к Анаксагору; он был знаком с учением Анаксагора о гомеомерах и послышки Анаксагора были приняты им во внимание. По мнению Демокрита основы всего – полное и пустое, сущее и несущее. Гипотезу существования пустоты он считает нужным принять для того, чтобы объяснить процесс движения. Пустое должно существовать между атомами, чтобы атомы могли передвигаться с места на место и соединяться в более

или менее плотные массы. Атомы, которые составляют основную сущность вещей суть самые малые частицы материи, которые различаются друг от друга первоначально не качественным составом, а только внешними признаками, – разной величиной, формой, разным положением в отношении к другим атомам. Благодаря этим, чисто внешним различиям, и происходит все дальнейшее разнообразие вещей в мире. Движение атомов Демокрит объясняет исключительно тяжестью; тяжесть заставляет атомы падать, опускаться и в этом процессе опускания, падения совершается столкновение атомов друг с другом; как скоро есть атомы большие и меньшие, т. е. атомы, падающие с большей или меньшей скоростью, более тяжелые и менее тяжелые, то упомянутое столкновение их становится неизбежным. Столкновение же это заставляет их далее сплавиваться в более и более значительные массы различной плотности. Начало этого движения атомов Демокрит отказывается себе представить: атомы были всегда и движение их не имело начала, ибо оно необходимо в силу самих свойств этих атомов. Но движение это постепенно все более и более осложняется вследствие новых комбинаций, которые образуются между атомами. Наконец, из движения этих атомов и их масс образуется общий круговорот (*δίνη*), который является источником происхождения всех миров; этим круговоротом объясняется и начало движения небесных тел, которое представляется ему круговым. Земля тоже сначала двигалась, но постепенно пришла в покойное состояние. Эту гипотезу атомов Демокрит распространяет на все сферы существования природы: душа мыслится им тоже как состоящая из атомов, только более тонких, более круглых и гладких, чем атомы других вещей. Что касается до места души в теле, то местопребыванием души служит голова, мозг. Затем Демокрит старается объяснить теорией атомов отдельные процессы жизни, и в частности психические процессы. Он полагает, что жизнь вообще есть процесс расходования атомов и в силу этого является постоянная необходимость притока новых атомов в организм для того, чтобы могло поддерживаться его существование. Этот приток совершается при посредстве процесса дыхания. Наблюдая, что в солнечном луче замечается большое количество пылинок, мельчайших частиц, он полагал, что эти мельчайшие частички и суть те мельчайшие атомы, которые служат источником поддержания жизни. Эти частицы наполняют весь воздух и при помощи дыхания входят в организм, обновляют его состав.

Что касается до процесса познания вещей душою, то этот процесс выясняется в связи с той же атомистической (теорией) гипотезой. От предметов отделяется не истечение плотной массы, а отделяются атомы, которые образуют собою общие очертания или изображения предметов *εἰδῖτλα* и эти изображения вещей входят в поры органов чувств и затем познаются нами по принципу ощущения подобного подобным (здесь Демокрит примыкает к Эмпедоклу). Отличительная черта учения

Демокрита о процессе познания та, что он полагал, что нет существенного контраста между процессами ощущения и процессами мышления, умственной деятельностью; умственная деятельность состоит лишь в комбинировании ощущений. Это не мешало ему, однако, различать познание темное и ясное и отождествлять ясное познание с мышлением, при чем он считал мышление лишь более полным восприятием вещей, более совершенною переработкою чувственного материала. Это утверждение является в высшей степени важным; оно впервые встречается в древней психологии у Демокрита и оно служит основанием древнего, хотя ещё и несовершенного эмпиризма.

В свою очередь из этого же атомистического учения о единстве всех познавательных отправлений развивается вскоре скептицизм. Мы уже говорили, что все названия философских систем – Ионийцев, Элейцев, Пифагора, Эмпедокла, Анаксагора и Атомистов – являются в общих основаниях своих догматическими, если сравнивать их с более совершенными, основанными на более полном анализе познавательных процессов человека, системами Платона и Аристотеля, но вместе с тем в этих догматических системах в частности существуют те же различия, как и в общем строе древних мировоззрений и сообразно с этим мы признаем первых Ионийцев и Пифагора догматиками и мистиками, младших Ионийских философов и Ксенофана Элейского – чистыми догматиками, Гераклида – догматиком-скептиком, последующих элейских философов (Парменид и его ученики) – догматиками-рационалистами, Эмпедокла и Анаксагора – догматиками-критиками, а Атомистов – догматиками-эмпириками.

В ближайшую эпоху реакцией против всего предшествующего догматизма является скептическое учение о познавательной деятельности человека, выраженное софистами. Новым в мировоззрениях софистов является то, что они ясно противопоставляют человека природе, познаваемые объекты – познающему субъекту (это противоположение). Это противоположение, до сих пор инстинктивное, смутное, сознательно выражается в учении софистов о человеке, как мере всех вещей (*ἄνθρωπος ἴσος κείνῳ πάντων χρημάτων*).

Но так как это учение современно учению атомистов, то нет ничего удивительного, что он выходит из той же основной посылки, к какой пришли атомисты, а именно, что чувственный опыт – единственный источник наших знаний, что умственная деятельность есть только переработка материала, даваемого внешним опытом.

Протагор, главный представитель и основатель скептического направления мысли, по преданию, был учеником и даже писцом у Демокрита. Отсюда понятно, что он не только был знаком с учением Демокрита, но мог построить свою философию, переработав известным образом посылки Демокрита. Против этого предположения, принятого ещё в древности Эпикуром, возражает Ибервег, но аргумент его, что Протагор

был несколькими годами старше Демокрита ничего не доказывает, ибо неизвестно в каком возрасте этот последний выработал свое учение. Протогор, живший в 1-ой половине 5-го века, полагал, что если существует один источник познания – опыт и если доказано несомненно, что ощущения наши обманчивы, то из всего этого вытекает, что никакое истинное и достоверное познание невозможно; познание есть процесс, совершающийся в человеке, он носит на себе поэтому отпечаток всех индивидуальных особенностей человека; в познавательной деятельности человека отражаются только его собственные свойства, познавательные акты сводятся в конце концов только к известным состояниям душевным, которые происходят в (природе) человеке и не имеют ничего общего с тем, что совершается в природе. Познание вследствие этого относительно. Что одному представляется в одном виде, другому кажется иным. Познать то, что действительно существует в мире, мы не можем. Нет надежды прийти к таким знаниям, которые вполне истинны. Каждый человек имеет свои собственные представления о сущем.

Кроме указанных положений основной учения Протогора является отчасти и тот исторический факт, что все предшествующие философские системы весьма разнообразно истолковывали природу, что они расходились в самых основных своих посылах. Наблюдение этого неоспоримого факта не могло не содействовать разочарованию философов 5 в. в возможности познания мира.

Таким образом, вся первая эпоха греческой мысли, должна была привести к развитию сознательного скептицизма. Так как не было никакого цельного и признанного всеми за верное учение о познавательной деятельности человека, то в числе других теорий должна была неизбежно возникнуть и такая, которая отрицала самую возможность познания мира и эта теория должна была явиться именно плодом разочарования людей, напрасно старавшихся в течении двух веков уразуметь смысл всего существующего. Но так как теоретические выводы связаны тесно с практическими, то из отрицания возможности познать истину развилось и одновременно и отрицание возможности установления точных принципов нравственного поведения.

Уже Протагор распространил на мораль учение об относительности суждений человека; понятия добра и зла тоже относительны, – и в области морали, в области поведения человека тоже есть мера вещей; ничего общеобязательного в сфере морали быть не может.

Это учение было впоследствии развито подробнее целым рядом мыслителей. Между последующими софистами можно упомянуть так называемого нигилиста Горгия, которому приписывают сочинение «О несущем» или «О природе». Он был политическим деятелем во время Пелопонесской войны и в качестве посла приобрел себе в Афинах славу своим красноречием. Его утверждения сходны с утверждениями Прота-

гора. Он систематизировал учение Протагора подобно тому, как Меллис систематизировал учение Парменида. Он полагал, что сомнение должно располагаться в следующем порядке: прежде всего можно доказать с полной вероятностью, что ничего в мире нет. Но далее если и предположить что что-либо есть, то можно доказать, что это ничто мы не можем познать потому, что знание наше относительно. Далее, если бы мы могли даже знать то, что есть, то из этого никакой пользы не вышло бы, потому что мы не можем выразить другим того, что знаем, так как наши слова тоже совершенно относительно, как и идеи, ими выражаемые. Софистическая школа, выходя из таких посылок об относительности знаний, морали, нравственных начал, пришла к весьма печальным результатам в практическом отношении; во-первых, такая скептическая точка зрения не могла содействовать развитию стремления познать природу, т. е. должна была понизить интерес к науке, к философии, сделать из них шутовство, игру в слова. И действительно, всякое серьёзное направление мысли в софистической школе исчезает. Софисты пользуются словом и знанием только для того, чтобы проводить чисто практические цели, чтобы блистать красноречием, зарабатывать средства для жизни; они стали прилагать своё красноречие и увертливость к политической борьбе, стали пользоваться ими как средством влияния на невежественную толпу.

Во-вторых, учение об относительности нравственных принципов привело к разнузданности в личной жизни и в общественной. В силу этого оно не могло не вызвать вскоре реакции со стороны таких людей, которые дорожили нравственными началами в жизни общественной и индивидуальной, которые не могли примириться с подобной случайностью всех условий и принципов жизни.

Такую реакцию мы встречаем в лице Сократа.

Он был одним из софистов; он сам называет себя часто «софистом». Поэтому он разделял, между прочим, многие из посылок софистов, напр., разделял их учение о необходимости отрицания множества, их отрицательное отношение к господствующей греческой религии. Но он считал в то же время необходимым дать более твердые устои человеку, возвратить ему веру в возможность познания истины и в возможность установления твердой морали.

Сократ родился в 499 г. в Афинах. Отец его был ваятель. Наружностью он был безобразен, но обладал недюжинным умом, самостоятельным, смелым и цельным характером. Придя к известным выводам, он посвятил всю свою жизнь борьбе с противоположными взглядами, и пользовался всеми случаями для того, чтобы проповедовать свою философию. Он учил на площадях всех и каждого, даже тех, которые не просили его о том, и вследствие этого восстановил против себя многих сограждан, тем более, что учение его расходилось с духом времени. Он закончил свою жизнь мученичеством, должен был выпит яд. Эта смерть

является естественным, логическим выводом его поведения: он слишком смело выступал против предрассудков, против религиозных верований массы, против разнужданности нравов и отсутствия всякого стремления к истине. Он нашел себе многих поклонников и учеников, которые распространили и развили его учение. Но вместе с тем он возбудил ненависть массы, толпы и властей, которые преследовали его. Преследованию, впрочем, подвергались и многие прежние софисты. Так Протагор за сочинение о богах был изгнан из Афин, а само сочинение его было предано сожжению. Но такой конец, какой испытывал Сократ – единственный по своему трагизму в истории греческой философии: он умер от руки того народа, которому посвятил всю жизнь, все труды свои.

Сократ не оставил никаких сочинений и учение его известно из вторых рук, из изложений Платона и Ксенофонта. Платон излагал свою философию в диалогах и в этих диалогах он пользуется часто именем Сократа для выражения тех взглядов, которые им самим выработаны, так что трудно было бы выделить идеи этих двух личностей друг от друга, если бы Платон в «Аналогиях Сократа» не изложил точнее воззрения своего учителя, и если бы не было сочинений другого ученика Сократа, Ксенофонта, в которых изложено опять в главных чертах философское учение Сократа.

Главные положения Сократа касались методов познания. Ему впервые принадлежит сознание необходимости определить точнее приемы, при помощи которых человеческий ум познает действительность. Он считал два метода основными: индукцию, восхождение от отдельных признаков явлений к общим идеям о них, и метод определения, метод выработки понятий при помощи разных вспомогательных приемов. Из этих вспомогательных приемов важнейший – прием «исключения», который состоит в том, что пытаясь определить какое-нибудь понятие он делает разные противоположные предположения относительно его признаков и отвергая эти признаки он ближе и точнее определяет само понятие. Другой прием – ирония, который состоял в *deductio ad absurdum* мислей противника. Доводя какое-либо положение до абсурда, делая его предметом смеха, он в силу реакции заставлял принимать противоположное положение. Выходя из такого учения о методах и из противоположения человеческого ума, как истинного органа познания вещей внешним чувствам, дающим обманчивые знания, Сократ пришел к цельному представлению о природе человека, не только как познающего субъекта, но и как существа нравственного. Подробнее об учении Сократа предлагаю Вам почитать в «Истории европейской философии» Вебера (перевод под редакцией Козлова).

И так рационалистические тенденции Сократа выразились в учении о методах познания, в его положении, что главным объектом знаний являются понятия и что вся познавательная деятельность сосредоточена

на анализе этих понятий, их сопоставлении друг с другом, критике их содержания. Всякий философ, который так определял свою задачу, который считал объектом познавательной деятельности своей понятия ума, а не реальные явления чувственного опыта был рационалистом, потому что в основе такого взгляда лежит предположение, что ум человеческий является особым орудием познания, что в нем самом лежит источник истины и что задача его в том, чтобы найти ее путем внутренней работы над собственным своим содержанием, независимо от показаний чувственного опыта и даже вопреки этому последнему.

Рационализм Сократа развит был далее Платоном.

Платон (род. в 427 г. до Р. Х.) был любимым учеником Сократа; после смерти его должен был бежать в Мегару, совершил ряд путешествий в Италию и Сицилию. В это время он ознакомился с разными философскими системами, которые существовали в Италии (Нов. Греция), и затем, вернувшись окончательно в Афины, он основал школу в саду Академа, которая и называлась вследствие этого академией. Здесь он преподавал свою философию и писал свои диалоги. Сочинения его многочисленны, но из них подлинность некоторых подвергается сомнению. Несомненно подлинных до 9 диалогов, из коих всего важнее следующие 4: Тимей (о природе), Федон (о бессмертии души), Теэтет (учение об идеях), Республика (учение о государстве). Эти четыре диалога составляют важнейшую основу для изложения учения Платона.

Чтобы доказать, что Платон был рационалистом, достаточно сказать, что главным устоем его философской системы было учение об идеях, основанное на противопоставлении истинно-сущего, подлежащего анализу ума, ложно-сущему, которое составляет видимый мир – предмет чувственного опыта. Идеи, которые Платон считает реально существующим миром, он предполагает находящимися где-то в пространстве, полагает, что это истинные основы и прообразы вещей. Иногда даже он представляет себе их в виде одушевленных существ и это то существа – идеи и суть предметы познания человеческого разума, в отличие от чувственности. Весь видимый мир есть слабое отражение этих идей, есть слабое воспроизведение их основных качеств и поэтому все показания чувственного опыта являются неопределенными и обманчивыми, вообще не могут служить истинным критерием для выработки правильного понятия о мире.

Несомненно, что в этом учении отразились некоторые воззрения предшествующих философов, прежде всего сократовское учение о понятиях ума, как главном составном элементе знания. Далее в нем отразилось и элейское учение об истинно-сущем бытия, в противоположность миру феноменальному, кажущемуся. Далее, в проведении своего учения об идеях в частности, Платон заимствовал многое от Пифагорейцев, потому что идеи он ставит в связь, а впоследствии даже прямо отождест-

вляет с числами. Наконец, в учении Платона до известной степени отразилось и влияние Гераклита, который говорил, что все в действительном мире изменяется, что ничего нет постоянного.

Но все эти влияния Платон переработал самостоятельно и создал из отдельных упомянутых посылок нечто совершенно новое, оригинальное, цельное.

Учение Платона об идеях служит основой и для соответствующей теории познания.

Платон полагает, что человек обладает двумя познавательными способностями: умом $\nu\omicron\upsilon\varsigma$ и мнением, способностью ощущать и составлять себе мнения о вещах – $\delta\acute{o}\xi\alpha$. Этим двум способностям соответствует коренное различие в мире, которое выражается противоположностью идей и явлений, т. е. изображений идей. Затем он изучает ближе каждую из упомянутых способностей и соответствующую группу объектов и приходит к разделению мыслимого мира ($\nu\omicron\eta\tau\acute{o}\nu \gamma\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma$) на идеи и математические числа, соответственно чему различает ум в тесном смысле или разум и рассудок ($\delta\iota\acute{\alpha}\nu\omicron\iota\alpha$).

Таким же образом он признает и два объекта в мире видимом: тела и их подобия или изображения $\delta\acute{o}\mu\alpha\tau\alpha \kappa\alpha\acute{\iota} \acute{\epsilon}\kappa\omicron\nu\epsilon\varsigma$ при чем делит и способность чувственного воззрения на две частные ($\pi\acute{\iota}\delta\iota\varsigma \beta\eta\eta\omicron\alpha$ и $\epsilon\acute{\iota}\kappa\alpha\delta\acute{\iota}\alpha$).

Подробного изложения учения Платона я давать не буду, потому что, переходя к частностям, Платон вступает в область фантастических построений. Классификации идей он не дает, потому что сообразно с его точкой зрения это было бы построением истинной полной науки обо всем существующем. Но так как наука тогда не могла дать ничего законченного, то Платон и не способен осуществить подобную классификацию идей. У него есть разделение идей на второстепенные, подчиненные и главные, основные: основною является идея блага, отождествляемая с идеей божества, творца мира; эта идея есть главный источник жизни, движения, разума.

Рядом с разграничением способностей человеческого ума соответственно объектом познания Платон старается развить далее теорию методов Сократа. Метод истинного познания должен быть диалектический; он распадается на два момента: первый – индукция, восхождение к общему, наведение ($\epsilon\pi\lambda\omicron\upsilon\omega\upsilon\eta$) и второй – дедукция, нисхождение к частному.

Таким образом, Платон пошел далее Сократа в выработке понятий о методах познания.

Физическое учение его вполне соответствует учению об идеях. Он полагает, что вообще учение о видимом мире не есть истинное знание, а только $\delta\acute{o}\xi\alpha$ ничего достоверного о видимом мире и явлениях, вокруг нас совершающихся, мы не можем знать, ибо ощущения наши обманчивы, а явления изменчивы; мы только можем высказывать о них более или менее вероятные предположения. Выходя из такого представления, Платон

не мог придавать значения исследованию опытных данных и потому мы находим у него весьма бедный материал наблюдений фактов в противоположность Аристотелю.

У Платона встречаются чаще всего общие рассуждения о природе видимого мира, главным образом изложение учения о материи, которая считается, в противоположность идеям, несущим, чем-то отрицательным, что вообще определяется теми признаками, которые составляют лишь отрицание свойств истинно сущего.

О составе материи нашей планеты он разделяет взгляд прежних философов, что материя эта состоит из четырех элементов (Эмпедокл). Им же, впрочем, впервые высказано предположение о шарообразности земли. И в психологическом [...] верен своим рационалистическим тенденциям. Здесь у него мы видим резкое противоположение души, как особого независимого начала, телу, как отрицательному явлению, как препятствию, темнице души; с другой стороны – противоположение высшей душевной силы, ума, низшим силам, которые объединяются в общем понятии чувственности. Платону принадлежит далее учение о трех частях души, о том, что душа состоит из ума, страстного начала и желательного начала. Эти два низшие начала составляют то соединение, которое происходит от соприкосновения души с телом; при крайнем своем развитии они служат ко вреду высшего душевного начала, стараются его уничтожить, поработить; но в конце концов, разумеется, эти низшие наклонности, которые развиваются в душе под влиянием тела не способны оказать продолжительного влияния на душу; она должна восторжествовать как вечное начало.

Платон старается оправдать бессмертие души невозможностью, чтобы она подвергалась разрушению под влиянием низшего начала – тела. Далее он подтверждает тезис о бессмертии души соображениями о благодати творца, о родстве души с вечно сущими идеями, о родстве ее с началом жизни (связь ее с идеєю жизни), о необходимости смены противоположностей (жизни смертью и смерти жизнью) и т. д. Чтобы объяснить контраст между правильным и неправильным душевным развитием, между падением души и ее возвышением, он ставит гипотезу о переселении душ, гипотезу, что души, которые не достигнут достаточного очищения, торжества над телом на земле, подвергаются целому ряду странствований и мытарств, переходя из одного организма в другой, соответственно наклонностям, которые они проявляли во время земной жизни, и, наконец, по очищении возвращаются в то место, где они находились до соединения с телом, т. е. в мире идей.

Любопытно ещё то, что Платон вопреки большинству философв-дуалистов, которые непоследовательно признавали душу с одной стороны сотворенной, а с другой – бессмертной, вполне логически доказывает, что из бессмертия души в будущем следует бессмертие ее и в прошед-

шем. Раз душа не изменяема и не разрушаема, то следует предположить, что она существовала раньше соединения с телом – и вот этой гипотезой Платон пользуется, чтобы объяснить яснее процесс познания умом идей независимо от чувственного опыта. Он предполагает, что душа до вступления в тело жила в том мире, в котором пребывают и идеи и там она имела возможность созерцать эти идеи, непосредственно ознакомиться с их природой и свойствами, и когда она вступает в тело, то этот переворот в ее судьбе обуславливает временное забвение того состояния, в котором она пребывала раньше. Но под влиянием действия чувственных впечатлений, впечатлений, которые исходят от предметов, воспроизводящих, хотя и слабо, природу идей, в душе восстанавливаются затертые следы тех идей, которые ей уже знакомы. Другими словами, познание душою идей является лишь процессом воспоминания, воспроизведения тех образов, которые сохраняются в душе, как вполне готовый материал, из периода ее предсуществования и поэтому все различия между людьми разного умственного развития сводятся к тому, что одни более быстро и более ясно припоминают виденное ими в прежней жизни, другие менее ясно и более медленно.

Это последнее учение о предшествующем созерцании душою идей в том мире, в котором она ранее жила, указывает на такую логическую последовательность ума Платона, которую трудно найти в другой системе.

Рядом с массой наивных представлений, обусловливаемых несовершенством знаний, мы видим у Платона одну общую нить понятий, которая проходит через все частные области его построений и этой цельностью системы Платона объясняется то громадное и продолжительное влияние, которое она оказала. Эта система и до настоящего времени выставляется как образец последовательного, логического строя мышления.

В практических учениях Платона мы опять видим лишь воспроизведение тех же основных посылок, какие даны в учении об идеях. Так его этическое учение основано на противополжении истинных и ложных наслаждений и первые истинные наслаждения достигаются помощью добродетели, а добродетельное поведение есть также лишь процесс заимствования, воспроизведения, подражания истинным наслаждениям, состоящим в созерцании идей в прежней жизни, вообще добродетельное поведение есть воспроизведение в своей жизни идей блага, красоты, истины. С другой стороны, ложные наслаждения оказываются результатом неправильного воспроизведения природы истинных наслаждений и это неправильное воспроизведение, искажение в процессе подражания идеям блага и красоты объясняется тем же фактом, как и все уродства в природе – влиянием материи, этого отрицательного начала, которое старается побороть мир идейный, истинно сущий.

Вследствие этого, через всю этику Платона проходит предположение о конечном торжестве добродетели, о необходимости этого тор-

жества уже потому, что начало отрицательное, несущее слабее и должно уступить в борьбе началу истинно-сущему. Расчленение добродетели на мудрость, храбрость, умеренность и справедливость объясняется опять из учения Платона об идеях и составе души. Он полагает, что все указанные добродетели суть результата гармонического развития души в ее борьбе с веществом, телом. Мудрость есть добродетель, вытекающая из непосредственного созерцания идей истины. Храбрость и умеренность суть добродетели постольку поскольку они служат показателями торжества идей над чувственностью, ума над страстным и желательным началом. Справедливость есть полная гармония всех упомянутых начал, такое соотношение психических деятельностей, при котором каждой определено надлежащее место, так что полное торжество остается за умом, началом идейным.

В учении о государстве поведена та же точка зрения. Государство делится на те же элементы, как и душа. Поэтому в нем должно быть три сословия: правящее (соответств. уму), сословие воинов, которые представляют воспроизведение страстного начала, и сословие низших работников, земледельцев, которые имеют в государственном организме соответствие желательному началу, которые имеют задачей способствовать низшим физическим функциям государственного организма. Соответственно этому он разделяет общественные труды между упомянутыми основными классами. Затем особенность его политического учения в том, что он настаивает на различии классов гораздо более, чем, напр., на естественном различии полов. У Платона впервые высказана мысль о возможности равноправия мужчины и женщины. Женщины так же могут занимать тройкие функции в государстве и это вполне логически вытекает из его психологической теории: раз различие отправления психических зависит от основной организации самого человека, то это различие должно воспроизводиться и в женском организме так же как и в мужском.

Затем важную роль играет воспитание, которое должно дифференцировать в государстве три элемента. Платон полагает, что воспитание есть главное орудие для этого. Воспитание должно начинаться с нежного возраста и должно вестись систематически до известного периода. Детей, прежде всего, нужно приучать к физическим упражнениям, учить сказкам и мифам, дальше чтению, письму, поэзии, музыке, ещё позднее математике и военному искусству.

В 20 лет наступает разбор всех граждан, род экзаменов, которому всех подвергают и после этого одни продолжают своё учение или воспитание, другие прекращают его по неспособности и самим государством определяются в роль низшего сословия – ремесленников, земледельцев и т. д. Более способные продолжают свое развитие и обучение и до 30-летнего возраста проходят разные науки. В 30 лет опять происходит разбор, причем менее способные поступали в среднее сословие, делаются вои-

нами, низшими чиновниками. Те же, которые обладают наибольшими талантами и способностями, занимаются философией, диалектиками и в свое время становятся полководцами, правителями и высшими государственными деятелями.

В сущности, этими доктринами Платоном высказывается стремление к равноправности: он старается всех поставить в равные условия. Разбор совершается на основании способностей и знаний. Та или другая роль должна принадлежать каждому не по рождению, а по развитию. Но вместе с тем Платон, будучи сам происхождения аристократического, считал необходимым, чтобы аристократия в государстве была, но чтобы она выделилась и образовалась естественным путем и аристократия, какую он считал единственно возможной, была аристократией умственной.

Таково в общих чертах учение Платона. Через все это учение проходит одна общая тенденция: основная гипотеза о существовании идей независимо от явлений видимого мира воспроизводится во всех частях его философии, отражается в теории познания, в психологии, в физике, воспроизводится, наконец, в этических и политических учениях Платона.

Аристотель, ученик Платона, представляет полную реакцию против платоновской рационалистической тенденции во всех областях знания.

Платон по душевному строю был поэтом, увлекался своей фантазией и заботился единственно о том, чтобы построить стройную философскую систему, широкую по замыслу и изящную по исполнению. Аристотель, положительный ум, критический, ясный и, вследствие этого, в своих построениях преследующий совершенно другие задачи, а именно, объяснить причинную связь разнородных явлений природы, которые он для этого сначала тщательно изучает, описывает и внимательно группирует.

Но односторонне было бы объяснять новое направление мысли у Аристотеля одними индивидуальными особенностями этого философа, склонностями его ума. Аристотель между учениками Платона занял первое место именно потому, что в данную минуту его мировоззрение, по закону развития человеческой мысли, должно было восторжествовать над всеми прочими; его мировоззрение было наиболее современным по замыслу и в то же время логически необходимым как реакция против Платоновской философии. Еще в конце жизни Платона сказалась неудовлетворительность той системы, которую он выстроил: по преданию мы знаем, что Платон сам стал под старость значительно изменять свои собственные положения. Оказалось невозможным с точки зрения основной посылки о существовании идей развить стройную классификацию идей в частности. Платон пытался позднее осуществить эту задачу при помощи Пифагоровского учения о числах. Но и эта попытка оказалась неудачной. В конце жизни Платона мы видим в его настроении некоторое разочарование и это объясняется тем, что рационализм в том виде, в каком он мог

быть обоснован Платоном, должен был быть еще очень несовершенным. Настоящих психологических оснований для построений рационалистического мировоззрения не было, не было ещё тех знаний, которые легли в основу рационалистических систем Декарта, Спинозы, Лейбница. Поэтому, в противоположность новому времени, рационализм не мог в древности развиваться и крепнуть в течении целых веков. – В Платоновской системе он поднялся на высшую возможную в то время точку развития и сразу обнаружил все слабые свои стороны. Вследствие этого и возникает на его развалинах тотчас же новая философская система Аристотеля, представляющая иные тенденции, а именно критические. Аристотелю пришлось подвергнуть коренному пересмотру все положения Платона, начиная с его учения о познании, чтобы найти коренную ошибку, приведшую Платона в его дедукциях к выводам, противоречившим здравому смыслу и наличным знаниям современного человечества.

Нужно было искать совершенно нового пути для выработки мировоззрения, которое бы удовлетворяло существовавшим в то время потребностям человеческого ума. Вследствие этого система Аристотеля во многих отношениях представляет современную противоположность системе Платона. Но противоположность эта главным образом касается одной области, именно, воззрений Аристотеля на познавательные способности человека. Аристотель выработал новую более совершенную познавательную теорию, которая должна была в свою очередь повлиять на весь остальной строй его воззрений. – До Платона и Сократа во всех предшествующих греческих философских системах мы встречали непосредственный наивный монизм. Все эти системы в большей или меньшей степени выходили из учения о едином начале мира, причем это начало они искали в той или другой стихии. Правда, уже Анаксагор выделил понятие ума из понятия сущего вообще, но у него это противоположение не ясно. Сократ и Платон развили этот дуализм до высшей точки. Аристотель, напротив, является и в этом отношении контрастом Платону. Он старается объединить идею двух начал в одной высшей идее единства и органической связи всего существующего, – через всю его философию проходит тенденция сознательного синтеза монизма с дуализмом.

Это стремление является характеристической чертой всех критических систем, которые стремятся дать более глубокую критику познавательных способностей человека и в результате приходят к признанию конечного единства всех душевных способностей и познавательных отправления человека, причем ум и чувственность признаются лишь дифференциацией того общего умственного строя, которым одарен человек. Этот вывод и был обоснован в высшей степени глубоко для своего времени Аристотелем.

Логическая теория Аристотеля является тем зерном, из которого вырабатывается вся остальная его система.

Важнейшие сочинения Аристотеля (384-322), который был родом из Фракии (Стагира) и был сыном Никомаха, врача при Македонском царе Аминте, следующие:

- а) Логические: о категориях, тоника, о предложении (*περί ἐπιτηνείας*), аналитика первая и вторая о софистических доказательствах.
- б) Физические: физика в 8 книгах, о небе, о рождении и уничтожении, история животных, о частях животных и т. д.
- в) Психологические: о душе в 3 книгах, об ощущениях, о памяти и воспоминании, о сновидениях и т. д.
- г) Метафизические: метафизика в 14 книгах.
- д) Нравственные: Никомаховская этика.
- е) Политические: политика, экономика.

Соч. *πολιτείας*, которое содержало описание 158 государств, потеряно.

Уже из этого перечня видно, что главные труды Аристотеля посвящены разработке отдельных специальных наук и научных вопросов. Его первая философия и метафизика (сост. из 14 книг) представляет собою лишь синтез тех частных выводов, которые добыты им помощью исследований естественно-научных.

Основная его метафизическая теория движения построена на реальных основаниях, на наблюдении разных форм движения в неорганической и органической природе. Поэтому можно сказать, что Аристотель, насколько он был философом, был совершенным позитивистом, он считал возможным построить общее мировоззрение лишь на основании специальных исследований разных разрядов явлений.

Он выступает против того учения об идеях, которое составляет главную основу рационалистического учения Платона вследствие того, что отрицает резкий контраст чувственного и сверхчувственного мира, — для него существует только один мир чувственный, который мы и познаем помощью ощущений и эти то познания и перерабатываются умом, мыслью на основании известных законов. Теорию этих законов и процессов мышления Аристотель дает в логических сочинениях и это первая попытка дать анализ мышления во всей полноте. Аристотель поэтому справедливо считается основателем логики, как науки о познании. В теории познавательной деятельности Аристотеля конечно ещё много несовершенств. Он часто смешивал мысль и слово, понятия и их выражения. Его логическая теория, основанная на анализе языка, далеко не всегда является выражением действительной природы познавательных процессов человека, но сама попытка найти законы и основные типы процессов умственной деятельности (он первый разработал учение о понятиях, суждениях, умозаключениях человеческого ума, учение о доказательствах и т. д.) является в высшей степени важной, потому что она послужила основой для всех теорий познания в последующие века.

Затем, подобно теории мышления, Аристотель дает и теорию чувственных ощущений, отличающуюся тем же критическим направлением. Он стремится выяснить все те элементы, из которых состоит процесс ощущения и приходит к более совершенной теории ощущения, сравнительно с прежними философами (Эмпедокл, Демокрит). – Аристотелю принадлежит мысль, что главный процесс, обуславливающий ощущение, восприятие, есть процесс движения. Он оставляет теорию об истечениях от предметов (Эмпедокл, Анаксагор), он полагает, что объект вызывает в среде *τὸ μεταξί* известные колебания или движения, которые передаются затем чувствующей поверхности и сообщаются мозгу. Таким образом, теория его в основе совершенно правильная, но только он имел смутное понятие о том, как происходит передача движения в самой нервной системе, какие процессы совершаются в мозгу и т. д. Впрочем, ведь и до настоящего времени эти процессы далеко не вполне выяснены.

Выходя из такой теории познания, т. е. из того убеждения, что ум человеческий не может иметь никаких самостоятельных объектов, которые бы не давало ему чувство, и что вся деятельность мысли заключается в переработке данных чувственного опыта, Аристотель перерабатывает соответственно этому и все учение о природе, как внешней, так и самого человека.

В критике учения об идеях, Аристотель указывает прежде всего на то, что это учение Платона представляет собою попытку ненужного раздвоения вещей, что нет основания утверждать, что истинная сущность вещей существует вне этих самих вещей, и если можно противопоставлять общую сущность предметов их индивидуальным признакам, то это противоположение должно быть признано осуществленным в самих вещах; поэтому в самих вещах нужно искать той двойственности, которая обуславливается общей их природой и индивидуальными признаками и, по мнению Аристотеля, это раздвоение вещей сводится к различию формы и содержания, или материи, из которой предметы вылеплены. Эти два начала составляют основу вещей. Материя есть основа более или менее отрицательная – но не в том смысле, как у Платона. Аристотель не отождествляет материи с несущим, но он полагает, что материя сама по себе не способна дать ещё тех вещей, которые нас окружают. Она становится истинно-сущим только тогда, когда к ней прилагается форма, когда ей дается известная организация (материя есть *δυνάμει ὄν* т. е. существование в возможности). Поэтому начало осуществления вещей лежит в форме. Это же начало является началом движения и в то же время источником целесообразности, потому что в самой форме даны уже все те процессы, которые будут совершаться в том или другом предмете и которые приведут его развитие к тому или другому результату. Таким образом, в понятии формы заключается идея движения, развития и идея той цели, которая осуществляется этим процессом развития.

Аристотель дает дальше остроумную критику всех частных положений Платона и приходит в результате к представлению об единстве материи и формы.

Так, в психологической теории Аристотеля, в противоположность учению Платона о частях души, вся душевная деятельность рассматривается лишь как функция организма, тела; душа есть форма, есть тот общий принцип, который осуществляется в организации тела.

Способности душевные поэтому суть лишь проявление основной идеи организации, суть лишь те направления, в которых эта организация развивается и обнаруживается.

Вообще контраст материи и формы у Аристотеля почти соответствует тому понятию, которое лежит в основе теперешнего противопоставления материи и силы. Душа для него является лишь той силой, которая осуществлена в веществе, в теле, и различные деятельности души основаны на различных частных силах, которые развиваются в том целом, которое называется организмом. Поэтому вся психология Аристотеля носит совершенно иной характер, чем психология Платона. У Платона мы встретили резкое противопоставление души и тела и частей души, которые находятся в различных отношениях к телу. У Аристотеля ступенчается этот резкий контраст между телом и душой и между частями души, – душевная деятельность обнаруживает сама полное единство и есть в свою очередь результат деятельности организма. Душевные способности Аристотель понимает далеко не так узко, как Платон свои части души. В числе способностей душевных он называет способность роста и питания – это низшие душевные способности, которые обуславливают само существование организма. Эти низшие душевные способности имеются на лицо уже в мире растительном.

Далее к ним присоединяется вторая способность, которая замечается уже у низших животных и обуславливает собою процессы ощущения и стремления (а так же движения) и затем уже из этой второй способности развивается высшая душевная способность, а именно, ум *νοῦς*, который обуславливает собой всю специальную душевную деятельность человека. Стало быть, в своей теории душевной деятельности Аристотель стоит на точке зрения развития. Он полагает, что все душевные способности тесно связаны друг с другом и что одна развивается из другой при помощи усложнения организации.

Но трудно ожидать, чтобы эту точку зрения Аристотель выдержал до конца. При тогдашнем состоянии знаний ум человеческий до того представлялся противоположным всей остальной природе, что являлась мысль, что в нем есть элементы извне приложенные и вот в психологической теории Аристотеля мы встречаем стремление примирить изложенную естественнонаучную точку зрения с богословской, которая господствовала в массе. Прежде всего, выходя из учения о материи и форме и их

постоянном союзе, Аристотель, чтобы удовлетворить господствующим религиозным воззрениям, допускает все-таки возможность существования в природе чистой формы, которую и отождествляет с идеей божества.

Хотя материя и форма органически связаны, но мы можем представить себе первоначально существующей чистую форму, которая ещё не успела соединиться с веществом, которая и есть начало мира, источник всего живого, тот демиург, который создал все из бесформенной и ещё неорганизованной материи. Но в этом учении Аристотель всё-таки уже отступил от своего утверждения полного единства материи и формы, как условия всякой реальности, и раз допустив такое отступление, он, конечно, имел все основания перенести изложенное воззрение и в психологию и признать, что, хотя человеческий ум и является отчасти продуктом развития низших психических способностей, тем не менее в нем есть элементы и извне вложенные, родственные чистой форме, т. е. божественные, это – *νοῦς ποιητικός* творческий ум. Ему противопоставляется ум страдательный, воспримлющий *νοῦς παθητικός*, который составляет часть организации.

Благодаря указанному элементу, извне вложенному, человек способен к высшим умственным созданиям, к творчеству, которое создает философию и науку.

Но рядом с этим, признавая неразрушимую часть ума в человеке, Аристотель не признает для человека личного бессмертия – он полагает, что все те психические способности, которые вырабатываются в связи с организацией, должны вместе с нею погибнуть; он отрицает возможность отделения индивидуальной души от индивидуального тела. Та неразрушимая бессмертная часть ума, которая обуславливает собою его творческую деятельность, отделяется при смерти от тела и соединяется вновь со своим источником, с тем вечным началом, божеством, которое обуславливает происхождение всего существующего. Эта часть теряет личное сознание и становится опять нераздельным элементом общего мирового разума.

Эта двойственность, которая проявляется в психологической теории Аристотеля, служит объяснением тех судеб, какие испытывала его философия в средние века: ее то гнали и преследовали, то принимали, как средство подтверждения учений богословских. Гнали ее за материалистические тенденции; делали оружием христианской догматики в виду учения Аристотеля о присутствии в человеке частицы бессмертного ума; при этом, разумеется, старались стусевать его материалистические тенденции и дать первенствующее значение его богословским послышкам. Поэтому-то в изложениях христианских философов, как, напр., Альберта Великого, Фомы Аквинского и др., психологические доктрины Аристотеля являются до известной степени искаженными. Многие из этих философов пытались даже доказать, что Аристотель признавал личное бес-

смертие и только в 16-м веке, в эпоху Возрождения, восстановлены были в правильном виде психологические доктрины Аристотеля.

Что касается нравственных и политических учений Аристотеля, то и в них он остается верным своей критической точке зрения.

Этика, учение о добродетели, основана на предположении, что добродетель есть известного рода гармония между силами и материей человеческого организма, есть известного рода (организма) равновесие между формой и материальной подкладкой этой формы. Поэтому всякая добродетель есть середина между крайностями, которые стараются дать перевес либо форме, т. е. душе, либо материи, т. е. телу. Это учение послужило источником ужаснейших нападок на Аристотеля: его упрекали в том, что его нравственная философия есть философия золотой середины; ему приписывалась тенденция удовлетворить двум непримиримым настроениям человеческой души, стремление усидеть на двух стульях. Но дело в том, что Аристотель искал не механического примирения противоположностей, а высшего логического и органического их синтеза; если же ему не удался такой синтез, то это объясняется состоянием знаний в ту эпоху и осуждать Аристотеля за относительное несовершенство его учения нет никаких оснований.

Нет сомнения, что, сравнительно с Платоном, Аристот. философия представляет более высокую точку зрения. Аристотель глубже Платона проник в психический строй человека и пытался объяснить научно процессы мышления, познания, природу всех вообще психических отклонений человека помощью опытного исследования душевных явлений. Его глубокий анализ не может быть назван иначе как научным, а его психологическая и логическая теория познания послужили основанием для всех дальнейших психологических и логических построений в течении 20 веков. Еще Кант повторяет ходячую мысль, что логика Аристотеля в течении 20 веков не изменилась в своих основаниях и не могла измениться, потому что была в известном смысле совершенною с самого начала. Упрек, делаемый Аристотелю новейшими немецкими метафизиками, а именно, что он недостаточно глубокий мыслитель, что он не способен был проникнуть в самую суть вещей, за пределы видимости, – упрек, повторяемый даже Дюрингом и заставляющий немецких метафизиков ставить Аристотеля даже ниже элейцев и, конечно, неизмеримо ниже Платона, упрек этот объясняется лишь тем уважением, каким в Германии пользовалась до последнего времени метафизика.

После Аристотеля все последующие философские системы, вплоть до Ново-Пифагорейской и Ново-Платоновской, могут быть признаны эмпирическими на том основании, что они отказываются от искания основной сущности вещей, все они стараются дать человеку руководящую нить в его поведении, при помощи эмпирического исследования явлений физических и психических.

Но затем эта эпоха эмпиризма представляет в частности опять разнообразные движения мысли. Так, система стоиков, с их учением о единстве божества и материи, до известной степени является мистической (а именно пантеистической). Эпикурейцы могут быть признаны по преимуществу догматиками. Затем в последующих школах мы видим тенденции скептические (школа Пиррона, Энесидем, Секст Эмпирик), рационалистические последователи Платона, критические эклектики – последователи Аристотеля.

Затем философия древнегреческая падает, являются новые религиозные движения и новые мистические построения, которые находят себе высшее выражение в учениях Плотина и других Ново-Платонников, а на развалинах этих учений вырабатывается христианская догматическая философия, господствовавшая до XV века, т. е. до эпохи возрождения наук. Более подробное изложение всех этих явлений в развитии философской мысли человечества я принужден за недостатком времени отложить до следующего года.

В предыдущих лекциях я привел ряд конкретных явлений из области истории философской мысли, чтобы подтвердить то обобщение, какое я сделал относительно смены указанных мною шести главных направлений философского мышления в отдельные эпохи и моменты развития философского творчества.

Насколько мне удалось достигнуть такого подтверждения, не мне судить; но мне кажется, что на основании изложенных фактов должно признать за эти обобщением, по крайней мере, известную долю вероятности.

Теперь остается ещё один вопрос – насколько, действительно, во всех указанных мною направлениях мысли сказывается именно субъективный строй человеческой природы, субъективные настроения, чувства, влечения, как отдельных личностей, так и целых народов. Мне кажется, доказать, что в основе всех этих направлений философского творчества лежат субъективные состояния сознания, не трудно.

Начнем их анализ в таком порядке, в каком, по нашему предположению, они сменяют друг друга.

Я уже указал на то, что мистицизм соответствует пробуждению в человеке умственных и познавательных потребностей, что он соответствует тому состоянию удивления, которое вызывает в человеке созерцание еще непонятных ему явлений природы. Мистицизм есть философия угнетенного, устрешенного этим созерцанием, пораженного новизною видимых явлений, недоумевающего перед ними душевного настроения. Мистицизм всегда связан с известным положением человека как в природе, так и среди окружающих его социальных условий. По отношению к природе человек в эту эпоху развития сознания находится в состоянии беспомощности, он чувствует невозможность справиться с окружающими

ми его силами природы, направить их действия в желательную для него сторону. Социальные условия его существования характеризуются также беспомощностью, сопровождающей подчиненность его тем или другим неизбежным, неустранимым явлениям. Поэтому мистицизм с особенной силой проявляется в эпохи деспотизма, рабского состояния общества. Среди этих условий человеческий ум легко теряется и, не зная как справиться с окружающей действительностью, начинает верить, что вокруг него действуют какие-то таинственные, неподчиненные ему силы и деятели. Мистицизм есть поэтому философия рабства, деспотизма, эпохи младенчества, когда человек не способен справиться ни с природой, ни с окружающими его людьми.

Следовательно, отвергать субъективную сторону мистицизма было бы странно: всякое мистическое мировоззрение основано в конце концов на чувствах страха, робости, приниженности, на субъективном стремлении человека найти себе опору и прибежище в прямом общении с таинственными силами, управляющими природой и единственно способными защищать его против тех случайностей, которым беспрестанно подвержены его жизнь и благосостояние.

Догматизм есть, напротив, философия надежды, самоуверенности, твердого, спокойного настроения, которое наступает вслед за подавленностью и сопровождает эпоху юности, пробуждения свободы и силы. Догматизм развивался в те эпохи, когда совершался переход от деспотии к более свободным формам жизни, когда человек, с другой стороны, открывал новые способы справляться с явлениями природы и подчинять их своей воле, когда являлась у него надежда вскоре вполне подчинить себе эти явления и сделать их источником своего благоденствия. Это философия юности, свободы, силы, надежды, самоуверенности.

Скептицизм есть результат того отчаяния, унылого, разбитого, апатичного настроения, которое наступает позднее, вследствие вынесенных человеком неудач и разочарований в предпринятой им борьбе с природой, вследствие того, что уверенность и надежда его, что он справится с условиями окружающей его среды, разбились, не осуществившись в том виде, в каком он предполагал их осуществить. Скептицизм поэтому соответствует субъективному настроению подавленности, усталости, изнеможения, истощения, развивающемуся вслед за сознанием силы, свободы, уверенности. Скептицизм поэтому сопровождает поворотные эпохи, как в развитии наук, так и в развитии социального строя, эпохи, характеризующие кризис, переход от юности к зрелости, — эпохи критические столько же в жизни отдельных личностей, сколько и в жизни народов.

Рационализм есть философия восстановленной умственной гармонии, приобретенного вновь равновесия душевных сил и соответствующего этому состоянию спокойствия, которое сопровождает первые эпохи зрелости человеческой мысли в общественной и индивидуальной жизни,

епохи установлення устойчивих отношений в області соціальної і в області взаємодії людини з природою. Рационалізм характеризує собою розвиток політичного могутства народу і зрілість наукової думки даної особи або народу під впливом удосконалених прийомів пізнання. Рационалізм супроводжується відновленим довірою людини до сили своєї волі, направленої свідомо до відомої мети. Рационалізм є свідоме довіря людини до своїх сил, як догматизм є довіря несвідоме.

Но це чисто суб'єктивне стан довіря супроводжується, конечно, відомими преувеличеннями, які викликають нову реакцію. Коли людина звернулася до надмірної і абсолютної сили своєї думки і своєї волі при наявних способах боротьби з природою і з соціальними несприятливостями, то він схильний до відомої міри допустити знову сумніви в своїй могутстві і цей синтез часткового сумніви і часткової впевненості, синтез скептицизму і рационалізму дає в результаті критичизм. Опять такі і в цьому світогляді основа, головним чином, суб'єктивна, тому що воно відповідає відомому будові інтелектуальних і моральних почуттів людини, воно відповідає відомої гармонії між впевненістю людини в його сили і недовірою до цих сил, яке обумовлюється свідомістю неможливості досягнути одразу досконалих знань і досконалого соціального пристрою, свідомістю органічності і відносності своєї могутства.

Наконец, емпіризм є філософія остаточної зрілості і старості, охолодження і рівнодушія, філософія, викликана тим настроєм, який виникає, коли людина, внаслідок критическої перевірки засобів, якими він володіє для того, щоб перебудувати дійсність, переконаний, що засоби ці хороші тільки в умовному сенсі і, що відкинувши занадто широкі і неосуществимі, утопічні задачі, він повинен терпеливо і кропотливо зосередитися на частковій, спеціальній діяльності. Но емпіризм, однак, не є світогляд, супроводжує остаточний розвиток думки і сил людини. Ми бачимо, що як окремі індивіди, так і народи в саму останню епоху існування, епоху дряхлості, остаточної старості впадають знову в мистицизм, в описане вже вище дитяче, дитяче стан угнетеного, недоуміваючого настрою. Подібно тому, як кожна особистість, проживши повну життя, в свою останню фазу існування повертається до початкової точки, т. е. знову впадає в дитинство, так і думка людини в своїй послідовній еволюції опять повертається до стану, в якому вона перебувала в початковий момент свого розвитку.

Стало бути, едва ли можно сомневаться в том, что в основе всех указанных нами типов мировоззрений лежат субъективные настроения и чувства человека. Эти чувства сложны. Если бы мы захотели расчленить

их подробно, то для этого понадобилось бы много времени. Я предложил бы Вам взглянуть на ту классификацию чувств человека, какую я пытаюсь установить в психологии чувствований (от 511-512); Вы бы увидели, что все эти чувства более или менее входят ингредиентами в разные настроения, обуславливающие то или другое направление философского творчества. Возьмем хотя бы рационализм. На каких только сложных чувствах не основано это мировоззрение? Здесь есть и чувства интеллектуального порядка: чувство восстановленного согласия, разрешения тех противоречий, какие были констатированы скептическим мировоззрением, чувство восстановленной нравственной гармонии, чувство восстановленного равновесия в тех эмоциях человека, которые связаны с его деятельностью, есть в основе его и элементы чувства покоя, сопровождающего сознание, что найдена точка опоры для правильной деятельности, что достигнута, наконец, пристань. Есть, наконец, в основе сложного настроения каждого рационалиста и чувства эстетического порядка: чувства облегчения, победы над теми безобразиями и уродливостями, к каким приводило настроение скептическое. Все эти чувства соединены вместе и относятся к типу отрицательных удовольствий высшего порядка.

Вообще, если вникнуть с психологической точки зрения в эту смену философских мировоззрений, то придется признать соотношение их с теми моментами развития субъективной восприимчивости, какие в настоящее время признаются наукой. Напр., мистицизм представляет собой такое мировоззрение, которое соответствует по преимуществу типу отрицательных страданий. Мистицизм есть состояние неудовлетворенности, страха, сознания несоответствия между силами и потребностями человека с одной стороны, и действительными условиями его деятельности – с другой стороны. Догматизм соответствует состоянию положительного удовольствия, сопровождающего нормальную деятельность, возникающую вслед за упомянутой неудовлетворенностью.

Скептицизм соответствует моменту положительных страданий, характеризующих истощение сил, изнеможение. Рационализм, как мы уже видели, соответствует моменту отрицательных удовольствий. Критицизм и эмпиризм являются мировоззрениями, основанными на синтезе чувств приятных и неприятных, удовольствий и страданий положительных и отрицательных. Смена упомянутых состояний субъективного характера, обуславливающих собою развитие философского творчества, совершается столько же в отдельных индивидуумах, как и в целых народах, группах народов и, наконец, во всем человечестве.

Каждый мыслящий человек переживает в разные эпохи своего умственного развития все упомянутые настроения и соответствующие им мировоззрения. В эпоху младенчества человек склонен к мистицизму. Поэтому часто встречается в людях, начинающих приходить к самосознанию настроение мистич. религиозное, которое сопровождается смутным

стремлением к самосовершенствованию. Затем следует эпоха самоуверенности, которая характеризует юность каждого человека мыслящего и развивающегося. За этой эпохой на повороте от молодости к зрелости следует часто период разочарования, отчаяния, апатии и затем наступает период зрелости, когда человек сознает восстановленную гармонию в своем субъективном строе, приобретает сознательное доверие к своим силам, ставит сознательные цели своей деятельности и приходит к убеждению, что исправленный опытом ум его приведет к открытию тех истин, потребность которых лежит в природе человека, и к достижению тех житейских результатов и социальных отношений, которые, по его мнению, должны быть признаны правильными. Но в этом доверии к своим силам есть всегда некоторого рода преувеличение, которое устраняется критicismом, соответствующим второму периоду зрелости индивидуумов и представляющим собою, так сказать, последние итоги проверки своих знаний, сил и стремлений. Наконец, окончательно достигнув известного мировоззрения, человек начинает применять свои принципы в частности и подробностях, становится эмпириком, склонным отрицать всякие метафизические вопросы.

Я думаю, что каждый человек, если только вникает в свое умственное прошедшее и настоящее, способен будет более или менее ясно определить ту эпоху, в какой он находится.

Мне кажется, напр., что я переживаю ныне период скептицизма, перехода от догматического настроения к рационалистическому, насколько последнее возможно при том строе знаний и стремлений, какие имеются у меня на лицо.

Субъективность основ философских мировоззрений доказывается не только анализом общих точек зрения, на которые становилась философия, но и анализом разных частных направлений, о которых я уже упоминал вскользь. Так, например, различие мировоззрений монистического, дуалистического и плюралистического основывается опять на субъективных настроениях. Монизм характеризует собою преобладание интеллектуальных чувств в человеке, преобладание в нем стремления к гармонии идей и понятий. Дуализм вытекает из известных нравственных требований, противоречащих интеллектуальным чувствам и потребностям. Нравственные аргументы служат поэтому именно главным оправданием для дуалистических воззрений. Напротив, ссылка на интеллектуальные субъективные потребности человека, на стремление ума его к гармонии, к единству воззрений на мир служили аргументом, которым оправдывает свое существование монизм. Плюрализм основывается на чувствах эстетического порядка. Он вытекает из наблюдения громадного разнообразия, богатства природы, которое удовлетворяет эстетическим чувствам и стремлениям человека и не дает возможности примириться с гипотезой, что все в природе однородно. Я имел случай даже проверить

на отдельных личностях-эстетиках склонность их к плюралистическому мировоззрению. Таким образом, преобладание одного из этих трех разрядов чувств, интеллектуальных, нравственных и эстетических, более или менее объясняет склонность различных мыслителей к монистическим, дуалистическим или плюралистическим мировоззрениям.

Тоже можно сказать о материализме и спиритуализме.

Прежде всего заметим, что материализм научный, гипотетический, основанный на анализе явлений природы, на сознании необходимости допустить их конечную однородность с точки зрения фактов и наблюдений – этот материализм не должен входить в расчет. Но если взять материализм философский, который гораздо шире и который недостаточно оправдывается научными данными, и сравнить его со спиритуализмом философским, то окажется, что спиритуализм соответствует преобладанию в человеке самых нравственных эмоций, напротив, материализм проявляется в людях более холодного темперамента, живущих, как выражаются, более умом, нежели сердцем.

И в вопросе о начале мира мы видим два мировоззрения, которые обуславливаются двумя различными субъективными настроениями. Пантеисты обнаруживают преобладание социальных альтруистических чувств; теисты, напротив, обнаруживают обыкновенно преобладание в своем душевном строе индивидуальных, эгоистических чувств и потому то теизм более соответствует нравственному строю обыкновенного, мало развитого в социальном отношении человечества, между тем как пантеистами были исключительные по развитию и по широте своих общественных симпатий личности: им доступно широкое сочувствие ко всему живому, к природе в ее целом, совершенно непонятное для заурядных натур (ср. Дж. Бруно, Спинозу, Шеллинга). – Но ещё яснее субъективное основание философских мировоззрений в практической области, в области нравственности.

Возьмем, напр., учение интуитивистов и утилитаристов. Люди, бывшие по преимуществу альтруистами, склонные жертвовать собою на пользу ближних, имели всегда более склонности к интуитивистической точки зрения в морали. Напротив того, утилитаристы стояли всегда более на почве чувств эгоистических, они воплощали собой протест человеческой природы против тех, иногда бесплодных жертв, какие требовал в ту или другую эпоху несовершенный социальный строй.

Синтез той и другой точки зрения соответствует синтезу чувств альтруистических и эгоистических в отдельной личности. Этот синтез, составляющий характеристическую черту современной эпохи, и вызывает в философах склонность к новой более широкой, синтетической точке зрения в морали к так называемому эволюционизму.

Уже Спенсер в сочинении о нравственности сильно вооружается против основной тенденции утилитаризма, хотя и он сам, в конце концов,

склоняется к убеждению, что альтруизм есть высшая форма эгоизма. Еще рельефнее выражена упомянутая антиутилитаристическая тенденция у Фулье в его критике современных нравственных доктрин.

Наконец, в оптимизме и пессимизме сказывается контраст преобладания состояний приятных и неприятных. Лица, испытывающие более страданий нежели удовольствий, склонны к пессимизму и наоборот.

Таким образом, все существующие разграничения понятий, соответствующих разным типам философских построений, могут быть объяснены на почве субъективных настроений и чувств человека.

Вследствие такой именно субъективной основы все мировоззрения находятся друг с другом в большем или меньшем родстве или антагонизме, т. е. склонны сочетаться в одно целое или напротив исключать друг друга. Уже из сделанных характеристик видно, что есть родство между некоторыми точками зрения в связи с субъективными настроениями, их оправдывающими. Напр., есть известная близость между спиритуализмом, теизмом и дуализмом, между дуализмом и рационализмом, между рационализмом и интуитивизмом, между интуитивизмом и оптимизмом. Все эти воззрения основаны на родственных и однородных друг другу чувствах и стремлениях человеческой природы. Поэтому эти воззрения часто соединялись и образовывали друг с другом разные комбинации в сложных философских системах.

Такое же родство существует между материализмом, плюрализмом, утилитаризмом, пессимизмом и эмпиризмом. Опять эти мировоззрения часто вступали в комбинации друг с другом в различных философских системах.

Точно так же соединялись иногда в одной системе монизм, пантеизм, эволюционизм и критицизм; хотя надо заметить, что при громадном разнообразии индивидуальных субъективных настроений человека все возможные комбинации между различными частными и общими мировоззрениями не легко могут быть исчерпаны. Оттого-то, не смотря на бесчисленный ряд пережитых философских движений, для будущего человечества открыта перспектива еще бесконечного числа разнообразных мирозерцаний, которыми будут дарить человечество гениальные философы будущих веков.

Несомненно, одно, что есть все-таки мировоззрения, которые не могут сочетаться друг с другом никаким способом. Например, мы не можем отрицать, что материализм никогда не соединялся с дуализмом, с интуитивизмом в морали, с теизмом в сфере учения о божестве и т. д.

Подобный факт решительной антипатии некоторых учений друг к другу, сопоставленный с фактом особенной взаимной симпатии других воззрений доказывает ясно, что все философские мировоззрения имеют субъективную основу. Их объединяют в одно целое или резко разделяют друг от друга именно чувства и субъективные влечения человеческой природы.

До тех пор, пока эти субъективные состояния будут оказывать влияние на мысль человека, до тех пор будут плодиться и новые философские мировоззрения. А это влияние может прекратиться лишь с полной эмансипацией его мысли от чувств, с полным развитием его сознания и самосознания, с окончательной победой идейных начал над эмоциональными, с развитием абсолютной свободы воли, подчинением ее исключительно одним лишь идейным началам.

Но может ли подобная перспектива когда-либо осуществиться? Может ли человек когда-либо достигнуть абсолютного самообладания, абсолютно совершенных знаний, полной гармонии между своим умом и действительностью, такого состояния, одним словом, когда для каждого действия его будет определен и вполне готовый путь, одним словом, возможно ли такое состояние человечества, когда устранится всякое влияние чувства на его мысль? Едва ли такое состояние достижимо, а если оно и может быть уделом человечества, то лишь в весьма отдаленном будущем. Этот момент соответствовал бы тому периоду, когда человек стал бы равным тому идеалу, который он носит в понятии Божества. Но не есть ли такая перспектива лишь предел возможного, который мы можем только мыслить теоретически, но который неосуществим практически? Ответить на этот вопрос мы не беремся. Несомненно лишь одно, [...] и долго, в течение всего времени, какое мы [...] можем обозреть своим воображением [человечество] будет все-таки в той или [иной степени] влиять на мысль, и [вмес...] философские мировоззрения будут [по прежнему] жить, развиваться и [...] друг друга.

КОНЕЦ

НБ ОНУ. Шифр зберігання 11/742: Введение в курс истории философии : лекции проф. Новорос. ун-та Н. Я. Грота / Н. Я. Грот. – Литограф. изд. – Одесса : тип. В. Кирхнера, 1884. – 199 с.

[...] – неможливо прочитати деякі слова та фрази оригіналу через нерозбірливий рукописний текст, а також із-за реставраційних та палітурних робіт.

РОЗДІЛ 3

Публіцистика. Статті М. Я. Грота в газеті «Одесский вестник»

Одеський період наукових пошуків М. Я. Грота був поворотним у його світогляді. Натхненний допитливими і вимогливими учнями, він постійно перебував у пошуках істини. Про плідність цього етапу в житті професора М. Я. Грота свідчать важливі, значною мірою, порубіжні, праці вченого, до яких відносяться і його публіцистичні праці.

Для передруку деяких публіцистичних робіт М. Я. Грота обрані чотири статті, опубліковані в газеті «Одесский вестник» під час перебування його в Одесі. Обставини написання статей детально висвітлені [М. О. Подрезовою] в 2-му розділі першої частини.

Перші дві статті із передрукованих¹ можна умовно поєднати за тематикою, яка стосується дуже поширеного у періодичних виданнях ХІХ століття способу наукової комунікації як «відповіді на заперечення». Цей спосіб надавав реальну можливість обміну науковими здобутками в пошуку істини. Полеміка М. Я. Грота з М. І. Карєєвим² почалася на вступній лекції М. Я. Грота «Опыт нового определения понятия прогресса» в Новоросійському університеті³. Вона стала відгуком на працю

¹ Грот Н. Я. Ещё о субъективизме в социологии : возражение проф. Н. Карееву // Одес. вестн. 1884. 21 февр. (№ 41) ; Грот Н. Я. Ещё несколько соображений о задачах социологии и о научном анализе понятия «прогресс» // Там само. 1884. 6 марта (№ 52).

² Карєєв Микола Іванович (1850 – 1931) – видатний російський вчений-історик і соціолог, найбільший представник класичного позитивізму в соціології, один із засновників вітчизняної соціології. У 1873 р. закінчив Московський університет. У 1879-1884 рр. був професором Варшавського, а потім Петербурзького університетів. З 1910 р – чл.-кор. Російської академії, з 1929 р. – почесний член АН СРСР. У 1870-х рр. написав свою кращу працю «Крестьяне и крестьянский вопрос во Франции в последней четверти XVIII века» (1879). Карєєв закріпив за російською наукою пріоритет в області конкретного вивчення селянського питання напередодні і в період Великої Французької революції.

³ Грот Н. Я. Опыт нового определения понятия прогресса : вступ. лекция, чит. в Новорос. ун-те 1 дек. 1883 г. // Одес. листок. 1883. 3 дек. (№ 266) ; 6 дек. (№ 268) ; Те ж саме. Одесса : тип. «Одес. листка», 1883. 21 с.

професора Варшавського університету М. І. Кареева «Основные вопросы философии истории»¹, яка викликала у періодичній пресі того часу низку критичних статей. У числі авторів полімічних статей і рецензій, поряд з М. Я. Гротом, були: Л. З. Слонімський, Б. П. Онгірський (псевд. Б. Ленський), Ельпе, Гольцев та ін.²

Відповідями на критику М. Я. Грота були статті М. І. Кареева, надруковані в журналі «Юридический вестник»³. Переглянувши зроблені йому заперечення, М. І. Кареев випустив у світ спільну відповідь своїм опонентам у книзі «Моим критикам»⁴, в якій, в тому числі, на с. 35-41 узагальнив свої заперечення проф. М. Я. Гроту.

Враховуючи те, що думки проф. М. Я. Грота в його полеміці з проф. М. І. Кареевим менш відомі науковим колам, тому що друкувалися як окремі статті в регіональній газеті «Одесский вестник», ми прийняли рішення надати можливість фахівцям більш широко познайомитися з цими публікаціями.

Ще дві з передрукованих праць М. Я. Грота⁵ теж можна вважати загальними за тематикою. По суті, обидві статті є науковою інтерпретацією повідомлень, отриманих із статей з французького журналу «*Revue philosophique de la France et de l'Etranger*». Вони є трактуванням одного з найважливіших постулатів експериментальної психології, а саме, найтіснішого зв'язку душевної діяльності людини з діяльністю і станом мозку і нервової системи. Виступаючи, як істинний популяризатор науки, М. Я. Грот намагався донести ці важливі наукові висновки до широкого кола читачів через публікації в одеській періодичній пресі. Ці роботи М. Я. Грота ніде більше не перевидавалися, тому вважаємо своїм обов'язком донести до фахівців праці, що стали бібліографічною рідкістю.

¹ Кареев Н. И. Основные вопросы философии истории. Т. 1 – 2. М., 1883.

² Слонимський Леонід-Людвиг Зиновійович (1850—1918) – російський публіцист; Онгірський Б. П. (псевд. Б. Ленський) – соціолог і публіцист, співробітник «Дела» і «Слова» 1870-х і 1880-х рр. ; Попов Лазарь Константинович (1851 - ?) відомий під псевд. Ельпе – рос. письменник; Гольцев Віктор Олександрович (1850 – 1906) – журналіст.

³ Кареев Н. К вопросу о роли субъективного элемента в социальных науках // Юрид. вестн. 1884. Февр. С. 351-358 ; Кареев Н. Социология и социальная этика : возражения проф. Н. Гроту // Там само. 1884. Апр. С. 753-758.

⁴ Кареев Н. И. Моим критикам. Варшава, 1884. 84 с.

⁵ Грот Н. Я. Замечательный пример множественности состояний сознания у одного и того же субъекта // Одес. вестн. 1886. 24 янв. (№ 22) (Из мира науки) ; Грот Н. Я. Об изменениях в сознании личности // Там само. 30 янв. (№ 28).

3. 1. Ещё о субъективизме в социологии: возражение профессору Н. Карееву¹

Du choc des opinions jaillit la verite [1].

Возражения мои против субъективизма в **социологии**, представленные **мною** во вступительной лекции в Новорос. университете (Опыт нового определения прогресса. Одесса, **1883**) вызвали ряд замечаний со стороны защитника этого субъективизма, профессора Варшавского университета Н. Кареева. Замечания эти чрезвычайно ясно охарактеризовали **для** меня главные особенности воззрений моего уважаемого противника на метод **социальных** наук. Из них я усматриваю, что **взгляды** наши на этот предмет гораздо ближе, чем я прежде предполагал, и что разногласие наше скорее состоит в различном понимании термина «субъективизм», чем в действительных приемах анализа таких понятий, как понятие прогресса. Поэтому я предвижу в будущем возможность более тесного соглашения между мною и проф. Кареевым и, вследствие этого, попытаюсь точнее разъяснить мелкие разноречия, которые пока препятствуют такому соглашению.

Начну с вопроса о значении, которое я даю термину «субъективизм». Контраст понятий «субъективного» и «объективного» является одним из наиболее сбивчивых **и условных**. Более точное определение признаков этих противоположных понятий принадлежит всецело психологии. В последнее время в своих психологических трудах я старался научно обосновать этот контраст помощью теории «психического оборота». Первое и наиболее подробное изложение этой теории я дал в своей «Психологии чувствований» (С.-Пет. 1880). Сущность этой теории состоит в том, что она в анализе психических явлений выходит из **понятия** психического взаимодействия организма со средою, поставленного в связь с биологическими воззрениями нашего времени². Психическое существование организма, с этой точки зрения, слагается из момента восприятия действий среды на организм и момента ответного действия организма, которые постоянно сменяют друг друга и смена которых, насколько она отражается в явлениях сознания, и составляет «психический оборот». Момент восприятия распадается в частности на момент объективного восприятия (ощущение, идея) и момент субъективного воспри-

¹ См. заметку проф. Кареева в «Юридическом вестнике» (февраль, 1884), под заглавием: «К вопросу о роли субъективного элемента в социальных науках» (стр. 351-358).

² Весьма сходную теорию психического взаимодействия дает в своем сочинении «Человеческая воля с точки зрения новейшей теории развития» немецкий ученый Шнейдер, причем понятию «психич. оборота» соответствует у него понятие «психического рефлекса».

яття, являючогося продуктом суб'єктивної оцінки першого (чуттєво-вання, чуттєво). Момент дійства свідання розпадається на те жє моменти, но в обратній послєдоватєльності: продуктом суб'єктивного воспріяття являється суб'єктивне дійство (стрємленіє, желаніє), резульатом суб'єктивного дійства – дійство об'єктивне (двигненіє, дійство в собствєн. смислє). Отсюда ясно, что ошущєніє и ідея, двигненіє и дійство свідання относятся к сфєре явлєній «об'єктивных», – чуттєво-ваніє и чуттєво, стрємленіє и желаніє к сфєре явлєній «суб'єктивных». Но, как я уже не раз указывал¹ и, как доказывает и физиология организма, об'єктивные процессы воспріяття и дійства слагаяются опятъ из двух моментів, – в тєсном смислє слова *физиологического* или «периферического» и *психо-физиологического* или «центрального». Воспріяття и двигненіє (импульс воли, в отличіє от простого стрємленія или желанія) в *психологическом* смислє суть явлєнія «центрального», которые отличаются от возбужденія органа ошущєнія и от мускульного двигненія, с ними связанных, как явлєній «периферических». Так как эти возбужденія периферіи и мускульные двигненія и составляют основу взаимодєйствія организма со средою, т. е. с *объектами*, в собствєнном смислє слова, то можно назвать эти моменты «психо-физиологического» взаимодєйствія организма со средою «об'єктивными» и, с этой точки зрєнія, противополжитим им все «центральные» явлєнія, т. е. явлєнія свідання, или «психические» в тєсном смислє, как «суб'єктивные». Поэтому-то многие психологи называют и ошущєніє, и мышленіє, и даже познаніє вообще, «суб'єктивными» процессами.

Вообще, если исходить из широкого понятія «психо-физиологического» взаимодєйствія организма со средою, то «суб'єктивными» представятся *все* явлєнія свідання или центральные моменты этого взаимодєйствія, в противополжность периферическим, как «об'єктивным». Если же исходить из более узкого понятія «психического» взаимодєйствія, т. е. собствєнно взаимодєйствія психических центров с периферіей, как заместительницей «внешней среды», как посредницей между центрами и этой средою, то «суб'єктивными» моментами такого «психического» взаимодєйствія окажутся лишь чуттєва и стрємленія, «об'єктивными» – идеи и дійства, как выражєнія непосредственного взаимодєйствія свідання с периферіей организма и, чрез нее, со средою. Но при этом не должно упускать из виду, что первое из двух возможных противополжений «об'єктивного» и «суб'єктивного» будет так сказать *биологическое*, т. е. будет основано на биологическом противополжении организма вообще – среде, второе будет собствєнно *психологическое*, основанное на психологическом противополжении свідання – «не свіданію», психического суб'єкта – его об'єкту. А отсюда уже само собою вытекает, что когда рєчь идет об анализє какой-нибудь *психической* де-

¹ Ср. статью: «Еще по поводу вопроса о психологии чуттєво-ваний». Киев, 1881.

тельности, например *познавательной* (как в вопросе о методах науки), то мы вправе понимать термины «субъективного» и «объективного» только во втором, *психологическом* значении. С этой точки зрения субъективными «явлениями» сознания, как мы видели, оказываются только чувства и явления воли (желания, хотения), – субъективным «отношением» нашего сознания к чему-либо только то отношение, которое основано на оценке этих явлений с точки зрения чувства.

Но чтобы понять вполне психологическое значение терминов «субъективного» и «объективного», сказанного до сих пор еще недостаточно. Ощущения и идеи, а следовательно и начинающиеся с них психические обороты, могут быть двоякого происхождения – *внешнего* или *внутреннего*: ощущение зрения есть ощущение внешнее, ощущение мышечное есть ощущение внутреннее или органическое, – из ощущений того и другого порядка развиваются различного рода идеи. В числе внутренних ощущений важную роль играют интеллектуальные и вообще психические ощущения, т. е. ощущения наших собственных умственных процессов и процессов сознания вообще. Локк называл эти ощущения «рефлексией», – «субъективные формы познания» Канта сводятся к восприятиям и идеям, развивающимся на почве этих ощущений. Здравый смысл называет совокупность этих ощущений и вырабатывающихся из них идей «самосознанием» человека, наука называет процесс мышления, основанный на этих ощущениях и идеях, «самонаблюдением», а всю совокупность их «внутренним опытом». На систематической переработке этих идей главным образом основан «психологический анализ»¹. Но так как эти внутренние ощущения в своем развитии отстают от ощущений внешних, то и идеи, из них вырабатывающиеся, теснее сплетаются в сознании человека с его чувствами, т. е. с *субъективными* элементами его сознания, чем идеи внешнего происхождения, поэтому «внутренний опыт», «самонаблюдение», «психологический анализ» долгое время признавались субъективными, т. е. носящими на себе печать «субъективности», почему они и противопоставлялись «внешнему опыту», «внешнему наблюдению», «физическому анализу», как вполне «объективным» приемам познания. Но тут вкралось недоразумение: случайная примесь явлений признавались их главной основой; за «чувствованиями» внутреннего происхождения не замечались слитые с ними внутренние «ощущения», способные впоследствии, помощью процесса дифференциации, выделиться в самостоятельную группу явлений и стать основой совершенно *объективного* внутреннего опыта. Не замечалось также и то, что и внешние ощущения, на низшей ступени развития, как вполне признано современной психологией (ср. Schneider. *Der menschliche Wille*. 1882 г. : понятие *Empfindungsgefuhle* и Horwicz. *Psychol. Analysen*. 1872. В. I), тоже еще не вполне дифферен-

¹ Подробное развитие этой теории внутренней восприимчивости читатель найдет в моем сочинении «К вопросу о реформе логики» (1882).

цированы от чувствований внешнего происхождения, вследствие чего и знания, основанные на внешнем опыте, во время [этого] носили совершенно субъективный отпечаток¹. Вообще понятия внутреннего опыта и «субъективного» метода познания без достаточного основания считались в свое время в такой же степени тождественными, как понятия внешнего опыта и «объективного» метода познания. Это подавало и подает еще повод к целому ряду недоразумений. Я думаю, напр., что и Конт оттого только отрицал самостоятельное значение *психологии*, что неправильно отождествлял понятия метода «субъективного» и метода «самонаблюдения», разумея однако же под субъективным познанием познание относительное, руководимое субъективными чувствами и желаниями человека и потому недостоверное. Если-бы он сознавал различие субъективного метода *мышления*, как метода чувства, от объективного метода *познания*, основанного на «внутреннем» опыте, т. е. на объективных внутренних ощущениях, то он бы не сделал упомянутой ошибки. Таким образом и отождествление внутреннего, так сказать, «интроспективного» метода познания (в противоположность «экстропективному» или внешнему) с понятием метода «субъективного» также неправильно, с *психологической* точки зрения, как и отождествления всех психических состояний, а следовательно и ощущений и идей внешнего происхождения, с понятием состояний «субъективных».

«Субъективными» явлениями сознания в психологическом значении этого слова можно считать только чувствования, чувства, стремления и желания. «Субъективным» отношением к чему-либо только отношение, диктуемое чувствами, т. е. субъективной оценкою тех или других явлений опыта. «Субъективным» методом мышления только такой метод построения идей, который основан не на объективном содержании ощущений и идей, внешнего или внутреннего происхождения, а на воздействии *чувств и стремлений*.

Но если так, то всякое *познание* может быть лишь *объективно*. *Наука* может быть тоже лишь продуктом объективного опыта (внешнего или внутреннего) и объективного мышления. *Субъективное мышление* не есть «познание» в собственном смысле слова, а есть *построение*, есть та умственная деятельность, которая называется *воображением* и которая лежит в основе всякого *искусства* и, между прочим, того высшего отвлеченного искусства, которое называется *философией*.

Таково мое мировоззрение и я, подобно всякому человеку мыслящему, не смотря на негодование некоторых «обыкновенных читателей» (см. «Дело») и газетных «фельетонистов», признаю себя имеющим все права на такое *самостоятельное* мировоззрение.

¹ Напр. и астрономические знания в древнее время (вопреки мнению проф. Кареева) отнюдь не были чужды субъективного отпечатка и строились тоже на субъективном «отношении» людей к явлениям «космическим».

С точки зрения этого мировоззрения, я устанавливаю строгое различие между *наукой*, основанной на объективном *исследовании* действительности, и *искусством*, строящем образы и идеи из субъективных *побуждений*. Но рядом с науками и искусствами есть посредствующее звено – «теорий искусства», руководящих искусствами помощью практических правил, построенных на почве научных выводов. «Теории искусства», как посредствующее звено между науками и искусствами, разумеется представляются результатом синтеза *исследования* и *построения*, результатом синтеза *объективного* и *субъективного* мышления. Рядом с наукой социологией возможна, как на это справедливо указал уже Конт, «теория социального искусства» или «политика» или «социальная этика». Социальную этику не должно смешивать с социологией, как наукой. Каждый социальный вопрос, а следовательно и вопрос о «прогнесе», может быть разбираем с точки зрения «социологической» и «социально-этической», т. е. с точки зрения научной, *теоретической*, или с точки зрения теории искусства, т. е. *практической*. Я разбирал его в своей вступительной лекции с точки зрения социологической и, устраняя всякий элемент чувства, всякие эгоистические или альтруистические побуждения из этого анализа, имел право называть этот анализ основанным на методе *объективном*, а также утверждать и то, что социология, как *наука*, должна исследовать *каждый* вопрос помощью этого объективного метода, что конечно не мешает синтезу данных *внешнего* и *внутреннего* опыта в этом исследовании. Такой именно синтез пытался и я осуществить в исследовании понятия «прогнеса».

Теперь, в чем состоит различие моих воззрений и воззрений профессора Кареева на метод социологии? Различия эти касаются, во 1-х, толкования, даваемого нами понятию «объективного», в противоположность «субъективному». Профес. Кареев признает, подобно Конту [2] и Спенсеру [3], что метод исследования, основанный на внутреннем опыте, есть метод *субъективный*, т. е. примыкает к старому воззрению на значение этого термина. Я же пытаюсь обосновать *новое*. С моей точки зрения профес. Кареев такой же «скрытый объективист», как я, с его точки зрения, «скрытый субъективист». «Законный субъективизм» проф. Кареева есть, с моей точки зрения, один из видов «законного объективизма», а именно «психологический объективизм». Субъективные «элементы» идеи прогресса я признаю, но настаиваю опять на объективном к ним отношении. Различие тут очевидно более в словах, чем на деле. Но, во 2-х, профессор Кареев все-таки в воззрениях на задачи социологии расходится со мною потому, что отчасти смешивает социологию с социальной этикой, социальную науку с теорией социального искусства. Это ясно из того, что в состав социологии он вводит не только *феноменологию* (анализ социальных явлений) и *номологию* (анализ социальных законов), но и *деонтологию* (анализ социальных принципов)¹. Я же признаю социаль-

¹ Стр. 353 его статьи.

ную деонтологию, т. е. теорию социальных принципов, не частью науки социологии, а содержанием «теории социального искусства» или «социальной этики». Социальная этика или деонтология, конечно, должна представлять собою синтез объективного исследования с субъективными построениями мысли. Но социальная этика не есть социология. Что я разбирал вопрос о прогрессе только с точки зрения социологической, а не социально-этической, несомненно уже из того, что от многих лиц, смешивающих эти две области, я именно слышал упреки за то, что не дал в своей теории прогресса никакой критики практических общественных идеалов и не уяснил практических последствий, могущих вытекать из моей теории. «Ею-де всякий может воспользоваться для своих целей». С последним я не согласен, ибо из каждой научной теории, последовательно проведенной, возможен лишь один разряд практических выводов. Но я согласен с тем, что этих выводов сам пока еще не сделал. И на это я имел причины: для практических выводов нужно сначала *вполне разработать теорию*, а я пока набросал лишь эскиз её. Я слишком серьезно смотрю на задачи социальной этики, т. е. теории социального искусства, чтобы взять на себя теперь же непосильную для себя задачу немедленно построения «социальных идеалов». Еще недавно у нас многие думали, что эту задачу может разрешить всякий гимназист, что «социальных дел мастерством» вправе заниматься каждый школьник. Но я думаю, и опять вправе так думать, как самостоятельная человеческая особь, имеющая свой независимый орган мысли, что правильная и общеобязательная теория социального искусства или социальная этика может быть построена лишь на основах *научной социологии*, которая находится ныне еще в младенческом состоянии. Конечно, я предоставляю желающим заниматься теперь же «социальным искусством» и строить теорию его не на основаниях науки, а на основаниях личного, индивидуального опыта, но я, будучи сам ученым и почитателем наук, нахожу обязательным *для себя* поступать осмотрительнее, ибо «поспешишь – людей насмешишь», а это уже случалось у нас в России не раз.

И так, единственное различие моих взглядов на социологию от взглядов моего почтенного оппонента, проф. Кареева, состоит лишь в том, что я строже, чем он, разграничиваю социологию от социальной этики. Остальные разногласия чисто *формальные*, т. е. сводятся к различному пониманию контраста терминов «субъективного» и «объективного»¹.

¹ Поэтому я и не возражаю подробно на каждое из замечаний проф. Кареева. Из сказанного легко уже понять, что, напр., под объективной моралью я разумею не метафизическую мораль, а лишь этику, построенную помощью «психологического метода», причем, однако же, различаю объективную науку этику (часть психодинамики) от объективно-субъективной «теории искусства жизни», т. е. от этики практической, которая должна быть построена на основах теоретической или психологической этики. Индивидуальная «теоретическая» этика до сих пор часто также точно смешивалась с индивидуальной «практической» этикой, как социология с социальной этикой. Но науки и теории искусств везде должны быть строго разграничены.

В заключение прошу проф. Кареева извинить меня, что я воспользовался случаем, который дала мне его заметка, чтобы сделать возражения не только ему одному, но и по адресу других моих оппонентов и противников, которым отвечать особо я в настоящее время не буду.

Профессор *Николай Грот*.

(Одес. вестник. – 1884. – 21 февр. (№ 41). – С. 1-2)

Коментарі до авторського тексту статті:

[1] *Di choc des opinions jaillit la verite* (фр.) – переклад латинського вислову «У суперечці народжується істина».

[2] *Конт Огюст* (1798-1857) – французький філософ, позитивіст. Виклав свої погляди у шеститомному «Курсі позитивної філософії» (1830-1842) і чотиритомній праці «Система позитивної політики, або Соціологічний трактат про основи релігії людства» (1851-1854). Випускник Паризької політехнічної школи, був першим в історії філософії мислителем, який мав базову технічну освіту. Це дало йому змогу принципово по-новому підійти до розуміння і тлумачення цілої низки проблем, що й знайшло своє завершення в його теорії позитивізму.

[3] *Спенсер Герберт* (1820-1903) – англійський філософ і соціолог вікторіанської епохи британського індустріалізму, один з родоначальників еволюціонізму, ідеї якого користувалися великою популярністю в кінці XIX століття. Засновник органічної школи в соціології, ідеолог лібералізму, адепт захисту природних прав людини, критик утилітаризму. Остаточо затвердив в науковому обігу термін «соціологія». Його соціологічні погляди є продовженням соціологічних переконань Сен-Сімона і Конта. З його ім'ям пов'язують два підходи до розгляду суспільних явищ.

3.2. Еще несколько соображений о задачах социологии и о научном анализе понятия «прогресс»

Человек, хотя бы он обладал еще довольно слабой степенью сознания и способностью наблюдать то, что вокруг него происходит, тем не менее не может не заметить того, что и вне его, в среде, и в нем самом постоянно происходят *изменения* и что эти изменения касаются столько же самых вещей, сколько и их отношений. Но сперва он не замечает взаимной связи и зависимости этих изменений друг от друга, их постоянного повторения и сходства. Поэтому он считает их более или менее случайными, приписывает их произволу и фантазии каких-то деятелей, скрытых от его глаз. Со временем, однако, для него все более и более выясняется взаимная связь многих перемен, происходящих в мире, их постоянство и однообразие. Это приводит его к понятию законов, управляющих этими изменениями и к стремлению открыть и формулировать эти законы. Раз ему удалось открыть такие законы, хотя бы для некоторых изменений, и проследить известные цепи или законченные звенья этих изменений, как во внешней среде, так и в нем самом, у него в сознании слагается понятие *развития* и является слово для обозначения этого понятия, – слово, выражающее именно эти законосообразные цепи изменений, подмеченных им в природе. Однако вполне научное и строго определенное содержание этот термин «развития» получает лишь тогда, когда человек открывает, далее, взаимную связь отдельных цепей или групп изменений друг с другом, когда он убеждается, что вся жизнь природы есть одна непрерывная и управляемая одними и теми же законами сложная цепь изменений и что основной закон всех этих изменений есть закон *взаимодействия* вещей и *приспособления их друг к другу*, являющегося результатом этого взаимодействия. Такая вполне научная и определенная идея *развития* всего существующего вполне обоснована лишь современной наукой, – наукой, открывшей, что и происхождение самых сложных организмов и течение самых сложных явлений их существования можно рассматривать как законосообразную цепь сложных перемен, тесно связанных со всеми остальными изменениями в природе, как целом.

Достигнув такой высшей и сложной идеи *развития*, наука однако же поставлена была сейчас же в необходимость дифференцировать эту идею. Человечество, опять на самой ранней ступени сознания и самосознания, заметило, что одни перемены составляют по отношению к целому, в котором они совершаются, или *улучшение*, или *ухудшение*. Смерть организма есть тоже перемена или совокупность перемен, – между тем целое, в котором эти перемены совершаются, от них жестоко страдает, ибо это целое разрушается. Но, кроме смерти, есть и другие перемены, не столь радикальные, но тоже являющиеся явным ухудшением в состоянии данных целых. Таковы, например, перемены, которые обнимаются в понятиях болезни, страдания – в применении к живым организмам, в

понятиях уменьшения объема, распада на части и т. д. – в применении к целым неодушевленным. Замечено было далее, что в то время, как одни целые не чувствуют и не сознают этих перемен, клонящихся к их разрушению, другие целые их чувствуют и сознают, и что точно также одни целые не сознают, а другие сознают перемены обратного характера, клонящиеся к их дальнейшему сохранению и к улучшению их состояния.

Из всех этих наблюдений и созданся тот материал, на основании которого наука должна была дифференцировать понятие развития. «Развитие» для нее, как мы видели, представляется такой сложной цепью законосообразных перемен в природе, которое вызывается взаимодействием всех ее элементов, т. е. вещей или отдельных целых, ее составляющих, и имеет результатом приспособление их друг к другу. Этот-то результат взаимодействия или способ приспособления вещей друг к другу и является *двоющим* или даже, при ближайшем рассмотрении, *тройким*, – по крайней мере в возможности. Дело в том, что каждая перемена в каждой вещи для науки представляется изменением *вещества* и *силы* этой вещи. Но и вещество и сила могут изменяться тройко: или совершается простое перераспределение в данном целом его веществ и сил, без увеличения или уменьшения их количества, или такое перераспределение сопровождается увеличением суммы веществ и сил в данном целом, или, наконец, оно предоставляется уменьшением суммы этих веществ и сил. Так как однако увеличение веществ и сил в одном из взаимодействующих предметов сопровождается уменьшением их в другом, то *de facto* каждое *взаимодействие* двух или более предметов друг с другом может быть только *двоющим*: или данный ряд законосообразных перемен в том и другом предмете не изменяет количества сил и веществ в каждом, а изменяет только характер их распределения, или же данный ряд перемен сопровождается увеличением веществ и сил в одних взаимодействующих предметах и соответствующим уменьшением в других. Но развитие, как мы видели, есть понятие, выражающее известную совокупность перемен в известном целом, *отдельно взятом*. Поэтому, с точки зрения развития, *целое* может подвергаться *тройким* переменам, а именно: 1) переменам, оставляющим его, как целое, нетронутым; 2) переменам, увеличивающим его содержание, и в 3) переменам, уменьшающим его содержание. Отсюда является необходимость научно дифференцировать идею развития на три частные идеи. Такую дифференциацию и пытается, например, дать новейшая биология в понятиях *субституционного* развития (оставляющего целое нетронутым), *прогрессивного* развития и *регрессивного* развития. Термины эти, однако, будучи может быть вполне пригодными для целей биологии, едва ли достаточно точно дифференцируют идею развития, с точки зрения науки о природе вообще. Дело в том, что в каждом из этих видов развития может быть *двокая* сторона, а именно: раз те целые, которые составляют природу, делаются способными *сознавать* перемены,

в них совершающиеся, каждая такая перемена оказывается имеющей две стороны – *внешнюю* и *внутреннюю*, т. е. может быть рассматриваема как перемена в сумме веществ и сил данного целого и как соответствующая перемена в состояниях сознания. Эту двоякую идею перемен, *физических* и *психических*, наука должна тоже точно дифференцировать. В понятиях «прогресса» и «регресса» есть несомненные указания на те внутренние *психические* изменения, которые сопровождают те или другие двоякие из числа возможных изменений в *физических* состояниях целых, их испытывающих, т. е. организмов вообще и человеческих в особенности. Поэтому можно – или удержать эти термины для общего обозначения двух из указанных выше видов развития вообще, или же специализировать эти термины для обозначения психической, внутренней стороны перемен того или другого типа. В первом случае, науке придется избрать особые термины для обозначения специальных психических коррелятов развития, идущего на пользу или во вред данному целому, во втором случае, наоборот, наука должна найти новые термины для обозначения всех совокупностей упомянутых двух типов перемен, столько же внешних, сколько и внутренних. Но, во всяком случае, ей надлежит еще, в дополнение, придумать термины для обозначения *одних только внешних сторон* всех трех указанных типов развития.

Для выражения специально внешней стороны одного из типов развития, а именно того, который биология называет *прогрессивным*, введен уже прекрасный термин Спенсером и термин этот нашел себе ныне самое широкое распространение. Я разумею термин *эволюции*. Но мне кажется, что ему должны быть придуманы корреляты для выражения внешней стороны, как *регрессивного*, так и *субституционного* развития. Эти корреляты я нахожу в терминах *деволюции* и *инволюции*. Оба эти термина, будучи в этом своем значении новыми, оправдываются самым словообразованием: латинский глагол «*devolvo*» значит «тащу вниз», в пассивной форме, «качусь вниз»; значит, в этом термине лежит та же идея, как и в термине «регресс». Латинский глагол «*involve*» значит «тащу вперед», в переносном смысле «завертываю, покрываю»; согласно этому термин «инволюция» может означать развитие, изменение, которое сопровождается перераспределением данных веществ и сил, уничтожением старых форм предметов, и заменой их новыми, без изменения *общего количества сил*, т. е. оно может другими словами выражать идею, сходную с идеей «субституционного» развития¹. Но этого мало: надо еще придумать

¹ Уже после написания этой заметки я узнал, что Schättle, в «*Bau und Leben des Socialen Körpers*. II Th. Tübingen 1878» [1], термины трансволюции и инволюции почти в тех значениях, которое я даю терминам «инволюции» и «деволюции». Но я думаю все-таки, что термин «инволюции» (в параллель термину «ингресса») удобнее для обозначения субституционного развития, чем для выражения внешней стороны развития регрессивного. Впрочем дело не в словах: на первом плане стоит дифференциация самой идеи «развития» ср. Schättle упомян. соч., стр. 35 и след.).

термин, который бы выражал идею, среднюю между идеей прогресса и регресса. Понятие субституции для этого, мне кажется, недостаточно, ибо, в сущности говоря, субституция (замещение) может быть не только индифферентной по результатам, но и прогрессивной и регрессивной, – например субституция нервными тканями жировых в организме может быть несомненно признана субституцией прогрессивной, если не всегда, то в большинстве случаев. Я думаю, что для выражения идеи развития, которое не может быть признано ни прогрессивным, ни регрессивным, есть прекрасный термин – термин «ингресса», выражающий идею простого перехода из одного состояния в другое.

Итак мы имеем пока, для дифференциации общей идеи развития, следующие термины:

Эволюция	Инволюция	Деволуция
Прогресс	Ингресс	Регресс

Теперь, мне кажется, что термины «прогресс, ингресс и регресс» или термины прогрессивного, ингрессивного и регрессивного развития удобнее для обозначения и внутренних и внешних перемен, совершающихся в природе, *вместе взятых*, чем для обозначения *одних только внутренних* перемен, в сознании, сопровождающих усиление, простое перераспределение или уменьшение веществ и сил в подвергающихся развитию целых. Дело в том, что в обычном употреблении термины «прогресса и регресса» означают не одни только изменения в сфере чувств и вообще душевных состояний человеческого индивидуума или человеческого общества, но и вызывающие их внешние материальные изменения. А между тем, для выражения собственно психических изменений, сопровождающих эти перемены, существуют другие термины, чисто *психологического* характера, а именно термины «удовольствия, страдания и безразличного состояния». Поэтому я не вижу надобности суживать и вообще изменять значение термина «прогресса» и других, ему параллельных, когда есть иные, более точные термины для выражения психических коррелят тех перемен, которые признаются моментами эволюции, деволуции и инволюции. Но, скажут мне, термины удовольствия и страдания гораздо *специальные*, например, терминов эволюции и деволуции: они обозначают лишь психические корреляты *отдельных* актов процессов эволюции и деволуции, совершающихся в известных целых, в течении более или менее продолжительного времени. Это замечание будет вполне верно: понятию эволюции соответствует собственно не понятие удовольствия, а понятие *увеличения удовольствий и уменьшения страданий*, или понятие *возрастания счастья*, понятию деволуции – *понятие увеличения страданий и уменьшения удовольствий*, т. е. понятие *понижения счастья*, понятию инволюции – понятие *равновесия удовольствий и страданий*, т. е. понятие *субъективного равновесия сознания*. Эти сложные понятия и должны выражать, по моему мнению, психические корреляты

трех типов изменений в соотношении материальных сил известных целых, подвергающихся развитию и способных *сознавать* претерпеваемые ими изменения.

Таким образом в результате оказывается, что научная идея развития может быть дифференцирована следующим образом:

Развитие:

1. Прогрессивное (прогресс)	2. Ингрессивное (ингресс)	3. Регрессивное ¹ (регресс)
а) эволюция	а) инволюция	а) деволуция
б) возрастание счастья	б) субъективное равновесие сознания.	б) понижение счастья

Дифференцировать, таким образом, идею развития, спросим себя теперь, в чем заключаются задачи *науки* в разработке частных идей, в нее входящих.

Уже из всего сказанного, очевидно, что явления прогрессивного, ингрессивного и регрессивного развития суть *факты*, данные в действительности, а не воображаемые. Следовательно, задачи *науки* вообще наследовать природу этих разнообразных фактов, выяснить, в чем заключается прогресс, регресс и ингресс, с внешней, материальной, и соответствующей внутренней, или психической, стороны и притом столько же в природе вообще, сколько и в отдельных сферах ее существования и развития.

Определение прогресса, регресса и ингресса в сфере развития специально *человеческого общества*, в связи, однако же, с исследованием более простых коррелятов этих фактов *вне* развития этого специального и сложного целого, т. е. в связи с исследованием этих фактов, как они даны во всей природе вообще, — есть задача *социологии*, науки о жизни и развитии человеческого общества. Отсюда вытекает, что задачи *социологии*, в отношении к исследованию этих фактов, сводятся к определению того, *что такое* прогресс, регресс и ингресс в развитии человечества, как высшего в природе целого или индивидуума. Но именно потому, что это целое стоит *не вне природы*, а составляет *имманентную часть ее состава*, задача социологии расширяется: она должна найти такие формулы для указанных типов развития человеческого общества, которые не противоречили бы аналогичным фактам развития природы вне его, — та-

¹ Конечные результаты прогрессивного, ингрессивного и регрессивного развития выражаются идеями «победы в борьбе за существование», «осуществление цели простого самосохранения в этой борьбе» и «поражения в борьбе за существование».

кие формулы, которые могли бы быть рассматриваемы, как ингредиенты *общих* формул прогрессивного, ингрессивного и регрессивного развития природы в ее целом.

Таких именно формул прогрессивного и регрессивного развития человечества я и искал в своем этюде о прогрессе. Может быть я и не достиг этой цели, да едва ли и можно ее достигнуть так легко и скоро. Моя задача была только найти *путь* для осуществления этой цели, а самое осуществление разумеется принадлежит будущему. Следовательно, весь вопрос только в том, правилен ли намеченный мною путь, или нет. Но теперь дело не в этом. Несомненно одно, что задача социологии, как *науки*, заключается во 1) в том, чтобы определить, *что такое* прогресс, регресс и ингресс на основании тройного рода фактов развития, данных самой действительностью, и во 2) в том, чтобы определить, какой из этих разрядов фактов имел преобладание в прошедшем, *в истории*. Вопрос же о том, какой преобладающий характер будет иметь развитие *в будущем*, а равно и вопрос о том, какой конечный результат даст это развитие в будущем, – эти вопросы не суть вопросы *социологические* и вообще *научные*. Это вопросы *социально-этические*, практические.

Конечно наука, на основании полного знания прошедшего, вообще всего уже существующего, способна отчасти предвидеть и предсказывать будущее. Но для этого нужно во 1) *полное* знание прошедшего и настоящего, которое еще составляет только идеал социальной науки, а не совершившийся факт; во 2) даже и при таком полном знании, наука может утверждать что-либо о будущем лишь с большей или меньшей *вероятностью*, а не с совершенной достоверностью, ибо полное знание человека, жителя «одной из планет», будет всегда лишь знанием *относительным* и наступление непредвиденных им общих мировых переворотов, которые помешают осуществлению предвидимых им частных перемен всегда будет возможно. Но если так, то ожидать теперь же от социологии, наименее разработанной из наук, чтобы она предсказала безошибочно, осуществится ли в будущем прогресс или регресс в развитии человечества, будет ли достигнуто возрастание или понижение счастья человеческого рода и к каким конечным результатам приведет развитие человечества, – ожидать ответов социологии на эти вопросы было бы безрассудно. Они вовсе не подлежат еще научной формулировке.

Так как однако все эти вопросы существенно интересуют человека и оставить их без всякого рассмотрения он не может, то он и должен делать их предметом обсуждения в *социальной этике*, т. е. в теории социального искусства. Социальная этика, разумеется, может достигать только выводов, более или менее *вероятных*. Опираясь на добытые социологией результаты, она может, например, по моему мнению демонстрировать *вероятность будущего прогресса*, если человечество поставит себе целью достижение такового и, поставив себе такой *идеал*, будет употреб-

лять *надлежащие средства* для его осуществления. Но этот *постулат*, по самой природе своей, будет все-таки иметь всегда *полусубъективный* характер, будет предметом *веры*, а не *знания*, в настоящем значении этого слова, – а потому нравственно-обязательными будут всегда только стремления к этому идеалу, а не уверенность в необходимости его осуществления. Вообще все построения, относящиеся к понятию прогресса, как *идеала*, неизбежно должны носить на себе *субъективный* отпечаток и составлять предмет *субъективного творчества*, а не объективного знания, – предмет социальной этики, а не социологии, как науки. К каким общим построениям социальная этика способна прийти в настоящее время, т. е. как она может демонстрировать вероятность прогресса в будущем, *по моему личному* (отчасти субъективному) *убеждению*, – я рассмотрю в другой раз.

Подготовкой для решения этих социально-этических проблем должна служить предложенная мною на ближайшую публичную лекцию (11 марта) *критика социально-этических доктрин пессимизма и оптимизма*.

Профессор Николай Грот.

Одесса, 4 марта, 1884 г.

(Одес. вестник. – 1884. – 6 марта (№ 52). – С. 1-2)

Коментарі до авторського тексту статті:

[1] Мається на увазі книга німецького і австрійського економіста і соціолога, представника органічної школи, Альберта Еберхарда Фрідріха Шеффле (1831-1903) «Будова життя соціальних тіл. Т. 1-4».

3.3. Замечательный пример множественности состояний сознания у одного и того же субъекта

Теснейшая связь душевной деятельности человека с деятельностью и состояниями мозга и нервной системы не может в настоящее время служить предметом сомнения для лиц, сколько-нибудь знакомых с новейшими открытиями анатомии и физиологии. Каждый душевный процесс совершается в человеке при помощи известного нервно-мозгового аппарата, каждое душевное состояние сопровождается известными переменами в мозговом и нервном веществе и вся душевная деятельность в конкретном индивидууме есть в известном смысле работа каких-либо органических тканей, – таковы те основоположения, которые должны служить в настоящее время исходными точками для всякого **научного анализа психических явлений и процессов**, и все новейшие выдающиеся психологи,

английские (как напр. Спенсер [1], Маудсли [2], Карпентер [3], Бэн [4] и др.), немецкие (как напр. Лотце [5], Фехнер [6], Вундт [7], Горвиц [8], Brentano [9]), французские (Дюмон [10], Рибо [11], Паулан [12], Дельбеф [13], Перец [14] и др.), итальянские (Сицилиани [15], Мантегацца [16] и проч.) и иные, стремятся поставить исследование психических явлений в связь с физиологиею нервной системы, насколько это доступно каждому из них, но его научной подготовке и условиям деятельности. Несомненно, что в очень скором будущем для представителя научной психологии будет даже безусловно необходимо по образованию своему быть натуралистом, т. е. иметь специальную подготовку не только по физиологии и анатомии человека, но и по другим наукам естественным, тесно соприкасающимся с ними.

Все это конечно отнюдь еще не предрешает вопроса о сущности силы, действующей в психонервном механизме человека, и сил, действующих во всей природе вообще. Только люди, не имеющие никакого философского образования, могут смешивать свои представления о явлениях с представлениями о их конечных основах, субстратах, двигателях. Научная психология исследует психические явления в связи с их физиологическими условиями и действиями. Философия духа совершенно иными, построительными методами может добраться до самой основы психических явлений. И потому-то смешение психологии с философией, признание первой за отдел второй, а второй чуть не за особое название первой – смешение весьма обычное в нашу нефилософскую эпоху – представляется для человека с философскою подготовкою одним из вопиющих абсурдов современного мировоззрения общества.

Психология, как наука, делает в настоящее время поразительные успехи. Почти каждый месяц приносит нам, чрез посредство многочисленных периодических изданий, между которыми особенно видное место принадлежит «Философским этюдам» Вундта (Wundt. Philosophische Studien. Leipzig. 4 кн. в год) и «Revue philosophique» Рибо, издаваемой в Париже, новые интересные наблюдения, опыты и открытия.

Все эти чисто научные психологические исследования касаются именно главным образом вопроса о связи психических явлений с физиологическим механизмом, о зависимости душевных явлений от отправления того или другого органа и, наоборот, изменений и процессов в органах нервной системы от тех или других состояний сознания. Наука быстро идет на пути открытия локализации различных психических отправлений в мозгу и даже на пути изобретения строго-научных приемов измерения скорости и интенсивности психических процессов и явлений. В этом отношении особенно интересны работы в психологической лаборатории Вундта в Лейпциге, которые совершаются совокупными усилиями нескольких молодых ученых, учеников Вундта, и для которых изобретено множество особых инструментов и приспособлений.

Но рядом с этой экспериментальной психологией, которая исследует по преимуществу зависимость психических явлений от физиологических условий, и родиною которой несомненно должно признать Германию (Иоганн Мюллер [17], Вебер [18], Фехнер, Вундт, Гельмгольц [19] и др. психофизики и психофизиологи), возникла в последнее время другая, совершенно новая область экспериментальной психологии во Франции, под влиянием и при участии французских медиков, с Шарко во главе, которая подвергла научному исследованию явления, так называемого сомнамбулизма и гипнотизма.

Этого рода экспериментальная психология, самыми видными представителями которой являются доктора-физиологи Шарль Рише [20], Бони [21] и др.¹, преследует задачу до известной степени противоположную задаче германской экспериментальной психологии. Она имеет своею главною целью освещение зависимости физических и физиологических явлений в организме от известных, искусственно вызванных душевных состояний. Даже научное исследование отгадывания мыслей имеет предметом изучение действия психических состояний, – состояний сознания лица экспериментируемого, – на его мышцы и нервную систему вообще, с целью определения способа передачи этих психических состояний другому лицу.

Несомненно, что обе указанные области экспериментального психологического исследования одинаково важны, что обе они сулят в будущем совершенный переворот в научной психологии и постановку ее в положение строго индуктивной, точной науки; весьма вероятно также, что оба метода со временем сольются и образуют вместе один общий экспериментальный метод психологии, как науки, долженствующей определить законы душевной деятельности человека и других существ, в связи с анатомическими и физиологическими ее условиями. В настоящее же время известная специализация, по самой новизне дела, необходима и нельзя претендовать на ученых специалистов, что они работают еще без всякого общего плана, разрозненно, стараясь каждый, по мере сил, внести свою лепту в сокровищницу науки.

В числе последних работ, о результатах которых почти ежемесячно сообщает «Revue philosophique de la France et de l'Étranger» мы встретили в октябрьской книжке этого журнала одну, особенно интересную, с содержанием которой мы и познакомим читателей.

Дело идет о наблюдениях и опытах некоего доктора Буррю, профессора морского медицинского училища в Рошфоре, и помощника его Бюро, над одним истерическим субъектом и эпилептиком В. . . , которые являются поразительным доказательством именно тесной связи, су-

¹ Статьи их по экспериментальному исследованию явлений гипнотизма большею частью печатались в «Revue philosophique» за последние годы.

ществующей между душевной деятельностью человека и его нервно-физиологическим аппаратом.

В. . . , 22-х лет, родился в Париже, но провел большую часть детства в Люизане в Шартре. Дурное обращение матери сделало его бродягой, и он по суду попал в исправительную колонию St. Urbain. Здесь он получает первоначальное образование, которое благодаря быстрым способностям хорошо усваивает. Однажды, во время собирания винограда, змея обвинила его левую руку. Испуг его был так силен, что он подвергается целому ряду истерических и эпилептических конвульсий, которые, в конце концов, имеют следствием паралич нижних конечностей тела. Вследствие этого он был переведен в убежище Бонневалья¹ 3 марта 1880 года. Здесь его помещают в отделение портных. Через два месяца, после большого приступа эпилепсии, он выздоравливает, но вместе с тем теряет умение шить и самый характер его изменяется.

Когда В. исполнилось 18 лет (в 1881 г.) его отсылают из убежища. Он поступает рабочим к владельцу виноградников возле Маконе. Заболев вскоре снова, он попадает в больницу в Маконе, затем в убежище St. Georges в Bourg. По выздоровлении появляется в Париже, где последовательно проходит несколько различных служб в заведениях св. Анны и в Бисетре. 2-го января 1885 года он поступает в морскую инфантерию и попадает в Рошфор, чтоб присоединиться к экспедиции в Тонкин. Уличенный в краже еще в Рошфоре, он подвергается здесь военному суду. Но узнав о его прошлом, военный суд признает его невменяемым и отправляет 27 марта 1885 г. в клинику рошфорской медицинской школы. Здесь он на другой же день снова впадает в истеро-эпилептическое состояние, которое оканчивается параличом и анестезией (нечувствительностью) правой стороны тела.

С этого момента и начинаются любопытные психо-физиологические наблюдения и опыты над больным докторов Буррю и Бюро, результаты которых мы намерены сообщить.

Явление множественности состояний сознания, заключающееся в том, что некоторые человеческие субъекты, под влиянием каких-либо особых обстоятельств (болезни, ушиба головы, страха или иного душевного потрясения), теряют память и сознание непосредственно предшествующих событий, фактов, идей и других душевных состояний своих, и напротив начинают вновь жить снова состояниями другой эпохи своего существования, вспоминая давно забытое и будучи поставлены в необходимость сначала начинать учиться тому, что они отлично знали, извест-

¹ Еще на днях в петербургской газ. «Новости» был рассказан любопытный случай забвения г-жею С., под влиянием болезни, знакомых ей трех языков (русского, французского и немецкого), так что она принуждена была вновь им учиться и могла выучится только по-русски, да и то лишь через полгода (сообщение д-ра Красильникова).

но науке уже довольно давно. Почти во всех новейших руководствах по психологии в главе о памяти мы находим разбор явления так называемой двойственности сознания (случай множественности), состоящего в потере части сознания под влиянием упомянутых выше причин и ведущего к образованию нового состава сознания у данного субъекта, который в свою очередь иногда утрачивается под влиянием выздоровления и возвращения в прежнее душевное состояние. Рассказываются поразительные примеры того, как люди забывали тот или другой язык, хорошо им известный, и целые эпохи своей жизни, вместе с лицами и обстоятельствами игравшими в них роль, а потом по выздоровлении снова приобретали почти моментально все утраченные знания и забывали в свою очередь все, что происходило во время их болезни. Множество таких фактов и рассказов приведено у Карпентера (Физиология ума), Рибо (Болезни памяти) и у других современных психологов². Рядом с этим каждому человеку, по его собственному опыту, известно, как он сам или другие, знакомые ему лица, под влиянием перемены образа жизни и обстановки ее, или под влиянием особых обстоятельств (как напр. действия алкоголя, острой болезни или душевного волнения) переносились из одного строя мыслей и чувств в другой, а потом часто снова возвращались в прежнее состояние духа или в прежнюю сферу сознания. Я уже не говорю о действии алкоголя, который многих заставляет постоянно жить двумя жизнями и двумя сознаниями (трезвым и пьяным). Стоит каждому припомнить свои личные опыты – и он легко убедится, что путешествия, перемещения по службе и делам из одной страны в другую и т. д. приводили его последовательно в разные душевные состояния и что стоило ему вернуться на прежнее место жительства, чтобы разом на него повеяло вновь старым настроением, мыслями и чувствами, связанными с обычной обстановкой, и чтобы забылись отчасти состояния, пережитые при других обстоятельствах. Притом, не переживаем ли мы ежедневно наяву и во сне две сферы сознания, дневного и ночного, которые постоянно сменяют друг друга? Люди, близко наблюдавшие на своем веку какую-нибудь психическую болезнь, еще лучше должны знать явление двойственности сознания, утрачивающего по выздоровлении всякое воспоминание о пережитых во время болезни галлюцинациях.

Но явление двойственности сознания есть лишь частная форма явления множественности состояний сознания и это именно лучше всего доказывается поразительными опытами докторов Буррю и Бюро над В. Эти опыты знакомят нас с целыми шестью резко отличными друг от друга фазами сознания и душевными складами, пережитыми одним и тем-же лицом, вследствие болезни, и искусственно воспроизведенным наукою, путем приведения этого лица последовательно в различные физические и психонервные условия, вызывавшие или сопровождавшие резкие перемены в его душевном настроении. В этом искусственном воспроиз-

ведении или повторении исследуемого явления и заключается главное значение экспериментов вышеупомянутых докторов, ибо ими созданы методы для дальнейшего строго научного изучения явлений, которые до сих наблюдались только случайно и настоящей научной проверке были недоступны. Но будем продолжать свой рассказ.

Когда В. попал в больницу медицинского морского училища в Рошфоре, пораженный параличом и нечувствительностью всей правой стороны тела, то доктор Буррю пробовал вывести его из этого состояния действием металлов и магнита.

Вскоре ему удастся, путем приложения намагниченной стальной полосы к правому парализованному предплечью, перевести параличное состояние с правой стороны тела в левую, так что больному возвратилась способность движения и чувствительность правой стороны. При этом, однако ж, совершилась одновременно другая любопытная трансформация: изменились совершенно характер, вкусы, выражение физиономии и самая речь больного. Он более не узнает места, в котором находится и думает, что находится в Париже в Бисетре и имеет дело с доктором Вуазеном (Voisin). Думая, что это явление должно объяснить диссоциацией мозговых полушарий, доктор Буррю и его помощник стараются вернуть больному деятельность всего мозга и, после многих бесплодных попыток, им удастся достигнуть этой цели при помощи электрической ванны. Параличное состояние совершенно исчезает у В., но вместе с тем снова меняется его душевный склад: он переносится в St. Urbain (1877-й г.), владея всеми своими способностями. Его голос, поведение, физиономия выдают благонаправленного юношу. Он рассказывает историю своего детства и говорит о своих занятиях в земледельческой колонии. Но все, что произошло после 22 марта 1877 г., ему совершенно неизвестно.

После этого нового поразительного превращения Рошфорские доктора решаются продолжать над ним опыты и, последовательно изменяя его физиологические состояния действием магнита, стали, железа (fer doux), электричества, заставляют его переживать следующие душевные состояния.

Первое состояние. Паралич и анестезия правой стороны тела (состояние больного после 28 марта 1885 г.)¹ – В. болтлив, в буйном настроении, физиономия и поза нахальны; его речь правильна, но груба; он всем говорит «ты» и всех обзывает неуважительными прозвищами. Он курит с утра до вечера и нескромно выпрашивает у окружающих табак. Вместе с тем он обнаруживает смышленность, знает о всех событиях дня и хвастает своими антирелигиозными и ультрарадикальными убеждениями. Не признавая никакой дисциплины, он готов убить всякое лицо, которое потребовало бы от него знаков уважения. Произношение для него затрудне-

¹ Подробные физические признаки каждого состояния мы не будем передавать, ибо они интересны только для специалистов.

но, но он может читать, хотя при повышении голоса чтение становится неразборчивым. Память очень интенсивна по отношению к настоящему – он наизусть повторяет целые столбцы газет; но во времени она ограничена. Из прежней жизни В. помнит кое-что о службе своей в Бисетре и о последнем времени пребывания в Бонневале, но о событиях в промежутке и о детстве и юности своей, до выздоровления своего в Бонневале, ничего не помнит.

Второе состояние. Паралич и анестезия левой стороны тела.

– При пробуждении В. думает, что находится в Бисетре 2 января 1884 г., – ему 21 год, он видел вчера своего начальника г. Voisin. Вид его сдержанный, физиономия кроткая, речь правильна и учтива. Он никому не говорит более «ты», и присоединяет обычное французское обращение «monsieur». Курит умеренно. Религиозных и политических убеждений не имеет. Эти вопросы не касаются-де такого невежественного человека, как он. По отношению к окружающим он почтителен и подчиняется дисциплине. Произношение совершенно отчетливо: он отлично читает и порядочно пишет. Все события после 2 января 1884 года ему абсолютно неизвестны; он не знает и не узнает никого из окружающих, не знает даже о существовании морской пехоты и о войне с Тонкином. Он помнит, что ранее службы в Бисетре служил еще в St. Anne; но все, что было ранее, он забыл.

Третье состояние. Паралич конечностей левой стороны еще остается и сопровождается общей анестезией левой стороны, но остальная часть левой стороны освобождена от паралича.

Больной просыпается в убежище St. Georges в Бурге в августе 1882 г. Ему 19 лет. Франция воюет с Тунисом. Характер, чувства и настроение, язык, выражение лица и вкусы те же, что и во втором состоянии; но память отодвигается назад. Он рассказывает о том, как попал из Шартра в Макон к владельцу виноградников, где и работал, как затем, заболев, попал в больницу в Маконе, а потом в убежище в Бурге, где и находится-де. Все что следовало за этими событиями 1882 г. и что было раньше переезда в Макон ему неизвестно.

Четвертое состояние. Паралич нижней половины тела, явившийся следствием приложения магнита к затылку: В. думает, что он находится в Бонневале. Он учтив, застенчив, печален. Произношение отчетливо, но речь неправильна, безлична, как у детей. Он научился писать и читать. Умственные способности притуплены; память сбивчива. Он знает только два места: Бонневаль, где, по его мнению, он находится, и St. Urbain, откуда явился. Все предшествующее, не выключая и события со змеєю, а также и все последующее, бывшее с ним после пребывания в Бонневале, ему совершенно неизвестно. Его обычное занятие есть-де портняжничество; он шьет как человек, привычный к этому делу.

Пятое состояние. Паралич и анестезия исчезли. – В. думает, что ему 14 лет. Сначала он полагает, что находится в St. Urbain в 1877 г. Президентом республики оказывается Мак-Магон, папою Пий IX. В. застенчив, как ребенок, – выражение лица, речь, поза вполне согласуются с этим настроением. Он отлично читает и хорошо пишет, прекрасно помнит все свое детство и дурное обращение матери. Помнит он также, что его осудили к помещению в исправительный приют и свое пребывание в колонии, – как и у кого он учился, какие исполнял земледельческие работы. Его воспоминания как раз доходят до события с змеєю и одно напоминающее о нем повергает его снова в эпилептические конвульсии.

– Шестое состояние. Паралича нет, но есть в левой стороне гиперестезия (усиленная чувствительность), произведенная искусственным путем.

– В. снова 22 года, он возвращается к сознанию 6 марта 1885 г. Он знает современные этому моменту события. В. Гюго, великий поэт, еще жив. В. является уже не застенчивым ребенком, а приличным юношей; он солдат морской пехоты. Речь правильна, произношение отчетливо; он читает очень хорошо, пишет прилично. Память его обнимает все события его жизни, исключая той эпохи, когда он находился в St. Urbain и Бонневале, одержимый параличом нижней половины тела.

– Эти шесть состояний обнимают всю жизнь субъекта. Доктор Буррю проверил все факты, сообщенные больным в различных состояниях, показаниями лиц, с которыми В. приходилось иметь дело в разные эпохи жизни (д-р Камюзе в Бонневале, Вуазен в Бисетре и т. д.), и эти факты оказались верными.

Но произведенные опыты показали экспериментатору еще недостаточными.

Вызывая известные болезненные физические состояния, пережитые субъектом, он воспроизводил и соответствующие душевные состояния, которые их сопровождали. Но затем ему вздумалось испытать обратный путь. И здесь-то именно с особенною рельефностью обнаруживается, каким громадным орудием для психологической экспериментации обладает ныне наука в методе гипнотизирования, если она пользуется им с целью наблюдения физических действий душевных состояний, искусственно вызванных в экспериментируемом лице путем внушения.

В состоянии гипноза В. внушают, что он проснется в Бисетре. По пробуждении из гипнотического состояния он воображает себя действительно в Бисетре 2 января 1884 г. Все душевные настроения, мысли и чувства оказываются таковыми, как они были описаны во втором состоянии. Вместе с тем обнаруживается у больного уже исчезнувший паралич и анестезия всей левой стороны. В другом состоянии гипноза ему внушают, что он проснется портным в Бонневале. По пробуждении, душевный

склад оказывається той же, що в описаному вище четвертому стані, і разом з тим з'являється тимчасово параліч нижньої половини тіла.

Усе ці любозливі спроби приводять докторів Буррю і Бюро до наступних висновків:

1. Діючи на тілесний стан фізичними агентами, експериментатор приводить суб'єкта в відповідне стан свідомості.

2. Діючи, за допомогою методу гіпнотизування, на душевний склад суб'єкта, він викликає відповідне йому фізичний стан організму.

Нічого і говорити, після всього викладеного, яку величезну важливість мають для майбутнього ці обидва прийоми психофізіологічної експериментування, здатне швидко і правильно привести науку до визначення взаємної залежності душевного і фізіологічного механізмів людини.

Ми хотіли б, однак, при цьому дотримання двох умов. По-перше, щоб згадане експериментування, **в особливості шляхом стану гіпнозу, було вироблено виключно під наглядом лікарів**, тобто, людьми компетентними в подібній справі і відповідальними за нього, так як перетворення його в свого роду *jeu de société* небезпечно для здоров'я і життя осіб, підлягаючих експерименту, і безрезультатно для науки, а навпаки, тільки сприяє закріпленню в суспільстві предрасудків і суєверія. По-друге, бажано було б, щоб люди інтелектуальні і освічені не висували з подібних експериментів більше того, що з них випливає, а саме, що душевна і фізіологічна діяльність в живому людському організмі знаходяться в тісній залежності один від одного. Але що таке речовина, сила, дух – цього наука не знає і не може знати. Нехай дослідження цих питань наука надасть філософії, яка більш компетентна в їх розв'язанні.

Повторяємо сказані нами ще недавно з університетської кафедри слова німецького вченого Ланге [22]: «Запитання, що таке сила і речовина є запитанням теорії пізнання, т. є. філософії, а не точної науки, маючої справу тільки з явищами і їх відносинами».

Проф. Николай Грот.

(Одес. вестник. - 1886. - 24 янв. (№ 22). – С. 1-2)

Коментарі до авторського тексту статті:

[1] Спенсер Герберт (1820-1903) – англ. філософ, соціолог вікторіанської епохи брит. індустріалізму, родоначальник еволюціонізму, засновник органічної школи в соціології.

[2] Маудслі Генрі (1835-1918) – англ. психіатр, філософ, д-р медицини, проф. Лондонського університету.

[3] Карпентер Едвард (1844-1929) – англ. поет, філософ і соціальний борець кінця XIX – початку XX століть. Широко відомі його філософські праці. Зокрема його роздуми про природу цивілізації, в яких він констатує, що цивілізація – це хвороба людства, яку воно ще жодного разу не переживало.

[4] Бен Олександр (1818-1903) – шотл. філософ, психолог та педагог.

[5] Лотце Рудольф Герман (1817-1881) – нім. філософ, медик, психолог, проф. філософії у Геттінгені, представник ідеал-реалізму.

[6] Фехнер Густав Теодор (1801-1887) – нім. фізик, психолог, філософ, письменник-сатирик (виступав під ім'ям доктора Мізеса). Проф. фізики Лейпцизького університету (1834-1840); через хворобу і часткову сліпоту, викликану вивченням зорових відчуттів, залишив заняття фізикою і звернувся до філософії. Поділяючи багато в чому вчення Шеллінга, інтерпретував його в дусі панпсихізму (Всесвіт одухотворений, матерія – зворотній бік психічного). Виходячи з принципу суворой, математично обчислювальної залежності між психічними і фізичними явищами, він висунув ідею психофізики як науки про закономірні співвідношення між цими явищами. Праця Фехнера «Елементи психофізики» («Elemente der Psychophysik», 1860) поклала основи експериментальної психології; виведений ним основний психофізичний закон (інтенсивність відчуття пропорційна логарифму інтенсивності подразника) став прикладом застосування точних методів в психології. Один із основоположників експериментальної психології і естетики (так званої естетики «знизу», яка бере свій початок від досвіду й індукції, а не від філософських побудов).

[7] Вундт Вільгельм Максиміліан (1831-1920) – нім. лікар, фізіолог та психолог, засновник експеримент. психології.

[8] Горвиц – нім. філософ і психолог.

[9] Brentano Франц (1838-1917) – австр. філософ і психолог, провісник феноменології та деяких ідей аналіт. філософії

[10] Дюмон Леон (1837-1876) – франц. філософ; спочатку належав до школи Гамільтона, пізніше став рішучим прихильником дарвінізму та теорії еволюції.

[11] Рібо Теодюль Арман (1839-1916) – франц. психолог, педагог, чл. Француз. академії, засновник наукової психології у Франції.

[12] Паулан Фредерік (1856-1931) – франц. філософ. Мав інтерес до філософії і республіканських політичних рухів. У 1877 р. співпрацював у «Філософському огляді» з Рібо. Працював бібліотекарем з 1881 р. Пішов у відставку в 1896 р. і переїхав до Парижа. Тут він продовжував писати, створив колекцію арт-офортів,

малюнків, пастелей та ін. Вступив до Академії моральних і політичних наук в 1902 р. Нагороджений Нагородою Рейна. Його праці мають важливе значення в перебігу французької психології. Серед його книг: «Les caractères» (1894), «Les mensonges du caractère» (1905), «Le mensonge dans l'art» (1907) і «Le mensonge du monde» (1921).

[13] Дельбеф Жозеф (1831-?) – більг. філософ. В останні роки багато займався гіпно-тизмом, який він вивчав в Парижі, а потім – в Нансі. Твори його відрізняються оригінальністю і талановитим викладом. Найголовніші його праці: «Prolegomènes philosophiques de la geometrie et solution des postulats» (1860); «Essai de logique scientifique» (1865); «De l'origine des effets curatifs de l'hypnotisme» (1887); «L'hypnotisme et la liberte des representations publiques» (1888), «Le magnetisme animal» (Париж, 1889); «Magnetiseurs et medecins» (Париж, 1890); «De l'etendue de l'action curative de l'hypnotisme» (1890) та ін.

[14] Перец (Перес) Бернар (Perez) (1936-?) – франц. письменник-педагог, надрук. «La Psychologie de l'Enfant» (1878-86); «l'Education morale dès le berceau» (1880); «La science de l'enfant» (1881); «Jacotot et sa méthode d'émancipation intellectuelle» (1883); «l'Art et la poésie chez l'enfant» (1888) та ін.

[15] Сицилиани Січіліані П'єтро (1835-1885) – італ. філософ, за освітою лікар, проф. антропології і філософії в Болоньї. Представник критичного та філософського відтінку італ. позитивізму. Разом із Контом допускає телеологію з метафізичними цілями. Стояв за позитивізм як за сучасну міжнародну філософію на противагу філософії національної. Головні твори: «Sul rinnovamento della filosofia positiva in Italia» (Флоренція, 1871), «Della psichogenia moderna» (1879; 3-є вид. 1882), «Socialismo, Darwinismo e sociologia moderna» (Там само. 1879 ; 3-є вид. 1886), «La scienza nell'educazione» (3-є вид. 1884), «Rivoluzione e pedagogia moderna» (Турин, 1882), «La nuova biologia» (Мілан, 1885).

[16] Мантегацца Паоло (1831-1910) – італійський лікар і гігієніст. У 1854 р. отримав ступінь доктора медицини в Павії, а в 1860 році у тому ж місті посів кафедру загальної патології. У 1870 році перейшов на кафедру антропології у Флоренції, з 1876 року був сенатором італійського королівства. Надрукував цілий ряд книг: «Физиология удовольствия», «Физиология любви», «Физиология боли», «Гигиена любви» та ін. Деякі з них передруковані багатьма європейськими мовами, в тому числі й російською, і знайшли широке коло читачів.

[17] Мюллер Йоганн (Muller Johannes Peter, 1801-1858) – нім. фізіолог. Автор концепції про специфічну енергію органів чуття. Зробив спробу пояснення психічних процесів (сприйняття, пам'яті, мислення, сновидінь, темперамента) діяльності головного мозку. У трактуванні просторових відчуттів виходив з положення про те, що вони є природженими, закладеними у властивостях сітчастої оболонки ока. Це вчення є нативізмом, в данному випадку протистоїть емпіризму, який відводить головну роль індивідуальному досвіду.

[18] Вебер Макс (1864-1920) – нім. соціолог, економіст та правознавець, один із засновників соціології як науки.

[19] Гельмгольц Герман, фон (1821 – 1894) – нім. фізик, лікар, фізіолог, психолог.

[20] Ріше Шарль (Richet) (1850-1935) – франц. імунолог і фізіолог, член (1914) і президент (з 1933 р.) Паризької АН, іноземний член-кореспондент Петербурзької АН (1912) і АН СРСР (1925). Вперше (1902, спільно з іншими) описав реакцію організму на чужорідний білок, який він назвав анафілаксією. Сформував поняття «пасивний імунітет». Писав праці з фізіології травлення (встановив присутність в шлунковому соці соляної кислоти). Отримав Нобелівську премію (1913).

[21] Боні (Beaunis) Анрі Етьєн (1830-1921) – фізіолог. Завідувач кафедри фізіології медичного факультету Нансійського університету. Основні положення ідей можна знайти в його відомих книгах: «Дослідження по фізіології і психології штучного сну» (1886), «Гіпнотизм. Дослідження фізіологічні і психологічні» (1888), «Гіпнотизм» (1889) та ін. Цікавився Боні головним чином фізіологічною стороною гіпнотичного навіювання. Вивчаючи реакції організму на навіювання в гіпнозі, він виявив фізіологічні і біохімічні зміни, порушення з боку функцій внутрішніх органів, у тому числі серцево-судинної системи, трофіки, обмінних процесів, відділів вегетативної і ендокринної систем. Створив нансійську школу вчення про гіпноз, незабаром здобув блискучу перемогу в науковій суперечці зі школою великого французького невропатолога професора Жана Мартіля Шарко (Jean Charcot).

[22] Ланге Фрідріх Альберт (1828-1875) – нім. філософ та економіст, засновник Марбурзької школи неокантіанства.

3.4. Об изменении в сознании личности

(Variations de la personnalité) [1]

В дополнение к сообщению нашему об интересных опытах врачей рошфорской больницы Буррю и Бюро над истерическим субъектом В.¹, считаем необходимым сказать еще следующее.

В полученной нами на днях январской книжке *Revue philosophique* описаны состояния, в которые удалось привести В., помощью действия магнита и металлов. Первое состояние проявилось физиологически ограниченным параличом и анестезией (нечувствительностью) правой ноги, второе – таким же параличом левых конечностей (руки и ноги). Одновременно с этим изменилась дважды и психическая личность больного. В первом случае он воображал себя снова в Бурге, но в более отдаленный момент времени, чем о котором шла речь прежде (см. упомянутое третье состояние). Во втором, он представлял себе, что находится в Бонневале, когда ему было 17 лет. Воспоминания его оба раза были ограничены краткими периодами предшествующей жизни.

Таким образом, в самочувствии В. удалось вызвать искусственно уже целых восемь изменений, соответствующих различным патологическим состояниям субъекта.

Весьма интересны те общие выводы, к которым приходят по этому поводу экспериментаторы.

Вся жизнь описанного нами истерического больного удачно уподобляется им книге, страницы которой имеют каждая свое особое содержание, независимое от содержания других страниц. Стоит перевернуть какую-либо страницу «книги жизни» больного – и тотчас же появляется новая личность. Единство и преемство явлений жизни обнаруживается только в растительных процессах, и на этой общей органической основе последовательно проходят пред глазами наблюдателя различные индивидуумы, более или менее чуждые друг другу. При этом в теснейшей зависимости друг от друга видоизменяются – чувствительность, подвижность и рассудок субъекта: изменение в одной сфере вызывает параллельный в двух других. Но особенно поразительно, что совершенный переворот в душевной сфере наблюдаемого лица достигается действием извне чисто физических агентов – металлов, магнита.

Нужно ли говорить, что подобные опыты сильно колеблют прежние теории психологов о единстве и простоте силы сознания и самым блестящим образом подтверждают гипотезу единства всех сил природы, т. е. сродства сил так называемых физических и психических. Эта гипотеза в свою очередь неизбежно приводит к той мысли, которую мы проводили

¹ См. № 22 «Од. В.» 24 января (Фельетон «Из мира науки») [2].

недавно в своей публичной лекции «О душе», – что всякая сила есть «в возможности», (*in potentia*), как говорили древние, сознание – сознание «скрытое, напряженное», освобождающееся в виде психических «явлений» лишь при особых условиях среды, в которых действует. Признать же всякую силу за скрытую форму существования «силы сознания» – не значит ли признать «духовность» силы, т. е. отвергнуть ее чисто физические свойства? Чисто физических сил вообще нет в природе согласно такой точке зрения, – все равно как нет и чисто психических проявлений силы духа в нашем опыте. Все психические явления, по сути, материальные проявления силы духа, т. е. по сути явления психофизиологические. Этот факт и объясняет все возрастающее сближение психологии с физиологией; но тот же самый факт опрокидывает и материалистическое понимание силы. Рассматривать сознание, как продукт развития «физической» силы, можно было только до тех пор, пока представлялось возможным отрицать скрытые психические свойства тех или других сил, но как скоро силою магнита или металла изменяется сознание личности, то старый взгляд на физические силы едва ли может далее выдерживать критику.

Мы бы очень желали, чтобы это неизбежное изменение взглядов на силу стало понятно каждому мыслящему человеку, а потому к настоящему вопросу воротимся еще не раз.

Проф. Ник. Грот

(Одес. вестник. – 1886. – 30 янв. (№ 28). – С. 3)

Коментарі до авторського тексту статті:

[1] «Зміни в особистості» (фр.).

[2] Грот Н. Я. Замечательный пример множественности состояний сознания у одного и того же субъекта // Одес. вестн. 1886. 24 янв. (№ 22) (Из мира науки).

РОЗДІЛ 4

Наративи. М. Я. Грот очима сучасників

Грунтуючись на численних публікаціях в пресі, можна зробити висновки про важливість активної діяльності професора М. Я. Грота як популяризатора наукових знань в Одесі. Його публічні лекції, доповіді, семінари та практичні заняття широко обговорювалися в одеській пресі. Такий обсяг публікацій, присвячених вченому, свідчить про жвавий інтерес публіки до предмету його наукових поглядів, які не залишили байдужими одеських слухачів. Серед робіт, які ми піддали передруку, є прижиттєві статті в одеській періодичній пресі та два цікавих відгуки на смерть професора М. Я. Грота.

Авторами оглядів лекцій вченого, які містили найрізноманітніші думки про наукові новаторства професора, часом досить критичні, були кореспонденти газет і прості слухачі. Так, дехто Гутор, який виступавший під псевдонімом «Студент», почувши звістку про приїзд М. Я. Грота в Новоросійський університет, поспішив ознайомити одеську читаючу публіку з науковими поглядами вченого. Він зосередився на працях професора, які привернули, на той час, увагу іноземних науково-філософських журналів й отримали суттєві відгуки. Автор статті зазначав, що М. Я. Грот в своїх працях зачіпив низку нових важливих питань, його теорія є настільки глибокою і новою, що критики не змогли охопити всі головні питання його теорії, і тому він (Гутор) намагається заповнити цю прогалину, зосередивши свою увагу більш детально на «теорії психічного обороту» М. Я. Грота.

Своєрідним анонсом до вступної лекції М. Я. Грота в стінах Новоросійського університету можна вважати вельми компетентну статтю невідомого автора, що дає короткий огляд життя і діяльності професора М. Я. Грота на момент його прибуття до Одеси. Вступна лекція – перша з циклу лекцій, в якій викладається історія питання, дається огляд проблематики, розкриваються цілі і завдання всього циклу, характеризуються основні методологічні та методичні установки, необхідні для подальшої лекційної роботи. Якщо врахувати, що лекція, про яку йде мова в статті не тільки вступна до всього циклу, присвячена аналізу поняття «прогресу», а й перша лекція молодого професора в стінах незнайомого йому

ще Новоросійського університету, то такий анонс, можна вважати, був не тільки потрібним, корисним, але і необхідним для тих, хто намагався її слухати.

Не менш прикметним є повідомлення в одеській пресі невідомого автора про практичні лекції з психології, що проходили в аудиторії Новоросійського університету під керівництвом проф. М. Я. Грота. Метою таких занять є експериментальна перевірка «законів асоціації уявлень». Автор зазначав, що подібні експерименти проводились вперше в 1861 г. видатним голландським фізіологом Ф. Дондерсом. Згодом думка про вимірювання інтелектуальних процесів знайшла сприятливий ґрунт і в Німеччині, в психофізіологічній лабораторії Вундта, але в Росії немає жодної згадки про такі дослідження. Пріоритет в цій справі належить саме проф. Новоросійського університету Н. Я. Гроту, який, зайнявся тією частиною психометрії.

Цікавою замальовкою, яка надає ще один цікавий штрих до історії розвитку і викладання наук в Одеському (Новоросійському) університеті, можна вважати коротке повідомлення, надруковане в «Одесском листке» в березні 1886 р. Вона стосується стилю і манери деяких університетських професорів доносити свої знання до умів студентства.

Дві останні роботи відомі читачеві, тому що були надруковані, свого часу, в поширених виданнях та належать відомим вченим (Г. І. Челпанову та Е. Л. Радлову), але ці роботи згодом теж стали бібліографічною рідкістю, тому ми вважаємо доцільним зробити ці публікації більш відомими науковій спільноті.

4.1. Н. Я. Грот [краткий биографический очерк и характеристика его работ]

(М. Я. Грот : короткий біографічний нарис та характеристика його робіт)

Сегодня, в 10 ч. утра, в актовом зале Новороссийского университета профессор Н. Я. Грот прочтет вступительную лекцию, посвященную анализу понятия прогресса [1]. Г. Грот, еще очень молодой ученый, успел уже приобрести себе в науке почетную известность несколькими выдающимися сочинениями из области философии. На филологическом факультете нашего университета все восемь ординатур, полагающиеся по штату, заняты. Тем не менее совет университета, в виду важности замещения кафедры философии, относящейся к числу наук филологического факультета, но тесно, органически связанной с науками юридическими и биологическими, а также в виду достоинств предложенного одним из профессоров [2]. кандидата, избрал Г. Грота 24 голосами (единогласно) ординарным профессором по кафедре философии. Из доклада, которым

мы пользуемся в данном случае и который напечатан в самом незначительном числе экземпляров, совет университета ознакомился с личностью Г. Грота, как ученого. Николай Яковлевич Грот, получивший степень доктора философии в университете св. Владимира, до вступления в наш университет был ординарным профессором по кафедре философии в историко-филологическом институте кн. Безбородко. Сын известного нашего академика, почетного члена местного университета [3], он родился в 1852 г. По окончании курса Ларинской гимназии, Г. Грот поступил в 1871 г. на историко-филологический факультет Петербургского университета и занялся специальным изучением философских наук. Несколько лет, проведенные Н. Я. в Петербургском университете, дали ему серьезные, положительные знания. Молодой студент, поглощенный изучением древнегреческих философских теорий, выступает на 4-м курсе с сочинением «Опровержение Платона и пифагорейцев по метафизике Аристотеля». Сочинение это было удостоено золотой медали. 23-х-летнему ученому, по окончании курса, предлагают остаться при университете для приготовления к профессорскому званию. В тоже время Г. Грот получает приглашение занять кафедру философии в Историко-филологическом институте князя Безбородко, в Нежине. Г. Грот соглашается, но под условием, предоставления ему права уехать на год за границу для пополнения знаний. Молодой ученый остановился в Германии и зимой 1875 г. он занимается уже в Берлине изучением философии и естественных наук. Г. Грот много работает и над физиологией, проливающей яркий свет на многие психологические вопросы. Из Берлина Н. Я. переезжает летом 1876 г. в Страсбург, где проводит, среди непрерывных занятий, летний семестр. По прибытии в Нежин, Г. Грот энергично принимается за чтение лекций по психологии. Участие в философском диспуте проф. университета св. Владимира, Козлова [4], в Киеве, дает повод Г. Гроту выступить в 1876 г. с первым печатным трудом, критикой на «Философские этюды» [5] г. Козлова. Появление этой критики на труд г. Козлова доказало, что Г. Грот выработал известные определенные взгляды на сущность и значение философии. В последующей своей деятельности он уже не отступает от раз намеченных воззрений. Автор критики расходится с проф. Козловым в самой сущности понятия о философии. Г. Козлов видит в философии науку о мире, как целом, науку, имеющую целью руководить человечеством. У г. Грота сложилось иное понятие о философии. «Одно из двух, говорит критик Козлова, или «философия» есть только общее название для известного круга частных наук (как психология, теория познания, история развития мысли и т. д.), или «философия» есть не один только *flatus vocis* [6], а имя науки с известным особыми содержанием, которое, при настоящем распределении научного материала, может только состоять в построении знаний о мире, как целом. Г. Козлов становится на вторую точку зрения, мы стоим на первой и постараемся опровергнуть положение автора «Философских этюдов». Итак, Г. Грот различает фило-

софию, как науку, и философию, как построение субъективных систем о мире. Отрицая признаки науки за последним взглядом, г-н Грот говорит: «это не мешает нам удовлетворять вполне своей потребности к синтезу субъективному, внеучному». Критик требует сближения области психических наук с науками биологическими.

Второй труд пр. Грота – «Сновидение, как предмет научного анализа» [7]. Занятия в Страсбурге в лаборатории проф. Вальдейера [8], под его ближайшим руководством обогатили автора серьезными знаниями. Г. Грот, работавший в то время над анатомическим строением малого мозга, поместил свои рисунки в «Archiv für mikroskopische Anatomie» [9] за 1877 г. В этюде «Сновидение» профессор, прежде всего, восстает против господствующих в жизни предрассудков и суеверий, которые видят во многих психических явлениях, подчиненных строгой законосообразности, что-то таинственное, сверхъестественное. Незрелость массы и неудовлетворительность научных исследований относительно сновидений могут только поддерживать этот ненормальный взгляд, чуждый всякого научного основания. На самом деле, память, воображение, бессознательное умозаключение, психические факторы иногда влияют на случайное или естественное совпадение сновидений с действительностью. Считаем уместным привести слова французского критика этюда пр. Грота: «Автор – полный хозяин во всей литературе древней и новой, которая касается данного предмета, и в своей работе дает синтез того, что только, по его мнению, можно извлечь оттуда. . . Автор энергически отбрасывает последние остатки символического понимания сновидений и надеется, что этот дикий способ скоро перестанет мешать свободе мысли («Revue Philosophique» 1878). Не менее сочувственно относится к труду Грота и бельгийский психолог Дельбеф [10]. Английский философский журнал «Mind» (1879 г.) [11] и «Русская речь» [12] за 1881 г. обратили также серьезное внимание на труд Г. Грота. Мы обращаем также внимание местной интеллигентной публики на этот этюд, который, при довольно популярном изложении, затрагивает очень интересную область сновидений.

В 1878 году Грот поместил в «Revue Philosophique» свое критическое исследование «Essai d'une classification nouvelle des sentiments» [13]. Опыт новой классификации чувствований явился результатом основательного изучения как старых психологов, так, и это главными образом, новейших французских и английских: Дюмона [14], Булье [15], Бэна [16]. В этом, оригинальном по замыслу, труде Г. Грот, недовольный господствующей классификацией чувствований, старается дать свои принципы классификации. Через два года явился «опыт классификации» уже в обработанном, законченном виде – в труде «Психология чувствований, в ее истории и главных основах» (Петербург 1880 г.). Этот серьезный объемистый труд ученого делится на две части. Первая часть содержит в себе подробный критический очерк истории вопроса, от философов

древней Греции и анализ учения древних мыслителей; вторая часть теоретическую систему: место чувствований в ряду психических явлений, условия образования первых чувствований и т. д. «Психология чувствований» – диссертации Г. Грота на степень магистра. Критика, и русская и иностранная, отнеслась к этому труду с прежним сочувствием, хотя многие из критиков расходятся с автором в толковании некоторых вопросов. В декабрьской книге «Вестника Европы» за 1880 Г. Грот поместил статью «По поводу вопроса о психологии чувствований» [17]. В августе прошлого года Г. Грот выступил в киевском университете для защиты своей диссертации на степень доктора философии: «К вопросу о реформе логики, опыт новой теории умственных процессов» (Лейпциг, 1882 г.). Не будем останавливаться на этом серьезном труде Г. Грота, потому что о нем бы пришлось писать слишком много. Скажем только, что защита диссертации носила характер горячего научного турнира между Г. Гротом и профессором Козловым, приверженцем старой немецкой школы. Г. Грот вышел победителем из этой битвы.

(Одес. листок. 1883. 1 дек. (№ 264))

Коментарі до авторського тексту статті:

[1] Грот Н. Я. Значение науки как фактора прогресса, и прогресс в развитии самой науки : лекция, чит. в Новорос. ун-те. Одесса, 1883. 16 с. ; Те ж саме // Одес. листок. 1883. 15 дек. (№ 275) ; 16 дек. (№ 276).

[2] кандидатура М. Я. Грота була винесена на Вчену раду Новоросійського університету проф. історико-філологічного факультету О. О. Кочубинським на засіданні, яке відбулося 3 березня 1883 р., пункт 12 (Протоколи засідань совета ИНУ, 1882-1884. С. 55-81.); Кочубинський Олександр Олександрович (1845-1907) філолог, історик слов'ян, археолог, проф. ИНУ

[3] Грот Яків Карлович (1812-1893) – рос. філолог, проф. Гельсінгфорз. ун-ту, чл. С-Пб. АН з 1858 р.

[4] Козлов Олексій Олександрович (1831-1901) – рос. філософ-ідеаліст, публіцист. один із перших представників персоналізму в Росії. Закінчив Московський університет (1854). До вивчення філософії звернувся в 1870-ті роки. Приват-доцент (з 1876 р.), проф. (з 1884 р.) Київського університету. Видав першим в Росії філософські журнали «Філософський трьохмісячник» (1885-1887) і «Свое слово» (1888-1898). Свої філософські погляди називав панпсихізмом.

[5] Козлов А. А. Философские этюды. СПб. ; Киев, 1876. Ч. 1; 1880. Ч. 2.

[6] flatus vocis (лат.) – голос дихання

[7] Грот Н. Я. Сновидения как предмет научного анализа : речь, произнесенная на годовичном акте Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине 30 авг. 1877 г. Киев, 1878. 68 с. ; Те ж саме // Изв. Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине. 1878. Т. 2. С. 1-68.

[8] Вальдейер Генріх-Вільгельм-Готтфрід (1836-1921) – видатний нім. анатом і гістолог, вивчав природничі науки і медицину в Геттінгені, а потім в Грейфсвальді і Берліні; був асистентом при Фізіологічному інституті з 1862-1864 рр. в Кенігсбергу, в 1865 р. – в Бреславлі, в 1865 р. екстра-ординарний, а в 1867 р. – ординарний проф. патологічної анатомії в Бреславлі, в 1872 р. – проф. анатомії в Страсбурзі, де для нього і за його вказівками був влаштований Анатомічний інститут, а в 1883 р. повернувся в Берлін. Наукові праці торкаються анатомії і гістології людини, будови і розвитку патологічних утворень та ін.

[9] «Archiv für mikroskopische Anatomie» – біологічний журнал, який виходив в Бонні (Німеччина) у 1865-1925 рр.

[10] Дельбеф Жозеф – (1831-?) бельг. філософ. В останні роки багато займався гіпногізмом, який він вивчав в Парижі, а потім в Нансі. Праці його відрізняються оригінальністю і талановитим викладом. Найголовніші його праці: «Prolegomènes philosophiques de la geometrie et solution des postulats» (1860); «Essai de logique scientifique» (1865); «Essai d'une theorie psycho-physique sur la manière dont l'oeil apprecie les distances et les angles» (1865) та ін.

[11] англ. філософський журнал «Mind» («Майнд») був створений в 1876 р. шотландським філософом Олександром Бенном і його колишнім студентом і колегою Джорджем Робертсоном Крумом в якості редактора. Хоча журнал в даний час зосереджений на аналітичній філософії, починав як журнал, що висвітлював головне питання: чи може психологія бути природничою наукою.

[12] «Русская речь» – помірно-прогресивний літературно-художній і громадсько-політичний журнал. Виходив у Санкт-Петербурзі в 1879-1882 рр. Редактор і видавець – поет, романіст, драматург О. О. Навроцький. Журнал успіху не мав. О. О. Навроцький на його виданні розорився і припинив його випуск в 1882 р на № 5.

[13] Grote N. Essai sur les principes d'une classification nouvelle des sentiments. Paris, 1878. – 38 p. ; Idem // Revue philosophique de la France et de l'Etranger. 1878. T. 6. P. 232-269.

[14] Дюмон Леон (1837-1876) – фр. філософ; спочатку належав до школи Гамільтона, пізніше став рішучим прихильником дарвінізму і теорії еволюції. Праці: «Les causes du rire» (1862), «Jean Paul et sa poétique» (1862), «Le sentiment du gracieux» (1863), «La morale de Montaigne» (1866), «Antoine Watteau» (1867), «Haeckel et la théorie de l'évolution en Allemagne» (1873), «Théorie scientifique de la sensibilité» (1876), «Un philosophe-amateur» (1884).

[15] Бульє Франциск (1813-1899) – фр. філософ і педагог. В 1837 р. – проф. філософії, пізніше генерал-експектор початкової освіти. Видана в 1842 р. праця Бульє «Histoire et critique du Cartésianisme» була удостоєна премії від Академії моральних і політичних наук і багато разів перевидавалась. З 1867 по 1870 р. обіймав посаду директора Вищої Нормальної (педагогічної) школи в Парижі; в 1875 р. він став членом Інституту Франції. У своїх творах Бульє виявляв тонкий психологічний аналіз, глибоку ерудицію і ясність викладу. Був прихильником психологічного анімізму (вчення про панування душі в людських діях).

[16] Бен (Bain) Александер (1818-1903) – англ. (шотл.) філософ, психолог і педагог. Професор логіки і англійської мови (1860-1880), потім – ректор Абердинського університету. Засновник журналу «Mind». Один із найбільших представників асоціанізму в психології XIX ст. Його праці, зокрема «Почуття і інтелект» (1855) і «Емоції і воля» (1859), привернули увагу психологів до експериментального вивчення психічних процесів, що призвело до початку перетворення психології в самостійну науку.

[17] Грот Н. Я. По поводу вопроса о психологии чувствований : письмо в ред. // Вестн. Европы. 1880. Т. 6, кн. 12. С. 839-868.

4.2. Студент [Гутор]. Труды профессора Грота: письмо в редакцию [1]

(Студент [Гутор]. Праці професора Грота: лист до редакції)

Прочитав в вашей газете известие о прибытии в Одессу Г. Грота, приглашенного на кафедру философии в здешний университет [2], я пожелал в беглом очерке и в общих чертах познакомить одесскую публику со взглядами этого ученого.

Г. Грот известен в научно-философской литературе двумя крупными сочинениями, не считая нескольких мелких статей: 1) «Психология чувствований во всей истории и главн[ых] основах», (обширная монография, вышла в 1880 году) и 2) «К вопросу о реформе логики. Опыт новой теории умственных процессов» (вышедшая в прошлом году диссертация на степень доктора, которую автор защищал в Киевском университете 2-го февраля нынешнего года) [3]. Оба эти сочинения обратили на автора внимание заграничных научно-философских журналов. Так, о последнем сочинении в февральской книжке журнала «Revue philosophique» [4] издаваемого в Париже под редакцией известного психо-физиолога Th. Ribot, «Revue philosophique» [5], мы находим обстоятельный реферат, заканчивающийся следующими словами: «Il faut espérer que cette théorie, ayant pour but de réformer tout leur domaine de la science nommée logique, sera approfondie et étudiée par les logiciens français, ce qui sera leur plus facile quand paraîtra la traduction allemande de l'ouvrage, qui est déjà commencée (Rev. phil. 1883, Février, p. 212). [6]. В нашей литературе довольно подробный отзыв помещен в февральской книжке «Русского богатства» [7], единственного в России журнала, уделяющего довольно много места науке и философии.

Но автор «реформы логики» затронул столько вопросов, его теория настолько нова и оригинальна, что ни один из этих отзывов не охватывает даже всех *главных* вопросов, составляющих содержание «реформы логики».

С моей стороны было бы смело в настоящем беглом очерке, который я пишу для одесской публики, стараться пополнять все пробелы

упомянутых отзывов. Я скажу лишь несколько слов вообще о взглядах Г. Грота и остановлюсь более подробно на его «теории психического оборота», особенно в приложении к логике. Г. Грот стоит на точке зрения эволюционной теории. Ту область знания, которая обнимается в настоящее время термином философии, философских наук, Г. Грот включает отчасти в область точной *опытной* науки, отчасти в область творчества, в область искусства.

В речи своей «Отношение философии к науке и искусству» [8], сказанной им на диспуте в Киеве, он говорит, что в основе философии и науки лежит одно и то же стремление – познать мир; но познание это может быть двояко: во-первых необходимость взаимодействовать с внешней природой, бороться с ней и побеждать ее заставляет человека изучать природу, ограничиваясь какой-либо одной областью и изучая ее подробно и точно. Во-вторых, совокупность чувств человека, весь склад его нравственного мира требует полноты и гармонии знаний, хотя бы и не точных. Первую область Г. Грот называет наукой; вторую, которая есть лишь временный синтез наших знаний, Г. Грот обнимает в понятии философии и относит к области творчества, искусства. Из этого видно, что логику и психологию Г. Грот выделяет в область науки, хотя, при недостатке в разработке фактического материала, авторы сочинений по психологическим наукам вносят в свои теории элемент личного творчества. Поэтому Г. Грот, в той же речи, (речь эта была напечатана в газете «Заря») [9] затем вышла отдельным изданием) выражает надежду, что если его труд, т. е. книга «о реформе логики», не будет признана трудом научным, то он будет признан по крайней мере философским.

«Психическое существование» есть специальный вид «существования организма вообще». Поэтому Г. Грот в основу своих психологических теорий ставит дедукции из биологических наук. «Только дедукции из общих законов природы и жизни могут дать твердую опору для наук о сознании, а не беспорядочный анализ изолированных фактов внутреннего опыта, сам по себе совершенно субъективный» («К вопр. о реф. логики», стр. 109) [10]. «Существование организма вообще» есть «взаимодействие организма и среды, имеющее результатом приспособление внутренних отношений к внешним», по определению Спенсера [11].

Г. Грот, исходя из этого определения, во-первых – дополняет его в том смысле, что «взаимодействие организма и среды» заключается столько-же в приспособлении внутренних отношений к внешним, как и внешних к внутренним. Примером последнего может служить вся культурная обстановка современного человечества. Во вторых, Г. Грот, говоря о видах взаимодействия, делит его на «обмен веществ» и «обмен впечатлений или движений». «Психическое существование организма есть тот вид взаимодействия (существования вообще) его с окружающей

средою, ради приспособления внутренних отношений к внешним и внешним к внутренним, *который состоит в обмене между ними движений* (или впечатлений), *в противоположность обмену веществ* (ibid. стр. 49).

Каждый акт взаимодействия состоит из следующих моментов: действие среды на организм и ответное действие организма на среду; каждый из этих моментов в свою очередь состоит из двух моментов: внешнего или объективного и внутреннего или субъективного, т. е. в начале мы имеем 1) момент объективно-сенсорный, *ощущение*; далее следует 2) момент субъективно сенсорный, *чувствование*: оценка впечатления как удовольствия или страдания; за чувствованием следует 3) *стремление*, момент субъективно-моторный, – и наконец 4) *движение* того или другого органа, момент объективно-моторный. Движение организма, производя перемену в среде, порождает опять в организме *ощущение* этой перемены, за которым в свою очередь следует все только что перечисленные моменты и т. д. Таким образом, автор объясняет факт непрерывности сознания.

Последовательность 4-х моментов Г. Грот называет «полным психическим оборотом». Упражнение, которое делает более быстрою последовательность моментов каждого психического оборота, является причиною кажущегося выпадения некоторых моментов. Напр., в так называемых рефлекторных действиях как бы отсутствуют моменты субъективные. Но это отсутствие только кажущееся, ибо вследствие быстроты следования друг за другом, субъективные моменты не доходят до сознания. В своей «Психологии чувствования», где автор подробно разбирает все случаи выпадения отдельных моментов, он приводит следующий пример: «если, видя падающую нам на голову штукатурку дома, мы быстро отскакиваем в сторону, то по миновании опасности являются все последствия страха, которого мы, по-видимому, не ощущали в себе, как мотива для сделанного нами скачка, т. е. сильное биение сердца, бледность лица, иногда даже трясение членов, и т. д.» (стр. 439). Очевидно, что чувство страха, хотя и недошедшее до сознания, вызвало в настоящем случае, совершенно рефлекторно, мгновенный прыжок в сторону. Обороты психические делятся на правильные и неправильные, равномерные и неравномерные, простые и составные и т. д.

Я не имею возможности вдаваться в подробности, а ограничусь одним примером, взятым из сочинения «О реформе логики»: «Крестьянин, пришедший на заработки в столицу, в первый раз видит пароход, – он рассматривает его, любителю новинкою, стремится поближе разглядеть ее и направляется к пристани: *это общий или внешний оборот*. Вместе с тем происходят частные или внутренние: орган зрения, в процессе рассматривания, напрягается, чувствует утомление и все-таки стремится приспособиться к впечатлениям; в центрах тоже происходит работа: обдумывание и комбинация впечатлений, борьба чувств и стремлений (узнать предмет

и бросить баловство, чтобы пойти на работу); в *органах движения та же смена оборотов*, выражающаяся в ускорении или замедлении шагов, смотря по близости пристани и т. д.» (стр. 59,60).

Считаю нужным упомянуть еще об одном важном различии между оборотами, в которых преобладают моменты чувствительные, сенсорные, и в которых моменты моторные служат лишь выражением в слове и в игре мускулов лица того, что происходит в сознании, – и оборотами, в которых преобладают моменты двигательные, моторные. Первые автор называет *страдательными* оборотами; в них преобладает *действие среды на организм*, они представляют приспособление внутренних отношений к внешним; совокупность страдат. психич. оборотов Г. Грот обнимает в понятие *психической жизни*. Вторые Г. Грот называет деятельными и обнимает в понятии психической деятельности; в них преобладает *действие организма на среду*, они представляют приспособление внешних отношений к внутренним.

Науку о сознании Г. Грот делит на следующие отделы: анатомия сознания, или *психостатика*, заключается в исследовании *явлений психической жизни* (т. е. продуктов влияния внешней среды на организм) в связи с их постепенным развитием; физиология сознания или *психодинамика* – исследует процессы действия самого организма и сознания, т. е. *движения*, составляющего психическую *деятельность*. Наконец, общая наука о сознании, так сказать биология сознания, может быть названа *психологией*.

Логика, по определению Г. Грота, есть та часть психодинамики, которая изучает *процессы познавательной деятельности*; другая часть психодинамики есть *этика*, занимающаяся изучением *психодинамики процессов нравственной деятельности*.

Из изложенного ясно видно, что «теория психического оборота» есть краеугольный камень теоретических построений Г. Грота в его упомянутых сочинениях. В рецензии, помещённой в журн. «Мысль» [12] о сочинении Г. Грота «Психология чувствований» указывается на важное значение «теории психич. оборота» с точки зрения эволюционной теории: «Эти положения (т. е. о *четырёх* моментах оборота) имеют глубокое значение. В самом деле, приняв их, психолог обязан уметь открывать для каждого психического акта его *четыре* момента, хотя бы для этого ему пришлось обращаться к изучению далекого прошлого, или области бессознательной жизни организма, или даже к истории самого типа. Таким образом, мы имеем здесь прочный критериум, как для исследования, так и для оценки исследований психической области и чувствований в частности» (Мысль, 1880 г. № 6 стр. 173).

Применяя общую «теорию психического оборота» к исследованию познавательной деятельности, составляющей объект логики, Г. Грот при-

ходит к важным результатам. Я остановлюсь на его гипотезе «специфических центральных ощущений», которая при чтении сочинения «К вопр. о реф. логики» меня более всего поразила своей оригинальностью. Но прежде скажу несколько слов о познавательной деятельности вообще. Познават. деятельность разложена на «преемства троякого рода простых оборотов, а именно оборотов, связанных с отправлениями *центров*, органов *восприятия* и органов *движения*.» Все умственные процессы, т. е. «обороты, связанные с отправлениями центров,» по мнению Г. Грота, суть *ассоциативного движения*, устанавливающего связь между «явлениями объективной восприимчивости». Автор, указывая на то, что все почти авторы употребляли термин *движение*, «под метафизическим углом зрения», говорит, что *он* понимает под умственными движениями «совершенно *эмпирический факт*: а именно те, с одной стороны физиологические, с другой – психические перемены, благодаря которым между объективными восприятиями или явлениями объективной восприимчивости устанавливается известная *связь* или известные *отношения*, которые первоначально, т. е. при поступлении их в сенсориум, не существовали» («К вопр. о реф. логики» стр. 92).

Далее, исходя из того факта, что эти движения, т. е. устанавливающая связь между восприятиями, могут быть сознательны, и с другой стороны мы их не можем сознавать посредством известных *внешних* органов чувств, – Г. Грот предполагает, что мы сознаем эти движения посредством особых *ощущений*, которые он называет *центральными*. Напр. отождествляя свои восприятия, мы сознаем, *во-первых*, отдельные восприятия, воспринимаемые посредством внешних органов чувств и *во-вторых*, сознаем то умственное движение, которое отождествляет отдельные восприятия; т. е. на ряду с восприятиями отдельных внешних предметов у нас является *ощущение тождества*, ощущение того движения в мозговых центрах, которое отождествляет наши восприятия. Далее, подобно тому, как из *внешних* ощущений развиваются представления и понятия, конкретные и отвлеченные, *о родах и видах* предметов, их действиях и состояниях, – так из *внутренних ощущений*, называемых автором «специфическими умственными» в нас развиваются представления и понятия о тождестве, о равенстве, о последовательности во времени, вообще идеи об *отношениях* объектов внешнего опыта. Из этой гипотезы Г. Грот выводит ряд следствий очень важных, на которых, к сожалению, я не могу остановиться. Замечу только, что эта гипотеза представляет новый шаг в развитии опытной психологии. Еще Локк [13], наряду с внешними ощущениями, признавал источником наших знаний размышление ума над собственными операциями, и обнял этот источник в понятии *рефлексии*. Далее Кант [14] признав, что *некоторые* наши идеи, напр. идея о пространстве, времени и проч., не могли образоваться из внешних ощущений, признал эти идеи «априорными категориями ума».

Г. Грот спрашивает: «почему же эти гениальные мыслители не сделали ранее нас, того естественного, по-видимому, шага к конечному развитию теории умственной деятельности, каковым представляется признание особых умственных ощущений лежащих в основании понятий, которые вносятся нами в суждения высшего порядка? Объяснить этот факт можно очень просто. Чтобы признать какой-нибудь новый класс ощущений, нужно признать существование нового объекта, который прежним ощущениям недоступен. Этим путем, между прочим, произошло и открытие мускульных ощущений шотландскими психологами прошлого века; когда они подметили, что в восприятиях зрительных, осязательных и других играют важную роль движения органов чувств, которые могут быть не только сознательны, но и произвольны, то явилась потребность предположения особых ощущений, помощью которых мы узнаем об этих движениях, и вот возникла оказавшаяся впоследствии столь плодотворной гипотеза мускульных ощущений, теперь уже вполне доказанная. Такой же точно процесс привел и нас к признанию ощущений центральных и в частности умственных. Мы пришли сначала к убеждению, что все умственные процессы суть движения, затем принуждены были признать, что эти движения могут быть сознательны, а отсюда сама собою возникает мысль, что есть и специфические ощущения, помощью которых эти движения сознаются, что вполне подтверждается и давно признанным существованием идей, относительно которых необходимо поставить дилемму, что – или они прирождены нашему уму, или возникают из комбинации таких простейших сознательных ощущений, как и все прочие идеи, – причем эта дилемма только поставленною нами гипотезою и разрешается вполне удовлетворительно, т. е. в том направлении, какого требуют общие принципы современной психологии, отрицающей прирожденность каких бы то ни было идей» (см. стр. 147). Я остановился подробно на *одном* из результатов исследования Г. Грота, именно на гипотезе центральных ощущений, отчасти потому, что в рецензии, весьма обстоятельной и подробной, на сочинения Г. Грота, помещенной в февральской книжке «Русского Богатства» за нынешний год, об этой гипотезе не сказано ни слова; отчасти же я остановился на изложении этой гипотезы, потому, что на ней едва ли не яснее всего виден метод автора. Но, повторяю, в книге Г. Грота есть масса выводов, весьма важных, о которых я здесь не упомянул. Я считал также излишним входить в критику воззрений Г. Грота. Моя цель была – познакомить одесскую публику и студентов в общих чертах с научной физиономией нового профессора, и смею думать, что эта цель достигнута мною.

Студент

(Одес. листок. 1883. 21 сент. (№ 206). С. 2)

Коментарі до авторського тексту статті:

[1] Гутор – прізвище автора статті, яке взяте зі списку літератури про Н. Я. Грота, вміщеному в зб. «Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей» (СПб., 1911. – С. 362)

[2] мається на увазі Імператорський Новоросійський університет, де М. Я. Грот був обраний ординарним професором філософії з 1883 р.

[3] Грот Н. Я. Психология чувствований в ее истории и главных основах : [магистер. дис.]. СПб., 1880. XIV, 569 с. ; Те ж саме // Изв. Ист. -филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине. 1880. Т. 5. С. 411-551 і Грот Н. Я. К вопросу о реформе логики. Опыт новой теории умственных процессов : [докт. дис.]. Лейпциг, 1882. XXVI, 349 с. ; Те ж саме // Изв. Ист. -филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине. 1882. Т. 7. С. 1-210.

[4] «Revue philosophique» («Філософський огляд») – академічний журнал, заснований Т. Рібо в 1876 р. Його продовжили видавати Л. Леві-Брюль, Е. Брех'єр, Пол Массон-Урсель. Спочатку публікувався щомісяця, потім протягом 30 років раз в 2 тижні, а потім щоквартально.

[5] Рібо (Ribot) Теодюль Арман (1839 – 1916) – фр. психолог, родоначальник досвідченого напрямку у французькій психології, проф. Сорбонни (1885) і Коллежу де Франс (1888), де був директором (1889) першої французької психологічної лабораторії. Засновник і редактор першого у Франції психологічного журналу «Revue philosophique».

[6] «Слід сподіватися, що ця теорія, маючи на меті реформувати всю їх область, іменовану логікою, буде більш поглиблено вивчена французькими логіками, що буде для них легше [зробити], коли з'явиться німецький переклад цього твору, який вже розпочатий».

[7] «Русское богатство» – щомісячний літературний журнал, що видавався у Санкт-Петербурзі з 1876 по 1918 р. Редактор журналу – М. В. Биков

[8] Грот Н. Я. Отношение философии к науке и искусству : речь, произнес. на докт. диспуте в Киев. ун-те 2 февр. 1883 г. Киев, 1883. 27 с. ; Те ж саме // Заря. Киев, 1883. № 27, 28.

[9] «Заря» – політична і літературна газета, що видавалася в Києві з 1880 по 1886 рр. щодня; видавець-редактор П. А. Андрієвський (1849-1890). З 1885 р. по 1886 р. газету тимчасово редагував Л. А. Куперник.

[10] Грот Н. Я. К вопросу о реформе логики. Опыт новой теории умственных процессов : [докт. дис.]. Лейпциг, 1882. XXVI, 349 с. ; Те ж саме. [Вып. 1 : гл. 1-3] // Изв. Ист. -филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине. 1882. Т. 7. С. 1-210.

[11] Спенсер Герберт (1820-1903) – англ. філософ, соціолог вікторіанської епохи брит. індустріалізму, родоначальник еволюціонізму, засновник органічної школи в соціології

[12] «Мысль» – щомісячний літературно-науковий журнал, що виходив Санкт-Петербурзі в період з 1880 по 1882 рр. Видавець-редактор – М. П. Вагнер. З дру-

гої половини 1882 р. редактором був Л. Е. Оболенський. Попередня назва цього журналу – «Світ», виходив з 1887 по 1889 рр. Видавець-редактор – М. П. Вагнер.

[13] Локк Джон (1632-1704) – англ. філософ та політ. діяч, розробив емпіричну теорію пізнання та доктрину лібералізму

[14] Кант Іммануїл (1724-1804) – нім. філософ, родоначальник нім. класичної філософії.

4.3. О практических занятиях по психологии под руководством профессора Н. Я. Грота

(Про практичні заняття із психології під керівництвом професора М. Я. Грота)

По вторникам от 1 до 2 ч. в аудитории Новор. [оссийского] университета происходят для желающих из числа студентов практические занятия по психологии под руководством проф. Н. Я. Грота, имеющие ближайшим своим предметом экспериментальную проверку законов ассоциации представлений. В виду новизны подобных занятий у нас, в России, мы позволим себе поделиться с читателями теми сведениями, которые имеются у нас по этому предмету.

Первые опыты измерения интеллектуальной деятельности были произведены в 1861 г. известным голландским физиологом Дандерсом (вместе с Яагером) [1]. Мысль измерять интеллектуальные процессы нашла благодатную почву в Германии. Знаменитый психофизиолог Вундт [2] произвел ряд исследований, сконцентрировавших вокруг него целую массу молодых ученых. Опыты производились в психофизиологической лаборатории Вундта в Лейпциге. Исследованию Вундта подвергались интересные в ученом отношении вопросы, как: скорость умственных актов вообще, влияние различных медикаментов, между прочим, алкоголя, на скорость психических актов, так называемое «чувство времени» и т. п. Этот чрезвычайно важный и любопытный отдел экспериментальной психологии, называемый психометрией, нашел массу приверженцев во Франции, Англии и Италии. У нас, в России, к сожалению, решительно нет никакого помину о существовании этого движения ни в периодической, ни в научной литературе. Почин в этом деле принадлежит проф. Новорос. [сийского] университета Н. Я. Гроту, который, на первое время, занялся той частью психометрии, которая имеет своим предметом статистическое исследование законов ассоциации.

Первые отчеты под руководством проф. Грота были произведены следующим образом. Экспериментатор предлагает каждому из участвующих написать по поводу данного слова то, что в этот момент придет ему в голову; при этом требуется, чтобы лицо, стараясь подавлять всякую сознательность, отдавалось совершенно механическому, пассивному

течению представлений. Очевидно, что данное слово в прошлом опыте каждого лица связано с самыми разнообразными представлениями, обнаруживающими его индивидуальные особенности.

Предлагаемые слова бесконечно варьируются по плану экспериментатора. Полученные таким образом за один раз 200-300 ассоциаций дают возможность такого их классифицирования на отдельные группы, в каждой из которых будет заключаться достаточное число данных для обобщений.

На одной из своих лекций проф. Н. Я. Грот обещал опубликовать добытые результаты статистической части «психометрии», именно, «экспериментальной проверки законов ассоциации».

(Одес. вестник. 1884. 13 дек. (№ 273). С. 2)

Коментарі до авторського тексту статті:

[1] Дондерс Франс Корнелис (1818-1889) – нідерл. фізіолог, іноземний член Санкт-Петербурзької академії наук (1887). У 1869 р. на матеріалах досліджень часу реакції як процесу, розробив методика, яка отримала назву «закон Дондерса».

[2] Вундт Вільгельм Максиміліан (1831-1920) – нім. лікар, фізіолог та психолог, засновник експеримент. психології.

4.4. Л. Ж. На лекціях:

[о манере одесских профессоров читать лекции]

(Л. Ж. На лекціях: [про манеру одеських професорів читати лекції])

В течение всего марта еженедельно два раза в университете читаются публичные лекции; я не буду говорить, о том, что читается, а побеседую о том, как читается и как слушается.

Зала переполнена публикой, студенты заняли свои места около кафедр, на которой появилась тонкая, стройная фигура человека среднего роста; большая голова, эффектно зачесанные назад волосы, высокий выступающий лоб, глубоко вдавленные блестящие глаза, нервное движение, словом весь наружный вид располагает слушателя в пользу лектора и рекомендует его, как человека, способного сильной умственной деятельности.

Профессор Грот начинает говорить, первых слов его не слышно. Но вот вы прислушались, лектор доказывает, что с помощью философии можно разрешить все вопросы, мучающие человечество. С напряженным

вниманием следишь за лектором, через 20 минут теряешь нить его лекции, схватываешь только некоторые факты, немногие выводы, но суть, суть, чувствуешь, что она исчезла и ее не поймаешь, оглядываешься кругом и видишь скучающих позевывающих слушателей.

Разбираемый вопрос интересен, излагается довольно простым языком почти без технических выражений, периоды речи красивые, изящные свободно и легко льются из уст лектора, а все вместе нагоняет на слушателей скуку и виноваты не слушатели, а лектор. Причина скуки кроется отчасти в расположении сообщаемого материала, отчасти же в малодоступности самого сюжета. На всех лекциях профессора Грота, на которых мне приходилось быть, я не знал, к чему он стремится и как предполагает достигнуть намеченной цели.

Это не дает возможности обыденному слушателю разобраться в нагромождаемом материале. Если бы лектор совершенно ясно сформулировал положение, которое стремится доказать и при этом познакомил бы с путем, по которому направляются доказательства, то обыденный слушатель, зная ближайшие пункты, мог бы видеть, действительно ли лектор идет туда, куда хочет, и не мучился бы вопросами при сообщении каждого нового факта или вывода: зачем, к чему и почему?

В лекциях профессора Шерцля [1], всё ясно и понятно: замечательное дело: стремление к большей ясности, стремление к иллюстрации читаемого массой примеров на второй лекции произвело удручающее впечатление на публику. Примеры оживляют, но слишком много примеров, и при том однородных, это уже балласт, выходит тяжеловато, скучновато и рябит в глазах. . . Можно увлекаться, но всякому увлечению должен быть предел. Лектор, однако, находчив. Многие из публики, утомленные продолжительностью чтения начали уходить из аудитории. Это производит шум; тогда лектор для иллюстрации своего положения приводит фразу «не шумите и не запирайте двери», и переводит фразу на китайский язык. Не знаю уже, точный ли был перевод, но я знаю, что шум мгновенно стих, а сам лектор заторопился, чтобы закончить лекцию.

Профессора Кирпичникова [2] я и видел, и слышал первый раз; он видимо пользуется расположением у публики – его и встретили, и проводили дружными аплодисментами. Без сомнения, он заслужил эту популярность, но «биография Жорж-Занд» к его лавровому венку не прибавила ни одного листочка. У лектора был прекрасный материал, но беда в том, что он не экономно распорядился им.

Мы много слышали о предках «Жорж-Занд» – положим, это очень важно – и очень мало о самой Жорж-Занд, – а несомненно, что в своей собственной жизни, она играла важнейшую роль, чем ее предки.

Самый способ передачи лекции – чтение по тетради – не мог действовать его успеху.

Лекция профессора Успенского [3] составлена интересно, новое освещение совершившихся событий, их оригинальный подбор и неожиданное объяснение фактов поддерживают интерес публики к чтению; но речь лектора мне напомнила давно былые школьные годы. Урока не знаешь, товарищ подсказывает, прилагательное сказал, а существительное, к которому относится, не успел, странная несвоевременная остановка, точно такими же остановками была переполнена лекция почтенного профессора.

Я боюсь, что у читателя может появиться мысль: если так плохо на лекциях, то и ходить туда не стоит. Нет, стоит, непременно стоит. Я говорил, только о том, как читаются. В этом отношении есть и пробелы, но где их нет? Сообщается же лекторами масса интересного, оригинального материала. Из рефератов трудно понять, насколько интересны лекции профессора Шерцля. Стоит привыкнуть к манере чтения профессора Грота, и вы с удовольствием его прослушаете. Конечно, при чтении упомянутых профессоров у вас никогда не захватит дух от напряженного ожидания дальнейших событий, как было на чтениях г. Афанасьева [4], когда вся аудитория обращалась в слух. Затем еще экс-профессор Мечников [5] может служить идеалом чтеца, популяризирующего известные научные истины. Он знаком с своим предметом до мельчайших деталей, какое чувство меры в сообщаемых сведениях, какое свободное изложение! Язык – образец простоты, лаконичности и замечательной удобопонятности. Впрочем, немногим дано свыше то, что дано г. Мечникову, но будем благодарны представителям науки и за те лекции, которые читаются теперь в университете.

Но вот за что положительно нельзя благодарить гг. лекторов – за постоянное и умышленное опоздание. Раз лекция начинается в 1 $\frac{1}{2}$ или 8 часов и профессор с последним ударом часов должен быть на кафедре, большинство публики сидит на своих местах вовремя, а отставшие рассчитывают на опоздание профессора, которые вследствие этого, по моему мнению, положительно оказываются невежливым к большинству. И в проигрыше сам лектор; возьмем для примера вторую лекцию г. Шерцля, он на кафедру взшел в 1 $\frac{3}{4}$, я пришел в аудиторию в 1 ч. 20 и уже сидело много публики; лекция кончилась в 3 $\frac{1}{4}$ и таким образом для многих, вместо полуторачасовой лекции она превратилась в двухчасовую.

Наплыв на первую лекцию публики вызвал у распорядителей оригинальную меру: был уничтожен проход посередине между стульями, потому с большим неудобством для себя и с громадным беспокойством для ранее пришедших, приходилось пробираться на места. Я положительно отказываюсь допустить мысль, что здесь сыграли роль несколько рублей, получившихся от постановки лишних стульев; за эту меру распорядителей благодарить опять -таки нельзя.

Большинство публики, посещающей лекции, дамы. В одной из местных газет по поводу дамских шляп была помещена заметка; нельзя не согласиться, что действительно мешают видеть лектора и слушать его. Дамы ропшут друг на друга за шляпы, но все-таки их далеко не все снимают; я себе это объясняю просто: те, которые признают себя милыми и хорошенькими без шляп, снимают их; те же, которых шляпы украшают и которые выигрывают, благодаря шляпам, конечно, ни за что их не снимают.

Слушает публика лектора чрезвычайно внимательно, большинство не спускает глаз с его лица. На первое чтение профессора Успенского как-то чадолюбивая мамаша привела сына гимназиста лет 10-11. Я довольно часто обращал внимание на то, как слушает мамаша: на лице ее было чрезвычайно ясно написано: ничего тоскливее во всю мою жизнь не слыхала, и вдруг на следующую лекцию явилась не только с сыном, а и с дочкой, которая, видимо, моложе брата.

Оканчивая настоящую заметку, я еще раз должен повторить, что она касается только казовой стороны лекций, но никак не их содержания.

Л. Ж.

(Одесский листок. 1886. 21 марта (2 апр.) (№ 78). С. 2-3)

Коментарі до авторського тексту статті:

[1] Шерцль Вікентій Іванович (1843-1906) – чеськ. і рос. філолог, санскритолог, фахівець з порівняльно-історичного мовознавства, етимолог, доктор філологічних наук, професор Харківського університету. З 1885 р. обіймав посаду професора порівняльного мовознавства в Новоросійському університеті, володів більш ніж 30 мовами.

[2] Кирпичников Олександр Іванович (1845-1903) – рос. історик літератури, проф. ІНУ. Член-кореспондент Санкт-Петербурзької академії наук (1894).

[3] Успенський Федір Іванович (1845-1928) – історик, археолог. Визнаний лідер російського візантієзнавства кінця XIX – початку XX ст.

[4] Афанасьєв Георгій Омелянович (1848-1925) – історик, педагог, журналіст, громад. діяч.

[5] Мечников Ілля Ілліч (1845-1916) – біолог, фізіолог. Лауреат Нобелівської премії 1908 р. в галузі біології та медицини за праці з імунітету.

4.5. Челпанов Г. И. Памяти проф. Н. Я. Грота (Челпанов Г. І. Пам'яті М. Я. Грота)

Г¹

Я знал близко покойного с 1888 г., когда он был приглашен в Одесский университет [1] из Нежинского института. Об этом времени у меня и у моих товарищей сохранились самые лучшие воспоминания. Молодой, горячо увлекающийся своей наукой преподаватель, представлявший резкий контраст с большинством своих академических товарищей, он сразу привлек к себе симпатии не только учащейся молодежи, но и всего интеллигентного общества, которое с непрекращающимся интересом посещало его публичные чтения по философии.

Его популяризаторский талант, его чуткость в понимании вопросов жизни, его умение затронуть животрепещущие вопросы сразу создали ему большое число учеников, готовых серьезно у него учиться. Он умел не только заинтересовать, но умел и заставить серьезно трудиться. Его громадная заслуга, как учителя, заключалась в том, что он был учителем, близко стоявшим к своим ученикам. Он не только учил, но и работал вместе со своими учениками. Он не только старался заинтересовать, но и принимал участие в работе своих учеников, и значение этого участия никто из его учеников не забудет.

Он был дорог своим ученикам не только этим, не только это влекло к нему сердца молодежи. Студенты любили в нем не только профессора, с увлечением преподававшего философию – его любили за его необыкновенную гуманность и отзывчивость. Я живо помню, как не один студент в трудную минуту жизни обращался к Н. Я., в полной уверенности, что в его лице он найдет и сочувствие и помощь. Это знали все, и многие даже злоупотребляли этим. Он любил молодежь искренней любовью. Молодежь это знала и платила ему взаимностью.

В те времена нужна была „проповедь« философии. Задача его, как преподавателя, состояла не в том, чтобы преподавать науку всеми признанную, – ведь, нужно было еще заставить признать эту науку. Это была тяжелая задача, выпавшая па долю покойного.

Скромная деятельность провинциального преподавателя философии его не удовлетворяла. Он чувствовал себя призванным для более широкой деятельности. Его манила столица.

В 1886 году он переходит в Московский университет, и переход его туда был очень чувствительной утратой для Одессы.

В Москве он действительно нашел то, что искал. Здесь ему пришлось быть не только преподавателем университета, но пришлось взять

¹ «Киевлянин» 1899 г. № 145 и «Русский Труд», № 25.

на себя руководство над деятельностью нового, только что возникшего общества. Дело это было очень трудное. Психологическое общество ставило себе широкие философские задачи. Для выполнения их, казалось, было слишком мало работников. Нужно было найти работников, и они были найдены; это было делом неустанной энергии Н. Я. Никто не умел объединять, подобно ему, людей различной специальности. Это можно было сделать при широкой терпимости к взглядам других. Терпимость была одной из основных черт его характера.

В Психологическом обществе [2] принимали участие лица различных специальностей, различных направлений, диаметрально противоположных взглядов. Все это, казалось – элементы, не соединимые для общей философской работы. Нужна была энергия Н. Я., чтобы соединить несоединимое; и это ему удалось. Полезная деятельность процветающего ныне Психологического общества в значительной мере обязана энергии покойного.

При самых неблагоприятных условиях Н. Я. Грот задается целью объединить всех философски мыслящих людей России для одной общей работы; он задумывает издавать философский журнал в России. Я помню, как все близкие предсказывали ему неуспех, указывали на отсутствие читателей, а главное, отсутствие сотрудников. Но ничто не могло остановить покойного перед начинанием, которое, по его мнению, должно было быть весьма важным для развития философии в России. Я хорошо знал Н. Я. в этот период его деятельности и могу сказать, что он не щадил своих сил для этого дела и здесь-то он расстроил свое здоровье. Слишком тяжелый труд, который выпал на его долю, погубил его. Но Н. Я. утешал себя той мыслью, что, жертвуя собою, он создает дело огромной важности для отечественного просвещения. Если мы посмотрим, каково было отношение к философии 10-15 лет тому назад, в сравнении с тем, что мы видим теперь, то мы заметим огромное различие. Совершенное отсутствие интереса тогда, и серьезный интерес теперь. Такому повороту в общественном мнении не мало способствовал журнал, детище покойного Н. Я.

Деятельность его началась при очень неблагоприятных, условиях. В обществе господствовало полное недоверие к науке, которую он ставил целью своей жизни. Но это не заставило его сложить оружие. Неутомимая энергия, готовность бороться за любимое дело, свойства, которые нужны были для служителя такой непризнанной науки, как философия, были ему присущи вполне. В последние годы жизни он сам мог видеть благоприятный поворот в общественном мнении.

Идеалист по натуре, он пережил один раз в жизни очень серьезный перелом. В зрелые годы его наступил момент, когда он уже не мог довольствоваться тем позитивизмом, который он усвоил в юности; ум его искал более широких горизонтов, и он нашел для себя выход в идеалистических системах. Платон [3] сделался его излюбленным философом.

Он, со свойственной ему искренностью, сознался в совершившихся в его взглядах изменениях и с тех пор неуклонно шел по этому пути и очень много сделал для философского идеализма. Его преемники это знают и достойным образом оценят его заслуги в этом отношении. Историк нашего просвещения за последнюю четверть XIX века, наверное, отведет ему весьма почетное место.

Любитель изящного слова, покойный сам обладали им, и это не мало способствовало его дару популяризации, который привлекали в его аудитории огромные толпы слушателей.

Русская наука обязана ему не только как ученому, но и как популяризатору.

Многочисленные ученики и почитатели его во всех уголках нашего обширного отечества с глубокою скорбью узнают о преждевременно угасшей жизни любимого наставника.

Мир праху твоему, дорогой учитель!

II'

Весной 1883 года я кончал гимназию, и мне нужно было решить, в какой университет я поступлю. Мои вкусы уже определились: я остановился на том, что посвящу себя специальному изучению психологии. Но в какой Университет поступить и кого избрать своим руководителем? С наличными русскими научными силами того времени я был хорошо знаком. Сам очень расположенный только к эмпирической психологии, я и руководителя искал себе такого. Внимание мое могло остановиться на М. М. Троицком [4] и Н. Я. Гроте. Из них все мои симпатии были на стороне Н. Я. Грота. Молодой ученый, автор „Психология чувствований« [5], в которой проявил такую обширную эрудицию, в которой пользуется новейшими методами исследования, в основу психологии кладет физиологию, – это было для меня так привлекательно. Но избрание Н. Я. Грота руководителем представляло непреодолимые трудности, потому что он был тогда профессором Нежинского Института. Поступать в Нежинский Институт мне не хотелось. Я хотел поступить в Университет, чтобы изучать естественные науки. Желание ехать в Москву к М. М. Троицкому было очень невелико. Таким образом, мои мечты учиться психологии, как следует, наталкивались на сильное препятствие. Но вот неожиданно я получил утешительное известие. Один из преподавателей той гимназии, в которой я учился, именно С. Г. Квитницкий [6], ученик Н. Я. по Нежинскому Институту, находился в переписке с Н. Я., и Н. Я. ему сообщил, что его приглашают в Новороссийский университет. От него же я узнал, что

¹ Эти воспоминания Г. И. Челпанова о своем учителе, написаны специально для настоящего Сборника.

Н. Я. в своих личных отношениях в Нежинском Институте производил на студентов обаятельное впечатление.

Вопрос с университетом, таким образом, был покончен. Я решил поступить в Одесский университет. В конце августа 1888 года я уже был в Одессе, записался в студенты и находился в нерешительности относительно того, на какой факультета мне целесообразнее будет поступить: на естественный или историко-филологический. Окончательный ответ на это я думал получить от Н. Я. Но меня ждали большие огорчения. Когда я уже совершенно свыкся с мыслью относительно того, что я буду в Одессе, что я буду заниматься у Н. Я., проносится слух о том, что в силу каких-то причин переход Н. Я. в Одесский университет не состоится. Взволнованный этими слухом я отправился к декану, чтобы из официального источника узнать о справедливости его. Деканом историко-филологического факультета в то время был И. С. Некрасов [7]. Он подтвердил основательность этих слухов, но, видя мое огорчение, посоветовал мне ехать в Киев, к профессору Козлову [8], по его словам, молодому и энергичному преподавателю. Козлова и знал по его трудам, я знал, что у него психологии научиться нельзя, а от такого типа философии, которую преподавал «киевский метафизик», как его называли в общей прессе, я тогда был слишком далек. Скрепя сердце, решили подождать, в надежде, что все же слухи могут не оправдаться. И в самом деле, скоро выяснилось, что затруднения, которые мешали переходу Н. Я. из Нежинского Института, устранены, и что он еще в текущем полугодии приедет в Одессу. Наконец, сделалось известным, что Н. Я. уже приехал, и что в самом скором времени им будет прочтена лекция.

Узнав о его приезде, я не имея, терпения дожидаться того времени, когда он начнет чтения в университете, чтобы там с ним познакомиться; мне хотелось поскорее увидеть того, с кем я так давно мечтал стать в близкие отношения. Хотя я чувствовал неловкость такого шага, однако, преодолеть своего желания поскорее познакомиться с Н. Я. я не мог. Решиться на это мне помогло еще и то обстоятельство, что у меня было письмо к Н. Я. от С. Г. Квитницкого. С большим волнением я переступил порог его квартиры – и хотя С. Г. и предупредил меня, что Н. Я. вообще всегда очень любезен, тем не менее, мне казалось, что неловкость моего поступка как-нибудь будет отмечена Н. Я. Но первые слова его обращения ко мне тотчас мне показали, что я напрасно волновался. Та пропасть, которая отделяла провинциального гимназиста от профессора с уже громким именем, тотчас же исчезла. Сразу началась беседа на тему о психологии, о современном ее положении, о том, как ее следует изучать и т. п. На мой вопрос относительно выбора факультета, Н. Я. советовал поступить на историко-филологический факультет, а не на естественный, и его доводы показались мне убедительными. Он дал мне несколько указаний относительно того, чем мне сейчас следовало бы заняться. К концу

вечера наша бесіда, котра дуже затянулася, прийняла настільки інтимний характер, що мені перестало казатися, що це наша перша бесіда. Я ушел з розумінням, що Н. Я. обнаружил по отношению ко мне не просто любезность, но что он отнесся ко мне с участием. С своими товарищами я мог поделиться впечатлением, которое на меня произвел новый преподаватель, им я мог также сообщить, что лекция вступительная будет на тему «О классификации наук». Сообщая им о своей беседе с Н. Я., я говорил, что на меня произвело такое впечатление, что на почве философских рассуждений Н. Я. всегда готов поделиться со всем тем, что у него есть. Это первое мое впечатление меня не обмануло. Таким я его знал до конца его жизни.

Студенты ждали вступительную лекцию Н. Я. В общей прессе так много говорилось о его трудах, о его направлении и о его даровании, как преподавателя. В Одессе уже несколько лет кафедра философии никем не была занята, и потому интерес, с которым студенчество ждало нового преподавателя, был удвоенный. Студенты всех факультетов интересовались личностью нового философа. Всем хотелось его услышать и увидеть. Всем хотелось проверить, насколько действительность отвечает слухам.

На 1 декабря назначена была вступительная лекция – на тему «О понятии прогресса» [9] (очевидно, Н. Я. раздумал читать «о классификации наук»). Вступительная лекция была настоящим триумфом для Н. Я. Слушать его собрался весь университет. Весь зал, хоры актового зала и проходы были заняты студентами. Профессора всех факультетов, в том числе и естественники, были на этой лекции (помню, что на этой лекции были между прочим А. О. Ковалевский [10], И. И. Мечников [11] и Шведов [12]). Не буду говорить о том, в какой мере успешно прошла эта лекция, и по содержанию и внешности всех заинтересовавшая. По силе влияния она была прямо удивительна. Речь эта под заглавием: «Опыт нового определения понятия прогресса» была напечатана в одной из местных газет. В интеллигентных кругах Одессы долгое время только и разговора было, что о понятии прогресса. Появилось несколько статей, имевших целью возразить на эту речь Н. Я. Николай Яковлевич им возражал. Помню, многие студенты подавали ему сочинения на тему о прогрессе: они или возражали, или дополняли и т. п. Словом, в продолжении довольно долгого времени в умственных интересах Одессы те мысли, которые были высказаны в речи Н. Я., занимали выдающееся место. Насколько сильно было впечатление, показывает то, что за этот учебный год он еще несколько раз возвращается к этой теме. Еще раз пишется «Прогресс и наука» [13], «О субъективизме в социологии» [14] и т. п.

Чтобы оценить в должной мере значение этого влияния надо заметить, что то время, о котором я говорю, было особенно неблагоприятно для философии. Уровень философского развития студенчества были крайне не высоки, философией еще очень мало интересовались. Главный фило-

софский интерес сосредоточивался на позитивизме Огюста Конта [15], да и этот интерес был крайне поверхностный. Насколько поверхностными были интерес к Огюсту Конту, показывает, как мне кажется, следующий случай. В курительной комнате было вывешено одним студентом объявление о том, что им продается полное собрание сочинений Огюста Конта на французском языке; была проставлена и цена. Спустя некоторое время вновь появляется объявление уже другого студента о том же, причем цена была понижена. По истечении некоторого времени о продаже Огюста Конта возвещал уже третий студент. Как оказалось, дело шло о продаже одного и того же экземпляра. Изучать полное собрание сочинений Огюста Конта были охотники. Они его покупали, но, не будучи в состоянии овладеть им, спешили поскорее его сбыть. Можно было бы еще многое рассказать о том, как студенты того времени мало понимали философию, и как они мало были с нею знакомы. О большой публике, разумеется, и говорить нечего. Так вот в такое-то время пришлось Н. Я. действовать в Одессе.

После вступительной речи началась обыденная преподавательская деятельность Н. Я. Интерес к лекциям его, в особенности в первое время, были необычайно велики, потом этот интерес несколько уменьшился или, может быть, правильнее было бы сказать, он вошел в нормальные размеры, соответствующие уровню философского развития тогдашнего одесского студенчества.

Новостью для одесского университета было то, что около Н. Я. организовался небольшой кружок студентов, интересующихся философией. Занятия сначала шли у него на дому. Писались рефераты на всевозможные философские темы; по их поводу шли оживленные дебаты. Впоследствии деятельность этого кружка была перенесена в Университет.

Живой, увлекающийся Н. Я. не мог замкнуться в узкой сфере академической деятельности. Его манила широкая популяризация науки, и вот он выступает с целым рядом публичных лекций, избирая темой их основные вопросы философии. Эти лекции в буквальном смысле слова привлекали все слои населения. На его лекциях бывала и молодежь, и представители старого поколения, местная аристократия, военные, дамы и пр. На его лекциях я часто видел архиепископа Никанора. В такое неблагоприятное для философии время посещение массами публики лекций Н. Я. весьма знаменательно. Лекции его действовали, как фермент. Всегда за той или другой лекцией следом шли в печати обсуждения тех вопросов, которые он затрагивал на своих лекциях. Он читал то о ценности жизни, то о душе, то о свободе воли и т. д. За три года он прочел следующие лекции: «О свободе воли» – 1884 г., «О значении пессимизма и оптимизма» – 1884 г., «Джордано Бруно и пантеизм» – 1885 г., «Задачи философии в связи с учением Джордано Бруно» – 1885 г., «О душе в связи с современными учениями о силе» – 12 января 1886 г., «О пределах зна-

ния» – 6 марта, «Возможно ли достоверное знание нравственных законов и прочное обоснование абсолютных идей добра и зла» – 8 апреля 1886 г.

В лекции о душе им уже намечается его теория «психической энергии», которая впоследствии обратила внимание немецких ученых (Busse [16], Eisler'a [17] и др.)

Конечно, публика не все усваивала в его лекциях, но, бесспорно, уважение к философии возрастало. Всякий что-нибудь уносил из его лекций. Читал эти лекций он всегда с особенным энтузиазмом и готовился к ним с таким же энтузиазмом. За много времени до публичной лекции он обыкновенно отрешался от всяких дел и напряженно готовился к этой лекции. Некоторое время он жил только ею. В кругу близких знакомых он предварительно прочитывал лекцию. Мне часто приходилось присутствовать на этих «генеральных репетициях», и я помню, он всегда читал их с таким увлечением, как если бы читал перед настоящей публикой, так же волновался, как на настоящей лекции. В кругу этих знакомых можно было часто встретить проф. Ф. И. Успенского [18] и его супругу Надежду Эростовну, – оценке их Н. Я. придавал особенное значение.

Во всей его деятельности замечалась какая-то лихорадочность, волнение. Все, за что он ни брался, он делал с каким-то особенным увлечением. Вся его личность являлась как бы воплощением той „психической энергии«, которую он положил в основу своего учения о душе.

В 1885 году произошло событие, которое имело значение для его мирозерцания. По чисто внешним причинам он начинает заниматься изучением сочинений Д. Бруно [19]. Изучение системы Бруно имело то значение, что отныне интересы его направились на вопросы чисто метафизические. «Вопросы о душе» [20] и т. п., по преимуществу, привлекают его внимание. В следующем году он вместе с нами читает сочинения Платона: «Федон» [21], «Симпозион» [22] и Аристотеля «De interpretatione» [23]. С большим увлечением как обыкновенно, он проводит эти занятия. Но видно было, что больше всего его интересовал Платон. Платон начинает его интересовать до такой степени, что он все бросает и занимается только им одним. С этого момента коренной переворот его в мировоззрение намечается. Он решительно покидает свою точку зрения еще очень близкую к позитивизму, и переходит на сторону метафизики, за которую он теперь начинает усиленно работать. Он весьма часто в этот период времени всякую философию, которая держится действительности, отождествляет с Аристотелевскою философией, а всякую философию идеала считает тождественной с философией Платона, которую отныне считает своей.

За это же время Н. Я. переносит в университет те занятия, которые велись у него на дому. Эти знания, сопровождавшиеся дебатами, представляли, как я сказал, некоторую новость для одесских студентов; они их интересовали, будили интерес, поощряли к занятиям философией. О себе скажу, что интерес к вопросу о пространстве, которым я впоследствии

так долго занимался, родился здесь среди споров, которые велись в аудиториях Н. Я. И эти занятия он вел с таким энтузиазмом, как и все другое. Занятия Платоном и Аристотелем под его руководством были очень плодотворны, но велись они в очень малом кругу студентов-специалистов. В них принимали участие, главным образом, я, мой покойный товарищ О. Л. Гади [24] и еще два, три студента. Беседы его всегда имели такой непринужденный характер, потому что у него самого его мировоззрение находилось в периоде развития, и он сам этого отнюдь не скрывал. Независимо от университетских занятий я и О. Л. Гади весьма часто бывали у него на дому, и нам так уютно бывало в гостеприимном доме Н. Я., где любезности Н. Я. так соответствовало радушие хозяйки дома Наталии Николаевны Грот. Весьма часто Н. Я. за чайным столом развивал те взгляды, к которым он пришел в самое последнее время.

Живое участие он принимал и в деятельности ученых обществ. В Юридическом обществе [25] он выступает в защиту свободы воли. В кружке студентов-естественников излагал свои взгляды на природу пространства. В те времена у студентов физико-математиков организовался кружок под руководством проф. Умова [26] и Шведова [27]. Студенты читали доклады, которые здесь же и обсуждались. На одном из таких заседаний студент Г. Г. Деметц [28], ныне профессор Киевского университета, прочел доклад на тему: «Учение о пространстве Лобачевского» [29]. В это заседание был приглашен и Н. Я. Он с таким увлечением спорил, что завел своих оппонентов далеко за пределы чисто математического трактования вопроса и весь вечер все присутствующие занимались обсуждением его философской стороны.

Но три года деятельности в Одесском Университете окончились для Н. Я. полным разочарованием Одессой, одесским студенчеством, вообще провинциальной научной жизнью. Заметно было, что Н. Я. не удовлетворялся своей деятельностью. Этой неудовлетворенности подбавил и устав 1884 г. Этот устав, который почти совершенно изгонял философию из университета, сводя изучение этой последней исключительно к изучению философии Платона и Аристотеля, вызвал в нем беспокойство за судьбу философии. Он не мог помириться с таким положением и, очевидно, думая, что может способствовать изменению вводимого порядка, написал очень обоснованное возражение против предполагаемой постановки преподавания философии. Эту свою записку он нам читал, и нам она очень понравилась. Ее он посылал какому-то заинтересованному этим вопросом высокопоставленному лицу, но кому именно, я не знаю. Порядок преподавания остался тот, который был предначертан новым уставом. Значение философии в кругу факультетских предметов свелось прямо к нулю. Круг слушателей по философским предметам сделался крайне незначительным. Приходилось работать в очень маленьком кругу специалистов. Нас, занимающихся настоящими образом философией,

осталось два человека. Для него, привыкшего к кипучей деятельности, этого было слишком мало. Он часто жаловался на то, что для него в Одессе становится тоскливо, что Одесса его не удовлетворяет, что он хотел бы в столицу. . .

Приблизительно в апреле 1886 года состоялся его переход в Московский Университет. Мы, его ученики, с грустью узнали об этом. Что нас касается, то мы его понимали. В Одессе было трудно работать. Трудно представить себе условия, менее благоприятные для занятий философией, чем Одесса того времени.

В последних числах мая мы, его ученики, провели с ним последний вечер в Одессе за прощальным ужином в Европейской гостинице [30]. Н. Я. с большим увлечением говорил о своих новых планах преподавания в Московском Университете, делился с нами многими проектами, которые он надеялся осуществить. Мы простились с ним с большим огорчением.

«Н. Я. уехал, но дух его остался в Одессе», справедливо заметил о нем проф. Воеводский [31], когда у него на практических занятиях были прочитаны два реферата, на философские темы уже после отъезда Николая Яковлевича.

Весь следующий год я был занят писанием сочинения на тему, заданную Н. Я. («Учение Платона и Аристотеля об отношении опыта в мышлении»). В конце мая 1887 г., как только окончились мои официальные связи с Одесским Университетом, я тотчас же покинул Одессу, потому что не представлял себе более неблагоприятных условий для занятий философией, чем этот город, и вскоре затем поселился в Москве, чтобы продолжать свои занятия под руководством Николая Яковлевича

(Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей. СПб., 1911. С. 185-196)

Коментарі до авторського тексту статті:

[1] Мається на увазі Імператорський Новоросійський університет (1865-1920 рр.)

[2] Психологічне товариство засноване при Московському університеті 24 січня 1885 р. і проіснувало до 1922 р. В період з 1885 по 1887 рр. головою Товариства був М. М. Троїцький. З жовтня 1887 р. реально, офіційно – з січня 1888 до 1899 г. головою був М. Я. Грот. Після його смерті – Л. М. Лопатін (1899-1918). Час діяльності Товариства під головуванням М. Я. Грота оцінювався як «самий блискучий період в житті Товариства» і навіть «героїчний».

[3] Платон – давньогр. мислитель, поряд із Піфагором, Парменідом і Сократом основоположник європейської філософії; очільник філософської школи, що відома як Академія Платона.

- [4] Троїцький Матвій Михайлович (1835-1899) – рос. психолог, філософ. Професор Московського університету. Один із засновників журналу «Питання філософії та психології» (1889) та Московського психологічного товариства (з 1885).
- [5] Грот Н. Я. Психология чувствований в ее истории и главных основах : [магистер. дис.]. СПб., 1879/1880. XIV, 569 с.
- [6] Квітницький Степан Георгійович – директор Маріупольської Олександрівської гімназії. Голова «Спілки допомоги нужденним вихованок».
- [7] Некрасов Іван Степанович (1836-1895) – дослідник давньоруської літератури. Професор, декан (1874-1890) Новоросійського університету.
- [8] Козлов Олексій Олександрович (1831-1901) – рос. філософ-ідеаліст, проф. університету св. Владимира, один із перших представників персоналізму в Росії. Видавав першим в Росії філософські журнали: «Філософський трьохмісячник» (1885-1887) і «Своє слово» (1888-1898). Свої філософські погляди називав панпсихізмом.
- [9] Грот Н. Я. Значение науки как фактора прогресса, и прогресс в развитии самой науки : лекции, читанные в Новороссийском университете. Одесса, 1883. 16 с.
- [10] Ковалевський Олександр Онуфрійович (1840-1901) – визначний вітчизняний вчений, біолог, один із основоположників порівняльної ембріології і фізіології, експериментальної та еволюційної гістології, академік Санкт-Петербурзької академії наук, професор Казанського, Київського, Новоросійського (Одеського) і Петербурзького університетів.
- [11] Мечников Ілля Ілліч (1845-1916) – визначний вітчизняний вчений, зоолог, біолог, бактеріолог, фізіолог і патолог, філософ, один з основоположників порівняльної патології запалення, еволюційної ембріології та вітчизняної мікробіології, імунології, творець вчення про фагоцитоз і теорії імунітету, засновник наукової геронтології, член-кореспондент (1883), почесний член (1902) Санкт-Петербурзької академії наук. З 1888 року працював у Пастерівському інституті (Париж). Лауреат Нобелівської премії разом із П. Ерліхом з фізіології і медицини (1908).
- [12] Шведов Федір Никифорович (1840-1905) – вітчизняний фізик, д-р, професор, ректор (1896-1903) Новоросійського (Одеського) університету .
- [13] Грот Н. Я. Прогресс и наука : лекции, чит. в Новорос. ун-те 7-го и 8-го дек. как продолжение вступ. лекции о прогрессе. Одесса, 1883. 16 с.
- [14] Грот Н. Я. Ещё о субъективизме в социологии : возражение проф. Н. Карееву // Одес. вестн. 1884. 21 февр. (№ 41).
- [15] Конт Огюст (1798-1857) – франц. філософ позитивіст. Основоположник соціології як науки.
- [16] Буссе Людвіг (1862-1907) – нім. філософ і історик філософії, проф. університету в Галле і Кенігсберзького університету.
- [17] Ейслер Рудольф (1873-1926) – австр. філософ, послідовник Е. Канта та В. Вундта, представник спіритуалістичного дуалізму.

- [18] Успенський Федір Іванович (1845-1928) – історик-візантиніст, славіст, археолог, академік Російської і Санкт-Петербурзької академії наук, академік АН СРСР (1925); професор Новоросійського університету.
- [19] Бруно Джордано (1548-1600) – італ. філософ епохи Відродження, поет, представник пантеїзму. Будучи католицьким священиком, розвивав неоплатонізм у вигляді ренесансного натуралізму.
- [20] «Про душу» – трактат Аристотеля, по якому стан душі залежить від стану тіла. Душа є принципом життя для всіх істот, як рослин, так і тварин. Трактат «Про душу» складається із 3-х книг.
- [21] «Федон» – ранній діалог Платона. У діалозі документується невдоволеність платонівського Сократа матеріальними причинами виникнення, зникнення та буття, як вони зображені в природно-наукових вченнях досократівських філософів.
- [22] «Сімposій» («Бенкет») – діалог Платона зрілого періоду (між 380 і 375 до н. е.), написаний, ймовірно, одночасно з «Федоном» і співвідноситься з ним як комедія з трагедією.
- [23] «De interpretatione» («Про тлумачення») – другий текст з «Органона» Аристотеля. Є одним з найбільш ранніх збережених філософських творів у західній традиції. Твір присвячений проблемі відносин між мовою і логікою.
- [24] Гаді О. Л. – співробітник «Русского филологического вестника» (1889 р.).
- [25] Юридичне товариство при Новоросійському університеті (1879). Серед його членів-установників були фахівці публічного права професори: Ф. І. Леонтович (голова), М. І. Паглаєвський, Н. Н. Шпілевський, П. П. Цитович та ін.
- [26] Умов Микола Олексійович (1846-1915) – вітчизняний фізик-теоретик. Закінчив Московський університет (1867). З 1871 р. – доцент, з 1875 р. – професор Новоросійського університету.
- [27] Шведов Федір Никифорович (1840-1905) – фізик-теоретик та експериментатор, проф., ректор ІНУ
- [28] Де Метц Георгій Георгійович (1861-1947) – фізик. Випускник фізико-математичного факультету Новоросійського університету. Професор Київського університету св. Володимира.
- [29] Лобачевський Микола Іванович (1792-1856) – математик, творець неєвклідової геометрії (геометрії Лобачевського). Ректор Казанського університету (1827-1846). Його вчення про простір (1826 р.) вчинило переворот в уявленні про природу простору, в основі якого більше 2 тис. років лежало вчення Евкліда і мало величезний вплив на розвиток математичного мислення.
- [30] Європейський готель в Одесі містився на розі Пушкінської та Ланжеронівської вулиць. Утримувався купцем Ф. Г. Фелем. При готелі діяв першокласний ресторан.
- [31] Воеводський Леопольд Францевич – філолог-класик (1846-1901). Професор класичної філології в Новоросійському університеті.

4.6. Э. Р. [Радлов Э. Л.] Н. Я. Грот : некролог

Э. Р. [Радлов Э. Л.] М. Я. Грот : некролог

В ночь с 22-го на 23-е мая нынешнего года скончался в своем имении Кочеток (Харьковской губернии) ординарный профессор Московского университета, председатель Московского психологического общества, Николай Яковлевич Грот. Покойный профессор пользовался широкой и вполне заслуженной известностью; в судьбе русской философии он сыграл весьма заметную роль, и смерть его вызвала в многочисленных его учениках, друзьях и почитателях самое искреннее сожаление.

Николай Яковлевич, сын известного академика Якова Карловича Грота, родился в 1852 году и первоначальное образование получил в школе Видемана и в Ларинской С.-Петербургской гимназии; в 1871 году Николай Яковлевич поступил в С.-Петербургский Императорский университет, на историко-филологический факультет, который в то время был блестяще обставлен в научном отношении; в нем читали лекции такие выдающиеся профессора [ныне покойные], как И. И. Срезневский [2], К. Н. Бестужев-Рюмин [3], И. П. Минаев [4], В. Г. Васильевский [5], К. Е. Люгебиль [6], В. В. Бауер [7], О. Ф. Миллер [8], М. И. Владиславлев [9]. В университете Н. Я. Грот сначала увлекся изучением истории, а потом сосредоточился на философских науках. Профессор философии, впоследствии ректор С.-Петербургского университета М. И. Владиславлев обладал выдающимися качествами, к числу коих следует отнести простоту и ясность речи, и большую добросовестность в преподавании. М. И. Владиславлев говорили на своих лекциях только о том, что знал по первоисточникам; такое отношение к делу М. И. Владиславлев старался внушить и своим ученикам, при чтении им общих и специальных курсов. На специальных занятиях со студентами М. И. Владиславлев читал и комментировал «Метафизику» Аристотеля [10], «Критику чистого разума» Канта [11] и «Микрокосм» Лотце [12]. Он был довольно требователен по отношению к своим специалистам (Н. Я. Грот был первым по времени специалистом у Владиславлева). Поэтому полученная И. Я. Гротом золотая медаль за сочинение на заданную факультетом тему «Учение о числах по XII и XIII книге Метафизики Аристотеля» свидетельствует о дарованиях и склонности Николая Яковлевича к философии. Впрочем, нужно сказать, что М. И. Владиславлев не мог иметь на Н. Я. Грота большого влияния, вследствие разности их натур; М. И. Владиславлев обыкновенно настаивал на изучении немецких классиков, а Н. Я. Грот, во время своего пребывания в университете, увлекался модными тогда теориями и направлениями, а именно позитивизмом и учением Спенсера [13]. Может быть, что беседы с К. Д. Кавелиным [14], посещавшим дом Якова Карловича, и имели некоторое формальное значение в ходе развития Н. Я. Грота; они могли развить критические способности юноши,

хотя, по-видимому, мало отразились на содержании его мирозерцания, которое ко времени окончания университета уже было вполне сложившимся, как это видно из предисловия к докторской диссертации. Проблемы университетского, в специальности философского образования ясно сознавались Н. Я. Гротом, и он решил отправиться за границу для слушания дополнительных лекций; действительно, в Петербургском университете того времени был лишь один профессор философии, и он по необходимости должен был обходить молчанием многие философские науки, как, например, этику, гносеологию, эстетику. Однако Н. Я. Грот пробыл лишь недолгое время за границей, в Лейпциге, ибо в 1876 году мы видим его уже профессором философии в Нежинском историко-филологическом институте, куда он был приглашен Н. А. Лавровским [15], директором означенного института. Здесь Н. Я. Грот вскоре женился на дочери директора института. С этого времени и до самой смерти Н. Я. Грот не покидал университетского преподавания, которое вел с большими блеском и успехом сначала в Нежине (до 1883 года), потом в Одессе (до 1886 года), наконец в Москве; в текущем году Н. Я. Грот перешел в Харьковский университет, служить которому, однако, ему не было суждено.

Деятельность Н. Я. Грота была весьма разносторонней; он читал постоянные университетские курсы, выступал перед публикой в качестве лектора, находил время для научных и литературных работ, в которых иногда касался разных вопросов дня, – по преимуществу, впрочем, таких, которые имели отношение к школьной и университетской жизни, – наконец он представлял собою и видного общественного деятеля. Основные черты характера покойного способствовали такой разносторонней деятельности, а именно, отличавшие его живость, впечатлительность и экспансивность, благодаря которым все его научные работы ничто иное, как постоянное искание истины: он не остановился на какой-либо одной точке зрения, на одной философской системе, – вся жизнь его есть постоянное стремление, постоянное развитие, и в этой черте, без сомнения обнаруживается его дарование к философии. Покойному не было суждено создать прочную и цельную систему, но этому помешала преждевременная смерть, сразившая человека, твердо ставшего на путь созидания. Для характеристики Н. Я. Грота не лишнее привести здесь мысль, высказанную им в брошюре «О направлении и задачах моей философии» (Москва 1886), написанной в периоды умственного кризиса, перехода от отрицания к построению нового мирозерцания: «Философ, идущий прямо впереди, похож на планету, вращающуюся около солнца, ибо и истина есть своего рода солнце философской мысли. Он похож также на путника, решившегося обойти землю. Сей последний непременно рано или поздно, идучи неуклонно впереди, окажется даже своим собственным антиподом. . . Самый совершенный философ будет тот, который в течение жизни обойдет весь путь относительной человеческой истины,

обнимет ее со всех сторон и благополучно воротится с другой стороны к исходной точке своего мышления».

Н. Я. Грот начал с отрицания философии, как самостоятельной сферы духовной жизни человека. На первом его большом труде, «Психология чувствований в ее истории и главных основах» (С.-Петербург, 1880 : [магистерская диссертация]), отразилось влияние Спенсера и позитивизма. Н. Я. Грот защищает в этом сочинении, в котором историческая часть имеет несомненную ценность, теорию психического оборота, причем автор на психические явления смотрит, как на изменения в организме. «Психология чувствований» вызвала оживленную полемику автора с профессором А. А. Козловым, в которой Н. Я. Грот высказал и старался защитить свои общие принципы (см. «Еще по поводу вопроса о психологии чувствований. Ответ А. А. Козлову», Киев 1881). В докторской диссертации [«К вопросу о реформе логики. Опыт новой теории умственных процессов» (1882)] Н. Я. Грот стоит на той же самой почве, что и в предшествовавшем своем труде, причем главная задача книги состоит в сведении логики к психологии. На логику автор смотрит, как на чисто теоретическую науку о познании, а на познавательную деятельность, как на совокупность оборотов, направленных к явлению объективной восприимчивости и имеющих своим результатом приспособление явлений объективной восприимчивости к внутренним отношениям, лежащим в основе оборота. Однако, вера в позитивизм в Николая Яковлевича вскоре пошатнулась, ибо уже в 1883 году, в речи, произнесенной по поводу чествования памяти Джордано Бруно (см. «Задачи философии в связи с учением Джордано Бруно», Одесса 1885), слышится совершенно иная нота. «Были, правда», говорит автор, «тогда же попытки возродить Аристотеля на новых основаниях, как и теперь новокантианцы стремятся возродить на новых началах Канта, но как тогда против обновленного Аристотеля с большим успехом был поставлен подновленный Платон, так и теперь многими мыслителями выставляется Джордано Бруно». Поворот от позитивизма к тому, что принято называть весьма неопределенным термином метафизика, обнаруживается в Н. Я. Гроде с полной очевидностью в сочинении «О душе в связи с современными учениями о силе», Одесса 1886. В предисловии к этой книге мы читаем: «Еще недавно увлеченные успехами научного преподавания и отрицательными результатами философии нашего века, представители интеллигенции презирали во имя точного опытного знания всякую философскую работу мысли», и далее: «не пора ли нам, наконец, очнуться от позитивного террора, который овладел обществом в последние десятилетие». В то время, когда Н. Я. Грот писал эти строки, в настроении и мирозерцании общества произошла громадная перемена; в политике консервативное направление взяло верх над либеральным, в искусстве натурализм уступил место новому романтизму, а в философии материализм потерял силу над умами, и выступили идеалистические системы самых различных оттенков. Этот поворот в обще-

ственным настроении не мог не отразиться на впечатлительном Николае Яковлевиче. Может быть, что к этим общим причинам присоединилось еще и влияние архиепископа Никанора, жившего тогда в Одессе и издававшего свой большой труд о позитивной философии и сверхчувственном бытии. Н. Я. Гроту, разочаровавшемуся в позитивизме, пришлось приниматься за построение нового мирозерцания, и хотя, как это было замечено весьма правильно в одном некрологе (См. Лопатин. Н. Я. Гротъ. Вопр. Фил. № 48.), только воззрения первого периода философского творчества покойного ученого нашли себе законченное и систематическое выражение, все ж им сделано достаточно для того, чтоб определить дальнейший путь его развития. Первым шагом на пути от позитивизма к положительному мировоззрению по необходимости должно было быть признание самостоятельности духовного начала и, следовательно, дуализм в какой-либо окраске. Действительно, положительное содержание работы «О душе» [16] заключается с одной стороны в защите самонаблюдения как метода, способного «открыть нам основную сущность как нашего, так и всякого иного бытия» (стр. 16), с другой в обосновании двойственной основы вещей, состоящей из «силы-материи» и «силы-духа». В первом периоде развития Н. Я. Грот был по преимуществу рационалистом и смотрел отрицательно на философию, теперь, усомнясь в возможности для разума решить философские проблемы, он стал искать иных источников познания, помимо разума, и нашел их в чувстве («Значение чувства в познании и деятельности человека», Москва 1889). «Последние критерии истины и лжи», пишет Н. Я. Грот, «лежат в чувстве истины и лжи». «Для людей возможны чувства общие, достоверные, имеющие такую же степень необходимости и обязательности, какими обладают понятия нашего ума. Интуитивное или иррациональное познание чувством можно назвать постижением, в противоположность рациональному познанию умом, которое выражается термином понимания». В чувстве и воображении видит теперь Николай Яковлевич орудие синтеза, творчества, в мышлении орудие анализа. Отыскав этот источник познания, Николай Яковлевич хочет твердо обосновать «абсолютный разум вселенной, то есть Бога, абсолютную истину, благо и красоту, как принципы внутреннего строения вселенной», находя, что «настоящий философ, конечно, не может успокоиться, пока не оправдает законности этих вечно живых пружин человеческой деятельности, без которых она утратила бы всякое разумное значение». Оправданию этих основ и посвящена дальнейшая научная деятельность Н. Я. Грота, выразившаяся в целом ряде статей, помещенных в «Вопросах философии и психологии» с 1890 года. Сюда относятся следующие работы: «Критика понятия свободы воли в связи с понятиями причинности» [17], «Что такое метафизика?» [18], «Основания нравственного долга» [19], «К вопросу о значении идеи параллелизма в психологии» [20], «Основные моменты в развитии новой философии»

[21] и «О времени» [22]. Последней из перечисленных работ автор придавал особое значение, и это весьма понятно, ибо в этой статье мы находим дальнейший шаг Н. Я. Грота в сторону идеализма, к которому его привело признание самостоятельности душевного начала. Рассмотрев вопрос о времени, Николай Яковлевич пришел к заключению, что «время, как субъективная форма восприятия явления опыта, также, как и пространство, не есть закон самого духовного бытия и, как форма восприятия явлений внешнего опыта, не приложимо к изучению законов деятельности самой упорядочивающей все во времени мысли, – той твердой силы, которая сама создала время, как меру изучения явлений». Если же это так, то «не будет ли истинным Коперниканским переворотом в психологии такое воззрение на нашу душевную жизнь, которое признает наш дух со всеми неизменными формами и законами его бытия и отношениями к действительности материальной темы неподвижным солнцем, которое создает и освещает вращающуюся вокруг него и являющуюся ему в пространстве и во времени действительность?».

Мы перечислили главнейшие моменты умственного развития Николая Яковлевича Грота; однако покойный не был исключительно кабинетным ученым, он любил общественную деятельность и обладал редким талантом организатора. В Нежине и Одессе, очевидно, не было почвы для широкой деятельности, но в Москве Николай Яковлевич попал в ту общественную среду, в которой мог проявиться его талант организатора. Здесь он встретился с талантливыми профессорами-товарищами и знаменитыми писателями, как например графом Л. Н. Толстым, Вл. С. Соловьевым [23] и другими; здесь, наконец, он нашел восприимчивых учеников; всех их он сумел объединить в одной общей цели, и средством для этого послужило ему Московское психологическое общество [24], председателем которого он стал, после вышедшего проф. М. М. Троицкого [25]; из этого общества, деятельность которого была сначала мало заметной, он сделал один из умственных центров Москвы. Усилению значений этого общества способствовал и журнал «Вопросы философии и психологии», задуманный и удачно призванный к жизни неутомимым Николаем Яковлевичем. Сколько трудов и забот положили они на устройство этого дела, требующего не малых материальных средств, но еще большего такта и умения соединять людей, побуждать их к служению общему делу! По свойствам ума и характера Н. Я. Грот был как нельзя более способен к этого рода деятельности; он умел вызывать молодые и объединять уже созревшие силы. Никто иной, кроме Н. Я. Грота, не мог выполнить этой задачи по отношению к философии в России, и вот почему его имя сохранит навсегда почтенное место в истории русского просвещения.

Э. Р.

(Журн. М-ва нар. просвещения. 1899. Ч. 326, ноябрь. С. 41-47).

Коментарі до авторського тексту статті:

[1] Радлов Ернст Леопольдович (1854-1928) – російський філософ, історик філософії, філолог і перекладач. Член-кореспондент Російської академії наук (1920), засновник Санкт-Петербурзького філософського товариства.

[2] Срезневський Ізмаїл Іванович (1812-1880) – рос. філолог-славіст, етнограф, палеограф. Член Санкт-Петербурзької академії наук. У 1855-1880 рр. – декан історико-філологічного факультету Петербурзького університету.

[3] Бестужев-Рюмін Костянтин Миколайович (1829-1897) – рос. історик, один із засновників вітчизняної школи джерелознавства.

[4] Мінаєв Іван Павлович (1840-1890) – рос. сходознавець-індолог, засновник російської індологічної школи.

[5] Василівський Василь Григорович (1838-1899) – рос. візантініст. Член Санкт-Петербурзької академії наук (1890), член-засновник і почесний член Імператорського Православного палестинського товариства.

[6] Люгебіль Карл Якимович (1830-1887) – рос. філолог, педагог, професор.

[7] Бауер Василь Васильович (1833-1884) – рос. історик, дослідник загальної історії (особливо, античності). Декан історико-філологічного факультету Петербурзького університету (1880-1882).

[8] Міллер Орест Федорович (1833-1889) – філолог, історик рос. літератури, фольклорист. Професор Санкт-Петербурзького університету.

[9] Владиславлев Михайло Іванович (1840-1890) – рос. філософ, проф. і ректор Санкт-Петербурзького університету.

[10] Аристотель (384 до н. е. – 322 до н. е.) – давньогрец. вчений енциклопедист, філософ і логік, засновник класичної (формальної) логіки.

[11] Кант Іммануїл (1724-1804) – нім. філософ, родоначальник нім. класичної філософії.

[12] Лотце Рудольф Герман (1817-1881) – нім. філософ, медик, психолог, проф. філософії у Геттінгені, представник ідеал-реалізму.

[13] Спенсер Герберт (1820-1903) – англ. філософ, соціолог вікторіанської епохи британського індустріалізму, родоначальник еволюціонізму, засновник органічної школи в соціології.

[14] Кавелін Костянтин Димитрович (1818-1885) – рос. історик, правознавець, соціолог і публіцист.

[15] Лавровський Микола Олексійович (1825-1899) – історик, філолог, педагог, сановник, дійсний член Санкт-Петербурзької академії наук.

[16] Грот Н. Я. О душе в связи с современными учениями о силе : опыт филос. построения. Одесса, 1886. III, 92 с. ; Те ж саме // Зап. Имп. Новорос. ун-та. 1886. Т. 44. С. 259-354.

- [17] Грот Н. Я. Критика понятия свободы воли в связи с понятием причинности. М., 1889. XVI, 106 с. ; Те ж саме // Тр. Моск. психол. о-ва. 1889. Вып. 3 : О свободе воли. Опыт постановки и решения вопроса : реф. и ст. чл. Психол. о-ва. С. XV-XI, 1-96, XXIX-XXXVIII.
- [18] Грот Н. Я. Что такое метафизика // Вопр. философии и психологии. 1890. Кн. 2. С. 107-128.
- [19] Грот Н. Я. Основания нравственного долга. [Ч. 1] // Вопр. философии и психологии. 1892. Кн. 12. С. 146-164; Те ж саме. [Ч. 2], разд. 4 : Типические формы эвдемонизма // Там само. 1892. Кн. 15. С. 71-114.
- [20] Грот Н. Я. К вопросу о значении идеи параллелизма в психологии : [реф., чит. в Психол. о-ве 18 дек. 1893 г.] // Вопр. философии и психологии. 1894. Кн. 21. С. 36-54.
- [21] Грот Н. Я. Основные моменты в развитии новой философии. Ч. 1-3 // Вопр. философии и психологии. 1891. Кн. 8 – 10.
- [22] Грот Н. Я. О времени // Вопр. философии и психологии. 1894. Кн. 23. С. 248-280 ; Кн. 24. С. 381-417 ; Кн. 25. С. 445-493.

РОЗДІЛ 5

Епістолярій. Листи М. Я. Грота до М. М. Ланге

У розділі представлено три листи, які були написані рукою М. Я. Грота. На той час учений був професором Московського університету й головою Московського психологічного товариства. Листи адресовані відомому психологу, засновнику першої психологічної лабораторії в Російській імперії – професору Миколі Миколайовичу Ланге (1858-1921), який після від'їзду М. Грота з 1888 р. працював в ІНУ. Листи свідчать про те, що М. Я. Грот підтримував стосунки з одеськими колегами по справах публікацій і розповсюдження журналу «Вопросы философии и психологии» і по відкриттю першого в Росії кабінету експериментальної психології в 1896 р.

Листи зберігаються в Науковій бібліотеці ОНУ в особистому архіві М. М. Ланге, який університет викупив у сина М. М. Ланге в 1965 р.

5.1. Лист М. Я. Грота до М. М. Ланге від 4 листопада 1889 р. [1]

4 нояб[ря] 1889 г.

Многоуважаемый Николай Николаевич,

Надеюсь, что Вы своевременно получили 1^ю кн. Журнала [2]. Теперь посылаю Вам гонорар. За 16 стр. следует 40 р., а за вычетом 4 р. 50 за журнал (со всех берем) и 50 коп. за пересылку, отправляю Вам тридцать пять рублей.

Еще раз искреннее Вам спасибо и надеюсь, что на этом Ваше сотрудничество не кончится. Не смогли бы к след[ующей] книжке (не позже 1 Дек[абря]) прислать обозрение статей в Revue philosophique [3] за этот год? Был бы обязан. Ответьте поскорее. Жму Вашу руку. Поклон одесситам, кот[орые], впрочем, верно меня забыли, ибо из Одессы всего 2 подписчика (из 450).

Ваш

Ник[олай] Грот.

(НБ ОНУ. Відділ рідкісних книг та рукописів. Архів М. М. Ланге, карт. 1, од. зб. 9, арк. 117-118. Оригінал. Автограф М. Я. Грота)

Коментарі до авторського тексту:

[1] Перший лист написаний 4 листопада 1889 р. через три роки після від'їзду М. Я. Грота з Одеси. Друкується вперше.

[2] Йдеться про гонорар М. М. Ланге за статтю «Про дію гашишу (психологічна замітка)», яка була надрукована у першій книзі журналу «Вопросы философии и психологии» (1889), створення якого ініціював М. Я. Грот. Дозвіл від Головного управління або Святішого Синоду на видання нового журналу було отримано в червні 1889 р. Наприкінці 1888 р. член Московського психологічного товариства, співвласник кондитерської фірми «О. І. Абрикосов та сини», дав згоду стати видавцем журналу та внести початковий капітал, покриваючи подальші збитки в перший час видання.

[3] Прохання до М. М. Ланге щодо його огляду статей журналу «Revue philosophique de la France et de l'étranger», які був заснований Т. Рібо в 1876 р. та функціонує дотепер щоквартально.

5.2. Грот М. Я. Лист до М. М. Ланге від 28 листопада 1889 р. [1]

Многоуважаемый Николай Николаевич,

Спасибо за помощь. Экземпляры журнала (25) и объявления, а также картон для [вывески?] в магазинах будут нам высланы на днях [2]. Что касается Rev[ue] Philos[ophique], то присылайте отчет – все, что сделали, ибо я успел только рассмотреть метафизич[еские] статьи (Paulhau, Evelin), а теперь меня прервали неожиданно публичные лекции, начинающиеся на буд. неделе [3]. Боюсь, что не сделаю эту работу, поэтому мы можем свои отчеты напечатать отдельно – я напечатаю краткий обзор метафиз[ических] статей (кроме указанных укажите то что еще не рассматривали), а Вы – остальные. Не хотел бы, чтоб ваша работа пропала. О беспоряд[ках] ничего не слышал – грустно!

Крепко жму вашу руку

Ваш Н. Грот.

(НБ ОНУ. Відділ рідкісних книг та рукописів. Архів М. М. Ланге, карт. 1, од. зб. 9, арк. 119-120. Оригінал. Автограф М. Я. Грота)

Коментарі до листа:

[1] Лист друкується вперше.

[2] Йдеться по розповсюдженню журналу «Вопросы философии и психологии» в Одесі.

[3] Про спільну роботу щодо огляду статей журналу «Revue philosophique de la France et de l'étranger» представлений співавторами у другій книзі журналу «Вопросы философии и психологии»¹.

5. 3. Грот М. Я. Лист до М. М. Ланге від 12 березня 1895 р. [1]

Москва

12/03/1895

Многоуважаемый Николай Николаевич

В среду в фак[ультете] мы провели Вашу записку и приложили свою о необходимости Вашего кабинета. Итак, действуйте теперь энергичнее в Петербурге. По особ[ому] настоянию М. М. Троицкого мы прибавили, что, впоследствии, и мы будем ходатайствовать о кабинете, что я считаю лишним, так как если Вам устроят кабинет, то и без того можно было бы нам впоследствии ходатайствовать [2].

Теперь вот что! Вы бы нам прислали что-ниб[удь] для журнала, да популярное – из лекций своих, на общую тему. Наши московские философы так изменились, что ничего от них не добьешься. Приняли бы Вы также более деятельное участие в отделе библиографии. В этом году подписчиков меньше на 250 человек (1250 вместо 1500). Хотя говорят журналов меньше, но это всё-таки неутешительно, а нового интересного материала не достаёт. Что это Казанский [3]. ничего не пишет? Если так пойдет дальше больше, то я через год прекращаю журнал (с 1896 года) – пусть издаёт, кто хочет: читатель в подворотню бежит, а писатель ленится писать. Выходит очень грустное дело. Видно, мы ещё не доросли до непрерывного философского издания.

Впрочем, что сказать: в Москве кабак всё вытесняет и губит, да и не может быть свободной философии среди рабов, а мы все – ещё рабы!

Кланяйтесь Казанскому, Перетятковичу [4], Некрасову [5], Кочубинскому [6], Воеводскому [7]. Часто тянет меня взглянуть на Одессу и дом Рапопорта на Конной, где я жил 3 года, но пока ни времени, ни средств для таких путешествий.

Будьте здоровы. Искренно преданный Николай Грот

Недавно прилично провели публичное заседание в память десятилетия общества.

¹ [Рецензия] / [Н. Я. Грот, Н. Н. Ланге] // Вопр философии и психологии. 1890. Кн. 2. С. 49-66.

(НБ ОНУ. Відділ рідкісних книг та рукописів. Архів М. М. Ланге, карт. 31, од. зб. 287, арк. 22 – 23. Оригінал. Автограф М. Я. Грота)

Коментарі до авторського тексту:

[1] Лист надрукований на бланку журналу «Вопросы философии и психологии». Вперше опублікований у монографії «Научное наследие Н. Н. Ланге в университетской библиотеке» (Одесса, 2010).

[2] Мається на увазі Московське психологічне товариство, яке відкрите при Імператорському Московському університеті 24 січня 1885 р., одним із організаторів та першим головою якого був російський психолог, філософ М. М. Троїцький (1835-1899).

[3] Казанський Олександр Павлович (1859-1914) – філософ, який працював в ІНУ з 1889 по 1914 рр на посадах естраординарного, ординарного та заслуженого професора за вислугою років.

[4] Перетяткович Григорій Іванович (1840-1908) – історик, який працював на посадах доцента, естраординарного та ординарного професора кафедри російської історії в ІНУ у 1877-1908 рр.

[5] Некрасов Іван Степанович (1836-1895) – славіст, ординарний професор кафедри російської словесності, з 1874 р. – декан історико-філологічного факультету, ректор ІНУ.

[6] Кочубинський Олександр Олександрович (1845- 1907) – славіст, працював ординарним професором та був керівником кафедри слов'янської філології в ІНУ у 1877-1907 рр.

[7] Воеводський Леопольд Францович (1846-1901) – історик, працював на посадах доцента та ординарного професора в ІНУ у 1875-1899 рр.

*Частина третя,
біобібліографічна*

Науковий спадок М. Я. Грота у фондах університетських бібліотек України. Біобібліографічний покажчик

(Самодурова В. В., Мурашко О. С.)

Зміст покажчика

Від укладачів

1. Хронологічний покажчик праць М. Я. Грота
2. Покажчик біографічних та критичних публікацій про М. Я. Грота
3. Алфавітний покажчик друкованих праць
- 3.1. Алфавітний покажчик основних друкованих творів (монографії, статті, лекції, промови)
- 3.2. Алфавітно-систематичний покажчик публіцистичних праць

Від укладачів

Зведений біобібліографічний покажчик «Науковий спадок М. Я. Грота у фондах університетських бібліотек України» присвячений видатному вітчизняному вченому, філософу, психологу, професору М. Я. Гроту. Укладачі покажчика зібрали, систематизували та узагальнили основні відомості про життя, наукову, педагогічну та громадську діяльність ученого з метою розкриття його внеску у світову науку. Покажчик укладений за фондами наукових бібліотек Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та бібліотеки імені академіка М. О. Лавровського Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, тобто за фондами університетських бібліотек тих міст України, з якими були пов'язані життя та діяльність М. Я. Грота. При укладанні покажчика, по можливості, були використані архіви, каталоги, картотеки та списки літератури наукових бібліотек цих вузів.

При складанні покажчика був використаний перелік основних праць М. Я. Грота та статей, нарисів, відгуків і вістей про нього, опублікований братом вченого К. Я. Гротом у збірнику «Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей» (СПб., 1911), який укладачі зведеного бібліографічного покажчика доповнили матеріалами із списку літератури «Наукова спадщина М. Я. Грота в фондах бібліотеки імені академіка М. О. Лавровського Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя» (Ніжин, 2011).

Бажаючи більш детально висвітлити діяльність М. Я. Грота за роки перебування в нашому місті, автори покажчика ретельно переглянули одеські періодичні видання того часу. Значний прошарок матеріалу був отриманий із газет «Одесский вестник», «Одесский листок», «Одесские новости», «Новороссийский телеграф» за період з 1883 по 1886 рр. включно. Передивившись університетські видання за період з 1883 по 1920 рр., укладачі отримали доскональну інформацію про діяльність М. Я. Грота в стінах Новоросійського університету із журналів: «Записки Имп. Новороссийского университета», «Протоколы заседаний Совета Имп. Новороссийского университета», «Записки Новороссийского общества естествоиспытателей», «Протоколы заседаний Одесского юридического общества» та «Труды Одесского юридического общества».

Маючи на увазі, що М. Я. Грот значну частину свого життя присвятив діяльності в журналі «Вопросы философии и психологии», виступаючи в ньому в якості засновника, редактора, рецензента та автора великої кількості статей, автори сподівались знайти в журналі нову інформацію про М. Я. Грота. Використавши покажчик змісту за перші десять років існування (1889 – 1899) та переглянувши всі випуски журналу до 1917 р. включно, укладачі знайшли в ньому багато цінних відомостей про наукову діяльність ученого.

За структурою зведений біобібліографічний покажчик складається з трьох частин: «Хронологічного покажчика праць», «Покажчика біографічних та критичних публікацій про М. Я. Грота», а також допоміжного довідкового апарату.

До хронологічного покажчика входять прижиттєві друковані праці М. Я. Грота, починаючи з 1876 р., а також праці, опубліковані вже після смерті вченого. Праці, видані літографічним способом, прирівнюються до опублікованих. Окрасою покажчика стали листи М. Я. Грота, віднайдені у рукописному архіві проф. Новоросійського університету М. М. Ланге, який зберігається у Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Рукописні листи М. Я. Грота до М. М. Ланге записані в хронологічному покажчику окремим блоком як архівні матеріали. З повними текстами цих листів читач має змогу познайомитися у археографічній частині цієї книги.

У межах кожного року у хронологічному покажчику література розташована за алфавітом назв праць у наступній послідовності:

- монографії, лекції, нариси, реферати, окремі відбитки;
- статті з періодичних та продовжуваних видань, газет;
- рецензії, написані М. Я. Гротом;
- переклади;
- укладені та редаговані твори;
- реферати.

Окремої уваги заслуговують виступи М. Я. Грота, зафіксовані у протоколах засідань Московського психологічного товариства, надрукованих в журналі «Вопросы философии и психологии». Частина з них записана від першої особи. Такі виступи укладачі включили до «Хронологічного покажчика праць». Всі інші виступи та судження вченого з питань рефератів та повідомлень включені до «Покажчика біографічних та критичних публікацій про М. Я. Грота».

Розділ «Покажчик біографічних та критичних публікацій про М. Я. Грота» складатиметься з праць, які містять біографічні відомості про вченого та інформацію щодо його наукової, педагогічної, громадської, адміністративної діяльності, а також рецензії на праці М. Я. Грота. Усі публікації розташовані за хронологією, а в межах кожного року – за типом публікацій у такій послідовності: протоколи, звіти, монографії, статті, рецензії, інформація у пресі. У кінці «Покажчика біографічних та критичних публікацій про М. Я. Грота» окремим блоком розміщені описи бібліографічних покажчиків, які були використані у роботі. Для зручності нумерація в «Хронологічному покажчику праць» і в покажчику «Біографічні і критичні публікації про М. Я. Грота» наскрізна.

Довідково-допоміжний апарат покажчика представлений алфавітним покажчиком праць вченого та іменним покажчиком. Алфавітний покажчик праць, у свою чергу, поділений на «Алфавітний покажчик основних друкованих творів» та «Алфавітно-систематичний покажчик публіцистичних праць». Праці розташовані за алфавітним принципом та вказані мовою оригіналу. В «Алфавітно-систематичному покажчику публіцистичних праць» назви праць поділені на блоки за формальною ознакою (виступи, відгуки, замітки, листи, малюнки, передмови, передклади, примітки, промови, редагування, рецензії, укладені твори). В межах кожного блоку – за абетковим принципом. В алфавітному покажчику праць використовуються посилання на рік видання роботи. В іменному покажчику посилання подані на номери позицій в «Хронологічному покажчику праць» та номери позицій покажчика «Біографічні і критичні публікації про М. Я. Грота».

Бібліографічні записи у «Хронологічному покажчику праць» та «Покажчику біографічних та критичних публікацій про М. Я. Грота» містять сигли бібліотек: *НБ ОНУ* – Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І. І. Мечникова; *ЦНБ ХНУ* – Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; *Б-ка НДУ* – Бібліотека імені академіка М. О. Лавровського Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Вся література із фондів *НБ ОНУ*, була переглянута *de visu*.

Бібліографічний покажчик розрахований на наукових працівників, викладачів, аспірантів і студентів, які спеціалізуються на вивченні філософії, психології, на істориків науки і тих, хто цікавиться розвитком філософської та психологічної науки в цілому.

1. Хронологічний покажчик праць

1. *НБ ОНУ. Відділ рукописів та рідкісної книги.* Архів М. М. Ланге, картон № 1, од. зб. 9, лл. : Грот М. Я. Лист до М. М. Ланге від 12 бер. 1895 р. з приводу організації кабінету експериментальної психології. – Рукопис.

НБ ОНУ

2. *НБ ОНУ. Відділ рукописів та рідкісної книги.* Архів М. М. Ланге, картон № 1, од. зб. 9, лл. 117-118 : Грот М. Я. Лист до М. М. Ланге від 4 листоп. 1899 р. – Рукопис.

НБ ОНУ

3. *НБ ОНУ. Відділ рукописів та рідкісної книги.* Архів М. М. Ланге, картон № 1, од. зб. 9, лл. 119-120 : Грот М. Я. Лист до М. М. Ланге від 29 листоп. 1899 р. – Рукопис.

НБ ОНУ

1877

4. *Анатомические рисунки / Н. Я. Грот. – Рис. к ст. : Carriere J. Ueber Anastomosen der Ganglienzellen in den Vorderhörnern des Rückenmarkes / J. Carriere // Archiv für mikroskopische Anatomie. – 1877. – Bd. 14, H. 2. – С. 125-131. – Табл. 8.*

НБ ОНУ

5. *Те саме / Н. Я. Грот. – Рис. к ст. : Denissenko G. Zur Frage über den Bau der Kleinhirnrinde bei verschiedenen Klassen von Wirbelthieren / G. Denissenko // Там само. – С. 203-240. — Табл. 14.*

НБ ОНУ

6. *Козлов А. А. Философские этюды / Н. Я. Грот // Изв. Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1877. – Т. 1. – С. 75-102 (Неофиц. отд.). – Рец. на кн. : Козлов А. А. Философские этюды. Ч. 1: крит. очерк. / А. А. Козлов. – СПб., 1876. – XXI, 140 с.*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

7. *Те саме / Н. Я. Грот. – Киев : тип. Давиденко, 1877. – 29 с. – Отд. отт. – Рец. на кн. : Козлов А. А. Философские этюды. Ч. 1: крит. очерк.*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

1878

8. Сновидения как предмет научного анализа : речь, произнесенная на годовичном акте Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине 30 авг. 1877 г. / Н. Я. Грот. – Киев : тип. Фрица, 1878. – 68 с.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

ЦНБ ХНУ

Рец. : [Рецензия] // Слово. – 1878. – Авг. – С. 209-210 ; А. Н. [Review] // Revue philosophique de la France et de l'Etranger. – 1878. – Т. 6. – Р. 544-545; Эльпе. В области психофизиологии: сон и сновидения / Эльпе // Рус. речь. – 1881. – Янв. – С. 69-95. – *Подлинное имя авт. : Попов Лазарь Константинович**.

9. Те ж саме / Н. Я. Грот // Изв. Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1878. – Т. 2. – С. 1-68 (Неофиц. отд.).

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

10. Essai sur les principes d'une classification nouvelle des sentiments / N. Grote. – Paris : Bailliere, 1878. – 38 p. – *Extrait de la Revue philosophique de la France et de l'Etranger. – 1878. – Т. 6. – Р. 232-269.*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

11. Idem / N. Grote // Revue philosophique de la France et de l'Etranger. – 1878. – Т. 6. – Р. 232-269.

НБ ОНУ

12. [Рапорт о распределении лекций по философии на 1877-78 учеб. г.] / Н. Я. Грот // Изв. Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1878. – [Т. 2]. – С. 49-50 (Офиц. отд.).

НБ ОНУ

1879

13. Психология чувствований [1. Ист. отд.] / Н. Я. Грот // Изв. Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1879. – Т. 4, вып. 2. – С. 1-410, 1-13.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

1880

14. Психология чувствований в ее истории и главных основах : [магистер. дис.] / Н. Я. Грот. – СПб. : тип. Имп. Акад. наук, 1880. – XIV, 569 с.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

ЦНБ ХНУ

Рец. : Козлов А. А. Критический этюд по поводу книги г. Грота «Психология чувствований». – Киев, 1881. – 56 с. ; Козлов А. [Рецензия] // Унив. изв. – Киев, 1880. – № 8. – С. 282-301 ; № 9. – С. 341-356 ; № 10. – С. 389-404 ; № 11. – С. 447-454. Те ж саме // Искусств. сб. – [1880]. – С. 341-403, 447-454. – *Отд. отт.* Л. К. П. [Рецензия] // Рус. речь. – 1880. – Сент. – С. 391-393. – *Подлинное имя авт.* : *Попов Лазарь Константинович*¹; [Рецензия] // Вестн. Европы. – 1880. – Т. 5, кн. 9. – С. 358-369 ; N. N. Причина наших удовольствий и страданий // Мысль. – 1880. – № 6. – С. 171-176.

15. Психология чувствований. 2. Теоретический отдел / Н. Я. Грот // Изв. Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1880. – Т. 5. – С. 411-551 (Неофиц. отд.).

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

16. По поводу вопроса о психологии чувствований : письмо в ред. / Н. Я. Грот // Вестн. Европы. – 1880. – Т. 6, кн. 12. – С. 839-868.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

ЦНБ ХНУ

17. Философия как ветвь искусства / Н. Я. Грот // Мысль. – 1880. – № 8. – С. 136-140.

НБ ОНУ

18. [Отзыв на сочинение г. Лилеева для приобретения им звания преподавателя педагогики в Ист.-филол. ин-те под названием «Современная педагогика и её отношение к главнейшим вспомогательным наукам»] / Н. Я. Грот // Изв. Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1880. – Т. 5. – С. 24-26 (Офиц. отд.).

НБ ОНУ

19. Отчет о состоянии и деятельности Института кн. Безбородко за 1878/79 учеб. г., чит. на акте 30 авг. 1879 г. учен. секретарем конф. Н. Я. Гротом / сост. Н. Я. Грот // Изв. Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1880. – Т. 5. – С. 7-21 (Офиц. отд.).

НБ ОНУ

¹ Встановлено за виданням : Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей. – М., 1960. – Т. 4. – С. 383.

1881

20. Еще по поводу вопроса психологии чувствований : ответ А. А. Козлову / Н. Я. Грот. – Киев : тип. Милевского, 1881. – 38 с.
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
ЦНБ ХНУ
21. Те ж саме / Н. Я. Грот // Изв. Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1881. – Т. 6. – С. 1-38 (Неофиц. отд.).
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
22. Мнение профессора об университетском вопросе : письмо к ред. / Профессор // Неделя. – 1881. – 25 янв. (№ 4). – С. 145-147. – *Подлинное имя авт. : Николай Яковлевич Грот¹.*
НБ ОНУ
23. Еще об университетском вопросе / Профессор // Там само. – 1881. – 22 марта (№ 12). – С. 416-423. – *Подлинное имя авт. : Николай Яковлевич Грот².*
НБ ОНУ
24. Отчет о состоянии и деятельности Ист.-филол. Института кн. Безбородко в Нежине за 1879/1880 учеб. г., чит. на акте 30 авг. 1881 г. учен. секретарем Н. Я. Гротом / сост. Н. Я. Грот // Изв. Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1881. – Т. 6. – С. 3-21 (Офиц. отд.).
НБ ОНУ
Б-ка НДУ

1882

25. К вопросу о реформе логики. Опыт новой теории умственных процессов : [докт. дис.] / Н. Я. Грот. – Лейпциг : Брокгауз, 1882. – XXVI, 349 с.
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
ЦНБ ХНУ

Рец. : Козлов А. А. Критический этюд о книге Г. Грота «К вопросу о реформе логики» (Лейпциг, 1883). – СПб. : тип. А. Суворина, 1885. – 48 с. ; Козлов А. А. К вопросу о «Реформе логики» Н. Грота // Рус. богатство. – 1885. – № 3. – С. 536-578; Роков П. «Новое слово науки» : кн. Н. Грота «О реформе логики». – Киев : тип. Е. Я. Федорова, 1883. – 28 с. ; Д. [Рецензия] // Загранич. вестн. – 1882. – Т. 5, окт. – С. 22-23

¹ Встановлено за виданням : Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов ... – Т. 4. – С. 149. Там само.

- (Библиогр.) ; Лесевич В. В. Что такое научная философия? : продолж. // Рус. мысль. – 1888. – Кн. 11. – С. 1-20 ; Новая книга по логике // Рус. богатство. – 1883. – № 2. – С. 413-430 ; Обыкновенный читатель. г. Грот о логике // Дело. – 1883. – № 8 (авг.). – С. 1-26 (Современ. обозрение) ; № 9 (сент.). – С. 1-27 (Современ. обозрение). – *Подлинное имя авт. : Лесевич Владимир Викторович¹*; [Отклик на защиту докт. дис. «К вопросу о реформе логики»] // Неделя. – 1883. – 3 апр. (№14). – С. 448-449. – Рубрика : *Нам пишут* ; [Рецензия] // Вестн. Европы. – 1882. – Т. 5, кн. 10. – [С. 1] (Библиогр. листок) ; [Рецензия] // Мысль. – 1882. – № 10-11. – С. 208-209 ; [Рецензия] // Неделя. – 1882. – 25 дек. (№ 52). – С. 1718-1720.
26. К вопросу о реформе логики. Опыт новой теории умственных процессов. [Вып. 1 : гл. 1-3] // Изв. Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1882. – Т. 7. – С. 1-210 (Неофиц. отд.).
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
27. Еще о кровных браках / Н. Я. Грот // Новое время. – 1882. – 19 сент. (№ 2356).
НБ ОНУ
28. Что нужно нашим университетам? : письмо в ред. / Профессор // Заря. – 1882. – 23 дек. (№ 285). – *Подлинное имя авт. : Николай Яковлевич Грот²*.
НБ ОНУ
29. Отчет о состоянии и деятельности Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине за 1880/81 учеб. . г., чит. на акте 30 авг. 1881 г. учен. секретарем Н. Я. Гротом в присутствии г. М-ра народного просвещения / сост. Н. Я. Грот // Изв. Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1882. – Т. 7. – С. 1-25 (Офиц. отд.).
НБ ОНУ
Б-ка НДУ

1883

30. Значение науки как фактора прогресса, и прогресс в развитии самой науки : лекция, чит. в Новорос. ун-те / Н. Я. Грот. – Одесса, 1883. – 16 с.
НБ ОНУ
ЦНБ ХНУ
31. Те ж саме // Одес. листок. – 1883. – 15 дек. (№ 275) ; 16 дек. (№ 276).
НБ ОНУ

¹ Встановлено за виданням : Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов... Т. 4. – С. 280.

² Там само. – С. 149.

32. К вопросу о критериях истины. Возможность научного оправдания наивного реализма : этюд из области науки о познании / Н. Я. Грот. – СПб. : тип. А. С. Суворина, 1883. – 26 с.
НБ ОНУ
33. Те ж саме // Рус. богатство. – 1883. – № 4. – С. 184-196 ; № 5/6. – С. 435-449.
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
ЦНБ ХНУ
34. Типы душевного развития / А. Мниховский ; с заметками проф. И. М. Сеченова, Н. Я. Грота // Рус. богатство. – 1883. – № 4. – С. 120-143.
НБ ОНУ
35. Опыт нового определения понятия прогресса : вступ. лекция, чит. в Новорос. ун-те 1 дек. 1883 г. / Н. Я. Грот. – Одесса : тип. Одес. листка, 1883. – 21 с.
НБ ОНУ
ЦНБ ХНУ
Рец. : [Рецензия] // Наблюдатель. – 1884. – № 2. – С. 66-71 (Соврем. обозрение) ; Кареев Н. К вопросу о роли субъективного элемента в социальных науках // Юрид. вестн. – 1884. – Февр. – С. 351-358 ; Кареев Н. Социология и социальная этика : возражения проф. Н. Гроту // Юрид. вестн. – 1884. – Апр. – С. 753-758.
36. Те ж саме // Одес. листок. – 1883. – 3 дек. (№ 266) ; 6 дек. (№ 268).
НБ ОНУ
37. Те ж саме // Заря. – Киев, 1883. – 2 дек. (№ 260) ; 3 дек. (№ 261) ; 4 дек. (№ 262) ; 9 дек. (№ 265) ; 10 дек. (№ 266)
НБ ОНУ
38. Отношение философии к науке и искусству : речь, произнес. на докт. диспуте в Киев. ун-те 2 февр. 1883 г. / Н. Я. Грот. – Киев : тип. Даниловой, 1883. – 27 с.
НБ ОНУ
Рец. : Козлов А. А. Замечания на речь Н. Я. Грота на докт. диспуте // Заря. – 1883. – № 52, 53.
39. Те ж саме // Заря. – Киев, 1883. – № 27, 28.
НБ ОНУ
40. Прогресс и наука : лекции, чит. в Новорос. ун-те 7 и 8 дек. как продолжение вступ. лекции о прогрессе / Н. Я. Грот. – Одесса : тип. Одес. листка, 1883. – 16 с.

НБ ОНУ

41. Голос присяжного / Г. // Неделя. – 1883. – 10 апр. (№ 15). – С. 519-521. – *Подлинное имя авт. : Николай Яковлевич Грот*¹.

НБ ОНУ

42. Ответ А. А. Козлову / Н. Я. Грот // Заря. – Киев, 1883. – 17 марта (№ 60).

НБ ОНУ

43. Философия и искусство : письмо в ред. / Н. Я. Грот // Там само. – 19 марта (№ 62). – *Ответ на замечания А. А. Козлова.*

НБ ОНУ

Рец. : Козлов А. А. Заметка на ответ Н. Я. Грота // Заря. – 1883. – 20 марта (№ 65).

44. Письмо в редакцию / Н. Грот // Там само. – 29 марта (№ 69). – *Ответ А. А. Козлову.*

НБ ОНУ

45. Загадки знания : популярно-научный очерк / Н. Грот // Там само. – 20 мая (№ 108). – *Разбор этюда пол. писателя А. Свентоховского «Загадки знания».*

*НБ ОНУ***1884**

46. Введение в курс истории философии : лекции проф. Новорос. ун-та Н. Я. Грота / Н. Я. Грот. – Литогр. изд. – Одесса : тип. В. Кирхнера, 1884. – 199 с.

НБ ОНУ

47. Еще о свободе воли : письмо проф. Н. Я. Грота к ред. «Рус. богатство» / Н. Я. Грот. – СПб. : тип. А. С. Суворина, 1884. – 23 с. – *Отд. отт. из журн. «Рус. богатство» (1884, № 3).*

*НБ ОНУ**ЦНБ ХНУ*

48. Те ж саме // Рус. богатство. – 1884. – № 3. – С. 646-674.

*НБ ОНУ**ЦНБ ХНУ*

49. К вопросу о классификации наук : науч.-попул. этюд / Н. Я. Грот. – СПб. : тип. А. С. Суворина, 1884. – 71 с.

*НБ ОНУ**Б-ка НДУ**ЦНБ ХНУ*

50. Те ж саме // Рус. богатство. – 1884. – № 11. – С. 324-353 ; № 12. – С. 583-620.

НБ ОНУ

¹ Встановлено за виданням : Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов ... – Т. 4. – С. 149.

ЦНБ ХНУ

51. К вопросу о свободе воли : публ. лекция, чит. в Бирж. зале 8 янв. 1884 г. [в пользу Красного Креста] / Н. Я. Грот. – Одесса : тип. П. Францова, 1884. – 21 с.

НБ ОНУ

Рец. : Несколько слов по поводу статьи профессора Грота «К вопросу о свободе воли» : [отзыв] // Новорос. телеграф. – 1884. – 23 марта (№ 2732) ; [Рецензия] // Неделя. – 1884. – 5 авг. (№ 32). – С. 1067-1071; О свободе воли : отзыв о лекции проф. Н. Я. Грота, чит. в биржевой зале 8 янв. 1881 г. // Одес. вестн. – 1884. – 11 янв. (№ 8).

52. Те саме // Одес. листок. – 1884. – 11 янв. (№ 8) ; 12 янв. (№ 9).

НБ ОНУ

53. О научном значении пессимизма и оптимизма, как мировоззрений : публ. лекция, чит. в зале ун-та 11 марта 1884 г., в пользу О-ва народных чтений / Н. Я. Грот. – Одесса : тип. П. А. Зеленого, 1884. – 28 с.

*НБ ОНУ**Б-ка НДУ**ЦНБ ХНУ*

Рец. : [Рецензия] // Вестн. Европы. – 1884. – Т. 3, кн. 6. – С. 845-848 ; [Рецензия] // Наблюдатель. – 1884. – № 6. – С. 62-65 (Соврем. обозрение) ; [Рецензия] // Неделя. – 1884. – 27 мая (№ 22). – С. 756-758 ; Холмский А. И. Пессимизм и quasi-научная критика : несколько замечаний на брошюру проф. философии в Новорос. ун-те Н. Я. Грота «О научном значении пессимизма и оптимизма как мировоззрений» : [извл. из брошюры А. И. Холмского] // Новорос. телеграф. – 1884. – 25 мая. (№ 2780) ; Эльпе. Вера в прогресс // Новое время. – 1884. – 25 окт. (№ 3111). – С. 2-3. – *Подлинное имя авт.* : *Попов Лазарь Константинович*¹.

Відгуки : О пессимизме и оптимизме : отзыв на лекцию проф. Н. Я. Грота «О научном значении пессимизма и оптимизма как мировоззрений», чит. в акт. зале ун-та 11 марта 1884 г. // Одес. вестн. – 1884. – 17 марта (№ 62) ; 22 марта (№ 66).

54. Те саме // Зап. Имп. Новорос. ун-та. – 1884. – Т. 40. – С. 119-146 (Часть учен.).

*НБ ОНУ**Б-ка НДУ**ЦНБ ХНУ*

¹ Встановлено за виданням : Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов ... – Т. 4. – С. 383.

55. К вопросу о реформе логики. Вып. 2 : [гл. 4 – 5] / Н. Я. Грот // Изв. Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1884. – Т. 8. – С. 211 – 349 (Неофиц. отд.).

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

56. Основные типы философских построений в разные эпохи / Н. Я. Грот // Рус. богатство. – 1884. – № 8. – С. 235-259 ; № 9. – С. 425-440.

НБ ОНУ

ЦНБ ХНУ

57. Ещё несколько соображений о задачах социологии и о научном анализе понятия «прогресс» / Н. Я. Грот // Одес. вестн. – 1884. – 6 марта (№ 52).

НБ ОНУ

Відгуки : [Райхесберг Ю. По поводу статьи проф. Н. Я. Грота] : письмо к ред. // Одес. вестн. – 1884. – 16 марта (№ 61) ; Райхесберг Н. М. Заметка на заметку Ю. Райхесберга // Одес. вестн. – 1884. – 3 мая (№ 99).

58. Ещё о субъективизме в социологии : возражение проф. Н. Карееву / Н. Я. Грот // Одес. вестн. – 1884. – 21 февр. (№ 41).

НБ ОНУ

59. По поводу статьи «Обыкновенного читателя» о моей «Реформе логики» в августовской и сентябрьской книжках «Дела» за 1883 г. / Н. Я. Грот // Дело. – 1884. – № 1. – С. 135-145. – *Подлинное имя «Обыкновенного читателя»: Лесевич Владимир Викторович*¹.

НБ ОНУ

60. Эгоизм и альтруизм : перед судом здравого смысла и науки / Н. Я. Грот // Новь. – 1884. – Т. 1, № 3. – С. 422-447.

НБ ОНУ

Рец. : [Рецензия] // Новь. – 1884. – Т. 1, № 3 (дек.). – С. 422-447 ; Скабичевский А. [Рецензия] // Новости и биржевая газ. – 1884. – 13 дек. (№ 344).

1885

61. Джордано Бруно и пантеизм : филос. очерк / Н. Я. Грот. – Одесса : тип. Одес. вестн., 1885. – II, 86 с.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

ЦНБ ХНУ

¹ Встановлено за виданням : Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов ... – Т. 4. – С. 280.

- Рец. : И. Ю. [Рецензия] / И. Ю. // Рус. богатство. – 1885. – № 10. – С. 219-221.
62. Те ж саме // Зап. Имп. Новорос. ун-та. – 1885. – Т. 41. – С. 265-350 (Часть ученая).
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
63. Задачи философии в связи с учением Джордано Бруно : публ. лекция, чит. 28 апр. 1885 г. [в Бирж. зале] / Н. Я. Грот. – Одесса : тип. Одес. вестн., 1885. – 18 с.
НБ ОНУ
Відгуки : Игрек. Письма из Одессы // Заря. – 1885. – 1 мая (№ 97) ; Публичная лекция профессора Грота [О задачах философии в связи с учением Дж. Бруно] // Новорос. телеграф. – 1885. – 30 апр. (№3048). – Рубрика : *Ежедневная хроника* ; Маленький Фауст. По поводу лекции профессора Н. Я. Грота [о Дж. Бруно] // Одес. листок. – 1885. – 30 апр. (№ 96). – Рубрика : *Маленький листок* ; [«Задачи философии в связи с учением Джордано Бруно» : отзыв] // Одес. листок. – 1885. – 30 апр. (№ 96).
64. Те ж саме // Одес. вестн. – 1885. – 2 мая (№ 98) ; 4 мая (№ 99) ; 12 мая (№ 105).
НБ ОНУ
65. О нравственной ответственности и юридической вменяемости : реф., чит. в заседании Одес. юрид. о-ва 4 мая 1885 г. / Н. Я. Грот. – Одесса : тип. Одес. вестн., 1885. – III, 47 с.
НБ ОНУ
ЦНБ ХНУ
Рец. : [Рецензия] // Новь. – 1886. – Т. 8, № 8. – С. 430 ; [Рецензия] // Одес. вестн. – 1886. – 18 февр. (№ 47). – *Рец. на журн.* : *Тр. Одес. юрид. о-ва.* – 1886. – Т. 1. – 426 с.
Відгуки : Очередное заседание юридического общества : [посвящено чт. реф. Н. Я. Грота, на тему «О нравственной ответственности и юридической вменяемости»] // Одес. листок. – 1885. – 7 мая (№ 101) (Дневник) ; В заседании юридического общества: отзыв о прочтенном проф. Н. Я. Гротом реф. «О нравственной ответственности и юридической вменяемости» // Одес. вестн. – 1885. – 8 мая (№102) (Хроника) ; [«О нравственной ответственности и юридической вменяемости»] // Новорос. телеграф. – 1885. – 7 мая (№ 3053).
66. Те ж саме // Тр. Одес. юрид. о-ва. – 1885. – Т. 1. – С. 173-219.
НБ ОНУ

67. Джордано Бруно : биограф. очерк / Н. Я. Грот // Одес. вестн. – 1885. – 26 апр. (№ 93).

НБ ОНУ

68. Ответ на «критику» А. А. Козлова / Н. Я. Грот // Рус. богатство. – 1885. – № 3. – С. 578-598.

НБ ОНУ

69. Письмо в редакцию / Н. Я. Грот // Одес. листок. – 1885. – 30 апр. (№ 96). – *Просьба откликнуться господина, который обещал предоставить ему уникальные портреты Джордано Бруно.*

НБ ОНУ

1886

70. К вопросу об истинных задачах философии : вступ. лекция, чит. в Моск. ун-те 7 окт. 1886 г. / Н. Грот // Рус. мысль. – 1886. – № 11. – С. 21-41.

НБ ОНУ

ЦНБ ХНУ

Рец. : Д. Вступительные лекции в Императорском Московском университете : [о лекции «О задачах философии», чит. Н. Гротом 7 окт.] // Моск. вед. – 1886. – 14 окт. (№ 284) ; Лесевич В. В. Что такое научная философия? // Рус. мысль. – 1888. – Кн. 1. – С. 1-26 ; Т. Литература и жизнь : крит. заметки // Там само. – Кн. 3. – С. 157-174. – *Упоминание о работе Н. Грота на с. 160-161.*

71. Те саме. – [Б. м., б. г.]. – С. 21-41. – *Отд. отт. из журн. «Рус. мысль» (1886, № 11).*

НБ ОНУ

72. О душе в связи с современными учениями о силе : опыт филос. построения / Н. Я. Грот. – Одесса : тип. Одес. вестн., 1886. – III, 92 с.

НБ ОНУ

ЦНБ ХНУ

Рец. : Л. С. [Рецензия] // Вестн. Европы. – 1886. – Т. 4, кн. 7. – С. 418-424 (Лит. обозрение). – *Подлинное имя авт.: Слонимский Людвиг Зиновьевич¹*; [Рецензия] // Наблюдатель. – 1886. – № 9. – С. 45-47 (Соврем. обозрение) ; [Рецензия] // Сев. вестн. – 1886. – Кн. 9. – С. 119-123 (Отд. 2) ; [Рецензия] // Рус. мысль. – 1886. – Кн. 6. – С. 388.

¹ *Встановлено за виданням* : Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов ... – Т. 4. – С. 437.

Відгуки : О душе в связи с современными учениями о силе : отзыв на публ. лекц. проф. Н. Я. Грота 12 янв. // Одес. вестн. – 1886. – 14 янв. (№ 12) ; 1-я публичная лекция проф. Грота «О душе в связи с учением о силе» : отзыв // Одес. листок. – 1886. – 13 янв. (№ 11). – С. 2.

73. Те ж саме // Зап. Имп. Новорос. ун-та. – 1886. – Т. 44. – С. 259-354 (Часть учен.).

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

ЦНБ ХНУ

74. О направлении и задачах моей философии : по поводу ст. архиеп. Никанора в «Православном обозрении» / Н. Я. Грот. – М. : Унив. тип., 1886. – 18 с.

НБ ОНУ

ЦНБ ХНУ

Відгуки : И. Ж-ій. Пределы знания и антропоморфизм : о публ. лекции проф. Н. Я. Грота // Новорос. телеграф. – 1886. – 10 марта (№3307), 5 апр. (№3332) ; Публичная лекция Н. Я. Грота [«Определение пределов знания»] // Одес. листок. – 1886. – 11 марта (№ 68). – С. 2 ; А. Бр. 3-я публичная лекция: отзыв на лекцию Н. Я. Грота «Пределы знания антропоморфизм» // Одес. вестн. – 1886. – 11 марта (№ 68) (Хроника).

75. Те ж саме // Православ. обозрение. – 1886. – № 12. – С. 792-809.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

76. Замечательный пример множественности состояний сознания у одного и того же субъекта / Н. Я. Грот // Одес. вестн. – 1886. – 24 янв. (№ 22) (Из мира науки).

НБ ОНУ

77. Об изменениях в сознании личности / Н. Я. Грот // Там само. – 30 янв. (№ 28).

НБ ОНУ

78. Мантегацца П. Физиономия и выражение чувств / П. Мантегацца ; пер. с фр. под ред. и с предисл. Н. Грота, Е. Вербицкого. – Киев : тип. Кушнерев и К^о, 1886. – XXIX, 304 с. : 7 л. табл.

НБ ОНУ

Рец. : [Рецензия] // Вестн. Европы. – 1887. – Т. 5, кн. 9. – [С. 1] (Библиогр. листок).

1888

79. О значении философии Шопенгауэра : [речь, произнес. в публ. заседании Моск. психол. о-ва 14-го февр.] / Н. Я. Грот // Рус. вед. – 1888. – 16 февр. (№ 46) ; 20 февр. (№ 50).

НБ ОНУ

Рец. : Т. Литература и жизнь : крит. заметки / Т. // Рус. мысль. – 1888. – Кн. 3. – С. 157-167.

1889

80. Значение чувства в познании и деятельности человека : речь, произнес. в годич. собр. [Психол.] о-ва 24 янв. 1889 г. / Н. Я. Грот. – М. : тип. Гатцука, 1889. – 42 с.

НБ ОНУ

ЦНБ ХНУ

Рец. : [Рецензия] // Сев. вестн. – 1889. – Кн. 7. – С. 79-83 (Отд. 2 : Новые кн.).

81. Те саме // Моск. вед. – 1889. – 25 янв. (№ 25) ; 27 янв. (№ 27) ; 29 янв. (№ 29)

НБ ОНУ

82. Критика понятия свободы воли в связи с понятием причинности / Н. Я. Грот. – М. : тип. А. Гатцука, 1889. – XVI, 106 с.

НБ ОНУ

Рец. : П. М. [Рецензия] // Рус. богатство. – 1889. – № 12. – С. 219-220. – *Подлинное имя авт.: Мокиевский Павел Васильевич*¹; [Рецензия] // Моск. вед. – 1889. – 29 нояб. (№ 330) ; Корсаков С. С. По вопросу о свободе воли : (возражение на реф. Н. Я. Грота в заседании 5 марта 1887 г.) // Тр. Моск. психол. о-ва. – 1889. – Вып. 3. – С. 219-260.

83. Те саме // Тр. Моск. психол. о-ва. – 1889. – Вып. 3 : О свободе воли. Опыт постановки и решения вопроса : реф. и ст. чл. Психол. о-ва. – С. XV-XI, 1-96, XXIX-XXXVIII.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

84. Предисловие к изданию / Н. Я. Грот // Тр. Моск. психол. о-ва. – 1889. – Вып. 3 : О свободе воли. Опыт постановки и решения вопроса : реф. и ст. чл. Психол. о-ва. – С. V-X.

НБ ОНУ

85. О задачах журнала / Н. Я. Грот // Вопр. философии и психологии. – 1889. – Кн. 1. – С. III-XX.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

¹ *Встановлено за виданням* : Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов ... – Т. 4. – С. 322.

86. Психологический съезд в Париже, 6-10 авг. : [речь в заседании Моск. психол. о-ва 23 сент. 1889 г.] / Н. Я. Грот // Там само. – 1889. – Кн. 1. – С. 1-22 (Спец. отдел).

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

87. О диссертациях и публичных диспутах : письмо к издателю / Н. // Моск. вед. – 1889. – 14 янв. (№ 14). – *Подлинное имя авт. : Николай Яковлевич Грот¹.*

НБ ОНУ

88. [Юбилей А. А. Фета] Н. Я. Грот // Там само. – 29 янв. (№ 29) ; 30 янв. (№ 30). – *Поздравительный адрес юбиляру от Моск. психол. о-ва.*

НБ ОНУ

89. По поводу одной диссертации / Ф. // Моск. вед. – 1889. – 13 янв. (№ 13). – *Рец. на кн.: Гиляров А. Н. Греческие софисты, их мировоззрение и деятельность в связи с общей политической и культурной историей Греции / А. Н. Гиляров. – М., 1888. – Подлинное имя авт.: Николай Яковлевич Грот².*

НБ ОНУ

1890

90. Что такое метафизика / Н. Я. Грот // Вопр. философии и психологии. – 1890. – Кн. 2. – С. 107-128.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

91. От редакции / Н. Я. Грот // Там само. – 1890. – Кн. 3. – С. V-VII.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

92. Условия для соискания премии за сочинение на тему по философии наук / Н. Я. Грот // Там само. – Кн. 3. – С. 145-146 (Психол. о-во).

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

93. От редакции : [об итогах первого года журн. «Вопр. философии и психологии»] / Н. Я. Грот // Там само. – Кн. 4. – С. V-VIII.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

94. Жизненные задачи психологии / Н. Я. Грот // Там само. – Кн. 4. – С. 143-194.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

¹ Там само. – С. 149.

² Там само.

- Рец.* : [Рецензия] // Рус. мысль. – 1890. – Кн. 10. – С. 462 (Библиогр. отд.).
95. Письмо к издателю / Н. Грот // Моск. вед. – 1890. – 18 дек. (№ 349). – По поводу статьи Ю. Николаева «Ученое простодушие и «уличное» лукавство» в «Моск. вед.» № 346.
НБ ОНУ
96. [Рецензия] / Н. Г. // Вопр. философии и психологии. – 1890. – Кн. 2. – С. 105-108 (Критика и библиогр.). – *Рец. на кн.* : Трубецкой С. *Метафизика в Древней Греции* / С. Трубецкой. – М., 1890. – 508 с.
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
97. [Рецензия] / [Н. Я. Грот, Н. Н. Ланге] // Там само. – 1890. – Кн. 2. – С. 49-66. – *Рец. на журн.* : *Revue philosophique de la France et de l'etranger* / dirigee par Th. Ribot. – 1889.
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
98. [Рецензия] / [Н. Я. Грот] // Там само. – 1890. – Кн. 4. – С. 94-97. – *Рец. на кн.* : Струве Г. *Энциклопедия философских наук и направлений в связи с введением в философию. Ч. 1 : Введение в философию* / Г. Струве. – Варшава, 1890. – XV, 410 с.
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
99. [Рецензия] / [Н. Я. Грот] // Там само. – 1890. – Кн. 5. – С. 95-96. – *Рец. на кн.* : Лейбниц Г. В. *Избранные философские сочинения* / Г. В. Лейбниц ; пер. членов Психол. о-ва ; под ред. В. П. Преображенского. – М., 1890. – XVI, 363 с.
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
100. [Рецензия] / [Н. Я. Грот] // Там само. – 1890. – Кн. 5. – С. 89-90. – *Рец. на кн.* : Will. James. *The principles of psychology* : 2 vol. / Will. James. – New-York, 1890. – XII, 689, VI, 704 p.
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
101. [Рецензия] / Б. // Там само. – 1890. – Кн. 5. – С. 97-100. – *Рец. на пер. кн.* : Ибервег-Гейнце. *История новой философии в сжатом очерке.* – СПб., 1890 – 631 с. – *Подлинное имя авт.*: Николай Яковлевич Грот¹.
НБ ОНУ
Б-ка НДУ

¹ Встановлено за виданням : Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов ... – Т. 4. – С. 149.

1891

102. Еще о задачах журнала / [Н. Я. Грот] // Вопр. философии и психологии. – 1891. – Кн. 6. – С. I-VI.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

Рец. : Волынский А. [Рецензия] // Сев. вестн. – 1891. – Кн. 2. – С. 162-164 (Отд. 2 : Лит. заметки) ; Г. Ю. [Рецензия] // Рус. богатство. – 1891. – № 2. – С. 159.

103. Самонаблюдение – единственный источник познания душевной жизни : [положения реф.] / Н. Я. Грот // Там само. – 1891. – Кн. 6. – С. 89-93 (Психол. о-во).

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

Рец. : Доставленные в редакцию журнала возражения членов общества [Корсакова С. С. , Гольцева В. А.] по поводу положений Н. Я. Грота [по реф. «Самонаблюдение – единственный источник познания душевной жизни»] // Вопр. философии и психологии. – 1891. – Кн. 6. – С. 93-95 (Психол. о-во).

104. Введение в историю новой философии : [из публ. лекций, чит. в Моск. политехн. музее зимой 1890-1891 гг.] / Н. Я. Грот // Там само. – 1891. – Кн. 7. – С. 1-25 (Критика и библиография).

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

105. Основные моменты в развитии новой философии. Ч. 1 : Главные направления новой философии. Эмпиризм и натурализм: Бэкон и Гоббс / Н. Я. Грот // Там само. – 1891. – Кн. 8. – С. 42-57 (Спец. отдел).

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

106. Основные моменты в развитии новой философии. Ч. 2 : Метафизическая философия: Декарт и окказионалисты / Н. Я. Грот // Там само. – 1891. – Кн. 9. – С. 1-18.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

107. Основные моменты в развитии новой философии. Ч. 3 : Спиноза / Н. Я. Грот // Там само. – 1891. – Кн. 10. – С. 1-18 (Спец. отдел).

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

108. [Рецензия] / Н. Я. Грот // Там само. – 1891. – Кн. 8. – С. 61-64 (Критика и библиогр.). – *Рец. на кн. : Annales des sciences psychiques : recueil*

d'observations et d'experiences paraissant tous les deux mois. – 1891. – № 1.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

109. [Рецензия] / Н. Я. Грот // Там само. – 1891. – Кн. 8. – С. 76-77. – *Рец. на кн. : Paul Carus. The soul of man an investigation of the facts of physiological and experimental psychologie / Paul Carus. – Chicago, 1891. – XVI, 458 p.*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

110. [Рецензия] / Н. Я. Грот // Там само. – 1891. – Кн. 10. – С. 57-66. – *Рец. на кн. : Лопатина Л. Положительные задачи философии. Ч. 2 : Закон причинной связи как основа умозрительного знания действительности / Л. Лопатин. – М., 1891. – VIII, 391 с.*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

111. [Выступление Н. Я. Грота как пред. Моск. психол. о-ва по поводу его трехлетней деятельности, чит. на публ. заседании 24 янв. 1891 г.] // Там само. – 1891. – Кн. 7. – С. 144-148 (Психол. о-во).

НБ ОНУ

112. [Положения Н. Я. Грота по поводу нравственного учения Гюйо] / сост. Н. Я. Грот // Там само. – 1891. – Кн. 8. – С. 171-173.

НБ ОНУ

113. Письмо к издателю / Н. Я. Грот / Моск. вед. – 1891. – 27 окт. (№ 297).

НБ ОНУ

1892

114. Из поездки по неурожайным уездам / Н. Я. Грот // Южный сборник в пользу пострадавшим от неурожая. – Одесса, 1892. – С. 173-194 (Отд. 2).

НБ ОНУ

115. Основания нравственного долга. [Ч. 1] / Н. Я. Грот // Вопр. философии и психологии. – 1892. – Кн. 12. – С. 146-164.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

116. Основания нравственного долга. [Ч. 2], разд. 4 : Типические формы эвдемонизма / Н. Я. Грот // Там само. – 1892. – Кн. 15. – С. 71-114.

НБ ОНУ

Рец. : [Прения по докл. Н. Я. Грота «Типические формы эвдемонизма», чит. на 92 заседании Моск. психол. о-ва 10 окт. 1892 г.] // Вопр. философии и психологии. – 1892. –

- Кн. 15. – С. 107-112 (Психол. о-во). – *Учасники прений: Л. М. Лопатин, П. Е. Астафьев, Н. В. Бугаев, В. А. Гольцев.*
117. Условия для соискания второй премии за сочинение на тему по философии наук / пред. Моск. психол. о-ва Н. Я. Грот // Там само. – 1892. – Кн. 12. – С. 75-76 (Психол. о-во) ; Кн. 15. – С. 113-114 (Психол. о-во).
НБ ОНУ
118. Основные моменты в развитии новой философии. Ч. 4 : Джон Локк и Джордж Беркли / Н. Я. Грот // Там само. – 1892. – Кн. 13. – С. 1-17 (Спец. отдел).
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
119. [Обсуждение реф. Н. Я. Грота «Типичные формы эвдемонизма» на заседании Моск. психол. о-ва 10 окт. 1892 г.] // Там само. – 1892. – Кн. 15. – С. 108-112 (Психол. о-во).
Из содерж. : выступ. Н. Я. Грота по поводу положений своего реф.
НБ ОНУ

1893

120. Нравственные идеалы нашего времени: Фридрих Ницше и Лев Толстой / Н. Я. Грот. – 2-е изд. – М. : тип. Кушнерева, 1893. – С. 129-154. – *Отд. отт. из журн. «Вопр. философии и психологии».*
НБ ОНУ
121. Те ж саме // *Вопр. философии и психологии.* – 1893. – Кн. 16. – С. 129-154.
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
122. П. Е. Астафьев : некролог / Н. Я. Грот // Там само. – 1893. – Кн. 18. – С. 116-121.
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
123. Декарт / Н. Я. Грот // *Энциклопедический словарь / под ред. И. Е. Андреевского ; изд. : Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1893. – Т. 10. – С. 303-307. – На переплете другая нумерация: Т. 19.*
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
124. Основные моменты в развитии новой философии. Ч. 5 : Лейбниц и его школа / Н. Я. Грот // *Вопр. философии и психологии.* – 1893. – Кн. 17. – С. 1-25 (Спец. отдел).
НБ ОНУ
Б-ка НДУ

125. Основные моменты в развитии новой философии. Ч. 6 : Английская и французская философия XVIII века. Ч. 7 : Значение Канта / Н. Я. Грот // Там само. – 1893. – Кн. 20. – С. 41-93 (Спец. отдел).

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

126. [Рецензия] / Н. Я. Грот // Там само. – 1893. – Кн. 20. – С. 109-111 (Критика и библиогр.). – *Рец. на кн. : Виндельбанд. История древней философии / Виндельбанд ; пер. слушательниц Высших женских курсов под ред. проф. А. И. Введенского. – СПб., 1893. – VIII, 382 с. – С прил. моногр. Виндельбанда «Августин и Средние века» и Фулье «История схоластики».*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

127. Речь председателя, [чит. на торжеств. (сотом) заседании Моск. психол. о-ва 21 февр. 1893 г.] / Н. Я. Грот // Там само. – 1893. – Кн. 17. – С. 117-123 (Психол. о-во).

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

128. [Положения Н. Я. Грота по поводу разбора кн. А. И. Введенского «О пределах и признаках одушевления» (СПб., 1892), чит. на заседании Моск. психол. о-ва 12 дек. 1892 г.] // Там само. – 1893. – Кн. 16. – С. 117-118.

НБ ОНУ

129. Дополнительный протокол прений по поводу реферата Н. В. Бугаева «Основные начала эволюционной монадологии», в заседании 7 ноября 1892 г. // Там само. – 1893. – Кн. 17. – С. 105-109.

Из содерж. : выступ. Н. Я. Грота на с. 107, 109.

НБ ОНУ

1894

130. Нравственные идеалы нашего времени : Фридрих Ницше и Лев Толстой / Н. Я. Грот. – 3-е изд. – М. : типо-литография Кушнерева, 1894. – 28 с. – *Отд. отт. из журн. «Вопр. философии и психологии».*

ЦНБ ХНУ

131. Основные моменты в развитии новой философии / Н. Я. Грот. – М. : Рассвет, 1894. – 256 с.

ЦНБ ХНУ

Б-ка НДУ

Рец. : А. Н. [Рецензия] / А. Н. // Образование. – 1894. – № 11. – С. 447-450 ; Оболенский Л. Е. Поворот в деятельнос-

ти «Посредника» // Одес. листок. – 1894. – 15 нояб. (№ 294) ; [Рецензия] // Рус. мысль. – 1894. – Кн. 10. – С. 499 (Библиогр. отд.) ; [Рецензия] // Вестн. Европы. – 1895. – Т. 1 (171), кн. 2. – [С. 921] (Библиогр. листок).

132. К вопросу о значении идеи параллелизма в психологии : [реф., чит. в Психол. о-ве 18 дек. 1893 г.] / Н. Я. Грот // Вопр. философии и психологии. – 1894. – Кн. 21. – С. 36-54.

НБ ОНУ

ЦНБ ХНУ

Б-ка НДУ

Рец. : [Рецензия] // Рус. мысль. – 1894. – Кн. 8. – С. 388 (Библиогр. отд.) ; Изложение прений по реферату Н. Я. Грота «О значении параллелизма в психологии» // Там само. – 1894. – Кн. 22. – С. 303-314 (Психол. о-во). – *Участники прений* : В. Р. Буцке, Н. А. Иванцов ; Колубовский Я. Н. [Рецензия] // Филос. ежегодник. – 1894. – С. 239.

133. Тезисы [к реф.] Н. Я. Грота по вопросу о значении идеи параллелизма в психологии / Н. Я. Грот // Вопр. философии и психологии. – 1894. – Кн. 21. – С. 166-168 (Психол. о-во).

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

ЦНБ ХНУ

134. Заметка редактора : [по поводу письма д-ра Н. Пяковского] / Н. Я. Грот // Там само. – 1894. – Кн. 22. – С. 325-326 (Критика и библиогр.).

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

135. О времени / Н. Я. Грот // Там само. – 1894. – Кн. 23. – С. 248-280 ; Кн. 24. – С. 381-417 ; Кн. 25. – С. 445-493.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

ЦНБ ХНУ

Рец. : Введенский А. О Канте действительном и воображаемом : коммент. к «Критике чистого разума» // Вопр. философии и психологии. – 1894. – Кн. 25. – С. 621-660. – *Замечания по поводу положений реф. «О времени» на с. 636, 649-650* ; Изложение прений по реферату Н. Я. Грота «О времени» в заседаниях 10 сент. и 19 нояб. 1894 // Там само. – 1895. – Кн. 26. – С. 93-109 (Психол. о-во). – *Участники прений* : Л. М. Лопатин, Гольцев, С. С. Корсаков, А. А. Токарский.

136. Условия для соискания второй премии, учрежденной при Московском психологическом обществе покойным Д. А. Столыпным за со-

чинение на тему по философии наук / Н. Я. Грот // *Вопр. философии и психологии.* – 1894. – Кн. 24. – С. 617-618 (Психол. о-во).

НБ ОНУ

137. [Заметка редактора по поводу письма проф. В. Ф. Чижа] / Н. Я. Грот // Там само. – 1894. – Кн. 25. – С. 728-729.

НБ ОНУ

138. Фулье А. Декарт / А. Фулье ; пер. с фр. А. П. Татариновой ; под ред. Н. Я. Грота. – М. : изд. т-ва И. Д. Сытина, 1894. – 384 с. – (Издания «Посредника» для интеллектуальных читателей ; т. XLI). – *С прил. первой гл. о Спинозе из «Истории новой философии».*

НБ ОНУ

139. Науки философские. Психология и логика : [программа 1-я для Комиссии по организации домашн. чт., состоящей при учеб. отделе О-ва распространения техн. знаний] / сост. Н. Я. Грот // *Вопр. философии и психологии.* – 1894. – Кн. 25. – С. 766-775 (Критика и библиогр.).

НБ ОНУ

140. Сравнение взглядов основателей двух главных направлений новейшей психологии, Декарта и Локка, на методы и источники познания вообще и психологических знаний в частности : [спец. тема, соответствующая 1-й программе по философии и тесно связанная с изучением психологии и логики] / сост. Н. Я. Грот // Там само. – 1894. – Кн. 25. – С. 777-779 (Критика и библиогр.).

НБ ОНУ

1895

141. Устои нравственной жизни и деятельности : речь, произнесенная в публ. заседании Психол. о-ва 4 марта 1895 г. в память десятилетия со времени его основания / Н. Я. Грот. – М. : типо-литография Кушнерева, 1895. – 26 с.

ЦНБ ХНУ

Рец. : Изложение прений по реферату Н. Я. Грота «Устои нравственной жизни и деятельности» в заседании 15-го апр. 1895 г. : тез. // *Вопр. философии и психологии.* – 1895. – Кн. 30. – С. 648-654. (Психол. о-во). – *Участники прений* : П. А. Каленов, А. А. Токарский, Л. М. Лопатин, Н. В. Бугаев, Н. А. Зверев ; [Рецензия] // *Рус. мысль.* – 1895. – № 4. – С. 157.

142. Те ж саме // *Вопр. философии и психологии.* – 1895. – Кн. 27. – С. 145-168.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

143. Условия для соискания второй премии, учрежденной при Московском психологическом обществе покойным Д. А. Столыпиным за со-

- чинение на тему по философии наук / Н. Я. Грот // Там само. – 1895. – Кн. 28. – С. 384-385 (Психол. о-во).
НБ ОНУ
144. Те ж саме // Там само. – 1895. – Кн. 30. – С. 638-639.
НБ ОНУ
145. Основания экспериментальной психологии / Н. Я. Грот // Там само. – 1895. – Кн. 30. – С. 568-618.
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
Рец. : [Рецензия] // Рус. мысль. – 1895. – Кн. 12. – С. 610-611.
146. К читателям / Н. Я. Грот // Вопр. философии и психологии. – 1895. – Кн. 30. – С. I-IV.
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
147. [Рецензия] / Н. Я. Грот // Там само. – 1895. – Кн. 30. – С. 619-624 (Критика и библиогр.). – *Рец на кн.* : *Ladd G. Philosophy of Mind. An Essay in the Metaphysics of Psychology / Georg Ladd. – London, 1895. – XIV, 414 p.*
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
148. [Рецензия] / Н. Я. Грот // Там само. – 1895. – Кн. 30. – С. 625-626. – *Рец на кн.* : *Wundt W. Logik. Eine Untersuchung der Principien der Erkenntniss un der Methoden wissenschaftlicher. – Styttgart, 1895. – Bd. 2, Abth. 2. – 643 p.*
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
149. Науки философские : планы систематического чт. на 4 года / сост. Н. Я. Грот // Программы домашнего чтения на 1-й год систематического курса / Комис. по орг. домашн. чт., состоящая при учеб. отд. О-ва распространения техн. знаний. – М. : тип. И. Д. Сытина, 1895. – С. 16-20.
НБ ОНУ
150. Науки философские. Психология и логика : программа систематического чт. на 1-й год / сост. Н. Я. Грот // Там само. – С. 71-80.
НБ ОНУ
151. Изложение прений по реферату В. Р. Буцке «Анализ основных условий при ассоциациях идей» в заседании 24 сент. 1894 г. // **Вопр. философии и психологии.** – 1895. – Кн. 27. – С. 220-229 (Психол. о-во).
Из содерж. : выступ. Н. Я. Грота на с. 223-224, 225.
НБ ОНУ

1896

152. Основания экспериментальной психологии / Н. Я. Грот. – М. : тип. Кушнерева, 1896. – 55 с. – *Отд. отт. журн. «Вопр. философии и психологии» (1895, кн. 30).*

ЦНБ ХНУ

Рец. : [Рецензия] // Рус. богатство. – 1896. – Кн. 8. – С. 64-67 (Новые книги) ; [Рецензия] // Рус. мысль. – 1895. – Кн. 12. – С. 610-611 (Библиогр. отд.) ; Гольцев В. Несколько слов в возражение Н. Я. Гроту // Вопр. философии и психологии. – 1896. – Кн. 31. – С. 65-67 (Критика и библиогр.).

153. Очерк философии Платона / Н. Я. Грот. – М. : тип. Вильде, 1896. – III, 191 с.

НБ ОНУ

ЦНБ ХНУ

Рец. : А. [Рецензия] / А. // Филол. обозрение. – 1897. – Т. 14. – С. 127-128 (Обзор книг) ; Бронзов А. [Рецензия] // Христиан. чт. – 1897. – Т. 203, ч. 1. – С. 197-203.

154. Памяти Н. Н. Страхова : к характеристике его филос. мирозерцания : [речь в Психол. о-ве] / Н. Я. Грот. – М. : типо-литография Кушнерева, 1896. – 40 с. – *Отд. отт. из журн. «Вопр. философии и психологии» (1896, № 32).*

ЦНБ ХНУ

155. Те ж саме // Вопр. философии и психологии. – 1896. – Кн. 32. – С. 299-336.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

156. Несколько слов в ответ В. А. Гольцеву / Н. Я. Грот // Там само. – 1896. – Кн. 32. – С. 170-173 (Критика и библиогр.). – *Ответ на возражения В. А. Гольцева по поводу тр. Н. Я. Грота «Основания экспериментальной психологии».*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

157. Условия для соискания второй премии, учрежденной при Московском психологическом обществе покойным Д. А. Столыпиным за сочинение на тему по философии наук / Н. Я. Грот // Там само. – 1896. – Кн. 33. – С. 359-360 (Психол. о-во).

НБ ОНУ

158. Те ж саме // Там само. – 1896. – Кн. 34. – С. 519-521.

НБ ОНУ

159. Те ж саме // Там само. – 1896. – Кн. 35. – С. 689-691.

НБ ОНУ

160. О жизни и личности Декарта : [речь, чит. в торж. заседаниях Моск. психол. о-ва 12 и 19 окт. 1896 г. в память 300-летия рождения Декарта] / Н. Я. Грот // Там само. – 1896. – Кн. 35. – С. 645-659.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

Відгуки : Психологическое общество в Москве // Ист. вестн. – 1896. – Т. 66, кн. 12. – С. 1101-1102. – *О заседании Психол. о-ва 12 окт., посвящ. 300-летию Декарта, где была прочит. речь Н. Я. Грота «О жизни и личности Декарта».*

161. [Рецензия] / Н. Я. Грот // Там само. – 1896. – Кн. 35. – С. 651-656 (Критика и библиогр.). – *Рец на кн. : Челпанов Г. И. Проблема восприятия пространства в связи с учением об априорности и врожденности. Ч. 1 : Представление пространства с точки зрения психологии* / Г. И. Челпанов. – Киев, 1896. – XV, 387 с.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

162. [Изложение прений по реф. Ц. П. Балталона «Чувство сходства как источник эмоции и красоты»] // Там само. – 1896. – Кн. 32. – С. 188-200 (Психол. о-во).

Из содерж. : выступ. Н. Я. Грота на с. 195, 197, 199-200.

НБ ОНУ

163. [Изложение прений по реф. С. А. Суханова «Учение о нейронах в приложении к объяснению некоторых психических явлений»] // Там само. – 1896. – Кн. 32. – С. 200-211.

Из содерж. : выступ. Н. Я. Грота на с. 204-208, 211.

НБ ОНУ

164. [Изложение прений по реф. Л. М. Лопатина «Понятие о душе по данным внутреннего опыта»] // Там само. – 1896. – Кн. 34. – С. 514-519.

Из содерж. : выступ. Н. Я. Грота на с. 515, 518

НБ ОНУ

1897

165. О жизни и личности Декарта : [речь, чит. в торжеств. заседаниях Моск. психол. о-ва 12 и 19 окт. 1896 г. в память 300-летия рождения Декарта] / Н. Я. Грот. – М. : типо-литография Кушнерева, 1897. – 15 с. – *Отд. отт. из журн. «Вопр. философии и психологии» (1896, № 35).*

ЦНБ ХНУ

167. Основания экспериментальной психологии / Н. Я. Грот // Вундт В. Очерк психологии / Вильгельм Вундт ; пер. с нем. Д. В. Викторов, под ред., с предисл. и примеч. проф. Н. Я. Грота. – М. : типо-литог-

рафия Кушнерева, 1897. – С. XVII-LXVI. – (Изд. Моск. психол. о-ва ; вып. 5).

НБ ОНУ

ЦНБ ХНУ

Б-ка НДУ

168. Понятия души и психической энергии в психологии / Н. Я. Грот. – [Б. м., 1897]. – 72 с. – *Отд. отт. из журн. «Вопр. философии и психологии» (1897, кн. 37 (2) ; 39 (4)).*

ЦНБ ХНУ

Рец. : Эльпе. «Новое» учение о «психической энергии» / Эльпе // Новое время. – 1897. – 10 сент. (№ 7736) ; 18 сент. (№ 7744). – Подлинное имя авт.: Попов Лазарь Константинович¹.

169. Те ж саме // *Вопр. философии и психологии.* – 1897. – Кн. 37. – С. 239-301 ; Кн. 39. – С. 801-811.

НБ ОНУ

ЦНБ ХНУ

Б-ка НДУ

170. Условия для соискания второй премии, учрежденной при Московском психологическом обществе покойным Д. А. Столыпиным за сочинение на тему по философии наук / Н. Я. Грот // *Вопр. философии и психологии.* – 1897. – Кн. 36. – С. 215-217 ; Кн. 39. – С. 715-716. (Психол. о-во).

НБ ОНУ

172. О значении понятия психической энергии : тез. к сообщению / Н. Я. Грот // Там само. – 1897. – Кн. 37. – С. 374-377.

НБ ОНУ

173. Наши учёные степени / Профессор // *Новое время.* – 1897. – 18 янв. (№ 7505). – *Подлинное имя авт.: Николай Яковлевич Грот².*

НБ ОНУ

174. Университетский вопрос / Профессор университета // Там само. – 1897. – 19 янв. (№ 7506). – *Подлинное имя авт.: Николай Яковлевич Грот³.*

НБ ОНУ

¹ *Встановлено за виданням : Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов ... – Т. 4. – С. 383.*

² *Те ж саме. – С. 149.*

³ Там само.

175. Ещё об университетском вопросе / Профессор университета // Там само. – 1897. – 25 янв. (№ 7512). – *Подлинное имя авт.: Николай Яковлевич Грот*¹.
НБ ОНУ
176. Университетский быт и выборное начало / Профессор Н. Г. // Там само. – 1897. – 1 февр. (№ 7519). – *Подлинное имя авт.: Николай Яковлевич Грот*².
НБ ОНУ
177. К вопросу о технических факультетах / Профессор Н. Г. // Там само. – 1897. – 19 окт. (№ 7775). – *Подлинное имя авт.: Николай Яковлевич Грот*³.
НБ ОНУ
178. [Рецензия] / Н. Я. Грот // *Вопр. философии и психологии*. – 1897. – Кн. 36. – С. 155-160 (Критика и библиогр.). – *Рец. на кн. : Соловьев В. Оправдание добра. Нравственная философия / В. Соловьев. – СПб., 1897. – XXXI, 681 с.*
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
179. Вундт В. Очерк психологии / Вильгельм Вундт ; пер. с нем. Д. В. Викторов, под ред., с предисл. и примеч. проф. Н. Я. Грота. – М. : типолитография Кушнерева, 1897. – LXVI, 389 с. – (Изд. Моск. психол. о-ва ; вып. 5).
Из содерж. : Предисловие к русскому изданию / Н. Я. Грот. – С. III-VI ; Основания экспериментальной психологии / Н. Грот. – С. XVII-LXVI.
НБ ОНУ
ЦНБ ХНУ
Б-ка НДУ
*Рец. : А-ъ Ю. [Рецензия] // Рус. вед. – 1897. – 6 янв. (№ 6) ; [Рецензия] // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1897. – Ч. 311, июнь. – С. 489-490 (Критика и библиогр.). – Подлинное имя авт.: Айхенвальд Юлий Исаевич*⁴.
180. Науки философские : планы систематического чт. на 4 года / сост. Н. Я. Грот // Программы домашн. чт. на 3-й год систематического курса / Комис. по орг. домаш. чт., состоящая при учеб. отд. О-ва распространения техн. знаний. – М. : тип. И. Д. Сытина, 1897. – С. 4-7.
НБ ОНУ

¹ Там само.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Встановлено за виданням : Масанов И. Ф. Словарь ... – С. 29.

181. Науки философские. Теория познания и метафизика : программа чт. на 3-й год систематического курса / сост. Н. Я. Грот // Там само. – С. 75-80.

НБ ОНУ

182. [Прения по реф. В. Н. Ивановского «К истории учения об апперцепции в психологии»] // Вопр. философии и психологии. – 1897. – Кн. 36. – С. 207-215 (Психол. о-во).

Из содерж. : выступ. Н. Я. Грота на с. 210, 212.

НБ ОНУ

183. [Прения по реф. А. Н. Бернштейна «О восприятии постоянных и переменных раздражений»] // Там само. – 1897. – Кн. 37. – С. 371-374.

Из содерж. : выступ. Н. Я. Грота на с. 372-373.

НБ ОНУ

1898

184. Психология / Н. Я. Грот // Энциклопедический словарь / под ред. И. Е. Андреевского ; изд. : Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1898. – Т. 25^а. – С. 677-683. – *На переплете другая нумерация: Т. 50.*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

185. Условия для соискания второй премии, учрежденной при Московском психологическом обществе покойным Д. А. Столыпиным за сочинение на тему по философии наук / Н. Я. Грот // Вопр. философии и психологии. – 1898. – Кн. 42. – С. 165-167 ; Кн. 43. – С. 282-283 ; Кн. 44. – С. 363-364 (Психол. о-во).

НБ ОНУ

188. Критика понятия прогресса : реф., чит. в Моск. психол. о-ве 12 дек. 1898 г. / Н. Я. Грот // Там само. – 1898. – Кн. 45. – С. 780-804.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

189. Die Begriffe der Seele und der psychischen Energie in der Psychologie / Nicolas von Grot // Archiv fur systematische Philosophie/ – 1898. – Bd.4, Heft. 3. – S.257-335.

НБ ОНУ

190. Систематический каталог дел Архива московского дворянства / сост. и авт. предисл. Н. Я. Грот. – М. : печатня Яковлева, 1898. – Вып. 1. – XLIX, II, 521 с.

НБ ОНУ

ЦНБ ХНУ

1899

191. Критика понятия прогресса / Н. Я. Грот. – М. : типо-литография Куш-
нерева, [1899]. – 25 с.

ЦНБ ХНУ

Рец. : [Рецензия] // Рус. мысль. – 1899. – Кн. 1. – С. 6
(Библиогр. отд.).

192. От совета Московского психологического общества / Н. Я. Грот,
В. П. Преображенский // Вопр. философии и психологии. – 1899. –
Кн. 46. – С. V-VI.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

1900

193. Науки философские : планы систематического чт. на 4 года / сост.
Н. Я. Грот // Программы для домашн. чт. на 4-й год систематического
курса / Комис. по организации домашн. чт., состоящая при учеб. отд.
О-ва распространения техн. знаний. – М. : тип. И. Д. Сытина, 1900. –
С. 4-7.

НБ ОНУ

194. Науки философские. Этика : программа систематического чт. на 4-й
год 4-х-годичного курса / сост. Н. Я. Грот // Там само. – С. 76-82.

НБ ОНУ

1904

195. Философия и ее общие задачи : сб. ст. / Н. Я. Грот ; под ред. Моск.
психол. о-ва. – СПб. : тип. А. С. Суворина, 1904. – CIV, 313 с.

НБ ОНУ

ЦНБ ХНУ

Рец. : [Рецензия] // Правительств. вестн. – 1903. – 27
нояб. (№ 261) ; Розанов В. В. Судьба русского ученого : [по
поводу изд. 1 вып. ст. Н. Я. Грота] // Новое время. – 1904. – 14
апр. (№ 10098).

196. Науки философские : планы систематического чт. на 4 года / сост. Н.
Я. Грот // Программы домашн. чт. на 2-й год систематического курса /
Комис. по орг. домашн. чт., состоящая при учеб. отд. О-ва распро-
странения техн. знаний. – М. : тип. И. Д. Сытина, 1904. – С. 4-7.

НБ ОНУ

197. Науки философские. История философии : программа системати-
ческого чт. на 2-й год 4-х-годичного курса / сост. Н. Я. Грот // Там
само. – С. 80-90.

НБ ОНУ

1911

198. Автобиографический очерк / Н. Я. Грот // Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей. – СПб., 1911. – С. 339-343.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

199. Четыре письма к отцу / Н. Я. Грот // Там само. – С. 332-336.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

1982

200. Лейбниц Г. В. Размышления о жизненных началах и о пластических натурах / Лейбниц Г. В. ; пер. с фр. Н. Я. Грота // Лейбниц Г. В. Сочинения : в 4 т. – М., 1982. – Т. 1. – С. 370-377.

НБ ОНУ

1984

201. Психология чувствований / Н. Я. Грот // Психология эмоций : тексты / под ред. : В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. – М., 1984. – С. 64-82.

НБ ОНУ

2000

202. Про душу у зв'язку з сучасними вченнями про силу: досвід філософської побудови / Микола Грот // Хроніка, 2000. – К., 2000. – № 39/40, ч. 2. – С. 488-504. – *Фрагмент праці подано за вид. : Грот. Н. Я. О душе в святы с современными учениями о силе. Опыт философского построения. – Одесса, 1886. – Вибір, пер. та коментар І. Огородника.*

НБ ОНУ

2001

203. Нравственные идеалы нашего времени (Ф. Ницше и Л. Толстой) // Ницше: pro et contra : антология. – СПб., 2001. – С. 75-94. – *Публ. по первому изд.: Вопр. философии и психологии. – 1893. – № 16. – С. 129 – 154.*

НБ ОНУ

204. Устой нравственной жизни и деятельности / Н. Я. Грот // Психология личности в трудах отечественных психологов / сост. и общ. ред. Л. В. Куликова. – СПб., 2001. – С. 397-402.

НБ ОНУ

2006

205. Вибрані психологічні твори / М. Я. Грот ; упоряд. М. Д. Бойправ. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2006. – 296 с.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

2007

206. Сновидения как предмет научного анализа – Харьков : Гуманит. центр, 2007. – 128 с.

Б-ка НДУ

2009

207. Сновидіння як предмет наукового аналізу / М. Я. Грот ; упоряд. М. Д. Бойправ. – [Репринт. вид. (К., 1878)]. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – 114 с.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

2010

208. Письмо Н. Я. Грота к Н. Н. Ланге (Москва, 12 марта 1895 г.) // Научное наследие Н. Н. Ланге в университетской библиотеке / авт.-сост. : В. И. Подшивалкина, Р. Н. Свиначенко, Е. В. Полевщикова [и др.]. – Одесса, 2010. – С. 63. – (Развитие науки в Одесском (Новороссийском) университете ; вып. : Психология).

НБ ОНУ

2013

209. Сочинения : в 4 т. / Н. Я. Грот ; ред. : Н. Г. Мозговая, А. Г. Волков ; авт. вступ. ст. Б. К. Матюшко ; сост. указ. В. Э. Туренко – Мелитополь : Мелитопол. гор. тип., 2013. – Т. 1 : Джордано Бруно и пантеизм. О душе в святы с современными учениями о силе. Значение чувства в познании и деятельности человека. Основные моменты в развитии новой философии. – 462 с. – (Антология украинской мысли).

Б-ка НДУ

2. Показчик біографічних та критичних публікацій про М. Я. Грота

1878

Протоколи, звіти

210. [Программа преподавания курса лекций по психологии экстраорд. проф. Н. Я. Грота : из отчета о состоянии и деятельности Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине за 1876/1877 учеб. г., чит. на акте 30 авг. 1877 г. учен. секретарем П. В. Никитиным] // Изв. Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1878. – [Т. 2]. – С. 9.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

Статті, рецензії

211. [Рецензия] // Слово. – 1878. – Авг. – С. 209-210. – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. Сновидения как предмет научного анализа : речь, произнес. на годич. акте Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине 30 авг. 1877 г. / Н. Я. Грот. – Киев : тип. Фрица, 1878. – 68 с.*

НБ ОНУ

212. А. Н. [Review] / А. Н. // *Revue philosophique de la France et de l'Étranger*. – 1878. – Т. 6. – P. 544-545. – *Book rev. : N. Grote. Snovidenia kak predmet naoutchnago analiza / N. Grote. – Kiev, 1878. – 68 s.*

НБ ОНУ

1879

Протоколи, звіти

213. Программа преподавания курсов лекций по психологии, логики и истории философии экстраординарного профессора Н. Я. Грота : из отчета о состоянии и деятельности Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине за 1877/1878 учеб. г., чит. на акте 30 авг. 1878 г. учен. секретарем П. В. Никитиным] // Изв. Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1879. – Т. 3. – С. 10.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

1880

Протоколи, звіти

214. [Программа преподавания курсов лекций по психологии, логике и истории философии экстраорд. проф. Н. Я. Грота : из отчета о состоянии и деятельности Ин-та кн. Безбородко в Нежине за 1878/1879 учеб. г., чит. на акте 30 авг. 1879 г. учен. секретарем Н. Я. Гротом] // Изв. Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1880. – Т. 5. – С. 9-10.

*НБ ОНУ**Б-ка НДУ***Статті, рецензії**

215. Козлов А. [Рецензия] / А. Козлов // Унив. изв. – Киев, 1880. – № 8. – С. 282-301 ; № 9. – С. 341-356 ; № 10. – С. 389-404 ; № 11. – С. 447-454. – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. Психология чувствований в её истории и главных основах / Н. Я. Грот. – СПб., 1880. – XIV, 569 с.*

*НБ ОНУ**Б-ка НДУ*

216. Те ж саме. – Отд. отг. // Искусств. сб. – [1880]. – С. 341-403, 447-454. – *Рец. на те ж саме.*

НБ ОНУ

217. Л. К. П. [Рецензия] / Л. К. П. // Рус. речь. – 1880. – Сент. – С. 391-393. – *Рец. на те ж саме.*

НБ ОНУ

218. N. N. Причина наших удовольствий и страданий / N. N. // Мысль. – 1880. – № 6. – С. 171-176. – *Рец. на те ж саме.*

НБ ОНУ

219. [К. К.] [Рецензия] // Вестн. Европы. – 1880. – Т. 5, кн. 9. – С. 358-369. – *Рец. на те ж саме.*

*НБ ОНУ**Б-ка НДУ*

1881

Протоколи, звіти

220. [Программа преподавания курсов лекций по психологии, логике и истории философии экстраорд. проф. Н. Я. Грота : из отчета о состоянии и деятельности Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине за 1879/1880 учеб. г., чит. на акте 30 авг. 1880 г. учен. секретарем Н. Я. Гротом] // Изв. Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1881. – Т. 6. – С. 7-8.

*НБ ОНУ**Б-ка НДУ*

Монографії

221. Козлов А. А. Критический этюд по поводу книги г. Грота «Психология чувствований» / А. А. Козлов. – Киев : Унив. тип., 1881. – 56 с.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

Статті, рецензії

222. Эльпе. В области психофизиологии : сон и сновидения / Эльпе // Рус. речь. – 1881. – Янв. – С. 69-95. – *Рец. на кн. : Грот Н. Сновидения как предмет научного анализа : речь, произнес. на годич. акте Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине, 30 авг. 1877 г. / Н. Я. Грот. – Киев : тип. Фрица, 1878. – 68 с.*

НБ ОНУ

1882**Протоколи, звіти**

223. [Программа преподавания курсов лекций по психологии, логике и истории философии экстраорд. **проф. Н. Я. Грота : из отчета о состоянии и деятельности Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине за 1880/1881 учеб. г., чит. на акте 30 авг. 1881 г. учен. секретарем Н. Я. Гротом в присутствии г. министра народ. просвещения**] // Изв. Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1882. – Т. 7. – С. 3-4.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

Статті, рецензії

224. Д. [Рецензия] / Д. // Загранич. вестн. – 1882. – Т. 5, окт. – С. 22-23 (Библиография). – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. К вопросу о реформе логики. Опыт новой теории умственных процессов / Н. Я. Грот. – Лейпциг, 1882. – XXVI, 349 с.*

НБ ОНУ

225. [Рецензия] // Вестн. Европы. – 1882. – Т. 5, кн. 10. – [С. 1] (Библиогр. листок). – *Рец. на те ж саме.*

НБ ОНУ

226. [Рецензия] // Мысль. – 1882. – № 10/11. – С. 208-209. – *Рец. на те ж саме.*

НБ ОНУ

227. [Рецензия] // Неделя. – 1882. – 25 дек. (№ 52). – С. 1718-1720. – *Рец. на те ж саме.*

НБ ОНУ

1883

Протоколи, звіти

228. [Из протокола заседания 3 марта 1883 г.] // Протоколы заседаний Совета Имп. Новорос. ун-та за 1883 г. – [Одесса, 1883]. – С. 55-81. – *О предложении избрания Н. Н. Грота в проф. Новорос. ун-та.*
НБ ОНУ
229. [Из протокола заседания 31 мая 1883 г.] // Там само. – С. 117-118. – *О решении Совета утвердить Н. Н. Грота в должности орд. проф.*
НБ ОНУ
230. [Из протокола заседания 7 сент. 1883 г.] // Там само. – С. 183-185. – *Об утверждении избрания Н. Н. Грота в должности орд. проф.*
НБ ОНУ
231. [Из протокола заседания 17 нояб. 1883 г.] // Там само. – С. 240, 258. – *О повторном подтверждении избр. Н. Н. Грота в должности орд. проф. и донесении ист.-филол. фак. о том, что орд. проф. Грот в текущем акад. г. [1883/1884] будет читать «Введение в психологию и логику» и «Введение в историю философии».*
НБ ОНУ
232. [Из протокола заседания 8 дек. 1883 г.] // Там само. – С. 260. – *Об окончательном и официальном подтверждении избрания Н. Н. Грота на должность орд. проф. по каф. философии.*
НБ ОНУ

Монографії

233. Кочубинский А. Очерк учено-литературной деятельности проф. Н. Я. Грота / А. Кочубинский. – Одесса : тип. П. А. Зеленого, 1883. – 25 с.
НБ ОНУ
234. Роков П. Новое слово науки / П. Роков. – Киев : тип. Е. Я. Федорова, 1883. – 28 с. – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. К вопросу о реформе логики. Опыт новой теории умственных процессов / Н. Я. Грот. – Лейпциг, 1882. – XXVI, 349 с.*
НБ ОНУ

Статті, рецензії

235. Новая книга по логике // Рус. богатство. – 1883. – № 2. – С. 413-430. – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. К вопросу о реформе логики. Опыт новой теории умственных процессов / Н. Я. Грот. – Лейпциг, 1882. – XXVI, 349 с.*
НБ ОНУ
Б-ка НДУ

236. Докторский диспут проф. Н. Я. Грота и его речь об отношении философии к науке и искусству // Там само. – № 3. – С. 749-750.
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
237. Обыкновенный читатель. Г[осподин] Грот о логике / Обыкновенный читатель // Дело. – 1883. – № 8 (авг.). – С. 1-26 (Современ. обозрение); № 9 (сент.). – С. 1-27 (Современ. обозрение). – *Рец. на то же.*
НБ ОНУ
238. Його ж. Философия – искусства ли? / Обыкновенный читатель // Там само. – № 11. – С. 23-38 (Современ. обозрение). – *О философских взглядах Н. Грота.* –
НБ ОНУ

Інформація у пресі

239. Козлов А. Заметка на «Ответ» Н. Я. Грота / А. Козлов // Заря. – 1883. – 23 марта (№ 65).
НБ ОНУ
240. [Отклик на защиту докт. дис. «К вопросу о реформе логики»] // Неделя. – 1883. – 3 апр. (№ 14). – С. 448-449 (Нам пишут).
НБ ОНУ
241. [Об избрании проф. философии Н. Я. Грота на каф. философии Новорос. ун-та] // Новорос. телеграф. – 1883. – 5 марта (№ 2425) (Ежедневн. хроника).
НБ ОНУ
242. [О начале чт. проф. Н. Гротом лекций для студ. четвертого курса Новорос. ун-та] // Там само. – 28 сент. (№ 2588) (Ежедневн. хроника).
НБ ОНУ
243. [Анонс первой публ. лекции «О свободе воли»] // Там само. – 31 дек. (№ 2665) (Ежедневн. хроника).
НБ ОНУ
244. Диспут профессора Н. Я. Грота : письмо из Киева // Одес. вестн. – 1883. – 8 февр. (№ 30). – *О защите Н. Я. Гротом в стенах ун-та св. Владимира дис. на степень д-ра филос. наук под назв. «К реформе логики».*
НБ ОНУ
245. [О финансовых трудностях, связанных с избр. Н. Грота орд. проф. Новорос. ун-та] // Там само. – 7 июля (№ 148) (Хроника).
НБ ОНУ
246. [О прочитанной лекции «Опыт нового определения понятия прогресс»] // Там само. – 8 дек. (Хроника).
НБ ОНУ

247. [О избрании Н. Я. Грота на каф. философии Новорос. ун-а] // Одес. листок. – 1883. – 5 марта (№ 50) (Дневник).
НБ ОНУ
248. [О подтверждении избр. Н. Я. Грота на должность орд. проф. Новорос. ун-та, однако перемещения на должность ещё не состоялось] // Там само. – 1 сент. (№ 191) (Дневник).
НБ ОНУ
249. [Краткая информация о научной деятельности Н. Я. Грота в связи с его приездом в Одессу] // Там само. – 8 сент. (№ 197) (Дневник).
НБ ОНУ
250. Студент [Гутор]. Труды профессора Грота : письмо в ред. / Студент [Гутор] // Там само. – 21 сент. (№ 206).
НБ ОНУ
251. [О предстоящей пробной лекции «Опыт нового определения понятия прогресс», назначенной на 24 нояб. 1883 г.] // Там само. – 19 нояб. (№ 254) (Дневник).
НБ ОНУ
252. [О переносе вступ. лекции «Опыт нового определения понятия прогресс» на 1 дек. 1883 г.] // Там само. – 22 нояб. (№ 256) (Дневник).
НБ ОНУ
253. Н. Я. Грот : [крат. биограф. очерк и характеристика его работ] // Там само. – 1 дек. (№ 264).
НБ ОНУ
254. [О состоявшейся вступ. лекции Н. Я. Грота «Опыт нового определения понятия прогресс»] // Там само. – 2 дек. (№ 265) (Дневник).
НБ ОНУ
255. [Об издании отдельной брошюрой в тип. «Одес. листка» текста вступ. лекции «Опыт нового определения понятия прогресс»] // Там само. – 8 дек. (№ 269) (Дневник).
НБ ОНУ
256. [О выходе брошюры с текстом первой вступ. лекции Н. Я. Грота «Опыт нового определения понятия прогресс»] // Там само. – 15 дек. (№ 275) ; 31 дек. (№ 287) (Дневник).
НБ ОНУ

1884

Протоколи, звіти

257. [Из протоколов заседания 19 янв. 1884 г.] // **Протоколы заседаний Совета Имп. Новорос. ун-та за 1884 г. – [Одесса, 1884]. – С. 6-7. – Об открытии проф. Н. Гротом «Философского семинара».**
НБ ОНУ

258. [Из протоколов заседания 22 марта 1884 г.] // Там само. – С. 85-88. – *О представлении Н. Гротом проф. Зенгера для избр. в Новорос. ун-т.*

НБ ОНУ

Статті, рецензії

259. Кареев Н. К вопросу о роли субъективного элемента в социальных науках / Н. Кареев // Юрид. вестн. – 1884. – Февр. – С. 351-358. – *Ответ на замечания Н. Грота в лекции «Опыт нового определения понятия прогресс».*

НБ ОНУ

260. Його ж. Социология и социальная этика : возражения проф. Н. Гроту / Н. Кареев // Там само. – Апр. – С. 753-758. – *По поводу статьи Н. Я. Грота «Еще о субъективизме в социологии».*

НБ ОНУ

261. Лесевич В. В. Ответ Гроту / [В. В. Лесевич] // Дело. – 1884. – № 1. – С. 146-160.

НБ ОНУ

262. Оболенский Л. Е. О свободе воли : предисл. [к письму Н. Я. Грота] / Л. Е. Оболенский // Рус. богатство. – 1884. – № 3. – С. 631-646.

НБ ОНУ

263. [Рецензия] // Вестн. Европы. – 1884. – Т. 3, кн. 6. – С. 845-848. – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. О научном значении пессимизма и оптимизма как мировоззрений : публ. лекция / Н. Я. Грот. – Одесса, 1884. – 28 с.*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

264. [Рецензия] // Наблюдатель. – 1884. – № 2. – С. 66-71 (Соврем. обозрение). – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. Опыт нового определения понятия прогресс / Н. Я. Грот. – Одесса, 1883. – 21 с. ; Грот Н. Я. Прогресс и наука / Н. Я. Грот. – Одесса, 1883. – 16 с.*

НБ ОНУ

265. [Рецензия] // Там само. – № 6. – С. 62-65 (Соврем. обозрение). – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. О научном значении пессимизма и оптимизма как мировоззрений : публ. лекция / Н. Я. Грот. – Одесса, 1884. – 28 с.*

НБ ОНУ

266. [Рецензия] // Неделя. – 1884. – 27 мая (№ 22). – С. 756-758. – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. О научном значении пессимизма и оптимизма как мировоззрений / Н. Я. Грот. – Одесса, 1884. – 28 с.*

НБ ОНУ

267. [Рецензия] // Там само. – 5 авг. (№ 32). – С. 1067-1071. – *Рец. на кн. : Грот Н. К. К вопросу о свободе воли / Н. Я. Грот. – Одесса, 1884. – 21 с.*

НБ ОНУ

268. Скабичевский А. [Рецензия] / А. Скабичевский // *Новости и биржевая газ.* – 1884. – 13 дек. (№ 344). – *Рец. на ст. : Грот Н. Я. Эгоизм и альтруизм* / Н. Я. Грот // *Новь.* – 1884. – Т. 1, № 3. – С. 422-447.

НБ ОНУ

Інформація у пресі

269. [Анонс лекции «О свободе воли» с прил. её программы] // *Одес. вестн.* – 1884. – 1 янв. (№ 1) (Хроника).

НБ ОНУ

270. [О продаже билетов на предстоящую публ. лекцию «О свободе воли»] // Там само. – 4 янв. (№ 3).

НБ ОНУ

271. [Информация о лекции «О свободе воли»] // Там само. – 10 янв. (№ 7).

НБ ОНУ

272. О свободе воли : [отзыв на лекцию проф. Н. Я. Грота, чит. в биржевой зале 8 янв. 1884 г.] // Там само. – 11 янв. (№ 8).

НБ ОНУ

273. [О свободе воли : отчет по сбору средств от публ. лекции] // Там само. – 14 янв. (№ 11).

НБ ОНУ

274. О научном значении пессимизма и оптимизма : [информация о предстоящей публ. лекции] // Там само. – 22 февр. (№ 42); 28 февр. (№ 47).

НБ ОНУ

275. О научном значении пессимизма и оптимизма : [объявление о лекции] // Там само. – 8 марта (№ 54).

НБ ОНУ

276. Об эгоизме и альтруизме : [программа предполагаемой публ. лекции] // Там само. – 16 марта (№ 61).

НБ ОНУ

277. О пессимизме и оптимизме : [отзыв на лекцию проф. Н. Я. Грота «О научном значении пессимизма и оптимизма как мировоззрений», чит. в актовом зале ун-та 11 марта 1884 г.] // Там само. – 17 марта (№ 62); 22 марта (№ 66).

НБ ОНУ

278. Райхесберг Ю. По поводу статьи профессора Н. Я. Грота : письмо к ред. / Ю. Райхесберг // Там само. – *Ответ на ст. : Грот. Н. Еще несколько соображений о задачах социологии и научном анализе понятия «прогресс»* / Н. Я. Грот // *Одес. вестн.* – 1884. – 6 марта (№ 52).

НБ ОНУ

279. Райхесберг Н. М. Заметка на заметку Ю. Райхесберга / Н. М. Райхесберг // Там само. – 3 мая (№ 99).

НБ ОНУ

280. [О намерении Н. Я. Грота прочесть реф. о науке «археологии» на VI Археол. съезде] // Там само. – 28 авг. (№ 191).

НБ ОНУ

281. [О практических занятиях по психологии под рук. проф. Н. Я. Грота] // Там само. – 13 дек. (№ 273).

НБ ОНУ

282. Объявления о публичной лекции Н. Я. Грота «О свободе воли» // Одес. листок. – 1884. – 1 янв. (№ 1) ; 4 янв. (№ 3) ; 5 янв. (№ 4) ; 6 янв. (№ 5) ; 10 янв. (№ 7) (Дневник).

НБ ОНУ

283. К вопросу о свободе воли : [анонс о поступлении в продажу брошюры Н. Я. Грота] // Там само. – 25 янв. (№ 20) ; 22 февр. (№ 42).

НБ ОНУ

284. О научном значении пессимизма и оптимизма : [анонс публ. лекции] // Там само. – 10 марта (№ 56).

НБ ОНУ

285. [Об избрании 3 апр. Н. Грота чл. Юрид. о-ва при Новорос. ун-те] // Там само. – 5 апр. (№ 78).

НБ ОНУ

286. [Об отъезде Н. Грота на период летних каникул в Рязанскую губ.] // Там само. – 15 мая (№ 108).

НБ ОНУ

287. Про те ж саме // Новорос. телеграф. – 1884. – 15 янв. (№ 2677) ; 29 февр. (№ 2713) (Ежедн. хроника).

НБ ОНУ

288. Отзыв «Южного края» о профессоре Новороссийского университета Гроте // Там само. – 13 марта (№ 2723).

НБ ОНУ

289. Несколько слов по поводу статьи профессора Грота «К вопросу о свободе воли» // Там само. – 23 марта (№ 2732) (Крит. фельетон).

НБ ОНУ

290. Холмский А. И. Пессимизм и quasi-научная критика : несколько замечаний на брошюру проф. философии в Новорос. ун-те Н. Я. Грота «О научном значении пессимизма и оптимизма как мировоззрения» : [извлеч. из брошюры А. И. Холмского] / А. И. Холмский // Там само. – 25 мая. (№ 2780).

НБ ОНУ

291. Х. А. [О кн. Н. И. Кареева «Моим критикам» (Варшава, 1884)] Х. А. // Там само. – 30 сент. (№ 2880) (Библиогр. новости).

НБ ОНУ

292. Эльпе. Вера в прогресс / Эльпе // Новое время. – 1884. – 25 окт. (№ 3111). – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. О научном значении пессимизма и оптимизма, как мировоззрений / Н. Я. Грот. – Одесса : тип. П. А. Зеленого, 1884. – 28 с.*

НБ ОНУ

1885

Протоколи, звіти

293. [Из протокола заседания Новорос. о-ва естествоиспытателей от 14 мая 1885 г.] // Зап. Новорос. о-ва естествоиспытателей. – 1885. – Т. 10, вып. 1/2. – С. VII, XIII, XVIII (Прил.). – *О членстве Н. Грота в О-ве.*

НБ ОНУ

294. [Программа преподавания курса лекций по логике, истории древней философии и практических занятий по учению Шопенгауэра орд. проф. Н. Я. Грота] // Обзорение преподавания в Имп. Новорос. ун-те на 1-ое полугодие 1885/1886 учеб. г. – Одесса, 1885. – С. 4-5.

НБ ОНУ

295. [Программа преподавания курса лекций по психологии, чт. и разборе диалога Платона «Федон», а также о практических занятиях по истории учений о душе орд. проф. Н. Я. Грота] // Там само.

НБ ОНУ

Монографії

296. Козлов А. А. Критический этюд о книге г. Грота «К вопросу о реформе логики» (Лейпциг, 1883) / А. А. Козлов. – СПб. : тип. Суворина, 1885. – 48 с.

НБ ОНУ

Статті, рецензії

297. Оболенский Л. Что такое прогресс? Ст. 2, ч. 2 : Закон удовольствий и страданий по Спенсеру и Н. Гроту / Л. Оболенский // Рус. богатство. – 1885. – № 2. – С. 371-379.

НБ ОНУ

298. Козлов А. А. К вопросу о «Реформе логики» Николая Грота / А. А. Козлов // Там само. – № 3. – С. 536-578. – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. К вопросу о реформе логики : опыт новой теории умственных процессов / Н. Я. Грот. – Лейпциг, 1882. – XXVI, 349 с.*

НБ ОНУ

299. И. Ю. [Рецензия] / И. Ю. // Там само. – № 10. – С. 219-221. – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. Джордано Бруно и пантеизм / Н. Я. Грот. – Одесса, 1885. – 86 с.*

НБ ОНУ

Інформація у пресі

300. Игрек. [О лекции Н. Грота «Задачи философии в связи с учением Дж. Бруно»] / Игрек // Заря. – 1885. – 1 мая (№ 97) (Письма из Одессы).

НБ ОНУ

301. [О предложении от Римского ун-та прочесть лекцию о Джордано Бруно] // Новорос. телеграф. – 1885. – 3 янв. (№ 2954) (Ежедн. хроника).

НБ ОНУ

302. [О переносе лекции о Джордано Бруно на 10 февр. и изменениях в программе] // Там само. – 27 янв. (№ 2975).

НБ ОНУ

303. [Лекция о Джордано Бруно : состоится в унив. зале] // Там само. – 10 февр. (№ 2986).

НБ ОНУ

304. И. Ж. Лекция профессора Грота о Бруно / И. Ж. // Там само. – 12 февр. (№ 2987).

НБ ОНУ

305. [Об имеющихся слухах о переводе проф. Н. Я. Грота в Москву] // Там само. – 14 марта (№ 3011).

НБ ОНУ

306. [О намерении Н. Грота прочесть реф. о нравственной ответственности и юрид. вменяемости на следующем заседании Юрид. о-ва, т. к. он не успел вернуться из Петербурга к первому заседанию (4 апр.)] // Там само. – 6 апр. (№ 3028).

НБ ОНУ

307. [Задачи философии в связи с учением Джордано Бруно : анонс лекции] // Там само. – 1885. – 14 апр. (№ 3035).

НБ ОНУ

308. [Задачи философии в связи с учением Джордано Бруно : информация о предстоящей публ. лекции, и целях денежных сборов от неё] // Там само. – 16 апр. (№ 3036) ; 20 апр. (№ 3040).

НБ ОНУ

309. [Задачи философии в связи с учением Джордано Бруно : объявление о лекции] // Там само. – 27 апр. (№ 3046) ; 28 апр. (№ 3047).

НБ ОНУ

310. Публичная лекция профессора Грота [«О задачах философии в связи с учением Дж. Бруно»] // Там само. – 30 апр. (№3048).
НБ ОНУ
311. [Отчет о прибыли с лекции «Задачи философии в связи с учением Дж. Бруно»] // Там само. – 4 мая (№ 3051).
НБ ОНУ
312. О нравственной ответственности и юридической вменяемости : [о реф., чит. Н. Я. Гротом] // Там само. – 7 мая (№ 3053).
НБ ОНУ
313. [О предложении от Римского ун-та прочесть лекцию о Джордано Бруно] // Одес. вестн. – 1885. – 3 янв. (№ 2) (Хроника).
НБ ОНУ
314. [Предварительная программа публ. лекции о Джордано Бруно] // Там само. – 8 янв. (№ 6).
НБ ОНУ
315. [О переносе лекции о Джордано Бруно в связи с болезнью Н. Я. Грота] // Там само. – 27 янв. (№ 23).
НБ ОНУ
316. Публичная лекция проф. Грота : [объявление о предстоящей 10 февр. 1885 г. лекции о Дж. Бруно с указанием программы] // Там само. – 10 февр. (№ 34).
НБ ОНУ
317. Джордано Бруно : [отзыв на публ. лекцию проф. Н. Я. Грота, чит. 10 февр. 1885 г.] // Там само. – 12 февр. (№35).
НБ ОНУ
318. [Об отъезде в отпуск Н. Я. Грота в Петербург] // Там само. – 9 марта (№ 55).
НБ ОНУ
319. [О нравственной ответственности и юрид. вменяемости : анонс реф. Н. Я. Грота на заседании Юрид. о-ва] // Там само. – 2 апр. (№ 72).
НБ ОНУ
320. [О прошедшем заседании Юрид. о-ва, на котором Н. Я. Грот не присутствовал] // Там само. – 6 апр. (№ 76).
НБ ОНУ
321. [Задачи философии в связи с учением Джордано Бруно : информация о предстоящей публ. лекции, и целях денежных сборов от неё] // Там само. – 16 апр. (№ 84).
НБ ОНУ
322. [О нравственной ответственности и юрид. вменяемости : анонс сообщения Н. Грота на заседании Юрид. о-ва] // Там само. – 2 мая (№ 98).
НБ ОНУ

323. [Задачи философии в связи с учением Джордано Бруно : информация о предстоящей публ. лекции, и целях денежных сборов от неё] // Там само. – 20 апр. (№ 88).
НБ ОНУ
324. В заседании Юридического общества : [отзыв о чит. проф. Н. Я. Гротом реф. «О нравственной ответственности и юридической вменяемости»] // Там само. – 8 мая (№ 102).
НБ ОНУ
325. [Отчет о прибыли с лекции «Задачи философии в связи с учением Дж. Бруно»] // Там само. – 4 мая (№ 99).
НБ ОНУ
326. [О предложении от Римского ун-та прочесть лекцию о Джордано Бруно] // Одес. листок. – 1885. – 3 янв. (№ 2) (Дневник).
НБ ОНУ
327. [Анонс публ. лекции о Джордано Бруно, которая должна состояться в конце янв.] // Там само. – 10 янв. (№ 8).
НБ ОНУ
328. Лекция профессора Н. Я. Грота : [анонс предстоящей 10 февр. 1885 г. лекции о Джордано Бруно с указанием программы лекции] // Там само. – 27 янв. (№ 23).
НБ ОНУ
329. [Лекция о Джордано Бруно : анонс] // Там само. – 5 февр. (№ 29).
НБ ОНУ
330. [Информация о лекции о Джордано Бруно, которая предполагается быть бесплатной] // Там само. – 6 февр. (№ 30).
НБ ОНУ
331. Публичная лекция проф. Грота : [объявление о предстоящей 10 февр. 1885 г. лекции о Дж. Бруно с указанием программы] // Там само. – 10 февр. (№ 34).
НБ ОНУ
332. Публичная лекция профессора Н. Я. Грота : [отзыв на лекцию о Дж. Бруно, чит. 10 февр. 1885 г. в унив. зале] // Там само. – 12 февр. (№ 35).
НБ ОНУ
333. [Задачи философии в связи с учением Джордано Бруно : информация о предстоящей публ. лекции, и целях денежных сборов от неё] // Там само. – 16 апр. (№ 84).
НБ ОНУ
334. [Задачи философии в связи с учением Джордано Бруно : программа лекции] // Там само. – 20 апр. (№ 88).
НБ ОНУ
335. [О стоимости билетов на лекцию о Дж. Бруно] // Там само. – 27 апр. (№ 94).

НБ ОНУ

336. [Отзыв о лекции «Задачи философии в связи с учением Дж. Бруно»] // Там само. – 30 апр. (№ 96).

НБ ОНУ

337. Маленький Фауст. По поводу лекции проф. Н. Я. Грота [«Задачи философии в связи с учением Джордано Бруно»] / Маленький Фауст // Там само. – 30 апр. (№ 96) (Маленький листок).

НБ ОНУ

338. [О нравственной ответственности и юрид. **вменяемости** : анонс сообщения Н. Грота на заседании Юрид. о-ва] // Там само. – 2 мая (№ 98) (Дневник).

НБ ОНУ

339. [Отчет о прибыли с лекции «Задачи философии в связи с учением Дж. Бруно»] // Там само. – 4 мая (№ 99).

НБ ОНУ

340. [О реф. Н. Я. Грота «О нравственной ответственности и юридической вменяемости», чит. на очередном заседании Юрид. о-ва] // Там само. – 7 мая (№101).

НБ ОНУ

341. [Об избрании Н. Грота чл. Париж. психол. о-ва] // Там само. – 21 сент. (№ 209).

НБ ОНУ

342. [Лекция о Джордано Бруно, чит. 10 февр.] // Одес. новости. – 1885. – 12 февр. (№ 57).

*НБ ОНУ***1886****Протоколы, звіти**

343. Протокол заседания Одесского юридического общества от 4 апреля 1885 г. // Там само. – С. 17-19. – *О предложении члена-сотрудника О-ва Н. Грота прочесть реф. в одном из заседаний.*

НБ ОНУ

344. Протокол заседания Одесского юридического общества от 4 мая 1885 г. // Там само. – С. 43-46. – *О прочтении Н. Гротом сообщения «О нравственной ответственности и юридической вменяемости».*

НБ ОНУ

345. Отчет правления Одесского славянского общества имени св. Кирилла и Мефодия за 1885 г. – Одесса, 1886.

НБ ОНУ

346. Список действительных членов учредителей и сотрудников Одесского юридического общества // Протоколы заседаний Одес. юрид. о-ва

за 1885-1886 г. (с 12 марта 1885 г. по 7 февр. 1886 г.). – Одесса, 1886. – С. 9-13 (Прил. № 2).

НБ ОНУ

Статті, рецензії

347. Л. С. [Рецензия] / Л. С. // Вестн. Европы. – 1886. – Т. 4, кн. 7. – С. 418-424 (Лит. обозрение). – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. О душе в связи с современными учениями о силе : опыт философского построения / Н. Я. Грот. – Одесса, 1886. – III, 92 с.*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

348. Никанор, архиеп. Херсонский и Одесский. Направление и значение философии Николая Грота / Никанор // Правосл. обозрение. – 1886. – № 10. – С. 270-320.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

349. [Рецензия] // Наблюдатель. – 1886. – № 9. – С. 45-47 (Соврем. обозрение). – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. О душе в связи с современными учениями о силе : опыт философского построения / Н. Я. Грот. – Одесса, 1886. – III, 92 с.*

НБ ОНУ

350. [Рецензия] // Новь. – 1886. – Т. 8, № 8. – С. 430. – *Рец. на реф. : Грот Н. Я. О нравственной ответственности и юридической вменяемости : реф., чит. в заседании Одес. юрид. о-ва 4 мая 1885 г. – Одесса, 1885. – III, 47 с.*

НБ ОНУ

351. [Рецензия] // Рус. мысль. – 1886. – Кн. 6. – С. 388. – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. О душе в связи с современными учениями о силе. Опыт философского построения / Н. Я. Грот. – М., 1886. – III, 92 с.*

НБ ОНУ

352. [Рецензия] // Сев. вестн. – 1886. – Кн. 9. – С. 119-123 (Отд. 2). – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. О душе в связи с современными учениями о силе. Опыт философского построения / Н. Я. Грот. – М., 1886. – IV, 92 с.*

НБ ОНУ

353. [Рецензия] // Одес. вестн. – 1886. – 18 февр. (№ 47). – *Рец. на журн. : Тр. Одес. юрид. о-ва. – 1885. – Т. 1. – 426 с. – Упоминается реф. Н. Я. Грота «О нравственной ответственности и юридической вменяемости».*

НБ ОНУ

354. [Рецензия] // Там само. – 30 апр. (№ 115). – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. О душе в связи с современными учениями о силе : опыт философского построения / Н. Я. Грот. – Одеса, 1886. – III, 92 с.*

НБ ОНУ

Інформація у пресі

355. Д. Вступительные лекции в Императорском Московском университете : [о лекции «О задачах философии», чит. Н. Гротом 7 окт. 1886 г.] / Д. // Моск. вед. – 1886. – 14 окт. (№ 284).

НБ ОНУ

356. [О душе в связи с современными учениями о силе : программа публ. лекции] // Новорос. телеграф. – 1886. – 9 янв. (№ 3247) (Ежедн. хроника).

НБ ОНУ

357. Те ж саме : [анонс лекции Н. Грота] // Там само. – 12 янв. (№ 3250).

НБ ОНУ

358. Те ж саме : [крат. отзыв о лекции] // Там само. – 13 янв. (№ 3251).

НБ ОНУ

359. [О пределах знания и антропоморфизме : анонс 2-х лекций Н. Грота (9 марта и 3 апр.) в рамках цикла лекций в ун-те] // Там само. – 6 февр. (№ 3275).

НБ ОНУ

360. [Расписание цикла университетских лекций] // Там само. – 7 февр. (№ 3276).

НБ ОНУ

361. [Программа первой публ. лекции проф. Грота «О пределах знания»] // Там само. – 6 марта (№ 3303).

НБ ОНУ

362. И. Ж-ий. Пределы знания и антропоморфизм : о публ. лекции проф. Н. Я. Грота / И. Ж-ий // Новорос. телеграф. – 1886. – 10 марта (№ 3307).

НБ ОНУ

363. [О пределах знания : программа второй публ. лекции] // Там само. – 31 марта (№ 3327).

НБ ОНУ

364. И. Ж-ий. Публичная лекция профессора Грота «О пределах знания. Ч. 2. Возможно ли достоверное знание нравственных законов» : [отзыв] / И. Ж-ий // Там само. – 5 апр. (№ 3332).

НБ ОНУ

365. [О душе в связи с современными учениями о силе : анонс предстоящей лекции] // Одес. листок. – 1886. – 6 янв. (№ 5) (Дневник).

НБ ОНУ

366. Те ж саме : [программа публ. лекции] // Там само. – 9 янв. (№ 7).

НБ ОНУ

367. Первая публичная лекция проф. Грота [«О душе в связи с учением о силе»] : отзыв // Там само. – 13 янв. (№ 11).

НБ ОНУ

368. [О пределах знания : анонс первой лекции из цикла] // Там само. – 6 марта (№ 63).
НБ ОНУ
369. Публичная лекция Н. Я. Грота [«Определение пределов знания»] // Там само. – 11 марта (№ 68).
НБ ОНУ
370. Л. Ж. На лекциях : [о манере унив. проф. читать лекции] / Л. Ж. // Там само. – 21 марта (2 апр.) (№ 78) (Маленький листок).
НБ ОНУ
371. [О пределах знания : программа второй публ. лекции] // Там само. – 31 марта (№ 87).
НБ ОНУ
372. 2-я лекция проф. Н. Я. Грота : [отзыв на лекцию «Возможно ли достоверное знание нравственных законов и прочное обоснование добра и зла»] // Там само. – 5 апр. (№ 92).
НБ ОНУ
373. [О переводе Н. Грота в Моск. ун-т на место проф. Троицкого] // Там само. – 25 июня (№ 168).
НБ ОНУ
374. [О душе в связи с современными учениями о силе : программа публ. лекции] // Одес. вестн. – 1886. – 12 янв. (№ 10).
НБ ОНУ
375. О душе в связи с современными учениями о силе : [отзыв на публ. лекцию проф. Н. Я. Грота от 12 янв.] // Там само. – 14 янв. (№ 12).
НБ ОНУ
376. [Пределы знания и антропоморфизм : анонс лекции] // Там само. – 6 февр. (№ 35) (Хроника).
НБ ОНУ
377. [Программа первой публ. лекции проф. Грота «О пределах знания»] // Там само. – 5 марта (№ 62) (Хроника).
НБ ОНУ
378. А. Бр. 3-я публичная лекция : [отзыв на лекцию Н. Я. Грота «Пределы знания антропоморфизм»] / А. Бр. // Там само. – 11 марта (№ 68).
НБ ОНУ
379. [Предел знания. Возможно ли достоверное знание нравственных законов? : о предстоящей второй публ. лекции Н. Грота] // Там само. – 20 марта (№ 77).
НБ ОНУ
380. [О пределах знания : программа второй публ. лекции] // Там само. – 30 марта (№ 86).
НБ ОНУ

381. 9-я публичная лекция : [отзыв на лекцию проф. Н. Я. Грота «Возможно ли достоверное знание нравственных законов»] // Там само. – 5 апр. (№ 92).

НБ ОНУ

382. [О переводе проф. Н. Я. Грота в Моск. ун-т] // Там само. – 25 июня (№ 169).

НБ ОНУ

383. [О назначении на место Н. Грота проф. Лагорио] // Там само. – 29 июня (№ 173).

НБ ОНУ

1887

Статті, рецензії

384. [Рецензия] // Вестн. Европы. – 1887. – Т. 5, кн. 9. – [С. 1] (Библиогр. листок). – *Рец. на кн. : Мантегацца П. Физиономия и выражение чувств / П. Мантегацца ; пер. Н. Грота, Е. Вербицкого. – Киев, 1886. – XXIX, 303 с.*

НБ ОНУ

385. Юзов И. Ценности жизни / И. Юзов // Рус. богатство. – 1887. – № 12. – С. 105-120. – *Упоминание о тр. Н. Грота «Психология чувствований» (с. 116) и «О научном значении пессимизма и оптимизма, как мировоззрений» (с. 118-119).*

НБ ОНУ

Інформація у пресі

386. Модестов В. В области философии : [о докл. Н. Грота «О свободе воли» на заседании Психол. о-ва] / В. Модестов // Новости и биржевая газ. – 1887. – 5 мая (№ 121).

НБ ОНУ

1888

Протоколи, звіти

387. [О перемещении орд. проф. по каф. философии Новорос. ун-та Н. Грота на должность орд. проф. Моск. ун-та по той же каф.] // Отчет о состоянии Имп. Моск. ун-та за 1886 г. – М., 1888. – С. 12.

НБ ОНУ

Статті, рецензії

388. Лесевич В. В. Что такое научная философия? / В. В. Лесевич // Рус. мысль. – 1888. – Кн. 1. – С. 1-26. – *О работе Н. Грота «К вопросу об истинных задачах философии».*

НБ ОНУ

389. Його ж. Что такое научная философия? : [продолж.] / В. В. Лесевич // Там само. – Кн. 11. – С. 1-20. – *Критика взглядов Грота в работе «К вопросу о реформе логики» на с. 4.*
НБ ОНУ
390. Т. Литература и жизнь : крит. заметки / Т. // Там само. – Кн. 3. – С. 157-166. – *Критика взглядов Н. Я. Грота в выступлении «О значении философии Шопенгауэра».*
НБ ОНУ
391. [Рецензия] // Одес. вестн. – 1886. – 30 апр. (№ 115). – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. О душе в связи с современными учениями о силе: опыт философского построения / Н. Я. Грот. – Одесса, 1886. – III, 92 с.*
НБ ОНУ
392. [Рецензия] // Там само. – *Рец. на ст. : Грот Н. К вопросу об истинных задачах философии / Н. Грот // Рус. мысль. – 1886. – № 11. – С. 21-41.*
НБ ОНУ

1889

Статті, рецензії

393. Рефераты, читанные в Московском психологическом обществе со времени его основания // *Вопр. философии и психологии. – 1889. – Кн. 1. – С. 99-101 (Прил. 2). – Указаны работы Н. Я. Грота : «О свободе воли» (1887), «О значении философии Шопенгауэра» (1888), «Об отношении методов и задач психологии и философии» (1888), «По поводу этики Гёфтинга» (1888), «О значении чувства в познании и деятельности человека» (1889), «Отчет о Международном психологическом конгрессе в Париже» (1889).*
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
394. [Рецензия] // *Журн. М-ва нар. просвещения. – 1889. – Ч. 266, № 12 (дек.). – С. 567 (Критика и библиография). – Рец. на журн. : Вопр. философии и психологии / под ред. Н. Я. Грота. – 1889. – Кн. 1.*
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
395. Гади О. Первый русский философский журнал / О. Гади // *Рус. фил. вестн. – 1889. – Т. 22, № 12. – С. 79-87. – Рец. на журн. : Вопр. философии и психологии / под ред. Н. Я. Грота. – 1889. – Кн. 1.*
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
396. [Объявление о выходе нового журн. «Вопр. философии и психологии» : программа издания, авторы, тематика] // *Рус. богатство. – 1889. – № 9. – С. 255-256.*
НБ ОНУ

397. [Рецензия] // Там само. – № 11. – С. 201-204. – *Рец. на журн. : Вопр. философии и психологии / под ред. Н. Я. Грота. – 1889. – Кн. 1.*
НБ ОНУ
398. П. М. [Рецензия] / П. М. // Там само. – № 12. – С. 219-220. – *Рец. на журн. : Тр. Моск. психол. о-ва. Вып. 3 : О свободе воли. – 1889. – 360 с.*
НБ ОНУ
399. [Рецензия] // Сев. вестн. – 1889. – Кн. 7. – С. 79-83 (Отд. 2 : Новые книги). – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. Значение чувства в познании и деятельности человека / Н. Я. Грот. – М., 1889. – 42 с.*
НБ ОНУ
400. [Рецензия] // Там само. – Кн. 12. – С. 124-128 (Отд. 2 : Новые книги). – *Рец. на журн. : Вопр. философии и психологии / под ред. Н. Я. Грота. – М., 1889. – Кн. 1.*
НБ ОНУ
401. Корсаков С. С. По вопросу о свободе воли : возражение на реф. Н. Я. Грота, чит. в заседании 5 марта 1887 г. / С. С. Корсаков // Тр. Моск. психол. о-ва. – 1889. – Вып. 3 : О свободе воли. Опыты постановки и решения вопроса : реф. и ст. чл. Психол. о-ва. – С. 219-260.
НБ ОНУ
Б-ка НДУ

Інформація у пресі

402. Николаев Ю. Новый философский журнал / Ю. Николаев // Моск. вед. – 1889. – 22 нояб. (№ 324). – С. 3-4. – *Подлинное имя авт. : Юрий Николаевич Говоруха-Отрок.*
НБ ОНУ
403. [О выходе первой кн. журн. «Вопр. философии и психологии» : содерж. вып. и стоимость подписки] // Там само. – 25 нояб. (№ 326).
НБ ОНУ
404. [Рецензия] // Там само. – 29 нояб. (№ 330). – *Рец. на кн. : Тр. Моск. психол. о-ва. Вып. 3 : О свободе воли. – 1889. – 360 с. – О реф. Н. Грота, Л. Лопатина, ст. П. Астафьева, посвящ. пробл. свободы воли.*
НБ ОНУ

1890

Монографії

405. Маркевич А. И. Двадцатипятилетние Императорского Новороссийского университета : ист. зап., акад. списки / А. И. Маркевич. – Одеса : Экон. тип., 1890. – XV, 734, X с. – *О Н. Я. Гроте на с. 311-315.*
НБ ОНУ

Статті, рецензії

406. Рефераты, читанные в Психологическом обществе с 1-го нояб. 1889 г. по 1-е мая 1890 года // *Вопр. философии и психологии*. – Кн. 3. – С. 139-140 (Прил. 2). – *Из перечня: о реф. «О задачах метафизики» (1889); о прениях с участием Н. Я. Грота.*

НБ ОНУ

407. Прения по поводу реферата Н. И. Кареева [«К вопросу о свободе воли с точки зрения теории исторического процесса»] // *Там само.* – Кн. 4. – С. 39-41 (Психол. о-во). –

Зі змісту : О мнении Н. Я. Грота на с. 41.

НБ ОНУ

408. Прения по реферату Л. М. Лопатина [«По поводу современного философского мирозерцания»] // *Там само.* – С. 42-46 (Психол. о-во).

Зі змісту : О мнении Н. Я. Грота на с. 45-46.

НБ ОНУ

409. [Рецензия] // *Там само.* – С. 192-193 (Библиогр. отд.). – *Рец. на журн. : Вопр. философии и психологии / под ред. Н. Я. Грота.* – 1890. – Кн. 2.

НБ ОНУ

410. Соловьев В. Письмо к редактору [Н. Я. Гроту : о заслуге В. В. Лесевича для филос. образования в России] / В. Соловьев // *Там само.* – Кн. 5. – С. 117-123 (Критика и библиография).

НБ ОНУ

411. [Рецензия] // *Там само.* – Кн. 10. – С. 461-463 (Библиогр. отд.). – *Рец. на журн. : Вопр. философии и психологии / под ред. Н. Я. Грота.* – 1890. – Кн. 4.

НБ ОНУ

412. [Рецензия] // *Там само.* – *Рец. на ст. : Грот Н. Я. Жизненные задачи психологии / Н. Я. Грот // Вопр. философии и психологии.* – 1890. – № 4. – С. 143-194.

НБ ОНУ

413. С. [Рецензия] / С. // *Ист. вестн.* – 1890. – Т. 39, кн. 1. – С. 192-195. – *Рец. на журн. : Вопр. философии и психологии / под ред. Н. Я. Грота.* – М., 1889. – Кн. 1.

НБ ОНУ

414. С. [Рецензия] / С. // *Там само.* – Т. 40, кн. 4. – С. 224-225. – *Рец. на журн. : Вопр. философии и психологии / под ред. Н. Я. Грота.* – М., 1890. – Кн. 2.

НБ ОНУ

415. [Отзыв о первой кн. «Вопр. философии и психологии»] // *Рус. мысль.* – 1890. – Кн. 2. – С. 97-98.

НБ ОНУ

416. [Рецензия] // Рус. богатство. – 1890. – № 11. – С. 236-241. – *Рец. на журн. : Вопр. философии и психологии / под ред. Н. Я. Грота. – 1890. – Кн. 5.*

НБ ОНУ

417. [Рецензия] // Сев. вестн. – 1890. – Кн. 4. – С. 78-81 (Отд. 2). – *Рец. на журн. : Вопр. философии и психологии / под ред. Н. Я. Грота. – М., 1890. – Кн. 2.*

НБ ОНУ

Інформація у пресі

418. Николаев Ю. Ученое простодушие и «уличное» лукавство : по поводу рус. пер. кн. Ибервега-Гейнце «История новой философии» : [части пер. напечатаны в «Вопр. философии и психологии»] / Ю. Николаев // Моск. вед. – 1890. – 15 дек. (№ 346).

НБ ОНУ

419. Його ж. По поводу «Письма» Грота / Ю. Николаев // Там само. – 18 дек. (№ 349). – *Об откликах Н. Грота (Моск. вед., 1890, 18 дек.) на публ. Ю. Николаева «Ученое простодушие и «уличное» лукавство» (Моск. вед., 1890, 15 дек.).*

НБ ОНУ

1891

Протоколи, звіти

420. Отчет о деятельности Психологического общества в 1890 году // Вопр. философии и психологии. – 1891. – Кн. 6. – С. 97-98 (Психол. о-во).

Из содерж. : О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. и о прочит. им реф. : «О задачах метафизики», «Самонаблюдение – единственный источник познания душевной жизни».

НБ ОНУ

421. Закрытое заседание 24 января 1891 г. // Там само. – Кн. 7. – С. 141-143. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту предс. Моск. психол. о-ва.*

НБ ОНУ

422. Публичное заседание 24-го января 1891 г. // Там само. – С. 143-148. – *Докл. Н. Я. Грота о трехлетней деятельности Моск. психол. о-ва.*

НБ ОНУ

423. Закрытое заседание 23 февраля 1891 г. // Там само. – Кн. 8. – С. 161-164. – *Об участии Н. Я. Грота в прениях по сообщению Н. И. Шишкина «О математической психологии».*

НБ ОНУ

424. Закрытае засяданне 28-го февраля 1891 г. // Там само. – С. 164-168. – *Об участии Н. Я. Грота в прениях по сообщению В. Соловьева «Об идеалах».*
НБ ОНУ
425. Закрытае засяданне 16-го марта 1891 г. // Там само. – С. 168-171. – *Об участии Н. Я. Грота в прениях по сообщению П. Е. Астафьева «О ценности жизни».*
НБ ОНУ
426. Закрытае засяданне 30-го марта 1891 г. // Там само. – С. 171-173. – *О деятельности Н. Я. Грота как предс. о-ва и излож. положений по поводу нравственного учения Гюйо.*
НБ ОНУ
427. Закрытае засяданне 12-го апреля [1891] // Там само. – Кн. 9. – С. 17-18. – *Участие Н. Я. Грота в заседании как предс. о-ва.*
НБ ОНУ
428. Закрытае засяданне 3-го мая [1891] // Там само. – С. 18-21. – *Отчет предс. о деятельности о-ва и излож. обсуждений положений Н. Я. Грота о системе нравственности Гюйо.*
НБ ОНУ
429. Экстренное закрытое заседание 24-го мая [1891] // Там само. – С. 22-23. – *Отчет о ходе присуждения премии Д. А. Столыпина.*
НБ ОНУ
430. Закрытае засяданне 21-го сентября [1891] // Там само. – Кн. 10. – С. 87-88. – *Об участии Н. Я. Грота в прениях по сообщению Н. А. Иванцова «Т. Г. Гёксли как представитель современного научного мировоззрения».*
НБ ОНУ
431. Закрытае засяданне 5-го октября [1891] // Там само. – С. 88-91. – *Об участии Н. Я. Грота в прениях по реф. Е. Челпанова «О восприятии пространства».*
НБ ОНУ
432. Закрытае засяданне 19-го октября [1891] // Там само. – С. 91-92. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту предс. о-ва.*
НБ ОНУ

Монографії

433. Иконников В. С. Опыт русской историографии. Т. 1, кн. 1 / В. С. Иконников. – Киев : тип. Импер. ун-та св. Владимира, 1891. – VIII, 269, 100-882, ССХХІІ, VIII. – *От ст. Н. Я. Грота «О задачах журнала» («Вопр. философии и психологии, 1889, кн. 1) на с. 237, 238, 247.*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

Статті, рецензії

434. Возражения членов общества [Корсакова С. С., Гольцева В. А.] по поводу положений Н. Я. Грота, [излож. в реф. «Самонаблюдение – единственный источник познания душевной жизни»] // *Вопр. философии и психологии*. – 1891. – Кн. 6. – С. 93-95 (Психол. о-во).

НБ ОНУ

435. [Обсуждения сообщения Н. И. Шишкина «О математической психологии» на закрытом заседании Моск. психол. о-ва 23 февр. 1891 г.] // Там само. – Кн. 8. – С. 161-164.

Зі змісту : О мнении Н. Я. Грота на с. 163.

НБ ОНУ

436. [Обсуждения сообщения В. С. Соловьева «Об идеалах» на закрытом заседании Моск. психол. о-ва 28 февр. 1891 г.] // Там само. – Кн. 8. – С. 165-168.

Зі змісту : О мнении Н. Я. Грота на с. 167.

НБ ОНУ

437. [Обсуждения сообщения П. Е. Астафьева «О ценности жизни» на закрытом заседании Моск. психол. о-ва 16 марта 1891 г.] // Там само. – Кн. 8. – С. 170-171.

Зі змісту : Мнение Н. Я. Грота на с. 170-171.

НБ ОНУ

438. [Обсуждение положений Н. Я. Грота о системе нравственности Гюйо] // Там само. – Кн. 9. – С. 20-21.

НБ ОНУ

439. [Обсуждения докл. Н. А. Иванцова «Т. Г. Гёксли как представитель современного научного мировоззрения» на закрытом заседании Моск. психол. о-ва 21 сент. 1891 г.] // Там само. – Кн. 10. – С. 87-88.

Зі змісту : О мнении Н. Я. Грота на с. 88.

НБ ОНУ

440. [Обсуждения докл. Е. И. Челпанова «О восприятии пространства» на закрытом заседании Моск. психол. о-ва 5 окт. 1891 г.] // Там само. – Кн. 10. – С. 88-91.

Зі змісту : О мнении Н. Я. Грота на с. 91.

НБ ОНУ

441. [Рецензия] // *Рус. мысль*. – 1891. – Кн. 1. – С. 9-10 (Библиогр. отд.). – *Рец. на журн. : Вопр. философии и психологии / под ред. Н. Я. Грота*. – 1891. – Кн. 5.

НБ ОНУ

442. [Рецензия] // Там само. – Кн. 5. – С. 218. – *Рец. на журн. : Вопр. философии и психологии / под ред. Н. Я. Грота*. – 1891. – Кн. 7-8.

НБ ОНУ

443. [Рецензия] // Там само. – Кн. 12. – С. 563-564. – *Рец. на журн. : Вопр. философии и психологии / под ред. Н. Я. Грота. – 1891. – Кн. 10.*
НБ ОНУ
444. Два слова газете «Неделя» // Рус. богатство. – № 1. – С. 188-189. – *О сотрудниках журн. «Русское богатство», в т. ч. о Н. Я. Гроде.*
НБ ОНУ
445. Г. Ю. [Рецензия] / Г. Ю. // Там само. – № 2. – С. 158-160. – *Рец. на журн. : Вопр. философии и психологии / под ред. Н. Я. Грота. – 1891. – Кн. 6.*
НБ ОНУ
446. Волынский А. [Рецензия] / А. Волынский // Сев. вестн. – 1891. – Кн. 2. – С. 162-164 (Отд. 2 : Лит. заметки). – *Рец. на ст. : Грот Н. Я. Ещё о задачах журнала / Н. Я. Грот // Вопр. философии и психологии. – 1891. – Кн. 6. – С. I-VI.*
НБ ОНУ

1892

Протоколи, звіти

447. [О командировке с ученой целью Н. Грота за границу] // Отчет о состоянии Императорского Московского университета за 1889 г. – М., 1892. – С. 48.
НБ ОНУ
448. [О семинарах, проводимых Н. Гротом, по древней философии, в частности о чт. студ. отрывков из диалогов Платона] // Там само за 1890 г. – М., 1892. – С. 21.
НБ ОНУ
449. Открытое заседание 13-го ноября [1891] // Вопр. философии и психологии. – 1892. – Кн. 11. – С. 101-104 (Психол. о-во). – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва.*
НБ ОНУ
450. Закрытое годовичное заседание 24-го января 1892 г. // Там само. – Кн. 13. – С. 76-77. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва.*
НБ ОНУ
451. Торжественное годовичное заседание 26-го января 1892 // Там само. – С. 77-80. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва.*
НБ ОНУ
452. Заседание 10-го октября 1892 г. // Там само. – Кн. 15. – С. 107-112. – *Отчет о прениях по реф. Н. Я. Грота «Типичные формы эвдемонизма», в кот. участвовали: Л. М. Лопатин, П. Е. Астафьев, Н. В. Бугаев, В. А. Гольцев.*
НБ ОНУ

453. Протокол засідання 24 жовтня 1892 року // Там само. – Кн. 16. – С. 110-112. – *О діяльності Н. Я. Грота на посту пред. и ред. журн. «Вопр. философии и психологии».*

НБ ОНУ

Статті, рецензії

454. [Рецензія] // Рус. мысль. – 1892. – Кн. 11. – С. 522-524 (Библиогр. отд.). – *Рец. на журн. : Вопр. философии и психологии / под ред. Н. Я. Грота. – 1892. – Кн. 15.*

НБ ОНУ

455. [Рецензія] // Там само. – *Рец. на ст. : Грот Н. Я. Основания нравственного долга / Н. Я. Грот // Вопр. философии и психологии. – 1892. – Кн. 15. – С. 71-114.*

НБ ОНУ

Інформація у пресі

456. Веригин А. Отклики [на журн. «Вопр. философии и психологии»] / А. Веригин // Новое время. – 1892. – 23 нояб. (№ 6013).

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

1893

Протоколи, звіти

457. [Толкование Аристотеля на семинарах по древней философии у орд. проф. Н. Я. Грота] // Отчет о состоянии Импер. Моск. ун-та за 1891 г. – М., 1893. – С. 21.

НБ ОНУ

458. Протокол засідання 31 жовтня 1892 року // Вопр. философии и психологии. – 1893. – Кн. 16. – С. 112 (Психол. о-во). – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва.*

НБ ОНУ

459. Протокол засідання 7 жовтня 1892 року // Там само. – С. 112-113. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. и о его участии в прениях.*

НБ ОНУ

460. Протокол засідання 28 жовтня 1892 року // Там само. – С. 113-114. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. и о его участии в прениях.*

НБ ОНУ

461. Протокол засідання 12 грудня 1892 року // Там само. – С. 114-118. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. и об его участии в прениях по поводу докл. П. Е. Астафьева «Разбор положений А. И. Вве».*

денского в связи с его книгой «О пределах и признаках одушевления» (СПб, 1892).

НБ ОНУ

462. Протокол распорядительного заседания 23 января 1893 г. // Там само. – Кн. 17. – С. 109-114. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва.*

НБ ОНУ

463. Протокол торжественного (сотого) заседания общества 21 февраля 1893 г. // Там само. – С. 116-123. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. и его речь по поводу годовщины о-ва.*

НБ ОНУ

464. Протокол заседания 6-го марта 1893 г. // Там само. – Кн. 18. – С. 155-159. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. и об его участии в прениях по реф. В. П. Сербского «О психологических воззрениях Мейнерта».*

НБ ОНУ

465. Протокол закрытого заседания 18-го марта 1893 г. // Там само. – С. 159-162. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. и ред. журн. «Вопр. философии и психологии».*

НБ ОНУ

466. Протокол закрытого заседания 9-го апреля 1893 г. // Там само. – С. 162-165. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. и его участии в прениях по реф. П. А. Каленова «О вере и знании».*

НБ ОНУ

467. Протокол заседания 8 мая 1893 // Там само. – Кн. 19. – С. 117-126. – *О деятельности Н. Я. Грота как ред. журн. «Вопр. философии и психологии» и передаче журн. полностью в собственность Моск. психол. о-ва.*

НБ ОНУ

Монографії

468. Десятилетие народных чтений в г. Одессе, 1882-1892 : к отчету Одес. славян. благотв. о-ва им. св. Кирилла и Мефодия за 1892 г. – Одесса : тип. Кирхнера, 1893. – 22 с.

НБ ОНУ

Статті, рецензії

469. Колубовский Я. Грот Николай Яковлевич / Я. Н. Колубовский // Энциклопедический словарь / под ред. И. Е. Андреевского ; изд. : Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1893. – Т. 9^а : Гравилат-Давенант. – С. 775-777. – *Нумерація на палітурці вид.: Т. 18.*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

470. Кулябка С. Письмо к редактору [Н. Я. Гроту] / С. Кулябка // *Вопр. философии и психологии*. – 1893. – Кн. 17. – С. 130-136 (Критика и библиография).

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

471. [Обсуждения положений сообщения В. А. Гольцева «О сне и творчестве» на закрытом заседании Моск. психол. о-ва 13 марта 1893 г.] / Н. Я. Грот // Там само. – Кн. 18. – С. 160-162 (Психол. о-во).

Зі змісту : О мнении Н. Я. Грота на с. 160, 162.

НБ ОНУ

472. [Обсуждения положений сообщения Н. И. Иванцова «Четыре метода экспериментальных исследований» на закрытом заседании Моск. психол. о-ва 13 марта 1893 г.] // Там само. – С. 159-160.

Зі змісту : О мнении Н. Я. Грота на с. 160.

НБ ОНУ

473. [Обсуждения положений сообщения П. А. Каленова «О вере и знании» на закрытом заседании Моск. психол. о-ва 9 апр. 1893 г.] // Там само. – С. 163-165).

Зі змісту : О мнении Н. Я. Грота на с. 165.

НБ ОНУ

474. [Обсуждения положений сообщения В. П. Сербского «О психологических воззрениях Мейнерта» на заседании Моск. психол. о-ва 6 марта 1893 г.] // Там само. – С. 156-159.

Зі змісту : О мнении Н. Я. Грота на с. 157-159.

НБ ОНУ

475. Сементковский Р. Письмо к редактору [Н. Я. Гроту] / Р. Сементковский // Там само. – Кн. 19. – С. 110-113 (Полемика).

НБ ОНУ

476. [Рецензия] // *Рус. мысль*. – 1893. – Кн. 2. – С. 63-65 (Библиогр. отд.). – *Рец. на журн. : Вопр. философии и психологии / под ред. Н. Я. Грота*. – 1893. – Кн. 15.

НБ ОНУ

477. [Рецензия] // Там само. – Кн. 12. – С. 579-580 (Библиогр. отд.). – *Рец. на журн. : Вопр. философии и психологии / под ред. Н. Я. Грота*. – 1893. – Кн. 20.

НБ ОНУ

1894

Протоколи, звіти

478. Извлечение из протокола заседания 30 октября 1893 года // *Вопр. философии и психологии*. – 1894. – Кн. 21. – С. 160-162 (Психол. о-во). – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва.*

НБ ОНУ

479. Извлечение из доклада комиссии по передаче с 1 ноября 1893 г. журнала «*Вопр. философии и психологии*» в собственность Психологического общества // Там само. – Кн. 21. – С. 162-164. – *О деятельности Н. Я. Грота как ред. журн. «Вопр. философии и психологии».*

НБ ОНУ

480. Извлечение из протокола заседания 13 ноября 1893 года // Там само. – Кн. 21. – С. 164-165. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва.*

НБ ОНУ

481. Извлечение из протокола заседания 11 декабря 1893 года // Там само. – Кн. 21. – С. 165-168. – *О тез. реф. Н. Я. Грота «По вопросу о значении идеи параллелизма в психологии».*

НБ ОНУ

482. Извлечение из протокола закрытого заседания 18 декабря 1893 года // Там само. – Кн. 22. – С. 303-314. – *Излож. прений по реф. Н. Я. Грота «О значении идей параллелизма в психологии».*

НБ ОНУ

483. Извлечение из отчета о деятельности Московского психологического общества за 1893 г. // Там само. – Кн. 23. – С. 459-461. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва и ред. журн. «Вопр. философии и психологии».*

НБ ОНУ

484. Отчет о заседании 19 марта 1894 г. // Там само. – Кн. 23. – С. 465-467. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту предс. о-ва.*

НБ ОНУ

485. Отчет о закрытом заседании 10 сентября 1894 г. // Там само. – Кн. 25. – С. 757-758. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва.*

НБ ОНУ

486. Отчет о закрытом заседании 24 сентября 1894 г. // Там само. – С. 758-760. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва и об участии его в прениях по реф. В. Р. Буцке.*

НБ ОНУ

487. Отчет о заседании 5 ноября 1894 г. // Там само. – С. 760-761. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва.*

НБ ОНУ

Статті, рецензії

488. Изложение прений по реферату Н. Я. Грота «О значении параллелизма в психологии» // *Вопр. философии и психологии.* – 1894. – Кн. 22. – С. 303-314. – *Участники прений: В. Р. Буцке, Н. А. Иванцов.*
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
489. Остроумов М. Письма к редактору [Н. Я. Гроту] / М. Остроумов, Н. Пясковский // Там само. – С. 316-325 (Критика и библиография).
НБ ОНУ
490. Введенский А. О Канте действительном и воображаемом : комментарии к «Критике чистого разума» / А. Введенский // Там само. – Кн. 25. – С. 621-660. – *Замечания к положениям реф. Н. Я. Грота «О времени».*
НБ ОНУ
491. А. Н. [Рецензия] / А. Н. // *Образование.* – 1894. – № 11. – С. 447-450. – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. Основные моменты в развитии новой философии / Н. Я. Грот.* – М., 1894. – 256 с.
НБ ОНУ
492. Михайловский Н. Литература и жизнь : [обзор ст., посвящ. Ф. Ницше] / Н. Михайловский // *Рус. богатство.* – 1894. – № 12. – С. 84-110. – *О тр. Н. Я. Грота на с. 89, 93, 110.*
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
493. [Рецензия] // *Рус. мысль.* – 1894. – Кн. 8. – С. 388-389 (Библиогр. отд.). – *Рец. на журн. : Вопр. философии и психологии / под ред. Н. Я. Грота.* – 1894. – Кн. 21.
НБ ОНУ
494. [Рецензия] // Там само. – С. 389. – *Рец. на реф. : Грот Н. Я. К вопросу о значении идеи параллелизма в психологии : [реф., чит. в Психол. о-ве 18 дек. 1893 г.] / Н. Я. Грот // Вопр. философии и психологии.* – 1894. – Кн. 21. – С. 36-54.
НБ ОНУ
495. [Рецензия] // Там само. – Кн. 10. – С. 498-499. – *Рец. на журн. : Вопр. философии и психологии / под ред. Н. Я. Грота.* – М., 1894. – Кн. 24.
НБ ОНУ
496. [Рецензия] // Там само. – С. 499. – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. Основные моменты в развитии новой философии / Н. Я. Грот.* – М., 1894. – 256 с. – (Изд. «Посредника» для интеллигентных читателей ; вып. 36).
НБ ОНУ

Інформація у пресі

497. Оболенский Л. Е. Поворот в деятельности «Посредника» / Л. Е. Оболенский // Одес. листок. – 1894. – 15 нояб. (№ 294). – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. Основные моменты новой философии...*
НБ ОНУ

1895**Протоколи, звіти**

498. [О семинаре Н. Грота по психологии] // Отчет о состоянии Императорского Московского университета за 1893 год. – М., 1895. – С. 23.
НБ ОНУ
499. [О семинарах Н. Я. Грота по психологии и этике] // Там само за 1894 г. – С. 107.
НБ ОНУ
500. Отчет о заседании 13 ноября 1894 г. // *Вопр. философии и психологии.* – 1895. – Кн. 26. – С. 89-90 (Психол. о-во). – *Н. Я. Грот как пред. Психол. о-ва принимал участие в возложении венка на могилу гос. имп. Александра Александровича.*
НБ ОНУ
501. Отчет о заседании 19 ноября 1894 г. // Там само. – С. 90. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. и о прениях по реф. Н. Я. Грота «О времени».*
НБ ОНУ
502. Отчет о закрытом распорядительном заседании 26-го ноября 1894 г. // Там само. – С. 90-91. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред.*
НБ ОНУ
503. Отчет о заседании 3-го декабря 1894 г. // Там само. – С. 92-93. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред.*
НБ ОНУ
504. Отчет о годовичном распорядительном заседании 24 января 1895 г. // Там само. – Кн. 27. – С. 242-248. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва и ред. журн. «Вопр. философии и психологии».*
НБ ОНУ
505. Отчет о публичном заседании 4 марта 1895 г. по поводу десятилетней годовщины основания о-ва // Там само. – С. 249-250. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва.*
НБ ОНУ
506. Отчет о заседании 11 марта 1895 г. // Там само. – Кн. 28. – С. 382-383. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва.*
НБ ОНУ

507. Отчет о закрытом заседании 15 апреля 1895 г. // Там само. – Кн. 28. – С. 383. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва, о прениях по реф. Н. Я. Грота «Устои нравственной жизни и деятельности».*
НБ ОНУ
508. Отчет о заседании 13 мая 1895 г. // Там само. – Кн. 30. – С. 633. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва.*
НБ ОНУ
509. Отчет о заседании 9 сентября 1895 г. // Там само. – С. 634-635. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва и ред. журн. «Вопр. философии и психологии».*
НБ ОНУ
510. Отчет о заседании 30 сентября 1895 г. // Там само. – С. 635-637. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва и ред. журн. «Вопр. философии и психологии».*
НБ ОНУ
511. Отчет о заседании 14 октября 1895 г. // Там само. – С. 637-638. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту ред. журн. «Вопр. философии и психологии».*
НБ ОНУ

Статті, рецензії

512. Изложение прений по реферату Н. Я. Грота «О времени» в заседаниях 10 сентября и 19 ноября 1894 г. // *Вопр. философии и психологии.* – Кн. 26. – С. 93-109 (Психол. о-во). – *Участники прений: Л. М. Лопатин, В. А. Гольцев, С. С. Корсаков, А. А. Токарский.*
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
513. Белкин А. С. Обзор деятельности Московского психологического общества / Белкин А. С. // Там само. – Кн. 27. – С. 251-258. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва и ред. журн. «Вопр. философии и психологии».*
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
514. Изложение прений по реферату Н. Я. Грота «Устои нравственной жизни и деятельности» в заседании 15 апреля 1895 года : тез. // Там само. – Кн. 30. – С. 648-654. – *Участники прений: П. А. Каленов, А. А. Токарский, Л. М. Лопатин, Н. В. Бугаев, Н. А. Зверев.*
НБ ОНУ
Б-ка НДУ

515. [Рецензия] // Вестн. Европы. – 1895. – Т. 1 (171), кн. 2. – [С. 1] (Библиогр. листок). – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. Основные моменты в развитии новой философии / Н. Я. Грот. – М., 1894. – 256 с.*
НБ ОНУ
516. [Рецензия] // Рус. мысль. – 1895. – Кн. 4. – С. 156-158 (Библиогр. отд.). – *Рец. на журн. : Вопр. философии и психологии / под ред. Н. Я. Грота. – 1895. – Кн. 21-23.*
НБ ОНУ
517. [Рецензия] // Там само. – *Рец. на ст. Н. Я. Грота «Устои нравственной жизни и деятельности».*
НБ ОНУ
518. [Рецензия] // Там само. – Кн. 12. – С. 610-611. – *Рец. на журн. : Вопр. философии и психологии / под ред. Н. Я. Грота. – 1895. – Кн. 30.*
НБ ОНУ
519. [Рецензия] // Там само. – С. 611. – *Рец. на ст. : Основания экспериментальной психологии / Н. Я. Грот // Вопр. философии и психологии. – 1895. – Кн. 30. – С. 568-618.*
НБ ОНУ

1896

Протоколи, звіти

520. Отчет об очередном заседании 4 ноября 1895 г. // *Вопр. философии и психологии. – 1896. – Кн. 31. – С. 68-69 (Психол. о-во). – О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва и участии его в прениях по реф. Л. М. Лопатина «Явление и сущность в жизни сознания».*
НБ ОНУ
521. Отчет об очередном заседании 18 ноября 1895 г. // Там само. – С. 69-70. – *О прениях по реф. Н. Я. Грота «Основания экспериментальной психологии».*
НБ ОНУ
522. Отчет об очередном заседании 2 декабря 1895 г. // Там само. – С. 70-71. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва и его замечаниях по поводу реф. С. Г. Шах-Назарова и В. Н. Ивановского.*
НБ ОНУ
523. Отчет об очередном заседании 9 декабря 1895 г. // Там само. – Кн. 32. – С. 174-175. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва, в частности, его предложении о создании студ. отд-ния Моск. психол. о-ва.*
НБ ОНУ
524. Отчет об очередном заседании 10 февраля 1896 г. // Там само. – С. 175-176. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва и его*

участии в прениях по реф. А. Н. Бернштейна «Мир звуков как объект восприятия и мысли».

НБ ОНУ

525. Отчет об очередном заседании 17 февраля 1896 г. // Там само. – С. 176-177. – *Об участии Н. Я. Грота в прениях по реф. Ц. П. Балалона «Чувство сходства как источник эстетической эмоции и красоты».*

НБ ОНУ

526. Отчет об очередном заседании 24 февраля 1896 г. // Там само. – С. 177. – *Об участии Н. Я. Грота в прениях по реф. С. А. Суханова «Учение о нейронах в приложении к объяснению некоторых психических явлений».*

НБ ОНУ

527. Краткий отчет о деятельности Московского психологического общества за 1895 г. // Там само. – С. 177-181. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва и ред. «Вопр. философии и психологии».*

НБ ОНУ

528. Отчет об очередном заседании 16 марта 1896 г. // Там само. – Кн. 33. – С. 358-359. – *Об участии Н. Я. Грота в прениях по реф. Л. М. Лопатина «Понятие о душе по данным внутреннего опыта».*

НБ ОНУ

529. Отчет о втором публичном заседании 19 октября 1896 г. в память трехсотлетия со дня рождения Декарта // Там само. – Кн. 35. – С. 688-689. – *О телеграмме Н. Я. Грота в Париж. академию наук по поводу чествования Декарта в Моск. психол. о-ве.*

НБ ОНУ

530. Отчет об очередном заседании 7 декабря 1896 г. // Там само. – Кн. 36. – С. 206-207. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва.*

НБ ОНУ

Статті, рецензії

531. Гольцев В. Несколько слов в возражение Н. Я. Гроту / В. Гольцев // *Вопр. философии и психологии.* – 1896. – Кн. 31. – С. 65-67 (Критика и библиография).

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

532. Психологическое общество в Москве // *Ист. вестн.* – 1896. – Т. 66, кн. 12. – С. 1101-1102. – *О заседании Психол. о-ва 12 окт., посвящ. 300-летию Декарта, о речи Н. Я. Грота «О жизни и личности Декарта».*

НБ ОНУ

533. [Рецензия] // Рус. богатство. – 1896. – Кн. 8. – С. 64-67 (Новые книги). – Рец. на кн. : Грот Н. Я. Основания экспериментальной психологии / Н. Я. Грот. – М. : тип. Кушнерева, 1896. – 55 с.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

1897

Протоколи, звіти

534. [О семинарских занятиях Н. Грота по психологии и этике] // Отчет о состоянии Императорского Московского университета за 1895 год. – М., 1897. – С. 23-24.

НБ ОНУ

535. Отчет о распорядительном заседании 22 декабря 1896 г. // Вопр. философии и психологии. – 1897. – Кн. 37. – С. 361-362 (Психол. о-во). – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва.*

НБ ОНУ

536. Краткий отчет о деятельности Московского психологического общества за 1896 г. // Там само. – С. 377-381. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва.*

НБ ОНУ

537. Отчет о годовичном распорядительном заседании 25 января 1897 г. // Там само. – С. 362-369. – *Характеристика Н. Я. Грота для баллотировки на повторное избрание его в качестве пред. о-ва.*

НБ ОНУ

538. Отчет об очередном заседании 8 февраля 1897 г. // Там само. – С. 369-370. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва и его участии в прении по реф. А. Н. Бернштейна «О восприятии постоянных и переменных раздражений».*

НБ ОНУ

539. Отчет об очередном заседании 1 марта 1897 г. // Там само. – С. 371. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва.*

НБ ОНУ

540. Отчет о публичном заседании 15 марта 1897 г. // Там само. – Кн. 38. – С. 565-566. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва и его участии в прениях по реф. П. Д. Боборыкина «Попытка социологической системы».*

НБ ОНУ

541. Отчет об очередном заседании 29 марта 1897 г. // Там само. – С. 566. – *О сообщении Н. Я. Грота «Понятие души и психической энергии в психологии» и прениях по этому поводу.*

НБ ОНУ

542. Отчет об очередном заседании 18 октября 1897 г. // Там само. – Кн. 40. – С. 813-814. – *О причинах временной передачи Н. Я. Гротом своих пред. полномочий Л. М. Лопатину.*

НБ ОНУ

Статті, рецензії

543. [Рецензия] // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1897. – Ч. 311, июнь. – С. 489-490 (Критика и библиография). – *Рец. на кн. : Вундт В. Очерк психологии / В. Вундт ; пер. Д. В. Викторова ; под ред., с предисл. и примеч. Н. Я. Грота. – М. : типо-литография Кушнерева, 1897. – LXVI, 389 с. – (Изд. Моск. психол. о-ва ; вып. 5).*

НБ ОНУ

544. Эльпе. «Новое» учение о «психической энергии» / Эльпе // Новое время. – 1897. – 10 сент. (№ 7736). – С. 2-3 ; 18 сент. (№ 7744). – С. 2-3. – *Рец. на ст. : Грот Н. Я. Понятие души и психической энергии в психологии / Н. Я. Грот // Вопр. философии и психологии. – 1897. – Кн. 37. – С. 239-301 ; Кн. 39. – С. 801-811.*

НБ ОНУ

545. А-ъ Ю. [Рецензия] / Ю. А-ъ // Рус. вед. – 1897. – 6 янв. (№ 6). – *Рец. на кн. : Вундт В. Очерк психологии / В. Вундт ; пер. с нем. Д. В. Викторова ; под ред., с предисл. и примеч. Н. Я. Грота. – М. : типо-литография Кушнерева, 1897. – LXVI, 389 с. – (Изд. Моск. психол. о-ва ; вып. 5).*

НБ ОНУ

546. А. [Рецензия] / А. // Филол. обозрение. – 1897. – Т. 14. – С. 127-128 (Обзор книг). – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. Очерк философии Платона / Н. Я. Грот. – М., 1897. – IV, 189 с.*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

547. Бронзов А. [Рецензия] / А. Бронзов // Христиан. чт. – 1897. – Т. 203, ч. 1. – С. 197-203. – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. Очерк философии Платона / Н. Я. Грот. – М., 1897. – IV, 189 с.*

Б-ка НДУ

1898

Протоколи, звіти

548. [О семинарских занятиях Н. Я. Грота по психологии] // Отчет о состоянии Императорского Московского университета за 1896 год. – М., 1898. – С. 26.

НБ ОНУ

549. Отчет секретаря о деятельности Психологического общества, состоящего при Императорском Московском университете за 1897 г. // *Вопр. философии и психологии*. – 1898. – Кн. 41. – С. 80-81 (Психол. о-во).

НБ ОНУ

550. Отчет об очередном заседании 7 февраля 1898 г. // Там само. – Кн. 42. – С. 164-165.

НБ ОНУ

551. Отчет об очередном заседании 26 сентября 1898 г. // Там само. – Кн. 44. – С. 362-363. – *О деятельности Н. Я. Грота как пред. о-ва*.

НБ ОНУ

552. Отчет о заседании 3 октября 1898 г. // Там само. – Кн. 45. – С. 450. – *О деятельности Н. Я. Грота как пред. и его участии в прениях по реф. П. А. Каленова «О красоте и искусстве»*.

НБ ОНУ

553. Отчет о заседании 17 октября 1898 г. : [с прил. отчетов о прениях по реф. П. А. Каленова и Н. В. Буцке] // Там само. – С. 451-453. – *О деятельности Н. Я. Грота как пред. и его участии в прениях по реф. Н. В. Бугаева «Математика и научно-философское мирозерцание»*.

НБ ОНУ

Статті, рецензії

554. Архив московского дворянства // *Ист. вестн.* – 1898. – Т. 74, кн. 10 (Окт.). – С. 399-400. – *О деятельности Н. Грота по приглашению Моск. депутатского собрания в качестве рук. проекта создания Архива моск. дворянства*.

НБ ОНУ

1899

Протоколи, звіти

555. Отчет о заседании 31 октября 1898 г. // *Вопр. философии и психологии*. – 1899. – Кн. 46. – С. 66 (Психол. о-во). – *О деятельности Н. Я. Грота как пред. о-ва и его участии в прениях по второй части реф. П. А. Каленова «О красоте и искусстве»*.

НБ ОНУ

556. Отчет о заседании 12 декабря 1898 г. // Там само. – С. 67. – *О прочтении Н. Я. Гротом реф. «Критика понятия прогресс»*.

НБ ОНУ

557. Отчет о годовичном распорядительном заседании 23 января 1899 г. // Там само. – С. 67-69. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва*.

НБ ОНУ

558. Отчет секретаря о деятельности Московского психологического общества в 1898 году (по 23 января 1899 г.) // Там само. – С. 69-72. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва.*

НБ ОНУ

559. Отчет об очередном заседании 6 февраля 1899 г. // Там само. – Кн. 48. – С. 355. – *О деятельности Н. Я. Грота на посту пред. о-ва и его участии в прениях по реф. Н. А. Иванцова «Несколько слов об идеалах в искусстве».*

НБ ОНУ

560. Об экстренном заседании 25 мая 1899 г., созванном по поводу кончины Николая Яковлевича Грота // Там само. – С. 356-357.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

561. Отчет об очередном заседании 9 октября 1899 // Там само. – Кн. 50. – С. 471-473. – *Информация от В. Н. Ивановского об обстоятельствах погребения Н. Я. Грота, а также мероприятиях Психол. о-ва, посвящ. памяти Н. Я. Грота.*

НБ ОНУ

562. Отчет об очередном заседании 23 октября 1899 // Там само. – С. 473-474. – *Об учреждении премии им. Н. Грота.*

НБ ОНУ

563. Отчет о публичном заседании 6 ноября 1899 г., посвященном памяти Николая Яковлевича Грота // Там само. – С. 474-475.

НБ ОНУ

Статті, рецензії

564. Соколов П. Философский скиталец : памяти Н. Я. Грота / П. Соколов // Богосл. вестн. – 1899. – Т. 2, июнь. – С. 250-265 ; Т. 2, июль. – С. 416-440 ; Т. 3, нояб. – С. 510-527 ; Т. 3, дек. – С. 660-703.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

565. Соловьев В. Николай Яковлевич Грот : [некролог] / Владимир Соловьев // Вестн. Европы. – 1899. – Т. 4, кн. 7. – С. 456-457.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

566. Н. Я. Грот : [некролог] // Вопр. философии и психологии. – 1899. – Кн. 48. – С. V.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

567. Лопатин Л. М. Николай Яковлевич Грот / Л. М. Лопатин // Там само. – С. IX-XX. – С прил. фото на с. VIII.
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
568. Э. Р. [Радлов Э. Л.] Н. Я. Грот : [некролог] / Э. Р. // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1899. – Ч. 326, нояб. – С. 41-47 (Соврем. летопись). – Подлинное имя авт. : Радлов Эрнст Леопольдович. Установл. по изд. : Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов... – Т. 4. – С. 397.
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
569. Н. Я. Грот : [некролог] // Ист. вестн. – 1899. – Т. 77, № 7. – С. 377-381 (Смесь).
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
570. Шенрок В. И. Воспоминания о Н. Я. Гроде / В. И. Шенрок // Там само. – Т. 77, № 9. – С. 853-873.
НБ ОНУ
Б-ка НДУ
571. Кулябка С. Памяти Николая Яковлевича Грота / С. Кулябка // Науч. обозрение. – 1899. – № 9. – С. 1746-1750.
НБ ОНУ
572. [Рецензия] // Рус. мысль. – 1899. – Кн. 1. – С. 6-7 (Библиогр. отд.). – Рец. на журн. : *Вопр. философии и психологии* / под ред. Н. Я. Грота. – 1898. – Кн. 45.
НБ ОНУ
573. [Рецензия] // Там само. – Рец. на кн. : *Критика понятия прогресса* / Н. Я. Грот. – М. : типо-литография Кушнерева, [1899]. – 25 с.
НБ ОНУ
574. Прядкин С. Две преждевременных жертвы смерти : [В. Г. Васильевский, Н. Я. Грот] / С. Прядкин // Филол. зап. – 1899. – Вып. 3/4. – С. 1-12.
НБ ОНУ
Б-ка НДУ

Інформація у пресі

575. Введенский А. Памяти профессора Николая Яковлевича Грота : [некролог] / А. Введенский // Моск. вед. – 1899. – 24 мая (№ 141).
НБ ОНУ
576. [Объявление об экстренном заседании о-ва в связи со смертью Н. Я. Грота] // Там само. – 25 мая (№ 142).
НБ ОНУ

577. [Памяти Н. Я. Грота] // Там само. – 27 мая (№ 144). – *Об экстренном заседании Психол. о-ва в связи с кончиной Н. Грота.*
НБ ОНУ
578. Введенский А. Памяти Николая Яковлевича Грота / А. Введенский // Там само. – 15 июня (№ 162).
НБ ОНУ
579. [О премии имени Н. Я. Грота] // Там само. – 25 окт. (№ 294).
НБ ОНУ
580. Портрет Н. Я. Грота : к 10-летию журн. «**Вопр. философии и психологии**» // Новое время. – 1899. – 20 янв. (№ 8225). Прил. – С. 8.
НБ ОНУ
581. В. В. Н. Н. Я. Грот : [некролог] / В. В. Н. // Там само. – 26 мая (№ 8348).
НБ ОНУ
582. Н. Я. Грот : некролог // Новости и биржевая газ. – 1899. – 24 мая (№ 141).
НБ ОНУ
583. В философском обществе : [о годовом собр. Филос. о-ва при Санкт-Петербург. ун-те 22 окт. 1899 г.] // Там само. – 24 окт. (№ 293). – *Крат. докл. в память Н. Я. Грота.*
НБ ОНУ
584. Н. Я. Грот : [некролог] // Новорос. телеграф. – 1899. – 29 мая (№ 7822).
НБ ОНУ
585. Оболенский Л. Е. Высокий образец нравственности : из моих воспоминаний о Н. Я. Гроде / Л. Е. Оболенский // Одес. листок. – 1899. – 19 авг. (№ 212).
НБ ОНУ
586. Z. Памяти Н. Я. Грота / Z. // Рус. вед. – 1899. – 24 мая (№ 141).
НБ ОНУ
587. Шенрок В. Памяти Н. Я. Грота / В. Шенрок // Там само. – 27 мая (№ 144).
НБ ОНУ
588. А. Похороны Н. Я. Грота / А. // Там само. – 29 мая (№ 146).
НБ ОНУ
589. Грот Н. [Благодарность за соболезнования] / Наталья Грот // Там само. – 29 мая (№ 146).
НБ ОНУ
590. [О годичном заседании О-ва невропатологов и психиатров, на кот. почтили память своего совещательного чл. Н. Я. Грота] // Там само. – 23 окт. (№ 293).
НБ ОНУ
591. [О заседании Психол. о-ва, посвящ. памяти Н. Я. Грота] // Там само. – 7 нояб. (№ 308).
НБ ОНУ

1900

Протоколи, звіти

592. [О семинарских занятиях Н. Я. Грота по философии и психологии] // Отчет о состоянии Императорского Московского университета за 1898 г. – М., 1900. – С. 25.

НБ ОНУ

593. Отчет об очередном заседании 27 ноября 1899 г. // Вопр. философии и психологии. – 1900. – Кн. 51. – С. 55-56 (Психол. о-во). – *О создании комиссии по изд. тр. Н. Я. Грота.*

НБ ОНУ

594. Отчет секретаря о деятельности Московского психологического общества за 1899 г. // Там само. – С. 59-63. – *Обо всех годовых мероприятиях, посвящ. памяти Н. Я. Грота.*

НБ ОНУ

Статті, рецензії

595. Грот Николай Яковлевич // Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине, 1875-1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900. – С. 18-24. – *Перечень работ Н. Я. Грота на с. 21-24.*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

596. Соловьев В. Три характеристики : М. М. Троицкий, Н. Я. Грот, П. Д. Юркевич / Владимир Соловьев // Вестн. Европы. – 1900. – Т. 1, кн. 1. – С. 319-335.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

597. Ивановский В. Н. Очерк жизни и деятельности Н. Я. Грота / В. Ивановский // Вопр. философии и психологии. – 1900. – Кн. 51. – С. 1-47.

НБ ОНУ

ЦНБ ХНУ

Б-ка НДУ

598. Викторов Д. Памяти Н. Я. Грота как профессора : [речь, чит. в заседании Моск. психол. о-ва 27 нояб. 1899 г.] / Д. Викторов // Там само. – С. 48-60.

НБ ОНУ

ЦНБ ХНУ

Б-ка НДУ

599. Айхенвальд Ю. Очерк этических воззрений Н. Я. Грота / Ю. Айхенвальд // Там само. – С. 61-73.

НБ ОНУ

ЦНБ ХНУ

Б-ка НДУ

600. Соколов П. Н. Я. Грот как мыслитель : [речь, сказ. в публ. засед. Моск. психол. о-ва 6 нояб. 1899 г.] / П. Соколов // Там само. – С. 74-100.

НБ ОНУ
ЦНБ ХНУ
Б-ка НДУ

1901

Статті, рецензії

601. [О смерти орд. проф. Николая Грота] // Отчет о состоянии Императорского Московского университета за 1899 г. – М., 1901. – С. 14.

НБ ОНУ

Інформація у пресі

602. А. Ф. Сближение / А. Ф. // Россия. – 1901. – 10 авг. (№ 822). – С. 1-2. – *О Н. Я. Гроде как блестящем преподавателе, о его отношении к студентам.*

НБ ОНУ

1902

Статті, рецензії

603. Грот Николай Яковлевич // Большая энциклопедия / под ред. С. Н. Южакова. – СПб., 1902. – Т. 7. – С. 635-637.

НБ ОНУ
Б-ка НДУ

1903

Монографії

604. Соловьев В. С. Собрание сочинений : в 8 т. / В. С. Соловьев. – СПб., 1903. – Т. 8.

Из содерж. : Соловьев В. С. Три характеристики (М. М. Троицкий, Н. Я. Грот, П. Д. Юркевич). – С. 414-430 ; Николай Яковлевич Грот : [некролог]. – С. 446-447.

НБ ОНУ
Б-ка НДУ

Статті, рецензії

605. Никольский А. Николай Яковлевич Грот (1852-1899 гг.) и его философские труды / А. Никольский // Вера и разум. – 1903. – № 13. – С. 23-58 (Отд. филос.) ; № 14. – С. 78-108 ; № 15. – С. 145-172 ; № 16. – С. 211-228 ; № 17. – С. 254-284 ; № 21. – С. 409-432 ; № 22. – С. 433-449 ; № 23. – С. 471-485 ; № 24. – С. 513-534.

НБ ОНУ

Інформація у пресі

606. Розанов В. Московские идеалисты / В. Розанов // Новое время. – 1903. – 11 дек. (№ 9976). – С. 2-3. – *Личные воспоминания о Н. Я. Гроде как о преподавателе и ученом.*

НБ ОНУ

607. [Рецензия] // Правительств. вестн. – 1903. – 27 нояб. (№ 261). – *Рец. на кн. : Философия и ее общие задачи : сб. ст. / Н. Я. Грот ; под ред. Моск. психол. о-ва. – СПб. : тип. А. С. Суворина, 1904. – CIV, 313 с.*

НБ ОНУ

1904**Монографії**

608. Грот Н. Я. Философия и ее общие задачи / Н. Я. Грот ; под ред. Моск. психол. о-ва. – СПб., 1904.

Из содерж. : Шенрок В. Н. Я. Грот (1852-1899) : биограф. очерк. – С. IX-LXVI ; Соколов П. Философские взгляды и научная деятельность Н. Я. Грота. – С. LXVII-CIV.

НБ ОНУ

Статті, рецензії

609. [Рецензия] // Вестн. Европы. – 1904. – Т. 2, кн. 3. – С. 366-369 (Лит. обозрение). – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. Философия и ее общие задачи : сб. ст. / Н. Я. Грот ; под ред. Моск. психол. о-ва. – СПб., 1904. – CIV, 313 с. – С прил. портрета-фототипии автора.*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

610. Спекторский Е. [Рецензия] / Е. Спекторский // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1904. – Ч. 354, июль. – С. 226-238 (Критика и библиогр.). – *Рец. на кн. : Грот Н. Я. Философия и ее общие задачи : сб. ст. / Н. Я. Грот ; под ред. Моск. психол. о-ва. – СПб., 1904. – CIV, 313 с. – С прил. портрета-фототипии автора.*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

Інформація у пресі

611. Розанов В. В. Судьба русского ученого : [по поводу изд. 1 вып. ст. Н. Я. Грота] / В. В. Розанов // Новое время. – 1904. – 14 апр. (№ 10098).

НБ ОНУ

612. Тамарин Н. Памяти мыслителя / Н. Тамарин // Южный край. – 1904. – 29 янв. (№ 7985).

НБ ОНУ

1906

Інформація у пресі

613. Розанов В. Письмо в редакцию / В. Розанов // Новое время. – 1906. – 26 янв. (№ 10729). – *По поводу рассказа о Н. Я. Гроде в ст. «Новые вкусы в философии» в № 10612.*

НБ ОНУ

1910

Статті, рецензії

614. Грот Николай Яковлевич // Источники словаря русских писателей / сост. С. А. Венгеров. – СПб., 1910. – Т. 2 : Гогоцкая – Карамзин. – С. 140-141.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

615. Н. Л. Грот Николай Яковлевич / Н. Л. // Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат / ред. : В. Я. Железнов, М. М. Ковалевский. – 2-е стереотип. изд. – М., [1910]. – Т. 17. – Стб. 176-177.

НБ ОНУ

616. Айхенвальд Ю. Очерк этических воззрений Н. Я. Грота : речь в публ. засед. Моск. психол. о-ва 6 нояб. 1899 г. // Айхенвальд Ю. Отдельные страницы : сб. пед., филос. и лит. ст. [Кн.] 1 / Ю. Айхенвальд. – М., 1910. – С. 183-198.

НБ ОНУ

617. Список заседаний Московского психологического общества за 25 лет : прил. к «Краткому историческому очерку» // Вопр. философии и психологии. – 1910. – Кн. 103. – С. 207-223.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

618. Виноградов Н. Краткий исторический очерк деятельности Московского психологического общества за 25 лет / Н. Виноградов // Там само. – С. 249-262.

Б-ка НД

НБ ОНУ

619. Розанов В. В. Л. Н. Толстой и Н. Я. Грот. Предсмертные мысли Л. Н. Толстого // Рус. слово. – 1910. – 14 нояб. (№ 263).

1911

Статті, рецензії

620. Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей. – СПб. : тип. М-ва путей сообщения (т-ва И. Н. Кушнерев и К^о), 1911. – 410 с. – *С прил. портр.*

Из содерж.: Шебор О. А. Из юношеских лет Н. Я. Грота : воспоминания. – С. VII-XXV ; Шенрок В. И. К биографии Н. Я. Грота (1852-1899) : очерк. – С. 1-56 ; Ивановский В. Н. Очерк жизни и деятельности Н. Я. Грота. – С. 57-88 ; Лопатин Л. М. Н. Я. Грот. – С. 88-98 ; Соколов П. Философские взгляды и научная деятельность Н. Я. Грота : очерк. – С. 99-135 ; Введенский А. Памяти Николая Яковлевича Грота. – С. 135-147 ; Соловьев В. С. Статьи [о Н. Я. Гро-те]. – С. 148-156 ; Айхенвальд Ю. Очерк этических воззрений Н. Я. Грота : [чит. в публ. засед. Моск. психол. о-ва 6 нояб. 1899 г.]. – С. 156-166 ; Радлов Э. Л. Н. Я. Грот. – С. 167-173 ; Викторов Д. В. Памяти Н. Я. Грота как профессора. – С. 175-185 ; Челпанов Г. И. Памяти проф. Н. Я. Грота. – С. 185-196 ; А. Ф. Из воспоминаний слушателя. – С. 196-198 ; Оболенский Л. Е. Из моих воспоминаний о Н. Я. Гро-те. – С. 198-207 ; Толстой Л. Н. Воспоминания [о Н. Я. Гро-те]. – С. 207-210^а ; Толстой Л. Н. Письма [к Н. Я. Гроту]. – С. 211-224 ; Из переписки [Н. Я. Грота] с А. Ф. Кони. – С. 225-235 ; Страхов Н. Н. Письма [к Н. Я. Гроту]. – С. 236-260 ; Соловьев В. С. Письма [к Н. Я. Гроту]. – С. 261-293 ; Трубецкой С. Н. Письма [к Н. Я. Гроту]. – С. 294-316 ; Никанор, архиеп. Херсонский. Письма [к Н. Я. Гроту]. – С. 317-331 ; Грот Н. Я. Четыре письма к отцу. – С. 332-336 ; Грот Н. Я. Автобиографический очерк. – С. 339-343 ; Обращение Московского психологического общества к Н. Я. Гроту по поводу его отказа от звания Председателя (в 1892 г.). – С. 344-345 ; Предложение об избрании Н. Я. Грота в почетные члены Московского психологического общества. – С. 345-346 ; Аксенов М. Речь, произнесенная над гробом Н. Я. Грота. – С. 347-348 ; Библиографический перечень трудов Н. Я. Грота. – С. 349-361 ; Библиографический перечень статей, очерков, отзывов и известий о Н. Я. Гро-те и его деятельности. – С. 361-373 ; Спекторский Е. В. [Рецензия]. – С. 374-386. – Рец. на кн. : Грот Н. Я. Философия и ее общие задачи : сб. ст. – СПб., 1904. – CIV, 313 с. ; Розанов В. В. [о Н. Я. Гро-те]. – С. 386-393 ; Грот К. Рукописи Н. Я. Грота. – С. 394-397.

НБ ОНУ

ЦНБ ХНУ

Б-ка НДУ

1913

Монографії

621. Соловьев В. С. Собрание сочинений : в 10 т. Т. 9. / В. С. Соловьев. – 2-е изд. – СПб., 1913.

Из содерж. : Соловьев В. С. Три характеристики (М. М. Троицкий, Н. Я. Грот, П. Д. Юркевич). – С. 380-397 ; Николай Яковлевич Грот : [некролог]. – С. 426-427.

Б-ка НДУ

Статті, рецензії

622. Грот Николай Яковлевич // Новый энциклопедический словарь : в 29 т. / изд. : Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., [1913]. – Т. 15. – Стб. 100-102.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

1914

623. 25 лет деятельности Одесского общества вспомоществования литераторам и ученым, 1889-1913. – Одесса : Центр. тип. С. Розенштрауха, 1914. – 40 с.

НБ ОНУ

1915

624. Кауфман А. Е. За кулисами университета-юбиляра // Кауфман А. За кулисами университета-юбиляра (из воспоминаний и бесед) // Голос минувшего. – 1915. – № 12. – С. – .

НБ ОНУ

1929

625. Грот К.Я. Братья П.А. и Н.А. Лавровские как деятели науки и просвещения // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. Т.2. Кн. 2. – М., 1929. – С.417-425.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

1936

Монографії

626. Толстой Л. Н. Полн. собр. соч. : в 90 т. Т. 26. – М., 1936.

Из содерж. : Никифоров А. И. «О жизни» : комментарии. – С. 748-844. – *О роли Н. Я. Грота в выходе кн. Л. Н. Толстого «О жизни»*¹.

1947

Монографії

627. Ананьев Б. Г. Очерки истории русской психологии XVIII и XIX веков / Б. Г. Ананьев. – М., 1947. – *О Н. Я. Гроте на с. 154-159.*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

1958

Монографії

628. Якобсон П. М. Психология чувств. Ч. 1 / П. М. Якобсон. – 2-е изд. – М. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1958. – 384 с. – *О Н. Я. Гроте на с. 10.*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

Статті, рецензії

629. Андреева В.Н. Возникновение экспериментальной психологии в России / Андреева В.Н. // Учен. зап. Даугавпил. гос. пед. ин-та. Гуманитарные науки. – Даугавпилс, 1958. – Вып. 1. – С.393-412.

НБ ОНУ

1960

Монографії

630. Будилова Е. А. Борьба материализма и идеализма в русской психологической науке (вторая половина XIX – XX в.) / Будилова Е. А. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 348 с.

НБ ОНУ

¹ Л. М. Толстой був членом Психологічного товариства з жовт. 1885 р.; з січня 1894 р. – його почесний член. На закритому засіданні 14 бер. 1887 р. Толстим була зроблена доповідь «Про поняття життя». Що таке справжня дійсне життя і життя, яке навіть і не життя, а тваринне існування, – ось питання, які поставив Толстой. Перше – це духовне розумне життя як прагнення до блага не для себе, але в ім'я любові до інших людей. Друге – плотське життя, егоїстичне, спрямоване на задоволення своїх потреб. Його потрібно підпорядковувати духовному для досягнення блага. Зіткнення цих двох начал – «меж» – і є життя як «прагнення до блага, і те, до чого він прагне, то і дано йому. Світло, запалене в душі людини, є благо і життя, і світ цей не може бути тьмою». Зал був переповнений; обговорення затяглося за північ. Самого Толстого воно спонукало до роботи над книгою «Про життя»; у підготовці рукопису до друку брав участь Н. Я. Грот.

Статті, рецензії

631. Грот Николай Яковлевич // Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей / И. Ф. Масанов. – М., 1960. – Т. 4 : Новые дополнения к алфавитному указателю псевдонимов. Алфавитный указатель авторов. – С. 149.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

632. Шкуринов П. Грот Николай Яковлевич / П. Шкуринов // Философская энциклопедия / гл. ред. Ф. В. Константинов. – М., 1960. – Т. 1. – С. 406.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

1964**Статті, рецензії**

633. Петровский А. В. Грот Николай Яковлевич / А. В. Петровский // Педагогическая энциклопедия / гл. ред. : И. А. Каиров, Ф. Н. Петров. – М., 1964. – Т. 1. – Стб. 623-624.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

1965**Статті, рецензії**

634. Юрженко О. І. Вклад учених Одеського державного університету у розвиток психології / Юрженко О. І., Елькін Д. Г. // Рад. школа. – 1965. – № 5. – С. 53-55.

НБ ОНУ

1968**Монографії**

635. Історія Одеського університету за 100 років / відп. ред. О. І. Юрженко. – Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 423 с. – Про М. Я. Грота на с. 301-302.

НБ ОНУ

1972**Статті, рецензії**

636. Шкуринов П. С. Грот Николай Яковлевич / П. С. Шкуринов // Большая советская энциклопедия : в 30 т. / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М., 1972. – Т. 7. – С. 352.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

1977

Монографії

637. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии / И. И. Чеснокова. – М. : Наука, 1977. – 144 с. – *О Н. Я. Громе на с. 12-15.*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

1979

Статті, рецензії

638. Грот Микола Якович // Українська радянська енциклопедія / гол. ред. М. П. Бажан. – 2-е вид. – Київ, 1979. – Т. 3. – С. 184.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

1980

Монографії

639. Шкуринов П. С. Позитивизм в России XIX века / П. С. Шкуринов. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – 416 с.

НБ ОНУ

1981

Статті, рецензії

640. Самсонова Н. Г. К вопросу о «монодуализме» // Актуальные проблемы истории философии народов СССР. – М., 1981. – Вып. 9. – С. 59-64.

НБ ОНУ

641. Щипанов И. Я. Философия в Московском университете в досоветский период. Ст. 4 / Щипанов И. Я. // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 7, Философия. – 1981. – № 1. – С. 43-60.

НБ ОНУ

1982

Монографії

642. Каптерев П. Ф. Избранные педагогические сочинения / П. Ф. Каптерев. – М. : Педагогика, 1982. – 704 с. – *О Н. Я. Громе на с. 361, 378, 379, 676.*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

Статті, рецензії

643. Радзиховский Л. А. Г. И. Челпанов – организатор Психологического института / Л. А. Радзиховский // Вопр. психологии. – 1982. – № 5. – С. 47-60. – *О Н. Я. Громе как о пред. Психол. о-ва.*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

1983

Монографії

644. Будилова Е. А. Социально-психологические проблемы в русской науке / Будилова Е. А. – М. : Наука, 1983. – 231 с.

*НБ ОНУ***Статті, рецензії**

645. Емельянов Б. В. Проблема человека в русской религиозно-идеалистической философии конца XIX – начала XX века / Емельянов Б. В., Князев В. М., Русаков В. М. // Историко-философские исследования. – Свердловск, 1983. – С. 49-66.

НБ ОНУ

1984

Статті, рецензії

646. Вилюнас В. К. Основные проблемы психологической теории эмоций / В. К. Вилюнас // Психология эмоций : тексты / под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. – М., 1984. – С. 1-31.

*НБ ОНУ**Б-ка НДУ*

1985

Монографії

647. Ярошевский М. Г. История психологии / М. Г. Ярошевский. – 3-е изд., перераб. – М. : Мысль, 1985. – 575 с. – *О. Н. Я. Гротте на с. 431-432, 436, 456.*

*НБ ОНУ**Б-ка НДУ*

1989

Статті, рецензії

648. Барам Д. Х. К 100-летию журнала «Вопросы философии и психологии» : ист. обзор / Барам Д. Х. // Ист.- филос. ежегодник. – М., 1989. – С. 104-110.

НБ ОНУ

649. Будилова Е. А. На рубеже двух веков : к 100-летию журн. «Вопр философии и психологии» / Будилова Е. А. // Психол. журн. – 1989. – Т. 10, № 5. – С. 126-137.

НБ ОНУ

1990

Монографії

650. Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека / В. К. Вилюнас. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 288 с. – *О Н. Я. Громе на с. 204, 213, 243, 261.*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

651. Ждан А. Н. История психологии. От античности до наших дней / А. Н. Ждан. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 367 с. – *О Н. Я. Громе на с. 203-204. – С портр.*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

652. Лейбин В. М. Фрейд, психоанализ и современная западная философия / В. М. Лейбин. – М. : Политиздат, 1990. – 397 с. – *О Н. Я. Громе на с. 62, 70, 80.*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

1991

Монографії

653. Одесский университет, 1965-1990 / ред. кол. : И. П. Зелинский, Л. А. Ануфриев, М. Е. Раковский [и др.]. – Одесса, 1991. – 159 с. – *О Н. Я. Громе на с. 35-36.*

НБ ОНУ

Статті, рецензії

654. Лосский Н. О. Н. Я. Грот // Лосский Н. О. История русской философии / Н. О. Лосский. – М., 1991. – С. 194-195.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

1993

Монографії

655. Лук М. І. Етичні ідеї в філософії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / АН України. Інст філософії. – Київ : Наук. думка, 1993. – 150 с.

1994

Статті, рецензії

656. Подрезова М. А. Юридическое общество при Новороссийском университете / М. А. Подрезова, Б. А. Пережняк // Юрид. вестн. 1994. № 4. С. 73-76.

НБ ОНУ

1995

Статті, рецензії

657. Белявский И. Г. Психологическая наука в Одессе / И. Г. Белявский, Б. И. Цуканов // Очерки развития науки в Одессе / В. М. Адамян, Л. А. Алексеева, Ю. А. Амброз [и др.]. – Одесса, 1995. – С. 520-524.

НБ ОНУ

658. Сумарокова Л. Н. Философия в Одессе / Л. Н. Сумарокова // Там само. – С. 491-520.

НБ ОНУ

659. Ждан А. Н. Московское психологическое общество / Ждан А. Н. // Вопр. психологии. – 1995. – № 4. – С. 82-92.

НБ ОНУ

1996

Монографії

660. Петровский А. В. История и теория психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – Ростов н/Дону : Феникс, 1996. – Т. 1. – 416 с. – *О Н. Я. Гроте на с. 199-204.*

НБ ОНУ

661. Самойленко Г. В. Нариси культури Ніжина / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко, С. Г. Самойленко. – Ніжин : НДПІ, 1996. – Ч. 3 : Освіта та наука. – 224 с. – *О Н. Я. Гроте на с. 159-161.*

Б-ка НДУ

662. Ярошевский М. Г. История психологии от античности до середины XX века : учеб. пособие для высш. учеб. заведений / М. Г. Ярошевский. – М. : Академия, 1996. – 410 с. – *О Н. Я. Гроте на с. 331-333.*

НБ ОНУ

Статті, рецензії

663. Кондратик Л. Й. Грот М. Я. // Кондратик Л. Й. Історія соціології України в іменах / Л. Й. Кондратик. – Луцьк, 1996. – С. 19-21.

НБ ОНУ

1997

Монографії

664. Ярошевский М. Г. История психологии от античности до середины XX века : учеб. пособие для высш. учеб. заведений / М. Г. Ярошевский. – М. : Академия, 1997. – 410 с. – *О Н. Я. Гроте на с. 331-333.*

Б-ка НДУ

Статті, рецензії

665. Бойправ М. Д. М. Я. Грот і Ніжинський Історико-філологічний інститут / М. Д. Бойправ // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1997. – Вип. 8. – С. 73-76.

Б-ка НДУ

666. Його ж. Наукова, педагогічна і громадська діяльність М. Я. Грота / М. Д. Бойправ // *Наук. зап. / Ніжин. держ. пед. ін-ту ім. М. В. Гоголя.* – 1997. – Т. 17, кн. 1. – С. 42-45.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

1998**Монографії**

667. Hausmann G. Universitat und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865-1917: Sociale und nationale Selbstorganisation an der peripherie des Zarenreiches. – Stuttgart: Steiner, 1998. – 699 s.

НБ ОНУ

Статті, рецензії

668. Айхенвальд Ю. Очерк этических воззрений Н. Я. Грота / Ю. Айхенвальд ; подгот. И. Л. Галинской // Человек: образ и сущность (гуманитарные аспекты). Совесть, труд, счастье : ежегодник. – М., 1998. – С. 127-129. – *Печ. по изд. : Айхенвальд Ю. Отдельные страницы / Ю. Айхенвальд. – М. : Заря, 1910. – С. 184-198.*

НБ ОНУ

669. Указна Л. Н. Новоросійський (Одеський) університет: витоки вітчизняної експериментальної психології / Указна Л. Н. // *Вісн. Одес. держ. ун-ту. Природничі науки.* – 1998. – № 2. – С. 127-131.

НБ ОНУ

1999**Монографії**

670. Сучасна вища школа: психолого-педагогічний аспект : монографія / АПН України, Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України ; за ред. Н. Г. Ничкало. – Київ, 1999. – 450 с. – Режим доступу : http://www.lib.npu.edu.ua/full_txt/SVSH1999.doc

Из змісту : Головченко О. В. Філософська спадщина М. Я. Грота в формуванні моральності особистості майбутнього фахівця / Головченко О. В. – С. 332-355.

671. Новоросійський університет в споминах сучасників : к 135-лєтїю Одес. ун-та / Одес. гос. ун-т ім. І. І. Мєчнїкова ; авт.-сост. Ф. А. Самойлов. – Одеса : Астропрїнт, 1999. – 295 с. – *О Н. Я. Гроте: с. 40, 86-87, 141-144, 161, 212, 241.*

НБ ОНУ

Статті, рецензії

672. Грот Николай Яковлевич // Алексеев П. В. Философы России XIX-XX столетий: биографии, идеи, труды / П. В. Алексеев. – Изд. 3-е, перераб., доп. – М., 1999. – С. 225-226.

НБ ОНУ

673. Н. Я. Грот // Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы, 1803-1920 / Э. Г. Плесская-Зебольд ; Ин-т герм. и восточноевроп. исследований. – Одесса, 1999. – С. 297-298.

НБ ОНУ

674. Бойправ М. Д. М. Я. Грот про науковий аналіз психологічних механізмів сновидінь / М. Д. Бойправ // Наук. зап. Ніжин. держ. пед. ун-ту ім. М. В. Гоголя. Сер. : Психолого-педагогічні науки. – Ніжин, 1999. – Кн. 1. – С. 141-144.

Б-ка НДУ

675. Історико-філологічний інститут (1875-1920) // Самойленко Г. В. Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин, 1999. – С. 88-90.

Б-ка НДУ

676. Кауфман А. Е. За кулісами університета-юбіляра // Новоросійський університет в споминах сучасників : **сб. воспоминаний** / автор-составитель Ф. А. Самойлов. – Одеса, 1999. – С. 87.

НБ ОНУ

2000

Монографії

677. Історія Одеського університету, 1865-2000 / гол. ред. В. А. Сминтина. – Одеса : Астропрїнт, 2000. – 225 с. – *Про М. Я. Грота на с. 41, 43.*

НБ ОНУ

Статті, рецензії

678. Огурцов А. П. Н. Я. Грот [Електронний ресурс] / Огурцов А. П. // Новая философская энциклопедия : в 4 т. Т. 1. / Ин-т философии РАН, Нац. обществ.-науч. фонд ; предс. научно-ред. совета В. С. Степин. – М., 2000. – С. 561.

НБ ОНУ

679. Грот Н. Я. // Психология личности в трудах отечественных психологов / сост. Л. В. Куликов. – СПб. ; М. ; Харьков ; Минск, 2000. – С. 456-457. – (Сер. «Хрестоматия по психологии»).

Б-ка НДУ

680. Лосский Н. О. Н. Я. Грот // Лосский Н. О. История русской философии / Н. О. Лосский. – М., 2000. – С. 176-177.

НБ ОНУ

681. Самойленко Г. В. Микола Якович Грот / Г. В. Самойленко // Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин, 2000. – С. 79-81.

Б-ка НДУ

682. Архангельская И. Д. Грот Н. Я. и первый в России философский журнал / И. Д. Архангельская // Вопр. истории. – 2000. – № 3 – С. 130-134.

НБ ОНУ

683. Бойправ М. Д. Освітня діяльність та психологічні погляди М. Я. Грота / М. Д. Бойправ // Педагогіка і психологія. – 2000. – № 3. – С. 128-132.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

684. Ждан А. Н. Московская психологическая школа: традиции и современность / А. Н. Ждан, Т. Д. Марцинковская // Вопр. психологии. – 2000. – № 3. – С. 117-127.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

685. Марцинковская Т. Д. Николай Яковлевич Грот / Т. Д. Марцинковская // Развитие личности. – 2000. – № 2. – С. 69-71.

Б-ка НДУ

686. Михалева А. Николай Яковлевич Грот о личности / А. Михалева // Там само. – С. 71-86.

Б-ка НДУ

2001

Монографії

687. Марцинковская Т. Д. История психологии : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Т. Д. Марцинковская. – М. : Академия, 2001. – 314 с. – *О Н. Я. Громе.* – С. 461-465.

Б-ка НДУ

Статті, рецензії

688. Абушенко В. Л. Грот Николай Яковлевич / В. Л. Абушенко // Всемирная энциклопедия. Философия. – М. ; Минск, 2001. – С. 254-255.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

689. Грот Николай Яковлевич // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е изд., перераб. и доп. – М., 2001. – С. 135.

Б-ка НДУ

НБ ОНУ

690. Микола Якович Грот // Горський В. С. Історія української філософії : навч. посібник / В. С. Горський. – 4-е вид., доп. – Київ, 2001. – С. 273-276.

НБ ОНУ

691. Грот Н. Я. // Психология личности в трудах отечественных психологов / сост. и общ. ред. Л. В. Куликов. – СПб., 2001. – С. 456-457.

НБ ОНУ

692. Синеокая Ю. В. Н. Я. Грот // Ницше: pro et contra. – СПб., 2001. – С. 1015-1018.

НБ ОНУ

693. Бойправ М. Д. М. Я. Грот як особистість і професіонал / М. Д. Бойправ // Наук. зап. Ніжин. держ. пед. ун-ту ім. М. Гоголя. Сер. : Психолого-педагогічні науки. – Ніжин, 2001. – Ч. 2. – С. 170-174.

Б-ка НДУ

2002**Монографії**

694. Бойправ М. Д. М. Я. Грот: психологічні погляди та освітня діяльність : монографія / М. Д. Бойправ. – Ніжин : Ніжин. держ. пед. ун-т, 2002. – 165 с.

Б-ка НДУ

695. Пінчук Т. Д. Педагогіка у Ніжинській вищій школі / Т. Д. Пінчук. – Ніжин : Ніжин. держ. пед. ін.-т ім. М. Гоголя, 2002. – 57 с. – Про М. Я. Грота на с. 7-9.

Б-ка НДУ

Статті, рецензії

696. Бойправ М. Д. До питання вивчення історії психології. Розвиток теорії почуттів у роботах М. Я. Грота (1852-1899) / М. Д. Бойправ // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Ніжин, 2002. – Т. 3, ч. 9. – С. 81-88.

Б-ка НДУ

697. Грот Николай Яковлевич // Алексеев П. В. Философы России XIX-XX столетий: биографии, идеи, труды / П. В. Алексеев. – 4-е изд., перераб, доп. – 2002. – С. 256-257.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

698. Н. Я. Грот // Філософська думка в Україні : біобібліогр. словник / В. С. Горський [та ін.] ; ред.-упоряд. М. Л. Ткачук. – К., 2002. – С. 40-41.

НБ ОНУ

699. Нападиста В. Концепція свободи воли Миколи Яковича Грота / Нападиста В. // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. – К., 2002. – С. 215-224.

НБ ОНУ

700. Георгій Іванович Челпанов – психолог і педагог (до 140-річчя від дня народження) // Психологія і педагогіка. – 2002. – №1/2. – С.187-197.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

2003

Статті, рецензії

701. Ермичев А. А. Из истории отечественной философской мысли. О том, как поссорились два ученых мужа: очерк истории нравов университетской профессуры в России начала XX в. / А. А. Ермичев // Вопр. философии. – 2003. – № 5. – С. 124-134.

НБ ОНУ

702. Павлов А. Т. Николай Яковлевич Грот, его место в истории русской философии / А. Т. Павлов // Там само. – № 10. – С. 114-122.

НБ ОНУ

703. Його ж. Н. Я. Грот – профессор философии Московского университета / А. Т. Павлов // Филос. науки. – 2003. – № 4. – С. 103-116.

НБ ОНУ

2004

Монографії

704. Вилюнас В. К. Психология эмоций / В. К. Вилюнас. – СПб. : Питер, 2004. – 496 с. – *О Н. Я. Громе: с. 17, 18, 20, 25, 3, 294 – 301.*

Б-ка НДУ

705. Сто знаменитых харьковчан / И. Ю. Можейко, К. Е. Кеворкян, В. К. Нестерук ; Видеоканал «Первая столица» представляет. – Х. : Фактор, 2004. – 172 с.

Б-ка НДУ

Статті, рецензії

706. Грот Николай Яковлевич // Сто великих психологов / авт.-сост. В. Яровицкий. – М., 2004. – С. 48-51.

Б-ка НДУ

707. Грот Николай Яковлевич // Сто знаменитих харьковчан : сб. сценариев / И. Ю. Можейко, К. Е. Кеворкян, В. К. Нестерук [и др.] ; Видеоканал «Первая столица». – Харьков, 2004. – С. 83-86.

Б-ка НДУ

708. Шудрик И. А. О богословско-философском журнале «Вера и разум» / Шудрик И. А., Щедрин А. Т. // Вопр. философии. – 2004. – № 10. – С. 182 – 190.

НБ ОНУ

709. Маслин М. А. [Рецензия] / М. А. Маслин, А. Т. Павлов // Вопр. философии. – 2004. – № 8. – С. 176-182. – *Рец. на кн. : Пустарнаков В. Ф. Университетская философия в России. Идеи. Персоналии. Основные центры / В. Ф. Пустарнаков. – СПб. : РХГИ, 2004. – 919 с.*

НБ ОНУ

2005**Монографії**

710. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2005. – 420 с. – *Про М. Я. Грота на с. 130-132.*

Б-ка НДУ

Статті, рецензії

711. Н. Я. Грот // Бачинин В. А. Психология : энцикл. словарь / В. А. Бачинин. – СПб., 2005. – С. 76.

Б-ка НДУ

712. Грот Николай Яковлевич // Дарители Научной библиотеки Одесского (Новороссийского) университета (1865-1920) : материалы к истории ОНУ им. И. И. Мечникова / сост. : Е. В. Бережок, Е. В. Полевщикова, Е. В. Савельева, В. В. Самодурова ; науч. ред. В. А. Смынтина ; библиогр. ред. М. А. Подрезова. – Одесса, 2005. – С. 62.

НБ ОНУ

713. Сумарокова Л. М. Грот Микола Якович / Л. М. Сумарокова, Н. А. Іванова-Георгієвська, О. П. Іванков // Професори Одеського (Новоросійського) університету : біогр. словник / відп. ред. В. А. Сминтина ; заст. відп. ред. М. О. Подрезова. – 2-е вид., доп. – Одеса, 2005. – Т. 2. – С. 360-365.

НБ ОНУ

714. Богоявленская Д. Б. Московское психологическое общество конца XIX – начала XX в. / Богоявленская Д. Б. // Развитие личности. – 2005. – № 1. – С. 26-33.

НБ ОНУ

715. Горчакова О. А. Розвиток психолого-педагогічних наук на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету / О. А. Горчакова // Зап. іст. ф-ту. – Одеса, 2005. – Вип. 16. – С. 351-357.

НБ ОНУ

716. Летцев В. М. «Він ніби народився бути професором...» / В. М. Летцев // Психолог. – 2005. – № 6. – С. 12-15.

Б-ка НДУ

2006

Монографії

717. Карандашов В. Н. Методика преподавания психологии / В. Н. Карандашов. – СПб. : Питер, 2006. – 250 с. – *О Н. Я. Громе на с. 14-16.*

Б-ка НДУ

Статті, рецензії

718. Грот Николай Яковлевич // Большая энциклопедия : в 62 т. Т.13. – М., 2006. – С. 545.

НБ ОНУ

719. Грот Микола Якович // Історія філософії : словник / за заг. ред. В. І. Ярошовця. – Київ, 2006. – С. 1013.

Б-ка НДУ

720. Бойправ М. Д. Микола Якович Грот – видатний учений і педагог другої половини XIX століття / М. Д. Бойправ // Грот М. Я. Вибрані психологічні твори / М. Я. Грот ; упоряд. М. Д. Бойправ. – Ніжин : Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, 2006. – С. 4-9.

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

721. Бажанов В. А. Рождение философской науки в России / В. А. Бажанов // Вопр. философии. – 2006. – № 1. – С. 128-134.

НБ ОНУ

2007

Монографії

722. Головченко О. В. Концептуальний аналіз філософсько-педагогічних проблем реформування вітчизняної освіти XIX ст. у працях П. Д. Юркевича та М. Я. Грота / О. В. Головченко. – Київ : Міжгалуз. ін-т управління, 2007. – 150 с.

НБ ОНУ

723. Марцинковская Т. Д. История психологии : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Т. Д. Марцинковская. – 6-е изд., стереотип. – М. : Академия, 2007. – 314 с. – *О Н. Я. Гроте на с. 461-465.*

Б-ка НДУ

Статті, рецензії

724. Головченко О. М. Я. Грот: мета життя та сенс філософії / О. Головченко // Філософ. обрії. – 2007. – № 18. – С. 27-39.

НБ ОНУ

725. Закутная О. В. К истории возникновения журнала «Вопросы философии и психологии» / Закутная О. В. // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 10, Журналистика. – 2007. – № 5. – С. 74-83.

НБ ОНУ

2008

Статті, рецензії

726. Головченко О. Оптимізм і песимізм в етичних концепціях М. Я. Грота, А. Швейцера, Н. Аббаньяно / О. Головченко // Філософ. обрії. – 2008. – № 20. – С. 37-45.

НБ ОНУ

727. Павлик Н. В. Почуттєво-моральна теорія людини у працях М. Я. Грота як теоретико-методологічна парадигма у вивченні проблеми морального розвитку особистості / Н. В. Павлик // Вісн. нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний інститут». Сер. Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2008. – № 2. – С. 79-84.

НБ ОНУ

728. Рибалка В. Микола Грот: теоретичні питання філософії і психології особистості (до 155-річчя від дня народження) / В. Рибалка // Психологія і суспільство. – Тернопіль, 2008. – № 1. – С. 9-24.

Б-ка НДУ

729. Черников Д. Ю. Издательско-просветительская деятельность психологического общества при Московском университете / Черников Д. Ю. // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 7, Философия. – 2008. – № 4. – С. 66-84.

НБ ОНУ

730. Його ж. Московское психологическое общество: к истории становления антропологии в России / Д. Ю. Черников // Человек. – 2008. – № 1. – С. 33-42.

НБ ОНУ

2009

Монографії

731. Бойправ М. Д. Наукова спадщина М. Я. Грота і сучасна психологія: з історії вітчизняної психології / М. Д. Бойправ. – Ніжин : НДУ, 2009. – 182 с.

*НБ ОНУ**Б-ка НДУ*

732. Гребцова И. С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX – начало XX ст.) / И. С. Гребцова. Благотворительность и меценатство в Новороссийском университете : библиогр. указ. / сост. В. В. Самодурова ; библиогр. ред. М. А. Подрезова. – Одесса : Астропринт, 2009. – 504 с. – *О Н. Я. Гроте на с. 391, 392, 393.*

*НБ ОНУ***Статті, рецензії**

733. Бойправ М. Д. Микола Якович Грот – основоположник наукової вітчизняної психології / М. Д. Бойправ // Грот М. Я. Сновидіння як предмет наукового аналізу / М. Я. Грот ; упоряд., авт. вступ. ст. і комент М. Д. Бойправ ; Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин, 2009. – С. 4-11.

*НБ ОНУ**Б-ка НДУ*

734. Його ж. Коментарі до роботи М. Я. Грота «Сновидіння як предмет наукового аналізу» / М. Д. Бойправ // Там само. – С. 81-85.

*НБ ОНУ**Б-ка НДУ*

735. Михалева А. Б. **Научные воззрения Н. Я. Грота и их влияние на становление психологии в России** / Михалева А. Б. // Вестн. Северо-Восточного федерального ун-та им. М. К. Аммосова. 2009. – Т. 6, вып. 3. – С.91-96. – Режим доступу : [http://www. cyberleninka.ru](http://www.cyberleninka.ru)

736. Мурашко О. С. Сторінками рідкісних видань: розвиток психологічної науки в Одеському (Новоросійському) університеті / О. С. Мурашко, В. С. Кочмар // Вісн. Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова. – 2009. – Т. 14, вип. 19 : **Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство.** – С. 37-55.

НБ ОНУ

737. Павлов А. Т. Н. Я. Грот в Московском университете / А. Т. Павлов // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 7, Философия. – 2009. – № 5. – С. 99-112.

НБ ОНУ

738. Сумарокова Л. Н. Філософія в Одесі / Л. Н. Сумарокова // Вісн. Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова. – 2009. – Т. 14, вип. 21 : Філософія. – С. 7-16.

НБ ОНУ

739. Фёдоров А. А. Взгляд Н. Я. Грота на проблему места психологии в системе научного знания [Электронный ресурс] // Философия права. – 2009. – № 4. – С. 113-116. – Режим доступа : <http://www.fp.nsu.ru/nauchnaya-deyatelnost/izdaniya>

2010

Монографії

740. Научное наследие Н. Н. Ланге в университетской библиотеке / авт.-сост. : В. И. Подшивалкина, Р. Н. Свиноаренко, Е. В. Полевщикова [и др.] ; библиогр. ред. В. В. Самодурова ; отв. ред. М. А. Подрезова. – Одесса : Астропринт, 2010. – 350 с. – (Развитие науки в Одесском (Новороссийском) университете ; вып. : Психология).

Из содерж. : Письмо А. С. Белкина к Н. Н. Ланге (Москва, 30 мая 1895 г.) : [об устройстве при Новорос. ун-те каб. эксперимент. психологии]. – С. 64-67 ; Письмо Н. Я. Грота к Н. Н. Ланге (Москва, 12 марта 1895 г.). – С. 63.

НБ ОНУ

Статті, рецензії

741. Белодубровский Е. Вечер у Льва Толстого. Из записок литературного старателя / Е. Белодубровский // Нева. – 2010. – № 11. – С. 260-267. – *Об отношениях Н. Я. Грота и Л. Н. Толстого.*

НБ ОНУ

742. Ждан А. Н. Психологическое общество при Императорском Московском университете (1885-1922): этапы развития / А. Н. Ждан // *Alma mater.* – 2010. – № 10. – С. 45-48.

НБ ОНУ

743. Пушкаръов І. В. Розуміння філософії як мистецтва в поглядах М. Грота / І. В. Пушкаръов // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер. : Філософія. Політологія. – 2010. – Вип. 99. – С. 30-34.

НБ ОНУ

2011

Монографії

744. Гоян І. М. Історико-філософська рефлексія психологізму: на перетині філософії і психології / Гоян І. М. – Івано-Франківськ : Симфонія Форте, 2011. – 360 с.

НБ ОНУ

745. Пушкаръов І. В. Монодуалізм як нова метафізика М. Я. Грота : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / І. В. Пушкаръов ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2011. – 16 с.

НБ ОНУ

Статті, рецензії

746. Бахчиванжи Г. П. До історії вивчення філософії в Одеському (Новоросійському) університеті на матеріалах фондів Наукової бібліотеки ОНУ ім. І. І. Мечникова) / Г. П. Бахчиванжи, В. С. Єлпатьївська // Вісн. Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова. Сер. : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – 2011. – Т. 16, вип. 1/2 (5/6). – С. 71-92. – *Про М. Я. Грота на с. 78-79.*

НБ ОНУ

747. Желясков С. Метрические книги Александро-Невской церкви императорского Новороссийского университета как источник биографических исследований его профессорско-преподавательского состава / С. Желясков, В. В. Левченко // Юго-Запад. Одессика : ист.-краеведч. науч. альм. – Одесса, 2011. – Вып. 11. – С. 22-34.

НБ ОНУ

748. Клименченко С. Н. Н. Я. Грот о душе / Клименченко С. Н. // Вестн. МГТУ. – 2011. – Т. 14, № 2. – С. 292-295.

НБ ОНУ

749. Макогонова В. В. Н. Я. Грот о философии как о ветви искусства / Макогонова В. В. // Грані : наук.-теорет. та громад.-політ. альманах. – Дніпропетровськ, 2011. – № 5. – С. 70-72.

НБ ОНУ

750. Посохов С.И. Д. Н. Узнадзе и Харьковский университет: страницы общей истории / Посохов С.И. // Вісн. Харк. нац. ун-ту. Сер. Психологія. – 2011. – № 981. – С. 191 – 196.

ЦНБ ХНУ

2012

751. Кузнецова Н. В. Николай Николаевич Ланге и Георгий Иванович Челпанов: параллели и перекрестки судеб / Кузнецова Н. В. // Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання : дод. 1. – Київ : Гнозис, 2013. – С. 41. – (Гуманіт. вісн. держ. вищого навч. закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди» ; Вип. 29, т. 1).

НБ ОНУ

752. Матюшко Б. К. Особливості класифікації наук Миколи Грота / Матюшко Б.К. // Науковий часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Сер. 7, Релігієзнавство. Культурологія. Філософія / ред. рада : В. П. Андрущенко (гол.). – К., 2012. – Вип. 28 (41). – С. 157-166.

НБ ОНУ

753. Соловьев, А. П. «Синтетическая философия» архиепископа Никанора (Бровковича) – опыт онтологической гносеологии XIX в. / А. П. Соловьев // *Вопр. философии.* – 2012. – № 10. – С. 129-139. – *Речь идет о статье Н. Я. Грота «О направлении и задачах моей философии...».*

НБ ОНУ

ЦНБ ХНУ

Б-ка НДУ

2013

Монографії

754. Матюшко Б. К. Монодуализм Н. Я. Грота: примирение противоположностей // *Грот Н. Я. Сочинения: в 4 т. / ред. Мозговая Н. Г., Волков А. Г., авт. вступ. ст. Матюшко Б. К., указат. Туренко В. Э.* – Т. 1. – Мелитополь: Изд. дом Мелитопольской городской типографии, 2013. – С.5-68.

НБ ОНУ

Статті, рецензі

755. Сумарокова Л. Н. Философия в Одессе [Электронный ресурс] / Сумарокова Л. Н. // *Идеи и идеалы.* – Новосибирск, 2013. – № 1(15), т. 2. – С. 23-42. – Режим доступа :

НБ ОНУ

756. Михалева А. Б. Научная деятельность Н. Я. Грота [Электронный ресурс] / Михалева А. Б. // *Перспективы науки и образования.* – 2013. – № 5. – С.167-169. – Режим доступа :

НБ ОНУ

2014

757. А. А. Бреусенко-Кузнецов. Проблема развития личности в рассмотрении отечественных персонологических теорий, принадлежащих к метафизической традиции / Бреусенко-Кузнецов А. А. // *Психологічні науки.* – 2014. – № 1. – С. 81 – 86.

НБ ОНУ

758. Головченко О. Основні положення метафізики М. Я. Грота / Ольга Головченко // *Філософські обрії.* – 2014. – № 31. – С.40 – 53.

НБ ОНУ

759. Павлов А. Т. «Бескорыстный искатель» (Н. Я. Грот) [Электронный ресурс] / Павлов А. Т. // *Судьбы творцов российской науки и культуры.* – М., 2014. – Т. 2. – С. 416 – 426. – Режим доступа : <https://istina.msu.ru/publications/article/7355972/>

НБ ОНУ

760. Иванова О. О. Метафизическая антропология на страницах журнала «Вопросы философии и психологии»: размышления о душе / Иванова

Ольга Олеговна // Вестник Ленинград. Гос. Ун-та им. А. С. Пушкина. – 2014. – Т. 2, вып. 4. – С. 100 – 109.

НБ ОНУ

761. Соловьев А. П. Архиепископ Никанор (Бровкович) в судьбе и философии Н. Я. Грота / А. П. Соловьев // Вестн. МГУ. Сер. 7, Философия. – 2014. – № 4. – С. 18 – 32.

НБ ОНУ

2015

762. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія і сучасність (1865-2015) / ОНУ ім. І. І. Мечникова ; гол. ред. І. М. Коваль ; вступ. слово: І. М. Коваль, В. М. Хмарський. – Одеса : Одеський нац. ун-т, 2015. – 963 с.

763. Ермичев А. А. О статье С. Н. Корсикова «Мифы и истины в истории русской философии» / Ермичев А. А. // Вопр. философии. – 2015. – № 5. – С. 89-92.

НБ ОНУ

764. Алфавитный указатель авторов статей, обзоров, рецензий, писем и т. п., помещенных в журнале «Вопросы философии и психологии» за первые шесть лет его существования (1889-1895) // Вопр. философии и психологи. – 1895. – Кн. 30. – С. 656-668. – *Из перечня: Н. Я. Грот на с. 659.*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

765. Указатель статей, рецензий и заметок, напечатанных в журнале «Вопросы философии и психологии» за десятилетие, 1889-1899 гг. // Там само. – 1899. – Кн. 50. – С. 1-19. – *Перечень работ Н. Я. Грота на с. 6-7.*

НБ ОНУ

Б-ка НДУ

766. Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей. – СПб. : тип. М-ва путей сообщения (т-ва И. Н. Кушнерев и К^о), 1911. – 410 с.

Из содерж. : Библиографический перечень трудов Н. Я. Грота. – С. 349-361 ; Библиографический перечень статей, очерков, отзывов и известий о Н. Я. Гроте и его деятельности. – С. 361-373.

НБ ОНУ

ЦНБ ХНУ

Б-ка НДУ

767. Грот Микола Якович (1852–1899) // Гранатович Л. В. Викладачі Ніжинської вищої школи. Ч. 1 : 1820-1920 : бібліогр. покажчик / Л. В. Гранатович ; Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин, 1998. – С.37 – 44.
Б-ка НДУ
768. Його ж. Те ж саме. – 2-е вид., випр., допов.– Ніжин, 2001. – С. 46-56.
Б-ка НДУ
769. Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона, 1803-2003 : библиогр. указ. / сост. : В. Самодурова, А. Айсфельд, Н. Шевчук. – Одесса : Астропринт, 2003. – 309 с.
НБ ОНУ
770. Місто Ніжин з найдавніших часів до 1917 : бібліогр. покажчик / авт.-упоряд. Л. В. Гранатович. – 2-е вид., перероб. і доп. – Ніжин : Гідромакс, 2005. – 304 с.
Б-ка НДУ
771. Наукова спадщина Миколи Яковича Грота в фондах бібліотеки імені академіка М. О. Лавровського Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя : бібліогр. покажчик / Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, Б-ка ім. акад. М. О. Лавровського ; упоряд. : О. Д. Кільдіватова, Л. П. Косовських, В. І. Манжай, Н. В. Мухомодєєва. – Ніжин, 2011. – 39 с.
НБ ОНУ
Б-ка НДУ

3. АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ПРАЦЬ М. Я. ГРОТА

3.1 Алфавітний покажчик основних друкованих творів (монографії, статті, лекції, промови)

- Автобиографический очерк – 1911
Анатомические рисунки строения малого мозжечка – 1877
П. Е. Астафьев : некролог – 1893
Введение в историю новой философии – 1891
Введение в курс истории философии – 1884*
Вибрані психологічні твори – 2006*
Голос присяжного – 1883
Декарт – 1893
Джордано Бруно – 1885
Джордано Бруно и пантеизм – 1885 *
Ещё несколько соображений о задачах социологии и о научном анализе понятия «прогресс» – 1884
Еще о задачах журнала – 1891
Еще о кровных браках – 1882
Ещё о субъективизме в социологии : возражение проф. Н. Карееву – 1884
Еще об университетском вопросе – 1881, 1897
Еще по поводу вопроса психологии чувствований : ответ А. А. Козлову – 1881*
Жизненные задачи психологии – 1890
Загадки знания : популярно-научный очерк – 1883
Задачи философии в связи с учением Джордано Бруно – 1885*
Замечательный пример множественности состояний сознания у одного и того же субъекта – 1886
Значение науки как фактора прогресса, и прогресс в развитии самой науки – 1883*
Значение чувства в познании и деятельности человека – 1889*

- Из поездки по неурожайным уездам – 1892
- К** вопросу о значении идеи параллелизма в психологии – 1894
- К вопросу о классификации наук – 1884*
- К вопросу о критериях истины. Возможность научного оправдания наивного реализма – 1883*
- К вопросу о реформе логики. Опыт новой теории умственных процессов : [докт. дис.] – 1882*
- К вопросу о реформе логики : опыт новой теории умственных процессов. [Вып. 1, гл. 1-3] – 1882
- К вопросу о реформе логики. Вып. 2 : [гл. 4-5] – 1884
- К вопросу о свободе воли – 1884*
- К вопросу о технических факультетах – 1897
- К вопросу об истинных задачах философии – 1886*
- К читателям – 1895
- Критика понятия прогресса – 1898, [1899]*
- Критика понятия свободы воли в связи с понятием причинности – 1889*
- Н**аши учёные степени – 1897
- Несколько слов в ответ В. А. Гольцеву – 1896
- Нравственные идеалы нашего времени : Фридрих Ницше и Лев Толстой – 1893, 2001
- О** времени – 1894
- О душе в связи с современными учениями о силе : опыт философского построения – 1886*
- О жизни и личности Декарта – 1896, 1897*
- О задачах журнала – 1889
- О значении понятия психической энергии – 1897
- О значении философии Шопенгауэра – 1888*
- О направлении и задачах моей философии : по поводу ст. Архиепископа Никанора в «Православном обозрении» – 1886*
- О научном значении пессимизма и оптимизма как мировоззрений – 1884*
- О нравственной ответственности и юридической вменяемости – 1885*
- Об изменениях в сознании личности – 1886
- Опыт нового определения понятия прогресса – 1883*
- Основания нравственного долга. Ч. 1 – 1892
- Основания нравственного долга. [Ч. 2] : Типические формы эвдемонизма – 1892
- Основания экспериментальной психологии – 1895, 1896*, 1897
- Основные моменты в развитии новой философии – 1894*

- Основные моменты в развитии новой философии. Ч. 1 : Главные направления новой философии. Эмпиризм и натурализм : Бэкон и Гоббес – 1891
- Основные моменты в развитии новой философии. Ч. 2 : Метафизическая философия : Декарт и окказионалисты – 1891
- Основные моменты в развитии новой философии. Ч. 3 : Спиноза – 1891
- Основные моменты в развитии новой философии. Ч. 4 : Джон Локк и Джордж Беркли – 1892
- Основные моменты в развитии новой философии. Ч. 5 : Лейбниц и его школа – 1893
- Основные моменты в развитии новой философии. Ч. 6 : Английская и французская философия XVIII века. Ч. 7 : Значение Канта – 1893
- Основные типы философских построений в разные эпохи – 1884
- От редакции – 1890
- От совета Московского психологического общества – 1899
- Ответ А. А. Козлову – 1883
- Ответ на «критику» А. А. Козлова – 1885
- Отношение философии к науке и искусству – 1883*
- Очерк философии Платона – 1896
- Памяти Н. Н. Страхова : к характеристике его филос. миросозерцания – 1896*
- По поводу статьи «Обыкновенного читателя» о моей «Реформе логики» – 1884
- Положения Н. Я. Грота по поводу разбора книги А. И. Введенского «О пределах и признаках одушевления» (СПб., 1892), – 1893
- Понятия души и психической энергии в психологии – 1897*
- Про душу у зв'язку з сучасними вченнями про силу : досвід філософської побудови – 2000
- Прогресс и наука – 1883*
- Психологический съезд в Париже, 6-10 августа – 1889
- Психология – 1898
- Психология чувствований в ее истории и главных основах : магистер. дис. – 1880*
- Психология чувствований. [1. Ист. отдел] – 1879
- Психология чувствований. 2. Теоретический отдел – 1880
- Психология чувствований – 1984
- Рапорт о распределении лекций по философии на 1877-78 учебный год – 1878
- Речь председателя – 1893

- Самонаблюдение – единственный источник познания душевной жизни – 1891
- Систематический каталог дел Архива московского дворянства – 1898
- Сновидения как предмет научного анализа – 1878*, 2007*, 2009
- Сновидіння як предмет наукового аналізу – 2009
- Сочинения : в 4 т. – Т. 1. – 2013
- Тезисы по вопросу о значении идеи параллелизма в психологии – 1894
- Университетский быт и выборное начало – 1897
- Университетский вопрос – 1897
- Условия для соискания второй премии за сочинение на тему по философии наук – 1892
- Условия для соискания второй премии, учрежденной при Московском психологическом обществе покойным Д. А. Столыпиным за сочинение на тему по философии наук – 1894-1898
- Условия для соискания премии за сочинение на тему по философии наук – 1890
- Устои нравственной жизни и деятельности – 1895*, 2001
- Философия и ее общие задачи – 1904*
- Философия как ветвь искусства – 1880
- Что такое метафизика? – 1890
- Эгоизм и альтуризм : перед судом здравого смысла и науки – 1884
- Юбилей А. А. Фета – 1889
- Die Begriffe der Seele und der psychischen Energie in der Psychologie – 1898
- Essai sur les principes d'une classification nouvelle des sentiments – 1878*

3. 2 Алфавітно-систематичний покажчик публіцистичних праць

Виступи:

- Выступление Н. Я. Грота как председателя Московского психологического общества по поводу его трехлетней деятельности, читанное на публичном заседании 24 янв. 1891 г. – 1891
- Дополнительный протокол прений по поводу реферата Н. В. Бугаева «Основные начала эволюционной монадологии», в заседании 7-го нояб. 1892 г. – 1893
- Изложение прений по реферату Ц. П. Балталона «Чувство сходства как источник эмоции и красоты» – 1896
- Изложение прений по реферату В. Р. Буцке «Анализ основных условий при ассоциациях идей» в заседании 24 сент. 1894 г. – 1895
- Изложение прений по реферату Л. М. Лопатина «Понятие о душе по данным внутреннего опыта» – 1896

Изложение прений по реферату С. А. Суханова «Учение о нейронах в приложении к объяснению некоторых психических явлений» – 1896
Обсуждение реферата Н. Я. Грота «Типичные формы эвдемонизма» на заседании Московского психологического общества 10-го октября 1892 г. – 1892

Положения Н. Я. Грота по поводу нравственного учения Гюйо – 1891

Положения Н. Я. Грота по поводу разбора книги А. И. Введенского «О пределах и признаках одушевления» (СПб., 1892), читанные на заседании Московского психологического общества 12 дек. 1892 г. – 1893

Прения по реферату А. Н. Бернштейна «О восприятии постоянных и переменных раздражений» – 1897

Прения по реферату В. И. Ивановского «К истории учения об апперцепции в психологии» – 1897

Відгуки:

Отзыв на соч. г. Лилеева для приобретения звания преподавателя педагогики в Институте «Современная педагогика и её отношение к главнейшим вспомогательным наукам» – 1880

Замітки:

Заметка редактора – 1894

Заметка редактора по поводу письма проф. В. Ф. Чижа – 1894

Мниховский А. Типы душевного развития – 1883

Звіти:

Отчет о состоянии и деятельности Института князя Безбородко за 1878/79 учебный год, читанный на Акте 30 авг. 1879 г. ученым секретарем конф. Н. Я. Гротом – 1880

Отчет о состоянии и деятельности Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине за 1879/1880 учебный год, читанный на Акте 30 авг. 1881 г. ученым секретарем Н. Я. Гротом. – 1880

Отчет о состоянии и деятельности Историко-филологического Института князя Безбородко в Нежине за 1879/80 учебный год, читанный на Акте 30 августа 1881 г. ученым секретарем Н. Я. Гротом – 1881

Отчет о состоянии и деятельности Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине за 1880/81 учебный год, читанный на Акте 30 авг. 1881 г. ученым секретарем Н. Я. Гротом в присутствии г. Министра народного просвещения. – 1882

Листи:

Еще о свободе воли – 1884*

Мнение профессора об университетском вопросе – 1881

О диссертациях и публичных диспутах – 1889

Письмо в редакцию – 1883

Письмо в редакцию – 1885

- Письмо к издателю – 1891
Письмо к издателю – 1890
Письмо к Н. Н. Ланге (12 марта 1895 г.) – 2010
По поводу вопроса о психологии чувствований – 1880
Философия и искусство – 1883
Четыре письма к отцу – 1911
Что нужно нашим университетам? – 1882

Малюнки:

- Анатомические рисунки строения малого мозжечка – 1877

Передмови:

- Вундт В. Очерк психологии – 1897
Предисловие к изданию «О свободе воли. Опыт постановки и решения вопроса» – 1889
Систематический каталог дел Архива Московского дворянства – 1898

Переклади:

- Мантегацци П. Физиономия и выражение чувств – 1886
Лейбниц Г. В. Размышления о жизненных началах и о пластических натурах – 1982
Фулье А. Декарт – 1894

Примітки:

- Вундт В. Очерк психологии – 1897

Промови:

- Значение чувства в познании и деятельности человека – 1889*
О жизни и личности Декарта – 1896, 1897*
О значении философии Шопенгауэра – 1888*
Отношение философии к науке и искусству – 1883*
Памяти Н. Н. Страхова – 1896*
Психологический съезд в Париже, 6-10 авг. – 1889
Речь председателя – 1893
Сновидения как предмет научного анализа – 1878*, 2007*, 2009
Устои нравственной жизни и деятельности – 1895*, 2001

Редагування:

- Вундт В. Очерк психологии – 1897
Мантегацци П. Физиономия и выражение чувств – 1886
Фулье А. Декарт – 1894

Рецензії:**Рец. на журн. :**

- Revue philosophique de la France et de l'étranger / dirigée par Th. Ribot. – 1890

Рец. на кн. :

- Виндельбанд. История древней философии – 1893
- Гиляров А. Н. Греческие софисты, их мировоззрение и деятельность в связи с общей политической и культурной историей Греции – 1889
- Ибервег-Гейнце. История новой философии в сжатом очерке – 1890
- Козлов А. А. Философские этюды : крит. очерк – 1877*
- Лейбниц Г. В. Избранные философские сочинения – 1890
- Лопатина Л. Положительные задачи философии. Ч. 2 : Закон причинной связи как основа умозрительного знания действительности – 1891
- Соловьев В. Оправдание добра. Нравственная философия – 1897
- Струве Г. Энциклопедия философских наук и направлений в связи с введением в философию. Ч. 1 : Введение в философию – 1890
- Трубецкой С. Метафизика в Древней Греции – 1890
- Челпанов Г. И. Проблема восприятия пространства в связи с учением об априорности и врожденности. Ч. 1 : Представление пространства с точки зрения психологии – 1896
- Annales des sciences psychiques : recoil d'observations et d'experiences paraissant tous les deux mois – 1891
- Carus P. The soul of man an investigation of the facts of physiological and experimental psychology – 1891
- Ladd G. Philosophy of Mind. An Essay in the Metaphysics of Psychology – 1895
- Will. J. The principles of psychology : 2 vol. – 1890
- Wundt W. Logik. Eine Untersuchung der Principien der Erkenntniss un der Methoden wissenschaftlicher – 1895

Укладені твори:

- Науки философские. История философии : программа систематического чтения на 2-й год 4-х-годичного курса – 1904
- Науки философские : планы систематического чтения на 4 года – 1895, 1897, 1900, 1904
- Науки философские. Психология и логика : [программа 1 для Комиссии по организации домашнего чтения, состоящей при Учебном отделе О-ва распространения техн. знаний] – 1894
- Науки философские. Психология и логика : программа систематического чтения на 1-й год – 1895
- Науки философские. Теория познания и метафизика : программа чтения на 3-й год систематического курса – 1897
- Науки философские. Этика : программа систематического чтения на 4-й год 4-х-годичного курса – 1900

- Отчет о состоянии и деятельности Института князя Безбородко за 1878/79 учебный год, читанный на Акте 30 августа 1879 г. ученым секретарем конференции Н. Я. Гротом – 1880
- Отчет о состоянии и деятельности Историко-филологического Института князя Безбородко в Нежине за 1879/1880 учебный год, читанный на Акте 30 августа 1881 г. ученым секретарем Н. Я. Гротом – 1881
- Отчет о состоянии и деятельности Историко-филологического Института князя Безбородко в Нежине за 1880/81 учебный год, читанный на Акте 30 августа 1881 г. ученым секретарем Н. Я. Гротом в присутствии г. Министра народного просвещения – 1882
- Рапорт о распределении лекций по философии на 1877-1878 учебный год – 1878
- Систематический каталог дел Архива московского дворянства – 1898
- Сравнение взглядов основателей двух главных направлений новейшей психологии, Декарта и Локка, на методы и источники познания вообще и психологических знаний в частности : [спец. тема, соответствующая 1-й программе по философии и тесно связанная с изучением психологии и логики] – 1894.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- А. 153, 546, 588
А. Бр. 74, 378
А. Н. 8, 131, 212, 491
А. Ф. 602, 620
Аббаньяно Н. 726
Абушенко В. Л. 688
Августин 126
Адамян В. М. 657
Айсфельд А. 768
Айхенвальд Ю. И. (А-ъ Ю.) 179, 545, 599, 616, 620, 668
Аксенов М. 620
Александр Александрович, рос. імператор 500
Алексеев П. В. 672, 697
Алексеева Л. А. 657
Амброз Ю. А. 657
Ананьев Б. Г. 627
Андреева В. Н. 629
Андреевский И. Е. 123, 184, 469
Ануфриев Л. А. 653
Аристотель 457
Архангельская И. Д. 682
Астафьев П. Е. 116, 122, 404, 424, 437, 452, 461
Бажан М. П. 638
Бажанов В. А. 721
Балгалон Ц. П. 162, 525
Барам Д. Х. 648
Бахчиванжи Г. П. 746
Бачинин В. А. 711
Бекон (Бэкон) Ф. 105
Белкин А. С. 513, 740

- Белодубровский Е. 741
Белявский И. Г. 657
Бережок Е. В. 712
Берклі Дж. 118
Бернштейн А. Н. 183, 524, 538
Боборыкин П. Д. 540
Богоявленская Д. Б. 714
Бойсправ М. Д. 205, 207, 665, 666, 674, 683, 693, 694, 696, 720, 731, 733, 734
Бреусенко-Кузнецов А. А. 757
Брокгауз Ф. А. 123, 184, 469, 622
Бронзов А. 153, 547
Бруно Дж. 61, 63, 67, 69, 209, 299, 301-304, 307-311, 313-317, 321, 323, 325-337, 339, 342
Бугаев Н. В. 116, 129, 141, 452, 514, 553
Будилова Е. А. 630, 644, 649
Буцке В. Р. 132, 151, 486, 488, 553
В. В. Н. 581
Васильевский В. Г. 574
Введенський О. І. (Введенский А. И.) 126, 128, 135, 461, 490, 575, 578, 620
Венгеров С. А. 614
Вербицкий Е. 78, 384
Веригин А. 456
Викторов Д. В. 167, 179, 543, 545, 598, 620
Вилюнас В. К. 201, 646, 650, 704
Виндельбандт 126
Виноградов Н. 618
Волков А. Г. 209, 754
Волынский А. 102, 446
Вундт В. 167, 179, 543, 545
Г. див. Грот Н. Я.
Г. Ю. 102, 445
Гади О. 395
Галинская И. Л. 668
Гёксли Т. Г. 430, 439
Гёфтинг 393
Гипшенрейтер Ю. Б. 201, 646
Гіляров О. М. 89
Гоббс Томас 105
Говоруха-Отрок Ю. Н. 402

- Головченко О. В. 670, 722, 724, 726, 758
Гольцев В. А. 103, 116, 135, 152, 156, 434, 452, 471, 512, 531
Горський В. С. 690, 698
Горчакова О. А. 715
Гоян І. М. 744
Гранатович Л. В. 767, 768, 770
Гребцова И. С. 732
Грот К. Я. 620
Грот Н. Я. (Б. ; Г.; Н.; Н. Г.; Профессор; Профессор Н. Г.; Профессор университета; Ф.) 22, 23, 28, 41, 87, 89, 96, 101, 173-177
Грот Наталья 589
Гутор В. П. (Студент) 250
Гюйо 112, 426, 428
Д. 25, 70, 224, 355
Декарт Рене 106, 123, 138, 140, 160, 165, 529, 532
Емельянов Б. В. 645
Ермичев А. А. 701, 763
Ефрон И. А. 123, 184, 469, 622
Слпатьївська В. С. 746
Ждан А. Н. 651, 659, 684, 742
Железнов В. Я. 615
Желясков С. 747
Закутная О. В. 725
Зверев Н. А. 141, 514
Зелинский И. П. 653
Зенгер 258
И. Ж. 304
И. Ж-ий 74, 362, 364
И. Ю. 61, 299
Ибервег-Гейнце 101, 418
Иванова О. О. 760
Ивановский В. Н. 182, 522, 561, 597, 620
Иванцов Н. А. 132, 430, 439, 472, 488, 559
Игрек 63, 300
Иконников В. С. 433
Иванков О. П. 713
Иванова-Георгієвська Н. А. 713
К. К. 219
Каиров И. А. 633

- Каленов П. А. 141, 466, 473, 514, 552, 553, 555
Кант И. 125
Каптерев П. Ф. 642
Карандашов В. Н. 717
Кареев М. І. 35, 58, 259, 260, 291, 407
Кауфман А. Е. 624, 676
Кеворкян К. Е. 705, 707
Кільдіватова О. Д. 771
Клименченко С. Н. 748
Князев В. М. 645
Ковалевский М. М. 615
Коваль І. М. 762
Козлов А. А. 6, 7, 14, 20, 25, 38, 42-44, 68, 215, 221, 239, 296, 298
Колубовський Я. М. 132, 469
Кондратик Л. Й. 663
Кони А. Ф. 620
Константинов Ф. В. 632
Корсаков С. Н. 762
Корсаков С. С. 82, 103, 135, 401, 434, 512
Косовських Л. П. 771
Кочмар В. С. 736
Кочубинский А. А. 233
Кузнецова Н. В. 751
Куликов Л. В. 679
Кулябка С. 470, 571
Л. Ж. 370
Л. К. П. див. Попов Л. К.
Л. С. див. Слонимский Л. З.
Лавровський М. О. 625
Лавровський П. О. 625
Лагорио 383
Ланге М. М. (Н. Л.) 97, 208, 615, 740, 751
Левченко В. В. 747
Лейбин В. М. 652
Лейбниц Г. В. 99, 124, 200
Лесевич В. В. (Обыкновенный читатель) 25, 59, 70, 237, 238, 261, 388, 389, 410
Летцев В. М. 716
Лилеев 18

- Локк Дж. 118, 140
Лопатін Л. М. 110, 116, 135, 141, 164, 404, 408, 452, 512, 514, 520,
528, 542, 567, 620
Лоський М. О. (Лосский Н. О.) 654, 680
Лук М. І. 655
Макогонова В. В. 749
Маленький Фауст 63, 337
Манжай В. І. 771
Мантегацца П. 78, 384
Маркевич О. І. 405
Марцинковская Т. Д. 684, 685, 687, 723
Масанов И. Ф. 631
Маслин М. А. 709
Матюшко Б. К. 209, 752, 754
Мейнерт Т. 464, 474
Михайловский Н. 492
Михалева А. Б. 686, 735, 756
Мниховский А. 34
Модестов В. В. 386
Можейко И. Ю. 705, 707
Мозговая Н. Г. 209, 754
Мокиевский П. В. (П. М.) 82, 398
Мурашко О. С. 736
Мухомодеева Н. В. 771
Н. див. Грот Н. Я.
Н. Г. див. Грот Н. Я.
Нападиста В. Г. 699
Нестерук В. К. 705, 707
Никанор (Бровкович О. І.), архієп. Херсонський і Одеський 348, 620, 753,
761
Никитин П. В. 210, 213
Никифоров А. И. 626
Николаев Ю. 95, 402, 418, 419
Никольский А. 605
Ничкало Н. Г. 670
Ніцше Ф. 120, 130, 203, 692
Оболенський Л. С. 131, 262, 297, 497, 585, 620
Обыкновенный читатель див. Лесевич В. В.
Огурцов А. П. 678

- Остроумов М. 489
Павлик Н. В. 727
Павлов А. Т. 702, 703, 709, 737, 759
Пережняк П. А. 656
Петров Ф. Н. 633
Петровский А. В. 633, 660
Пінчук Т. Д. 695
Платон (Аристокс) 153, 295, 448, 546, 547
Плесская-Зебольд Э. Г. 673
Подрезова М. О. 656, 712, 713, 732, 740
Подшивалкіна В. І. 208, 740
Полевщикова Е. В. 208, 712, 740
Попов Л. К. (Л. К. П.; Эльпе) 8, 14, 53, 168, 217, 222, 292, 544
Посохов С. И. 750
Преображенский В. П. 192
Профессор Н. Г. див. Грот Н. Я.
Профессор университета див. Грот Н. Я.
Прохоров А. М. 636
Прядкин С. 574
Пустарнаков В. Ф. 709
Пушкарьов І. В. 744, 745
Пясковский Н. 134, 489
Радзиховский Л. А. 643
Радлов Э. Л. (Э. Р.) 568, 620
Райхесберг Н. М. 57, 279
Райхесберг Ю. 57, 278, 279
Раковский М. Е. 653
Рибалка В. В. 728
Розанов В. В. 195, 606, 611, 613, 619, 620
Роков П. 25, 234
Русаков В. М. 645
С. 413, 414
Савельева Е. В. 712
Самодурова В. В. 712, 732, 740, 769
Самойленко Г. В. 661, 675, 681, 710
Самойленко О. Г. 661, 675, 681, 710
Самойленко С. Г. 661
Самойлов Ф. А. 671, 676
Самсонова Н. Г. 640

- Свентоховский А. 45
Свинаренко Р. Н. 208, 740
Сементковский Р. 475
Сербский В. П. 464, 474
Сеченов И. М. 34
Синеокая Ю. В. 692
Скабичевский А. 60, 268
Слонимский Л. З. (Л. С.) 72, 347
Сминтина В. А. 677, 712, 713
Соколов П. Н. 564, 600, 608, 620
Соловьев А. П. 753, 761
Соловьев В. С. 178, 410, 424, 436, 565, 596, 604, 620, 621
Спекторский Е. В. 610, 620
Спенсер Г. 297
Спиноза 107, 138
Столыпин Д. А. 136, 143, 157, 170, 185, 429
Страхов Н. Н. 154, 620
Струве Г. 98
Сумарокова Л. М. 658, 713, 738, 755
Суханов С. А. 163, 526
Т. 390
Тамарин Н. 612
Татарина А. П. 138
Ткачук М. Л. 698
Токарский А. А. 135, 141, 512, 514
Толстой Л. Н. 120, 130, 203, 619, 620, 626, 741
Троїцький (Троицкий) М. М. 373, 596, 604, 621
Трубецкой С. Н. 96, 620
Туренко В. Э. 209, 754
Указна Л. Н. 669
Ф. див. Грот Н. Я.
Федоров А. А. 739
Фет А. А. 88
Фрейд З. 652
Фролов И. Т. 689
Фуллье (Фулье) 126, 138
Х. А. 291
Хмарський В. М. 762
Холмский А. И. 53, 290

- Цуканов Б. И. 657
Челпанов Г. І. 161, 431, 440, 620, 643, 700, 751
Черников Д. Ю. 729, 730
Чеснокова И. И. 637
Чиж В. Ф. 137
Шах-Назаров С. Г. 522
Швейцер А. 726
Шебор О. А. 620
Шевчук Н. 769
Шенрок В. И. 570, 587, 608, 620
Шишкин Н. И. 423, 435
Шкуринов П. С. 632, 636, 639
Шопенгауэр А. 79, 294, 390, 393
Шудрик И. А. 708
Щедрин А. Т. 708
Щипанов И. Я. 641
Эльпе див. Попов Л. К.
Э. Р. див. Радлов Э. Л.
Южаков С. Н. 603
Юзов И. 385
Юрженко О. І. 634, 635
Юркевич П. Д. 596, 604, 621, 722
Якобсон П. М. 628
Яровицкий В. 706
Ярошевский М. Г. 647, 660, 662, 664
Ярошовець В. І. 719
Carriere J. 4
Denissenko G. 5
Hausmann G. 667
Ladd Georg 147
N. N. 14, 218
Paul Carus 109
Will. James 100
Wundt W. 148
Z. 586

ПІСЛЯМОВА

Перевернувши останню сторінку видання зробимо спробу підвести деякі підсумки.

Швидкі зміни наукового словника, поява нових понять, за рахунок зміни самої реальності та нових теорій, що роблять спробу її пояснення, приводять до того, що виникають ризики втрати культури читання першоджерел. Але й кумулятивний характер наукового знання та нерівномірність дослідження окремих фрагментів реальності свідчить про те, що відсутність культури звернення до першоджерел може призводити до втрати смислів новітніх пошуків.

Автори зробили спробу з позицій трансдисциплінарності привернути увагу університетського товариства та широкої публіки до імені одного з науковців, якій сприяв формуванню наукової гуманітарної спільноти на теренах нашої країни. Шанування пам'яті тих, хто формував цю спільноту набуває особливого значення для саморефлексії сучасників.

Особливе значення набуває історичний нарис університетського життя часів М. Я. Грота, що підготовлений випускниками історичного факультету ОНУ доктором історичних наук, професором В. М. Хмарським та кандидатом історичних наук, доцентом О. Є. Музичко. Вони вперше представили історичний нарис особливостей організації наукової та педагогічної діяльності в університеті за часів М. Я. Грота, зокрема особливостей викладацького та студентського складу ІНУ, організації навчального процесу та процесу прийняття кадрових рішень у університетах тих часів. Показано зміни у висвітленні творчості М. Я. Грота у ювілейних виданнях університету. Крім того представлені документи з Державного архіву Одеської області, що пов'язані з рекомендаціями переведення М. Я. Грота в Одесу, які вперше представлені в цій монографії завдяки зусиллям істориків університету. Історичний нарис дозволив показати особливості організації наукової та педагогічної діяльності в університеті за часів М. Я. Грота.

Слід підкреслити, якою скарбницею є Наукова бібліотека університету, яка зберігає реліквії, що прославляють університет та місто. Завдяки зусиллям співробітників Наукової бібліотеки під керівництвом її директора М. О. Подрезової в монографії вперше представлені матеріа-

ли виступів М. Я. Грота, що були надруковані в одеській місцевій пресі. Вперше представлений текст лекцій М. Я. Грота, що були прочитані ним для студентів ІНУ як частина тієї епохи, що не втрачає свого значення до тепер. Саме представлення публіци цих скарбів та їх переосмислення стає вимогою сьогодення. У монографії надається нова детальна бібліографія робіт М. Я. Грота, що представлені у бібліотеках вітчизняних вищих навчальних закладів Одеси, Харкова та інших.

В розділі, що підготовлений М. О. Подрезовою вперше своє відображення знайшли зв'язки університету з містом. Історія перебування М. Я. Грота в Одесі дозволила висвітлити інтерес громадськості до вчених університету та їхньої діяльності. Показано, що публічні виступи вчених університету зіграли особливу роль у залученні місцевих жителів, зокрема жінок до результатів наукових досліджень вчених ІНУ. Вона робить висновок про важливість активної діяльності професора М. Я. Грота як популяризатора наукових знань в Одесі, публічні лекції, доповіді, семінари та практичні заняття якого широко обговорювалися в одеській пресі. Обсяг публікацій в місцевих виданнях, присвячених вченому, свідчить про жвавий інтерес публіки до його наукових поглядів, які не залишили байдужими одеських слухачів. Показана громадська активність вченого та його жінки у період їхнього перебування в Одесі та особлива роль М. Я. Грота у залученні до філософії та психології молоді.

У третьому розділі доктор філософських наук, професор, випускниця історичного факультету ОНУ І. В. Голубович показала, що саме одеський період був для М. Я. Грота переламним з точки зору глибинної еволюції його філософсько-світоглядних поглядів. Роки, що були проведені ним в Одесі, проходять під знаком відходу від позитивізму та повернення до метафізики. Микола Грот своїми роботами одеського періоду поповнює сучасний поняттєвий словник важливими когнітивними метафорами: «підсумкова наука» (філософія, яка має надлишкові інтеграційні, синтезуючи чи енциклопедистські претензії), «перегородкова наука» (тенденції самоізоляції конкретних наук). І для філософії в тому образі, який він хотів би бачити, вчений знаходить змістовну назву – «позанаукова філософія» («вненаучная»). Саме така філософія відповідає базовій потребі людського розуму – створювати всеохоплюючі світоглядні синтези, саме така філософія є дуже близькою до мистецтва, і саме така філософія має право на існування у майбутній реформованій структурі «організму науки». Така думка червоною ниткою проходить скрізь більшість праць вченого, створених у одеський період.

У монографії показано, що специфіка «проективного мислення» М. Я. Грота, яка характеризує його як глибокого та цілісного філософа, полягає в тому, що його проект реформи науки та філософії має сувору архітектоніку, він є обґрунтованим на усіх рівнях буття – на онтологічному (устрій Всесвіту), гносеологічному (закони та принципи мислен-

ня і психічної діяльності), на соціальному, етичному, і далі – на самому практичному, «праксистичному», організаційно-діяльнісному. Його світосприйняттю властива гомологія надемпіричного, надчуттєвого буття та емпіричного, повсякденного існування, сутнісна інваріантність надіндивідуальних структур та унікального конкретного життєвого проекту. На її думку, у власному «життєвому проекті» Миколи Грота втілюється античний ідеал філософського життя, єдність Слова (logos) і Діла (ergon), коли найкращим аргументом істинності філософського вчення є відповідний цьому спосіб життя.

В останньому розділі доктор соціологічних наук, професор В. І. Подшивалкіна, випускниця психологічного факультету Санкт-петербурзького університету висвітлила методологічні проблеми психологічної науки, які були поставлені М. Я. Гротом і які набули особливо значення в наші часи. Перш за все йдеться про виділення М. Я. Гротом методології як теорії мистецтва пізнання, його ґрунтовного аналізу понять зовнішнього та внутрішнього досвіду, питань відносин теорії та практики у світі формування так званої психотехнічної теорії, аналіз особливостей вивчення психологічних феноменів та обмежень для використання у психології методів, які сприяли успіхам природничих наук. Крім того показано генеза ставлення до творчості М. Я. Грота в історії психології різних авторів. Розкрита роль Миколи Яковича у становленні вітчизняного професійного психологічного товариства та його роль у формуванні психологічної школи у Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова.

Коваль І. М.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- А. Ф., *с. 99*
- А-ъ Ю. див. Айхенвальд Ю. І.
- Абеляр П'єр (1079-1142) – франц. богослов, філософ-схоластик, поет, працював над питаннями логіки і теології, *с. 98, 159*
- Абрикосов О. І. *с. 290*
- Авенаріус Ріхард (1843-1896) – нім. філософ, проф. Цюріх. ун-ту, засновник емпіріокритицизму, *с. 84*
- Агрикола Рудольф (Гюїсман Релюф) (1443-1485) – філософ, композитор, гуманіст-скептик, представник північноєвропейського гуманізму, *с. 183*
- Азаревич Дмитро Іванович (1848-1912) – юрист, історик рим. та візант. права, *с. 28, 29*
- Айналов Дмитро Власович (1862-1939) – історик мистецтва, чл.-кор. С-Пб. АН з 1914 р., *с. 36*
- Айхенвальд Юлій Ісаєвич (А-ъ Ю.) (1872-1928) – рос. літ. критик, *с. 128*
- Альберт Великий. св. (бл. 1193-1280) – нім. філософ, теолог і природознавець, чернець-домініканець, представник ортодоксальної схоластики, *с. 160, 182, 214*
- Аминт – македонський царь, *с. 211*
- Анаксагор з Клазомен (бл. 500 -428 до н.е.) – давньогрец. філософ досократського періоду, математик, астроном, матеріаліст, *с. 110, 197, 198, 200, 210*
- Анаксимен Мілетський (585/560 – 525/502 до н.е.) – давньогрец. філософ, представник школи натурфілософії, *с. 178, 190, 192*
- Анаксимандр (бл. 610 - 546 до н.е.) – давньогрец. математик, астроном і філософ, *с. 190, 191*
- Ананьєв Борис Герасимович (1907-1972) – рад. психолог, проф. фак. психології СПбДУ, *с. 110, 120, 128*
- Андрієвський Павло Аркадійович (1849 – 1890) – укр. літератор, редактор київ. газети «Зоря», театральний журналіст, писавший під псевдонімом «Ігла», *с. 265*
- Андронік Родоський (бл. 60 до н.е.) – давньогрец. філософ з Родосу, одинадцятий голова школи перипатетиків, *с. 157*
- Андрусов Микола Іванович (1861-1924) – геолог, знавець неогенових відкладів, палеоеколог. академік Спб. АН з 1914 р., *с. 36.*

- Антонович Володимир Боніфатійович (1834 – 1908) – укр. історик, археолог, етнограф, археограф, чл.-кор. Спб. АН з 1901 р., *с. 19, 21, 22, 133, 136, 144*
- Аполлоній Тіанський (1-98 н. е.) – філософ-неопіфагорієць, *с. 181*
- Аренс Іван Аполонович (1824-1900) – таємний радник, інтендант армії Одес. військ. округи, *с. 37*
- Аристотель (384 до н.е. – 322 до н.е.) – давньогрец. вчений енциклопедист, філософ і логік, засновник класичної (формальної) логіки, *с. 42, 77, 86, 92, 97, 98, 115, 129, 152, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 165, 167, 178, 179, 180, 181, 183, 195, 196, 200, 206, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 277, 278, 282, 287*
- Архімед (бл. 287-212 до н.е.) – давньогрец. математик, фізик, інженер, винахідник та астроном, один із найвидатніших науковців античності, *с. 158*
- Аскольдов С. (справжнє ім'я Сергій Олексійович Алексєєв) (1871—1945) – рос. реліг. філософ, спиритуаліст і панпсихист, проф. Спб. ун-ту. Син філософа О. О. Козлова, друг і опонент М. О. Лоського, *137*
- Афанасьєв Георгій Омелянович (1848-1925) – історик, педагог, журналіст, громад. діяч, *с. 28, 34, 269*
- Ахілес – в героїчних міфах стародавніх греків є самим хоробрим із героїв, що здійснили похід проти Трої, *с. 194*
- Б. див. Грот Н. Я.
- Базінер Оскар Федорович (1857-1909) – філолог, проф. ІНУ, *с. 71*
- Баранник Людмила Федорівна – сучасний лінгвіст, канд. філол. наук доцент філол. фак. ОНУ імені І. І. Мечникова, *с. 22*
- Барах *с. 59*
- Бауер Василь Васильович (1833 - 1884) — рос. історик, дослідник загальної історії, *с. 282, 287*
- Бахчиванжи Ганна Павлівна – зав. відділу інформ.- бібліогр. обслуговування НБ ОНУ імені І. І. Мечникова, *с. 74*
- Бейль (Бэйль) П'єр (1647-1706) – франц. філософ, літератор, видавець, викладач, *с. 95, 152*
- Бекетов Микола Миколайович (1827-1911) – фізико-фімік, чл. Спб. АН з 1886 р., *с. 30.*
- Бекон (Бэкон) Френсіс (1561-1626) – англ. філософ, історик, політик, основоположник емпіризму, *с. 58, 115, 162, 183, 188*
- Белюгов О. Є. *с. 36*
- Бен Олександр (1818-1903) – шотл. філософ, психолог та педагог, *с. 184, 240, 248, 256, 258, 259*
- Бенеке Фрідріх Едуард (1798-1854) – нім. філософ і психолог, *с. 164, 184*
- Бентам Ієремія (Джеремі) (1748 – 1832) – англ. філософ-мораліст і правознавець, соціолог, юрист, один з найбільших теоретиків політичного лібералізму, родоначальник одного з напрямків в англ. філософії – утилітаризму, *с. 137*

- Бер Поль (1833-1886) – франц. вчений, державний діяч, д-р медицини та природничих наук, проф. фізіології в Сорбонні, *с. 57*
- Бергсон Анрі (1859-1941) – франц. філософ, лауреат Нобелів. премії з літератури за 1927 р., *с. 84, 109*
- Берклі Джорж (1685-1753) – ірл. філософ, англіканський єпископ, *с. 97, 164*
- Бестужев-Рюмін Костянтин Миколайович (1829-1897) – рос. історик, один із фундаторів школи джерелознавства, *с. 71, 282, 287*
- Бик *с. 153*
- Білий (Белый) В. І. – одес. книго-торговець, благодійник, стат. радник, *с. 49*
- Блэкей (Блейки) Роберт (1795–1878) – англ. філософ, *с. 95, 153*
- Богатая Лідія Миколаївна – д-р філос. наук, проф. каф. культурології філос. фак. ОНУ імені І. І. Мечникова, *с. 76*
- Богдановський Олександр Михайлович (1832-1902) – правознавець, фахівець з кримінального права, проф. ІНУ, *с. 28, 29*
- Богішич Балтазар Власович (1834-1908) – правознавець, проф. держ. права в ІНУ, *с. 28*
- Бойправ Марія Дмитрівна – канд. психол. наук, доцент Ніжин. держ. ун-ту імені М. Гоголя, *с. 115*
- Боні (Бони) Анрі Етьєн (1830-1921) – фізіолог, зав. каф. фізіології мед. фак. Нансійського ун-ту, *с. 241, 250*
- Бориневич А. *с. 52, 60*
- Боровиковський Олександр Львович (1844—1905) – рос. юрист, вчений та поет, *с. 71*
- Бортневський Андрій (1868-1919) – одес. книго-торговець, власник кн. магазину (вул. Гаванна, 1) та приват. б-ки, *с. 49*
- Бошняк Н., одес. благодійниця, *с. 69*
- Брандис Христиан Август (1790-1867) – нім. вчений и історик філософії, *с. 153*
- Брентано Франц (1838-1917) – австр. філософ і психолог, провісник феноменології та деяких ідей аналіт. філософії, *с. 94, 109, 240, 248*
- Бродська Р. А. – одес. домовласниця, *с. 69*
- Брокгауз Ф. А., *с. 85, 132*
- Броун Роберт (1773-1858) – брит. (шотл.) ботанік, чл. Лондон. королівського т-ва, *с. 184*
- Брукер Йоганн Якоб (1696-1770) – нім. історик філософії, *с. 95, 152*
- Бруно Джордано (1548-1600) – італ. філософ епохи Відродження, поет, представник партізму, *с. 44, 57, 58, 59, 60, 61, 65, 67, 70, 77, 79, 105, 106, 120, 121, 221, 276, 277, 284*
- Будде Євген Федорович (1859-1931) – філолог-славіст, мовознавець, проф. Казан. ун-ту, чл.-кор. СПб. АН з 1916 р., *с. 36*
- Буле Йоганн Феофіл (1763-1821) – філософ, історик мистецтва та

- бібліограф, д-р та орд. проф. природничого права та теорії витончених мистецтв у Моск. ун-ті (1804-1814), *с. 95, 134, 137, 153*
- Бульє Франциск (1813 – 1899) – франц. філософ і педагог. В 1837 р. – проф. філософії, пізніше генерал-експектор початкової освіти, *с. 134, 137, 256, 258*
- Буррю, лікар, *с. 241, 242, 243, 246, 251*
- Буссе Людвіг (1862 – 1907) – нім. філософ і історик філософії, проф. університету в Галле і Кенігсберзького університету. *с. 277, 280,*
- Бучинський Петро Миколайович (1852—1927) – зоолог, педагог, проф. ІНУ, *с. 49*
- Бэйль див. Бейль П.
- Бэкон див. Бекон
- Бюро, лікар, *с. 242, 243, 251*
- Валла Лаврентий (Лоренцо) (1405-1457) – італ. гуманіст доби Відродження, філософ та філолог *с. 183*
- Вальдейер Генріх-Вільгейм (1836-1921) – нім. анатом і гістолог, *с. 256, 258*
- Василюк Федір Юхимович – сучас. рос. психотерапевт, д-р психол. наук, зав. каф. індивідуальної та групової психотерапії Моск. міськ. психо-пед. ун-ту, *с. 114*
- Василівський (Васильевский) Василь Григорович (1838-1899) – рос. візантиніст, чл. СПб. АН (1890), чл.-засновник і почесний член Імп. Православного палестинського т-ва, *с. 282, 287*
- Введенський Олександр Іванович (Введенский А. И.) (1856-1925) – рос. філософ, психолог, представник рос. неокантіанства, співзасновник СПб. філос. т-ва, *с. 109*
- Вебер Макс (1864-1920) – нім. соціолог, економіст та правознавець, один із засновників соціології як науки, *с. 153, 160, 203, 241, 249*
- Везалій Андреас (1514-1564) – лікар-анатом, лейб-медик Карла V, **потім Філіппа II, засновник наук. анатомії, с. 162**
- Веріго Олександр Андрійович (1837-1905) – хімік-органік, проф. ІНУ, *с. 28, 29*
- Вернадський Володимир Іванович (1863-1945) – укр. філософ, природознавець, мислитель, засновник геохімії, космізму, проф. Моск. ун-ту, чл. СПб. АН з 1912 р., один із засновників, дійсний чл. УАН та її перший президент з 1918 р., *с. 118*
- Веселовський Олександр Миколайович (1838-1906) – рос. філолог, історик літератури, член СПб. АН з 1881 р., *с. 59, 108*
- Вивес Людовик (Хуан-Луїс) (1492-1540) – ісп. філософ, гуманіст та педагог, *с. 183*
- Вікторов Давид Вікторович (?-1918) – філософ, приватдоц. каф. філософії Моск. ун-ту, *с. 99*
- Віндельбанд (Виндельбанд) Вільгельм (1848-1916) – нім. філософ-ідеаліст, засновник

- Баденської школи неокантіанства, *с. 59, 153*
- Владиславлев Михайло Іванович (1840-1890) – рос. філософ, проф. і ректор С-Пб. ун-ту, *с. 107, 108, 109, 113, 126, 138, 282, 287*
- Воєводський Леопольд Францевич (1846-1901) – літературознавець, історик, проф. ІНУ, *с. 23, 29, 92, 279, 281, 291, 292*
- Войтковський Василь Миронович (1823-1903) – богослов, історик церкви, проф. ІНУ, *с. 28, 29*
- Волконський Михайло Сергійович, кн. (1832-1909) – рос. держ. діяч, *с. 25*
- Вольф Христиан, фон (1679-1754) – нім. вчений-енциклопедист, філософ, юрист та математик, *с. 97, 163, 183*
- Вуазен, лікар, *с. 244*
- Вундт Вільгельм Максиміліан (1831-1920) – нім. лікар, фізіолог та психолог, засновник експеримент. психології, *с. 79, 109, 110, 134, 136, 138, 240, 241, 248, 254, 267*
- В'язовський Григорій Андрійович (1919-1996) – укр. літературознавець, теоретик літератури, педагог, д-р філол. наук, проф. ОДУ імені І. І. Мечникова, *с. 44*
- Г. див. Грот Н. Я.
- Г. див. Я.
- Гаді О. Л. – співробітник «Русского филологического вестника» (1889 р.), *с. 278, 281*
- Гален (129-200) – рим. медик, хірург та філософ, *с. 95, 152, 158*
- Галілей Галілео (1564-1642) – італ. фізик, механік, астроном, філософ і математик, *с. 162*
- Гамбаров Юрій Степанович (1869-1926) – рос. юрист, цивіліст, проф. ІНУ, *с. 27, 69*
- Гамерлинг Роберт (1832-1889) – австр. поет і драматург, *с. 57*
- Гамільтон Вільям, *с. 134, 138*
- Гарвей Уільям (1578-1657) – англ. медик, фундатор фізіології та ембріології, *с. 162*
- Гассенді П'єр (1592-1655) – франц. філософ, астроном, математик і механік, *с. 129, 167*
- Гегель Георг Вільгельм Фридріх (1770-1881) – нім. філософ, один із творців нім. класичної філософії та філософії романтизму, *с. 95, 97, 115, 129, 146, 153, 154, 164, 194*
- Гезіод із Аскри (VII-VIII ст. до н. е.) – давньогрец. поет, *с. 178*
- Гейлінкс Арнольд (1624-1669) – голланд. філософ, *с. 183*
- Гельмгольц Герман, фон (1821-1894) – нім. фізик, лікар, фізіолог, психолог, *с. 109, 241, 249*
- Гемист Георгій Плетон Малатест (1360-1452) – візант. філософ, фундатор Платонівської академії у Флоренції (1440), *с. 161*
- Геннадий, архимандрит, *с. 161*
- Геракліт Ефеський (535-475 до н. е.) – давньогрец. філософ, один із перших філософів природи, натурфілософ, *с. 129, 190, 192, 193, 200, 205*
- Гербарт Йоган Фрідріх (1776-1841) – нім. філософ, психолог, педагог, один із засновників

- наук. педагогіки, *с. 137, 164, 184*
- Герман Карл Фрідріх (1804-1855) – філолог, знавець старожитностей, проф. ун-тів у Гейдельберзі, Марбурзі та Геттингені, чл.-кор. СПб. АН з 1851 р., *с. 92*
- Геродот Галікарнаський (між 490 і 480 до н.е. – бл. 425 до н.е.) – давньогрец. історик, названий «батьком історії», один з перших географів і вчених-мандрівників, *с. 157*
- Герофіл (бл. 335 до н.е. – 280 до н.е.) – давньогрец. лікар, перший став застосовувати розтини для вивчення анатомії, *с. 158*
- Гертель, *с. 167*
- Гертлі (Гартлі, Харьлі) Девід (1705-1757) – англ. філософ і лікар, *с. 164, 184*
- Гершель *с. 184*
- Гесіод (VIII-VII вв. до н.е.) – давньогрец. поет, рапсод, *с. 157*
- Гессен Йосип Володимирович (1865-1943) – рос. держ. і політ. діяч, юрист, публіцист, *с. 36, 37, 38*
- Гіляров Олексій Микитович (1856-1938) – укр. письменник, філософ, педагог, один із організаторів ВУАН, *с. 118*
- Гіппарх Нікійський (бл. 190 до н.е. – бл. 120 до н.е.) – давньогрец. астроном, механік, географ, математик, *с. 158*
- Гоббс Томас (1588-1679) – англ. філософ-матеріаліст, *с. 183, 188*
- Гогоцький Сильвестр Сильвестрович (1813-1889) – філософ, історик філософії, представник Київ. духовно-акад. філос. школи, *с. 21, 108, 109*
- Головкінський Микола Олексійович (1834-1897) – геолог і гідрогеолог, проф. і ректор ІНУ, *с. 28*
- Голубович Інна Володимирівна – сучасн. філософ, д-р філос. наук, проф. філос. фак. ОНУ імені І. І. Мечникова, *с. 133, 145*
- Гольцев Віктор Олександрович (1850—1906) – рос. журналіст, публіцист і літ. критик, вчений і громадський діяч; доц. Моск. ун-ту, ред. «Юридичного вісника», «Русского кур'єра», *с. 225*
- Гомер (VIII ст. до н.е.) – давньогрец. поет, який вважається автором «Іліади» та «Одісеї», двох славетних грец. епічних поем, що започаткували європ. літературу, *с. 157*
- Горвиц А. – нім. філософ і психолог, *с. 134, 136, 138, 240, 248*
- Горгій (бл. 480 до н.е. – 380 до н.е.) – давньогрец. філософ, софіст-нігіліст, теоретик та вчитель красномовства, *с. 201*
- Гордієвський Михайло Іванович (1885-1938) – історик педагогіки, проф. Одес. ІНО, *с. 108*
- Гоян Ігор Миколайович – сучас. філософ, д-р філос. наук, проф. Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника *с. 73, 78, 84*
- Гребцова Ірена Светозарівна – сучасний укр. історик, д-р іст. наук, проф. каф. нової та новіт-

- ньої історії іст. фак. ОНУ імені І. І. Мечникова, *с. 71*
- Григорович Віктор Іванович (1815-1876) – славіст, педагог, проф. ІНУ, чл.-кор. СПб. АН з 1851 р., *с. 43*
- Григор'єв Василь Васильович (1816 – 1881) – рос. історик-сходознавець, протягом майже шести років займав пост головного цензора Росії, *с. 75*
- Грот (Богданович) Наталія Миколаївна (1884 р. н.) – донька М. Я. Грота, *с.108*
- Грот (Волошкевич) Євгенія Миколаївна (1878 р. н.) – донька М. Я. Грота, *с.108*
- Грот (Красовська) Ольга Миколаївна (1887 р. н.) – донька М. Я. Грота, *с.108*
- Грот (Лавровська) Наталія Миколаївна (1860-1924) – дружина М. Я. Грота, *с. 22, 39, 69,108*
- Грот (Смирнова) Надія Миколаївна (1890-1942) – донька М. Я. Грота, *с.108*
- Грот Єлизавета Яківна (1863-1932) – сестра М. Я. Грота, *с.107*
- Грот Костянтин Якович (1853-1934) – рос. філолог-славіст, архівіст, проф. Варшав. ун-ту, чл.-кор. СПб. АН, брат М. Я. Грота, *с. 25 34, 107*
- Грот Лев Миколайович (1895 р. н.) – син М. Я. Грота, *с.108*
- Грот Марія Яківна (1859-1872) – сестра М. Я. Грота, *с.107*
- Грот Наталія Яківна (1860-1918) – сестра М. Я. Грота, *с.107*
- Грот Наталья, *с. 66*
- Грот Олександр Якович (1856-1857) – брат М. Я. Грота, *с.107, 108*
- Грот Олексій Миколайович (1880 р. н.) – син М. Я. Грота, *с.108*
- Грот Олена Миколаївна (1889 р. н.) – донька М. Я. Грота, *с.108*
- Грот Юхим Християнович (1733-1800) – рос. лютер. священник нім. походження, родоначальник сім'ї, що дала в Росії помітних держ. та наук. діячів, *с. 19*
- Грот Яків Карлович (1812-1893) – рос. філолог, проф. Гельсінгфорз. ун-ту, чл. СПб. АН з 1858 р., батько М. Я. Грота, *с. 19, 20, 107, 282*
- Грот Яків Якович (1869-1874) – брат М. Я. Грота, *с.107, 257*
- Губер Йоганн (1830-1879) – нім. катол. богослов, філософ, історик, *с. 153*
- Гуго Сен-Вікторський (1096-1141) – франц. богослов, філософ, педагог, *с. 159*
- Гуссерль Густав Едмунд (1859-1938) – нім. філософ, відомий як «батько феноменології», *с. 84, 94*
- Гутор В. П. (Студент) (1864-1947) – віолончеліст, педагог-методист, діяч музичного просвітництва. Випускник Імператорського Новоросійського університету, *с. 253*
- Гюго Віктор-Марі (1802-1885) – франц. письменник, драматург, поет, публіцист, громад. діяч, *с. 57, 246, 259*

- д'Отрікур Микола (бл. 1300-1350) – франц. теолог і філософ-оккаміст, *с. 98, 161*
- Данилевський Микола Якович (1822-1885) – рос. філософ, культуролог, автор концепції культурно-історичних типів, *с. 75*
- Де Метц Георгій Георгійович (1861-1947) – укр. фізик, методист, *с. 36, 278, 281*
- Декарт Рене (1596-1650) – франц. філософ, фізик, фізіолог, математик, основоположник аналітичної геометрії, *с. 58, 97, 115, 162, 163, 167, 176, 183, 184, 188, 194, 195, 210*
- Делянов Іван Давидович, граф (1818-1897) – держ. діяч, міністр народної освіти, *с. 25*
- Дельбеф Жозеф (1831-?) – бельг. філософ, *с. 240, 249, 256, 258*
- Демокріт Абдерський (460 – 370 до н. е.) – давньогрец. філософ-матеріаліст, засновник атомістичної гіпотези пояснення світу, *с. 110, 129, 167, 177, 189, 198, 199, 200, 201, 212*
- Дільтей Вільгельм (1833-1911) – нім. історик культури, філософ-ідеаліст, *с. 84, 109*
- Дінан Давид (? -1210) – богослов, філософ *с. 160*
- Диоген Лаертський (перша половина III ст.) – давньогрец. історик філософії, *с. 95, 152*
- Добролюбов Микола Олександрович (1838-1861) – рос. літ. критик, публіцист, *с. 43*
- Дондерс Франс Корнелис (1818-1889) – нідерл. фізіолог, *с. 254, 266, 267*
- Дюгальт (Дугалд) Стюарт (1753-1828) – шотл. філософ, представник школи «здорового глузду» *с. 184*
- Дюмон Леон (1837 – 1876) – франц. філософ, *с. 240, 248, 256, 258*
- Дюмон Пьер-Етьєн-Луї (1759 – 1895) – філософ і публіцист, *с. 134, 137*
- Дюрінг Карл Євгеній (1833-1921) – нім. філософ, проф. механіки, вивчав політекономію та право, *с. 44, 94, 95, 151, 153, 155, 165, 215,*
- Дюркгейм Еміль (1858-1917) – франц. соціолог та етнолог, один із засновників соціології як науки, *с. 109*
- Дьюї Джон (1859-1952) – амер. філософ, психолог, реформатор освіти, *с. 109*
- Еббінгауз Герман (1850-1909) – нім. психолог-експериментатор, займався вивченням закономірності запам'ятовування, *с. 109*
- Еберхард Альберт (1831 – 1903) – нім. та австр. економіст, *с. 239*
- Евклід (? – бл. 300 до н. е.) – давньогрец. математик, автор першого з теоретичних трактатів з математики, *с. 158*
- Ейнштейн Альберт (1879-1955) – один із найвизначніших фізиків XX ст., лауреат Нобелів. премії 1921 р. , *с. 129*
- Ейслер (Eisler) Рудольф (1873 – 1926) – австр. філософ, *с. 277, 280*
- Елькін Давид Генріхович (1895-1983) – психолог, проф. ОДУ імені І. І. Мечникова 634, *с. 45, 129*

- Емпедокл із Акраганта (бл. 490 до н. е. – 430 до н. е.) – давньогрец. філософ, лікар, держ. діяч, жрець, *с. 110, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 206, 212,*
- Енно Клеопатра Емануїлівна – чл. Жіночого благодійного т-ва в Одесі, дружина більг. консула в Одесі В. К. Енно, *с. 32, 216*
- Ерасистрат (304 до н. е. – 250 до н. е.) – грец. лікар, *с. 158*
- Еразм Роттердамський, Дезидерій (Герхард Герхардс) (1466-1536) – голанд. мислитель, теолог, письменник доби Відродження, лідер європ. гуманізму, *с. 183*
- Еригена Іоанн Скот (810-877) – ірл. філософ-схоластик, богослов, поет та перекладач, *с. 181*
- Ефрон І. А. *с. 85, 132*
- Ждан Антоніна Миколаївна – сучасн. рос. психолог, фахівець в галузі історії психології та загальної психології, проф. ф-ту психології МДУ ім. М. В. Ломоносова, *с. 109*
- Желясков С. (Степан Андреевич) – співробітник ДАОО, *с. 66*
- Одеського державного архиву Желясков.
- Жорж Санд (Занд) (справжнє ім'я – Аврора Дюпен (1804 – 1876) – франц. письменниця, *с. 268*
- Заленський Володимир Володимирович (1847-1918) – зоолог, ембріолог, проф. ІНУ, член СПб. АН з 1897 р., *с. 29, 33, 128*
- Занчевський Іван Михайлович (1861-1928) – математик, механік, проф. та ректор ІНУ, *с. 37*
- Зеленевський Михайло, *с. 109*
- Зелінський (Зелинский) Ігор Петрович (1933-2002) – укр. вчений, д-р геолого-мінерал. наук, проф. Геолого-географічного фак. ОНУ імені І. І. Мечникова, *с. 45*
- Зелінський Микола Дмитрович (1861-1953) – хімік-органік, проф. ІНУ, чл. АН СРСР з 1929 р., *с. 36.*
- Зенон Елейський (V ст. до н. е.) – давньогрец. філософ, *с. 194*
- Зеньковський Василь Васильович (1881-1962) – рос. та укр. філософ, психолог, публіцист та церк. і держ. діяч, *с. 80, 81*
- Зіммель Георг (1858-1918) – нім. філософ, соціолог, один з представників пізньої «філософії життя», *с. 84*
- Зюземіль (Зуземіль) Франц (1826-1901) – філолог, проф. Грайфальд. ун-ту, *с. 92*
- І. Г. *с. 101*
- Йовель Йорам – сучасний вчений, голова Ін-ту досліджень мозку і почуттів при Хайфському унті, *с. 184*
- Ібервег Фрідріх (1826-1871) – нім. філософ, історик філософії, *с. 95, 153, 157, 200*
- Іванков О. П. *с. 19, 45*
- Іванов Павло Олексійович – лікар ІНУ, благодійник, *с. 32*
- Іванова-Георгієвська Неллі Адольфівна – ст. викладач каф. філософії та основ загальногуманітарного знання ОНУ імені І. І. Мечникова, *с. 19, 45*
- Івановський Володимир Миколайович (1867-1939) – філософ,

- історик філософії, психолог, *с. 21, 22*
- Исидор (Нікольський Іаков Сергієвич) (1799-1892) – митрополит Новгородський, Санкт-Петербурзький та Фінляндський, *с. 30*
- Иисус Навин (Иехошуа бін Нун, Йуша бін Нун) (між 1500 і 1200 рр. до н.е.) – євр. полководець часів завоювання Ханаана, наступник Мойсея, пророк, один із найсуворіших воєначальників в історії, *с. 162*
- Кавелін Костянтин Димитрович (1818-1885) – рос. історик, правознавець, соціолог і публіцист, *с. 75, 108, 282, 287*
- Казанський Олександр Павлович (1859 – після 1917 р.) – філософ, проф. ІНУ, *с. 128, 291*
- Кант Іммануїл (1724-1804) – нім. філософ, родоначальник нім. класичної філософії, *с. 32, 41, 44, 56, 59, 83, 115, 125, 129, 130, 138, 140, 155, 164, 167, 176, 179, 184, 195, 215, 228, 266, 282, 287*
- Каптерев Петро Федорович (1849-1922) – рос. педагог та психолог, основоположник вітчизн. пед. психології, *с. 109*
- Карастельов Корнелій Іванович (1828-1886) – математик, механік, проф. ІНУ, *с. 28*
- Кардан Жером (1501-1576) – астролог, алхімік, каббаліст, містик, *с. 161*
- Карєєв Микола Іванович (Кареев Н. И.) (1850-1931) – рос. історик, політик, *с. 224, 225, 226, 230, 231 232*
- Каро Ельм Марі (1826-1887) – франц. філософ, критик і публіцист, *с. 153*
- Карпентер Едвард (1844-1929) – англ. поет, філософ і соціальний борець кінця ХІХ – початку ХХ століть, *с. 240, 243, 248*
- Каррер Луиджі (1801-1850) – італ. поет, проф. філософії в Падуї, *с. 59*
- Карус (Юлій-Віктор) – нім. зоолог, народ. у 1823 р, вивчав медицину і природознавство, був лікарем в Лейпцигу, Вюрцбурзі і Фрейбурзі, потім консерватором порівняльно-анатомічного музею в Оксфорді, в 1853 р. став професором порівняльної анатомії і директором зоотомічної колекції в Лейпцигу, *с. 158*
- Кауфман Абрам Євгенович (1885-1921) – рос. журналіст та публіцист із Одеси, *с. 42, 43*
- Квітницький Степан Георгійович – директор Маріупольської Олександрівської гімназії, голова «Спілки допомоги нужденних вихованок», *с. 273, 274, 280*
- Кеплер Йоганн (1571-1630) – нім. математик, астроном, механік, оптик, відкрив закони руху планет Сонячної системи, *с. 162*
- Кирпичников Олександр Іванович (1845-1903) – рос. історик літератури, проф. ІНУ, *с. 268*
- Кіресва Зоя Олександрівна – сучас. психолог, д-р психол. наук, проф. каф. загальної психології та психології розви-

- тку особи ІМЕМ ОНУ імені І. І. Мечникова, *с. 129*
- Кірпи́чников Олександр Іванович (1845-1903) – рос. історик літератури, проф. ІНУ, *с. 27, 34, 64, 71*
- Кларк Семюель (1675-1729) – англ. філософ і теолог, *с. 129*
- Клаузіус Ркдольф (1822-1888) – нім. фізик-теплодинамік, *с. 88*
- Клименко Юхим Филимонович (1839-1922) – хімік-органік, проф. ІНУ, *с. 34*
- Климент Олександрійський (бл. 150 – бл. 215) – християн. апологет і проповідник Св. Писання серед елліністичних книжників, *с. 95, 152*
- Клименченко Сергій Миколайович – співробітник Мурманського держ. техн. ун-ту, *с. 123*
- Клосовський Олександр Вікентійович (1846-1917) – перший вітчизн. метеоролог-геофізик, кліматолог, д-р фізичної географії, проф. ІНУ, чл.-кор. СПб. АН з 1910 р., *с. 27, 32*
- Ковалевський Олександр Онуфрійович (1840-1901) – рос. біолог, ембріолог, один із основоположників еволюц. ембріології та фізіології, проф. ІНУ, чл. С-Пб. АН з 1880 р., *с. 28, 32, 33, 108, 275, 280*
- Коваль Ігор Миколайович – д-р політ. наук, ректор ОНУ імені І. І. Мечникова, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Інституту соціальних наук ОНУ, *с. 14*
- Коган Самуїл Якович (1902 – ?) – філософ, доц. каф. філософії ОДУ ім. І. І. Мечникова, *с. 44, 45*
- Коген Герман (1842-1918) – нім. філософ-ідеаліст, голова Марбурзької школи неокантианства, *с. 84*
- Кожевников Володимир Олександрович – засновник іменної стипендії при ІНУ, *с. 37*
- Козлов Олексій Олександрович (Козлов А. А.) (1831-1901) – рос. філософ-ідеаліст, публіцист, *с. 21, 40, 47, 57, 116, 133, 137, 138, 144, 151, 203, 215, 239, 255, 257, 274, 280, 284*
- Колубовський Яків Миколайович (1863-1929) – історик рос. філософії, бібліограф, *с. 85*
- Колумб Христофор (1451-1506) – ісп. мореплавець, першовідкривач Америки, *с. 162*
- Кондаков Никодим Павлович (1844-1925) – історик мистецтва, візантиніст, археолог, проф. ІНУ, *с. 28, 30, 31, 32, 34*
- Кондильяк Етьєн Бонно, де (1715-1780) – франц. філософ, аббат, *с. 164*
- Кононович Олександр Костянтинович (1850-1910) – астроном, проф. ІНУ, *с. 29, 32*
- Конт Огюст (1798-1857) – франц. філософ, позитивіст, *с. 115, 120, 149, 163, 184, 229, 230, 232, 276, 280*
- Конфуцій (551-479 до н.е.) – давньокит. філософ та політ. діяч, *с. 129*
- Коперник Миколай (1473-1543) – пол. астроном і математик, фізик, правник, дипломат, економіст, лікар і астролог, автор ге-

- ліоцентричної теорії побудови Сонячної системи, *с. 162*
- Корш Олександр Всеволодович (1846-1925) – лікар, судмедексперт, д-р медицини, проф. ІНУ, *с. 52*
- Кочубинський Олександр Олександрович (1845-1907) – філолог, історик слов'ян, археолог, проф. ІНУ, *с. 19, 22, 23, 24, 28, 33, 62, 257, 291, 292*
- Крум Джордж Робертсон -видавець журналу *с. 258*
- Ксенофан Колофонський (бл. 570 до н.е. – 475 до н.е.) – давньогрец. поет і філософ, засновник Елейської школи *с. 192, 194, 198, 200, 203*
- Кудрявцев Олександр Миколайович (1840-1888) – протоіерей, богослов, проповідник, проф. ІНУ, *с. 52*
- Кудрявцев-Платонов Віктор Дмитрович (1828-1891) – рос. реліг. філософ, *с. 80*
- Кузен Віктор (1792-1867) – франц. філософ, історик і політ. діяч, *с. 95, 153*
- Кузнецова Неля Вікторівна – канд. пед. наук, доц. каф. педагогіки ОНУ імені І. І. Мечникова, *с. 65*
- Куніцин Олексій Васильович (1807-1883) – юрист, правознавець, проф. ІНУ, *с. 30*
- Куніцина Клеопатра Олексійовна – донька проф. О. В. Куніцина, *с. 30*
- Куперник Л. А. – редактор, *с. 265*
Л. К. П. див. Попов Л. К.
Л. С. див. Слонимский Л. З.
- Лаас Ернст (1837-1885) – нім. філософ та педагог, представник позитивізму, проф. у Страсбурзі, *с. 79*
- Лавровський Микола Олексійович (1825-1899) – історик, філолог, педагог, сановник, дійсний чл. СПб. АН, брат П. О. Лавровського, *с. 22, 24, 25, 283, 287, 294, 296*
- Лавровський Петро Олексійович (1827-1886) – філолог-славіст, попечитель Одес. навч. округи, *с. 24, 40*
- Лазурський Олександр Федорович (1874-1917) – лікар, психолог, розробив характерологію–психол. концепцію індивід. відмінностей, *с. 125*
- Лактіонов Олександр Миколайович (1946-2008) – укр. психолог, проф. Харків. ун-ту, представник Харків. психол. школи, *с. 121*
- Ламанський Володимир Іванович (1833-1914) – філолог, етнограф, історик, чл. СПб. АН
- Ланге Микола Миколайович (1858-1921) – психолог, проф. ІНУ, представник неокантіанської філос. традиції і рос. індивідуалізму; *с. 44, 65, 71, 108, 129, 132, 138, 153, 289, 290, 291, 292, 295*
- Ланге Фрідріх Альберт (1828-1875) – нім. філософ та економіст, засновник Марбурзької школи неокантіанства, *с. 92, 247, 250*
- Лассон Адольф (1832- ?) – нім. філософ, представник гегельянства, приват-доц. Берлін. ун-ту, *с. 59*

- Лебедев Олексій Петрович (1845-1908) – історик церкви, візантолог, проф. Моск. духовної академії, *с. 81*
- Лебединський Яків Микитович (1858- ?) – зоолог, проф. ІНУ, *с. 36*
- Лебон Густав (1841-1931) – франц. психолог, соціолог, антрополог, історик, засновник соціальної психології, *с. 109*
- Леві-Брюль Люсьєн (1857-1939) – франц. філософ-позитивіст, антрополог та етнолог, проф. Сорбонни, *с. 109*
- Левітон П., господин, *с. 69*
- Левкіпп (Vст. до н. е.) – давньогрец. філософ, засновник атомістики, вчитель Демокріта, *с. 198*
- Лейбніц Готфрід Вільгельм (1646-1716) – нім. філософ, логік, математик, фізик, мовознавець та дипломат, засновник та перший президент Берлін. академії наук, чл. Франц. академії наук, *с. 58, 97, 115, 129, 163, 183, 189, 195, 210*
- Ленський Б. див. Онгірський Б. П.
- Леонардо да Вінчі (1452-1519) – італ. художник (живописець, скульптор, архітектор), вчений (анатом, природознавець) та винахідник, письменник, музикант, один з визначних представників мистецтва Високого Відродження, *с. 162*
- Леонт'єв Дмитро Олексійович – сучас. рос. психолог, проф. МДУ імені М. В. Ломоносова, представник наук. династії рос. психологів, *с. 120*
- Леонтович Федір Іванович (1833-1911) – історик права, проф., ректор ІНУ, *с. 27, 28, 33, 34, 71*
- Линниченко Іван Андрійович (1857-1926) – історик, проф. ІНУ, чл.-кор. Спб. АН та АН СРСР, *с. 27, 31*
- Лишин Михайло Андрійович (1840-1919) – інженер-архітектор, спроектував та побудував в Одесі будівлю очної клініки на Старопортофранківській вул., засновник та голова Одес. упр. Червоного Хреста, *с. 52*
- Лібхольд Карл Юліус – маловідомий історик стародавньої філософії, *с. 92*
- Лігін Валер'ян Миколайович (1846-1900) – математик, механік, проф. ІНУ, *с. 34*
- Ліппс Теодор (1851-1914) – нім. філософ, психолог, естетик, проф. Боннського ун-ту, *с. 84*
- Лобачевський Микола Іванович (1792 – 1856) – рос. математик, один з творців неевклідової геометрії, *с. 278, 281*
- Локк Джон (1632-1704) – англ. філософ та політ. діяч, розробив емпіричну теорію пізнання та доктрину лібералізму *с. 58, 97, 160, 163, 164, 167, 179, 183, 184, 188, 195, 228, 263, 266*
- Ломброзо Чезаре (1836-1909) – італ. лікар-психіатр, засновник кримінальної антропології, *с. 109*
- Ломоносов Михайло Васильович (1711-1765) – вчений-натураліст, фізик, хімік, філософ, історик, мовознавець, поет, чл. Спб. АН, почесн. чл. Ко-

- ролівської шведської академії, *с. 129*
- Лопатін Лев Михайлович (1855-1920) – філософ-ідеаліст, психолог, проф. Моск. ун-ту, представник неолібералізму в рос. філософії, засновник системи теоретичної філософії, *с. 59, 77, 85, 109, 116, 126, 279, 285*
- Лоський Микола Онуфрійович (Лосский Н. О.) (1870-1965) – філософ-неолібераліст, один із засновників напряму інтуїтивізму у філософії, *с. 85*
- Лотце Рудольф Герман (1817-1881) – нім. філософ, медик, психолог, проф. філософії у Геттінгені, представник ідеалізму, *с. 92, 240, 248, 282, 287*
- Луцицький Іван Васильович (1845-1918) – історик-медієвіст, проф. Київ. ун-ту, чл.-кор. Петербурзь. академії наук, *с. 57*
- Любич Симеон – член Загребської академії наук та мистецтв, *с. 30*
- Люгебіль Карл Якимович (1830-1887) – рос. філолог, педагог, професор, *с. 282, 287*
- Лютер Мартін (1483-1546) – нім. реліг. мислитель та реформатор, ідеолог Реформації, один з творців загальнонім. літ. мови, *с. 161*
- Льюїс Джордж Генрі (1817-1878) – англ. філософ-позитивіст, письменник, літ. критик, займався дослідженнями в галузі психології і фізіології, *с. 95, 184, 153, 155*
- Малинін Михайло Іванович (1847-1885) – правознавець, викладач цивільного права, проф. ІНУ, *с. 25, 34*
- Малебрант Ніколя (1638-1715) – франц. філософ, представник оказіоналізму, *с. 183*
- Мантегацца Паоло (1831-1910) – італ. лікар і гігієніст, *с. 240, 249*
- Маразлі Григорій Григорович (1831-1907) – таємний радник, громад. діяч Одеси, міський голова (1878-1895), колекціонер, філантроп, благодійник, *с. 69*
- Маркевич Олексій Іванович (1847-1905) – історик, краєзнавець, проф. ІНУ, *с. 26, 27, 31, 32, 33, 34, 35, 42, 44, 71, 116*
- Марцинковська Тетяна Давидівна – рос. психолог, д-р психол. наук (1995), проф. (1998), *с. 109*
- Матюшко Богдан Костянтинівич – сучас. дослідник, асист. каф. філософії Київ. нац. пед. ун-ту імені М. Драгоманова, *с. 73, 79, 146*
- Мaudслі Генрі (1835-1918) – англ. психіатр, філософ, д-р медицини, проф. Лондон. ун-ту, *с. 184*
- Мах Ернс (1838-1916) – австр. фізик, механік, філософ-позитивіст, *с. 84, 240, 248*
- Маюров Олексій Іванович (1780-1848) – математик, був на службі у Новорос. генерал-губернатора (1829-1834), чл. СПб. АН та Париз. академії наук, *с. 69*
- Меланхтон Філіп (1497-1560) – нім. гуманіст, теолог, педагог, євангел. реформатор, сподвижник

- Лютера, представник раннього протестантизму, *с. 98, 161*
- Мелікішвілі (Меліков) Петро Григорович (1850-1927) – хімік-органік, проф. ІНУ, чл.-кор. АН СРСР, *с. 27, 29, 32*
- Мелісс Самоський (прибл. 410 – 360 до н.е.) – давньогрец. філософ, належав до Елейської філос. школи, послідовник Парменіда, *с. 194, 202*
- Мефодій, святий, *с. 33*
- Мечников Ілля Ілліч (1845-1916) – біолог, один із засновників еволют. ембріології, порівняльної патології, мікробіології та імунології, лауреат Нобелів. премії, почесн. чл. СПб. АН, *с. 69, 108, 269, 270, 275, 280,*
- Мечникова (Белокопитова) Ольга Миколаївна (1858-1944) – скульптор, живописець, дружина І. І. Мечникова, *с. 26*
- Мінаєв Іван Павлович (1840 – 1890) – сходознавець-індолог, засновник рос. індологічної школи, *с. 282, 287*
- Михалева А. Б. – канд. психол. наук, доц. Північно-Східного федерального ун-ту імені М.
- Міклошич Франц (Франьо) Ксавер (1813-1891) – словен. та австр. мовознавець, *с. 30*
- Міллер Орест Федорович (1833-1889) – філолог, історик рос. літератури, фольклорист, проф. СПб. ун-ту, *с. 30, 282, 287*
- Міллер Джемс (1773-1836) – філософ-емпірист, історик, займався історією психології, *с. 184*
- Міллер Джон Стюарт (1806-1873) – англ. філософ, економіст, публіцист, сусп. діяч, представник етичного учення утилітаризму, *с. 84, 92, 115, 138, 184*
- Мак-Кош (Мок-Кош) Джеймс (1811-1894) – шотл. пастор, реліг. філософ, поширював Шотландську філос. школу в США, *с. 153*
- Монтан (сер. II ст. до н.е.) – жрець Кібели, повернутий в християнство, називав себе параклетом, основоположник монтеїзму – христ. реліг. вчення у Фрігії, *с. 183*
- Мочутковський Йосип Йосипович (1845-1903) – укр. інфекціоніст, невропатолог, бальнеолог, зав. відділенням в Одес. міській лікарні (1870-1893), консультант і проф. невропатології в Клінічному ін-ті удосконалення лікарів у Петербурзі, *с. 69*
- Музичко Олександр Євгенович – сучас. укр. історик, д-р іст. наук, доц. іст. фак. ОНУ імені І. І. Мечникова, *с. 33, 34*
- Мюллер Йоганн (1801–1858) – нім. фізіолог, *с. 241, 249*
- Н. Г. див. Грот Н. Я.
- Н. див. Грот Н. Я.
- Н. Л. див. Ланге Н. Н.
- Навроцький Олександр Олександрович (1839 – 1914) – поет, драматург, публіцист, *с. 258*
- Нападиста Валентина Григорівна – сучас. філософ, канд. філос. наук, доц. каф. етики, естетики культурології філос. фак. Київ.

- нац. ун-ту імені Т. Шевченка, *с. 73*
- Наторп Поль (Пауль) Герхард (1854-1924) – нім. філософ-ідеаліст, представник Марбурзької школи неокантіанства, *с. 84*
- Некрасов Іван Степанович (1836-1895) – проф. словесності, дослідник історії давньоруської літератури, проф. ІНУ, *с. 23, 28, 31, 36, 39, 40, 274, 280, 291, 292*
- Немесій Емеський (390- ?) – ранньовізант. мислитель, філософ-неоплатонік, представник Олександрійської школи неоплатонізму, *с. 95, 152*
- Непер Джон, барон (1550-1617) – шотл. математик, винахідник логарифмів, перший публікатор логарифмічних таблиць, *с. 162*
- Никанор (Бровкович Олександр Іванович), архієп. Херсонський і Одеський (1826-1890) – реліг. діяч, духовний письменник, філософ, д-р богослов'я, ректор Ризької духовної семінарії, *с. 66, 80, 81, 82, 83, 86, 89, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 116*
- Никомах, *с. 211*
- Ніцше (Ницше) Фрідріх Вільгельм (1844-1900) – нім. філософ, мислитель, психолог, класичний філолог, *с. 84, 109, 123*
- Ноак Герман (1895-1977) – філософ, проф. Гамбурз. ун-ту, займався проблемами класичних філософських дисциплін, історією нової та сучасної філософії, *с. 59*
- Ньютон Ісаак (1643-1727) – англ. фізик, математик, засновник класичної та небесної механіки, заклав основи сучасного природознавства, *с. 129, 163*
- Оболенський Леонід Єгорович (1845-1906) – рос. письменник, поет, філософ, публіцист, критик, видавець, *с. 46, 266*
- Обыкновенный читатель див. Лесевич В. В.
- Овсяннико-Куликовський Дмитро Миколайович (1853-1920) – мовознавець, літературознавець, історик культури, проф. ІНУ, почесний чл. СПб. АН з 1907 р., академік РАН з 1917 р., *с. 27, 32, 34, 64*
- Овсяннико-Куликовська А. Б. – дружина Д. М. Овсяннико-Куликовського, *с. 69*
- Огурцов Олександр Павлович (1936-2014) – рос. філософ і культуролог, д-р філос. наук, проф. Ін-ту історії природознавства (1971-1988), Ін-ту філософії АН СРСР, *с. 77, 84*
- Озмідов Михайло Павлович (1836-1897) – архітектор, технік, сприяв міському благоустрою. засновник і редактор-видавець газ. «Новорос. телеграф», *с. 71*
- Озмідова Зінаїда Костянтинівна (псевд. Зео) (1843-1899) – письменниця, редактор газ. «Новорос. телеграф», *с. 69*
- Оккам Вільгельм (1285-1349) – англ. філософ і богослов, представник номіналізму, видатний логік середньовіччя, один із лідерів пізньої схоластики, *с. 98, 160, 182*

- Олександр I (1777-1825) – рос. імператор, *с. 31*,
- Олександр III (1845-1894) – рос. імператор, *с. 79*
- Олексієнко А. І. *с. 115*
- Онгірський Б. П. (Ленський Б.) – соціолог та публіцист, співробітник «Дела» і «Слова» 1870-х і 1880-х рр., *с. 225*
- Оріген (Ориген) Адамант (185-254) – ранньохрист. філософ, богослов, засновник біблійної філології, *с. 152*
- П. М. див. Мокиєвський П. В.
- Павловський Михайло Карпович (1810-1898) – протоієрей, проф. богослов'я, засл. проф. ІНУ, *с. 30*
- Палаузов Володимир Миколайович (1851-1920) – юрист, фахівець із карного права, проф. ІНУ, *с. 29, 32*
- Парацельс (Філіп Ауреол Теофраст Бомбаст фон Гогенгайм) (1493-1541) – алхімік, лікар епохи Відродження, *с. 98, 161*
- Парменид (біля 540 до н.е. чи 515 до н.е. – біля 470 до н.е.) – давньогрец. філософ, засновник Елейської школи, *с. 194, 195, 200, 202, 279*
- Патлаєвський Інокентій Іустинович (1839-1883) – юрист, фахівець з державного права, проф. ІНУ, *с. 25, 27*
- Паулан Фредерік *с. 240, 248*
- Пахман С. В. *с. 27*
- Пережняк Б. *с. 33, 61*
- Перетяткович Григорій Іванович (1840-1908) – історик, проф. ІНУ, *с. 32, 36, 291*
- Перец Бернар *с. 240, 248, 292*
- Першина З. *с. 44*
- Петріашвілі (Петрієв) Василь Мойсєєвич (1845-1908) – хімік-органік, проф. ІНУ, *с. 29, 36*
- Пирогов Володимир Миколайович (?-1899) – історик, д-р філософії, приват-доц. ІНУ, *с. 27*
- Пиррон (близько 360 до н.е. – 270 до н.е.) – давньогрец. філософ, скептик, *с. 182, 216*
- Писарев Дмитро Іванович (1840-1868) – рос. публіцист і літ. критик, рев. демократ, *с. 43*
- Піфагор (584/570 – 497 до н.е.) – давньогрец. філософ, реліг. та політ. діяч, засновник піфагореїзму, *с. 157, 190, 191, 192, 200, 209, 279*
- Платон (Аристокс) (427-347 до н.е.) – давньогрец. філософ, мислитель, засновник платонізму, основоположник європ. філософії; очільник філос. школи, що відома як Академія Платона, *с. 41, 42, 77, 79, 86, 91, 92, 98, 105, 106, 115, 157, 159, 161, 167, 177, 178, 181, 183, 194, 198, 200, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 213, 215, 255, 272, 277, 278, 279, 284*
- Пліній Старший (Гай Пліній Секунд) (22/24 – 79 н.е.) – рим. історик, письменник, держ. та військ. діяч, автор «Естественной истории», *с. 158*
- Плотін (205 – 270) – давньогрец. філософ-ідеаліст, засновник неоплатонізму, *с. 179, 181, 216*
- Плутарх (45-120) – давньогрец. філософ-мораліст, історик,

- письменник, біографіст, *с. 95, 152*
- Победоносцев Костянтин Петрович (1827-1907) – рос. держ. діяч, юрист, письменник, перекладач, історик церкви, обер-прокурор Синоду, чл. Сенату, *с. 101*
- Подрезова Марина Олексіївна – директор Наукової б-ки ОНУ імені І. І. Мечникова, *с. 33, 47, 61, 224*
- Подшивалкіна Валентина Іванівна – сучасн. психолог, д-р соціол. наук, проф. ОНУ імені І. І. Мечникова, *с. 83, 107, 289*
- Полані Майкл (Поланьї Міхай) (1891-1976) – англ. фізик, хімік, філософ, *с. 117*
- Помпанат Петро – письменник, *с. 161*
- Пономарьов І. В., *с. 32*
- Попов Лазарь Костянтинович (Л. К. П., Эльпе) (1851 – ?) – рос. письменник, *с. 225*
- Попруженко Михайло Георгійович (1866-1943) – історик-слов'янознавець, літературознавець, проф. ІНУ, чл. Болгарської академії наук, *с. 36, 42*
- Посников Олександр Сергійович (1846-1921) – економіст, публіцист, проф. ІНУ, *с. 27*
- Посохов С. И., *с. 26*
- Потебня Олександр Опанасович (1835-1891) – укр. мовознавець, філософ, фольклорист, етнограф, літературознавець, педагог, громад. діяч, чл.-кор. Спб. АН, *с. 108*
- Предеїн Димитрій – сучасн. богослов, протоієрей, викладач Одес. семінарії, *с. 81*
- Прендель Ромул Олександрович (1856-1904) – геолог, мінералог, кристалограф, проф. ІНУ, *с. 34*
- Протагор (481 – бл. 411 рр. до н.е.) – древньогрец. філософ, *с. 200, 201, 202, 203*
- Профессор див. Грот Н. Я.
- Профессор Н. Г. див. Грот Н. Я.
- Профессор університета див. Грот Н. Я.
- Птоломей Клавдій (87/100 – 165/170) – давньогрец. астроном, астролог, математик, механік, оптик, географ, теоретик музики, основоположник античної небесної механіки, *с. 158*
- Пушкарьов Ігор В'ячеславович – сучасн. дослідник, канд. філос. наук Київ. нац. ун-ту імені Т. Шевченка, *с. 73*
- Пушкін О. С. (Пушкин А. С.), *с. 33*
- Радлов Ернст Леопольдович (Э. Р.) (1854 – 1928) – рос. філософ, історик філософії, філолог і перекладач. Член-кор. Російської академії наук (1920), засновник Санкт-Петербурзького філософського товариства, *с. 132, 254, 282, 286, 287*
- Рамус Петр (Раме П'єр де ла) (1515-1572) – франц. гуманіст, філософ, логік, математик, риторик, педагог, *с. 183*
- Раппопорт – одес. домовласник, *с. 291*
- Распопов Єлисей Петрович (1846-1904) – власник кн. магазину та б-ки в Одесі, *с. 49*

- Расцелін Іоанн (бл. 1050 – бл. 1122) – франц. філософ, теолог, перший представник номіналізму, *с. 160*
- Рачкой Франц (Рачки Франьо) (1828-1894) – хорват. історик, письменник, культ. діяч, політик, президент Загреб. академії наук та мистецтв, чл.-кор. Спб. АН, *с. 30*
- Редін Єгор Кузьмич (1863-1908) – історик, археолог, громад. діяч і публіцист, проф. Харків. ун-ту, *с. 36*
- Рейнгард Людвіг Вільгельмович (1847-1925) – ботанік, альголог, проф. ІНУ, *с. 29*
- Рейхлін Йоган (1455-1522) – нім. філософ, філолог, гуманіст-скептик, письменник, перший нім. гемраїст і каббаліст, *с. 183*
- Репяхов Василь Михайлович (1852-1905) – зоолог, проф. ІНУ, *с. 32*
- Рибалка Валентин Васильович (р. 1947) – сучасний психолог, д-р психол. наук, проф., гол. наук. співробітник відділу пед. психології і психології праці Ін-ту пед. і освіти і освіти дорослих НАПН України, гол. наук. співробітник лабораторії психології творчості Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, *с. III*
- Ричард (? -1172) – філософ, послідовник В. Гуго, *с. 160*
- Ріше (Рише) Шарль (1850-1935) – франц. імунолог і фізіолог, член (1914) і президент (з 1933 р.) Паризької АН, іноземний член-кореспондент Спб. АН (1912) і АН СРСР (1925, *с. 241, 250*)
- Рібо Теодюль Арман (1839-1916) – франц. психолог, педагог, чл. Француз. академії, засновник наукової психології у Франції, *с. 56, 109, 184, 240, 243, 248, 265, 289*
- Ріттер (Риттер) Генріх (1791-1869) – нім. філософ, проф. в ун-тах Берліну, Кіля и Геттінгена, *с. 95, 153*
- Розенбаум, студент, *с. 32*
- Роменець Володимир Андрійович (1926-1998) – укр. філософ, психолог, д-р філос. наук, проф. Київ. ун-ту імені Т. Шевченка, чл. Академії пед. наук України, один із фундаторів сучасн. укр. психології, *с. 78, 108*
- Рооп Христофор Христофорович (1831-1917) – держ. і військ. діяч, генерал від інфантерії, *с. 69*
- Росцелін Іоан (1050-1120) – франц. середньовіч. філософ-схоласт, теолог, представник крайнього номіналізму, *с. 159*
- Руссо К. А. – власник кн. магазину в Одесі, *с. 49, 69, 222*
- Сабінін Єгор Федорович (1831-1909) – математик, проф. ІНУ, *с. 23, 28*
- Савчук В. С., *с. 33*
- Самодурова В. В., *с. 71*
- Самойлов Федір Олександрович (1947 – 2015) – історик, проф. та бувший зав. каф. нової та новітньої історії іст. фак. ОНУ імені І. І. Мечникова, *с. 22, 27, 43*
- Саржинський Микола Данилович – дійсн. стат. радник, очолював Одес. прикордонну поштову

- контору, засновник іменної стипендії при ІНУ (1886), *с. 37*
- Свинаренко Р. Н., *с. 129*
- Севастопуло (Лігіна) Марія Валеріанівна (1871-1962) – помічниця попечителя одес. Маріїнського дитячого притулку, дружина К. М. Севаступоло, дочка проф. ІНУ В. М. Лігіна, *с. 69*
- Секст Емпірик (200-250) – давньогрец. лікар, філософ, представник клас. античного скептицизму, *с. 95, 152, 216*
- Семевський Василь Іванович (1848-1849) – історик, д-р рос. історії, автор праць із соц. історії та історії сусп. думки в Росії XVIII – першої пол. XIX ст., *с. 27*
- Семенова Наталя Петрівна, *с. 107*
- Семенов-Тянь-Шанський Андрій Петрович (1866-1942) – рос. географ, ентомолог, колеоптеролог, перекладач, *с. 107*
- Сен-Сімон Клод Анрі, де (1760 – 1825) – франц. мислитель, соціолог, один із засновників утопічного соціалізму, *с. 232*
- Сердюков Г., студент ІНУ, *с. 37*
- Сесе Еміль-Едмонд (1814-1863) – франц. філософ, спірітуаліст-еклектик, проф. Сорбонни, *с. 153*
- Сеченов Іван Михайлович (1829-1905) – фізіолог, психолог, проф. ІНУ, почесн. член СПб. АН, *с. 108*
- Сидоренко Михайло Дмитрович (1859-1927) – геолог, мінералог, петрограф, проф. ІНУ, *с. 36*
- Сициліані (Сичиліані, Сицилиани) Пьетро (1835-1885) – італ. філософ, за освітою лікар, проф. антропології і філософії в Болоньї, *с. 240, 249*
- Скот Дунс Іоан Блажений (1266-1308) – шотл. теолог, філософ, схоластик, францисканець, проф. в Оксфорді, *с. 159, 160, 182*
- Слонімський Леонід-Людвиг Зіновійович (1850-1918) – рос. публіцист, *с. 225*
- Соколов Павло Петрович (1863-1923) – психолог, проф. Моск. духовної академії, *с. 58, 74, 75, 76, 77, 79, 83, 128*
- Сокольський Володимир Вікторович (1848-1919?) – юрист, правознавець, фахівець з історії права, проф. ІНУ, *с. 27, 29*
- Сократ (470-399 до н.е.) – давньогрец. філософ, *с. 76, 157, 177, 178, 183, 194, 198, 202, 203, 204, 205, 210, 279*
- Соловйов Артем Павлович – сучасн. дослідник, філософ, доц. каф. політології, соціології і філософії Башк. академії держ. служби і упр. при президенті респ. Башкортостан *с. 80, 100, 102, 103*
- Соловйов Володимир Сергійович (1853-1900) – філософ, поет, публіцист, богослов, літ. критик, почесн. чл. СПб. АН, *с. 77, 84, 85, 108, 109, 126, 128, 132, 170, 286*
- Соловйов Олександр Васильович (1890 – 1971) – російський історик і філолог. Історик слов'янського і візантійського права, славіст, археолог, знавець богомільства, дослідник сербської геральдики, сфрагіс-

- тики, візантолог і балкановед, *с. 71*
- Сольський Хрисанф Петрович (1838 – після 1906) – філолог-славист, попечитель Одес. навч. округу, *с. 40*
- Спекторский Євген Васильович (1875-1951) – укр. філософ, правознавець, д-р держ. права, проф. Київ. ун-ту, *с. 83*
- Спенсер Герберт (1820-1903) – англ. філософ, соціолог вікторіанської епохи брит. індустріалізму, родоначальник еволюціонізму, засновник органічної школи в соціології, *с. 44, 56, 77, 79, 94, 108, 109, 112, 136, 138, 143, 184, 230, 232, 235, 240, 248, 260, 265, 287*
- Спіноза Бенедикт (1632-1677) – нідерл. філософ-раціоналіст, натураліст, один із головних представників філософії Нового часу, *с. 58, 162, 163, 167, 183, 188, 195, 210, 221*
- Спіро Петро Антонович (1844-1893) – зоолог-фізіолог, проф. ІНУ, *с. 34*
- Срезнівський Ізмаїл Іванович (1812-1880) – філолог, славист, історик, палеограф, український письменник, академік Спб АН, *с. 282, 287*
- Старков А. П. (?) – журналіст, видавець, редактор «Одесского вестника» та «Одесского листка», *с. 71*
- Степін В'ячеслав Семенович – рос. філософ, організатор науки, академік РАН з 1994 р., *с. 122*
- Струве Генріх (1840-1912) – рос.-пол. філософ, проф. філософії у Варшаві, *с. 118*
- Студент див. Гутор В. П.
- Стюарт Джон Мілль (1806-1873) – англ. філософ, емпірист, економіст та політ. діяч, *с. 92*
- Сумарокова Людмила Миколаївна – сучасн. філософ, канд. філос. наук, доц. каф. філософії Одес. нац. юрид. академії, *с. 19, 45, 74, 106*
- Сюлли-Прюдом (Рене Франсуа Арман Прюдом) (1839-1907) – франц. поет та есеїст, філософ, психолог, перший лауреат Нобелів. премії з літератури, *с. 184*
- Тейхмюллери Густав (1832-1888) – нім. філософ-ідеаліст, історик філософії, проф., *с. 92*
- Телесій Бернардіно (1509-1588) – італ. вчений та філософ, автор твору «Про природу речей згідно з її власними початками», *с. 98, 161*
- Тен Іпполіт Адольф (1828-1893) – франц. філософ-позитивіст, письменник, історик, психолог, засновник культурно-історичної школи у мистецтвознавстві, *с. 56*
- Теннеман Вільгельм Готтліб (1761-1819) – нім. історик філософії, послідовник Канта, *с. 95 153*
- Тидеман Дитріх (1747-1803) – нім. історик філософії, автор праці «Дух спекулятивной философии...», *с. 95*
- Тимченко Іван Юрійович (1863-1939) – математик, механік, іс-

- торик математики, проф. ОДУ, с. 36
- Ткачук Марина Леонідівна – сучасн. філософ, проф., декан фак. гуманіт. наук Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія», с. 73, 77
- Толстой Лев Миколайович (182-1910) – письменник, публіцист, громад. діяч, рел. мислитель, просвітник, с. 102, 123, 286
- Томазій (Томазіус) Християн (1655-1728) – нім. філософ та юрист, представник Просвітництва, засновник нім. філос. термінології, с. 95, 152
- Троїцький (Троицкий) Матвій Михайлович (1835-1899) – психолог та філософ, представник емпіричної філософії в Росії, засновник Моск. психол. т-ва, с. 21, 22, 40, 108, 109, 113, 126, 273, 279, 280, 286, 291, 292
- Трубецький Євген Миколайович (1863-1920) – філософ, правник, культуролог, громад. діяч, публіцист, с. 126
- Трубецький Сергій Миколайович (1862-1905) – реліг. філософ, публіцист, громад. діяч, с. 126
- Ульрици Герман (1806-1884) – нім. філософ, проф. філософії у Галле, захисник теїзму, с. 164
- Умов Микола Олексійович (1846-1915) – фізик-теоретик, проф. Новорос. та Моск. ун-тів, с. 28, 278, 281
- Успенська Надія Ерастівна – дружина проф.-візантолога Ф. І. Успенського, с. 66, 69, 277
- Успенський Федір Іванович (1845-1928) – історик-візантолог, славіст, археолог, проф. ІНУ, чл. СПб. АН та АН СРСР, с. 28, 32, 34, 43, 64, 66, 69, 71, 269, 277, 281,
- Ушинський Микола Григорович (1864-1934) – патолог і бактеріолог, проф. ІНУ, с. 110
- Ф. див. Грот Н. Я.
- Фалес (640/624 – 560/545 до н. е.) – давньогрец. філософ, математик, політ. діяч, засновник першої в історії Мілетської (Іонійської) філос. школи, с. 133, 190, 191.
- Фёдоров Олександр Олександрович – сучас. психолог, ст. викл. фак. психології Новосибір. держ. ун-ту, с. 119, 120
- Фейербах Людвіг Андреас фон (1804-1872) – німецький філософ-матеріаліст, атеїст, с. 146
- Ферекид Сіросський (584/583 – 499/498 до н. е.) – давньогрец. космолог, перший грец. прозаїк, с. 178
- Феррарі Егторе (1848-1929) – італійський скульптор, парламентарій і видатний масон-великий майстер Великого Сходу Італії, с. 61
- Феррац, с. 153
- Феррі Луїджи (1826-1895) – італ. філософ, проф. Рим. ун-ту, с. 153
- Фехнер Густав Теодор (1801-1877) – німецький психолог, один из первых экспериментальных психологов, основоположник, психологии и психофизики, с. 240, 241, 248.
- Філон Олександрійський (Юдейський) – (бл. 25 до н. е. – 50 н.

- е.) – іудейсько-елліністичний реліг. філософ, *с. 179, 181*
- Фіхте Йоган Готліб (1762-1814) – нім. філософ, представник нім. класичної філософії, *с. 97, 115, 164*
- Фіхте Іммануїл Герман (Фіхте-молодший) – нім. філософ, видавець філос. творів, один з засновників нім. філос. журналістики, син Й. Г. Фіхте, *с. 164*
- Фічіно Марсиліо (1433-1499) – італ. філософ-неоплатонік, голова Академії Флоренції *с. 161*
- Фішер Герман Еміль (1852 – 1919) – нім. хімік, чл. Берлін. АН, лауреат Нобелів. премії, *с. 57*
- Фішер Куно (1824-1907) – нім. історик філософії, гегельянець, *с. 153*
- Фолькман Вільгельм Фрідолін (Г. Э.), *с. 134, 137*
- Фома Аквінський (Фома Аквінат) (1225/1226 – 1274) – італ. філософ і теолог, засновник теол. і філос. школи томізму, католич. рел. філософ, *с. 95, 182, 137, 152, 160, 214*
- Фукує-Тенвіль (Антуан Кантен Фукує де Тенвіль) (1746-1795) – діяч Великої Франц. революції, громад. обвинувач Рев. Трибуналу, *с. 184*
- Фульє (Фульє) Альфред Жюль Еміль (1838-1912) – франц. філософ, соціолог, *с. 56*
- Хмарський Вадим Михайлович – сучасн. історик, дослідник історії, історіографії та археографії Південної України, д-р іст. наук, проф. ОНУ імені І. І. Мечникова, *с. 19*
- Хорео (Hougeou) – франц. філософ, автор праці «История схоластической философии», *с. 153*
- Целлер Едуард Готтлоб (1814-1908) – нім. історик філософії, протестант. богослов і філософ, автор праці «Філософія греків в її історичному розвитку» (1844-1852), *с. 92, 153*
- Цитович Петро Павлович (1843-1913) – юрист, д-р права, проф. ІНУ, *с. 27*
- Цицерон Марк Туллій (106-43 до н.е.) – рим. філософ-еклектик, оратор, теоретик риторики, *с. 152*
- Цуканов Борис Йосифович (1946-2007) – психолог, д-р психол. наук, проф. ОНУ, *с. 129*
- Чаадаєв Петро Якович (1794-1856) – філософ, публіцист, реліг. мислитель, автор праці «Философические письма», *с. 120, 121*
- Чаушанська Юлія Михайлівна – вчителька Одес. жіночої гімназії (заснованої Е. С. Пашковською), дарувальниця б-ці ІНУ книг з медицини, *с. 32*
- Челпанов Георгій Іванович (1862-1936) – філософ, психолог, логік, засновник Психол. ін-ту при Моск. ун-ті, *с. 26, 36, 37, 65, 70, 99, 108, 125, 132, 254*
- Чижов Микола Юхимович (1853-1910) – юрист, фахівець у галузі енциклопедії і історії права, проф. ІНУ, *с. 29, 43*
- Шаманаєв А. В., *с. 34*
- Шапеллон Август Альфонсович – викладач франц. мови у серед. навч. закладах м. Одеси та ІНУ,

- син поета та викладача франц. мови А. І. Шапеллона, *с. 34*
- Шаррон П'єр (1541-1603) – франц. теолог та філософ-мораліст, представник неостойцизму, *с. 183*
- Швеглер Альберт (1819-1857) – нім. філософ, теолог та історик, гегельянець, *с. 95, 153*
- Шведов Федір Никифорович (1840-1905) – фізик-теоретик та експериментатор, проф., ректор ІНУ, *с. 275, 278, 280, 281*
- Шведов Федір Никифорович (1840-1905) – фізик-теоретик та експериментатор, проф., ректор ІНУ, *с. 52*
- Шеллінг Фрідріх Вільгельм Йозеф (1775-1854) – нім. філософ-ідеаліст, представник класичної нім. філософії, *с. 59, 97, 164, 167, 221*
- Шенрок Володимир Іванович (1853-1910) – історик літератури й відомий гоголезнавець, однокурсник М. Я. Грота по СПб. ун-ту, *с. 21, 25, 26, 40, 39, 41, 62, 75, 76, 79, 82, 86, 100, 101, 146*
- Шерцль Вікентій Іванович (1843-1906) – мовознавець, санскритолог, проф. ІНУ, *с. 27, 29, 32, 34, 64, 269, 270*
- Шеффле Альберт Еберхард Фрідріх (1831 – 1903) – німецький, австрійський економіст і соціолог, представник органічної школи, *с. 239*
- Шимановська А. В. – дружина викл. ІНУ М. В. Шимановського, *с. 69*
- Шкуринов П. С., *с. 74* – фахівець з історії російської філософії, професор кафедри історії російської філософії філософського факультету Московського ДУ.
- Шлейермахер Фрідріх Даніель Ернст (1768-1834) – нім. філософ, теолог та проповідник, проф. Берлін. ун-ту, *с. 95, 153, 154*
- Шмідт Герман – директор гімназії у Віттенберзі, *с. 92*
- Шопенгауер Артур (1788-1860) – нім. філософ-ідеаліст, відомий представник мислителів ірраціоналізму, *с. 41, 59, 91, 165*
- Шпілевський Михайло Михайлович (1837-1883) – правознавець, фахівець з поліцейського права, проф. ІНУ, *с. 27*
- Штекль Альберт (1823-1895) – нім. філософ і історик філософії, автор кн. «Історія середньовічної філософії», *с. 95, 134, 137, 153*
- Штерн Ернст Романович, фон (1859-1924) – історик, археолог, проф. ІНУ, *с. 27, 28, 29*
- Штернберг Лев Якович (1861-1927) – етнограф, публіцист, громад. діяч, чл.-кор. АН СРСР, *с. 38*
- Штрюмпель Адольф Генріх Людвіг (1812-1899) – нім. філософ та педагог, *с. 92, 153*
- Щетинина Г. И. *с. 27*
- Э. Р. див. Радлов Э. Л.
- Эльпе див. Попов Л. К.
- Эпикур *с. 200*
- Юм Девід (1711-1776) – шотл. філософ-емпірист, історик та

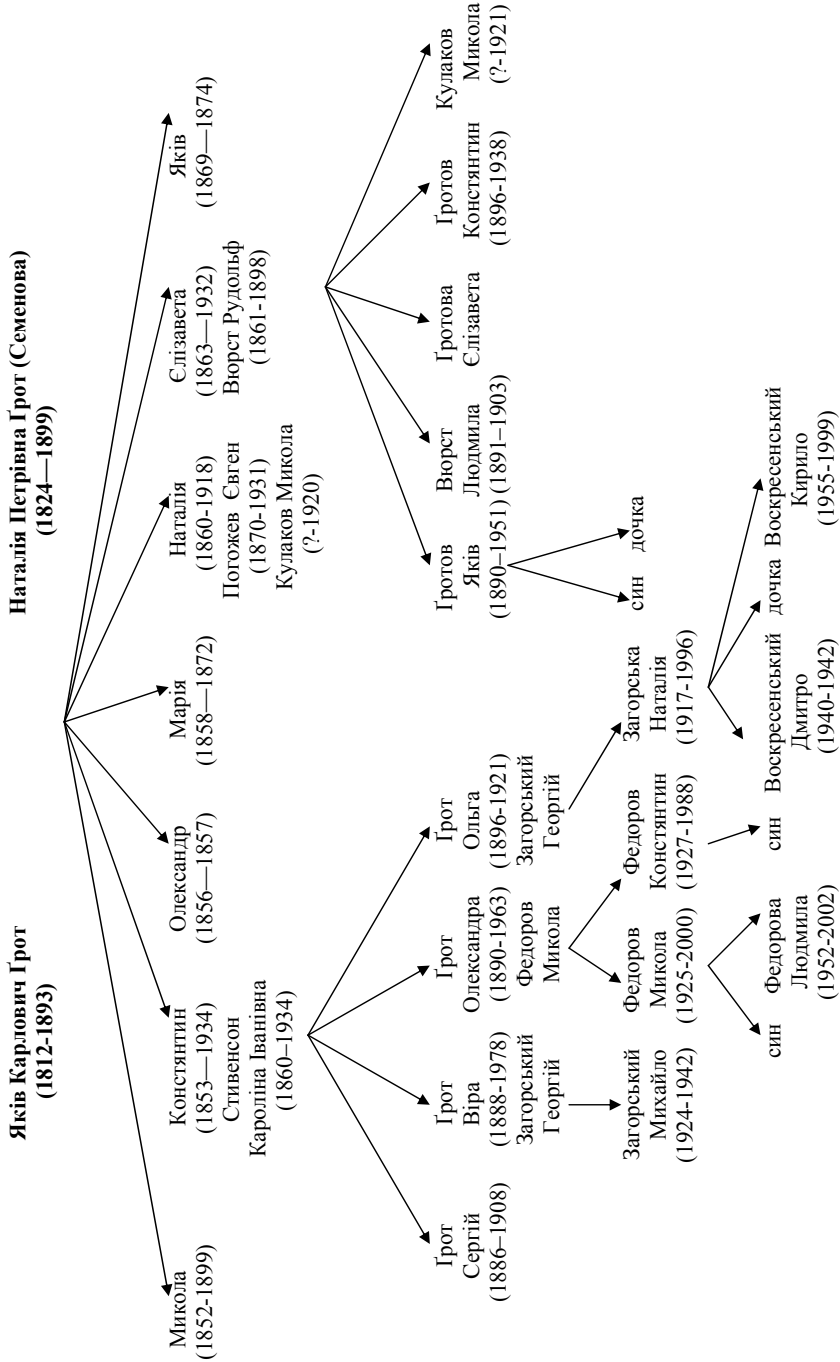
- економіст, діяч епохи Просвітництва, відомий своїми працями у галузі епістемології, *с. 59, 97, 164, 179, 184, 195*
- Юргович Владислав Норбертович (1818-1898) – археолог, філолог, археограф, проф. ІНУ, *с. 28*
- Юрженко О. І., *с. 44*
- Юркевич Памфіл Данилович (1826-1874) – філософ, педагог, представник рос. реліг. Філософії, *с.108*
- Яковлев Володимир Олексійович (1840-1896) – літературознавець, проф. ІНУ, *с. 27*
- Ярошевский М. Г., *с. 109*
- Ярошенко Семен Петрович (1847-1917) – математик, одес. міський голова, проф., ректор ІНУ, *с. 19, 28, 29, 30, 31, 34, 40, 69*
- Ясперс Карл Теодор (1883-1969) – нім. філософ, психолог і психіатр, один із засновників філософії екзистенціалізму, *с. 85*
- Blakey R. див. Блэкей
- Eisler див. Ейслер
- Schneider *с. 228*
- Stanley Thomas (Стенлі Томас) 1625-1678) – англійський поет, вчений, автор першої роботи по історії філософії на англ. мові «История философии, содержащая жизнеописания, мнения и рассуждения философов всех сект», *с. 237*
- St. Urbain Tessier (1624-1689) – фермер і тесляр, на честь якого була названа вулиця в Монреалі, *с. 242*

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

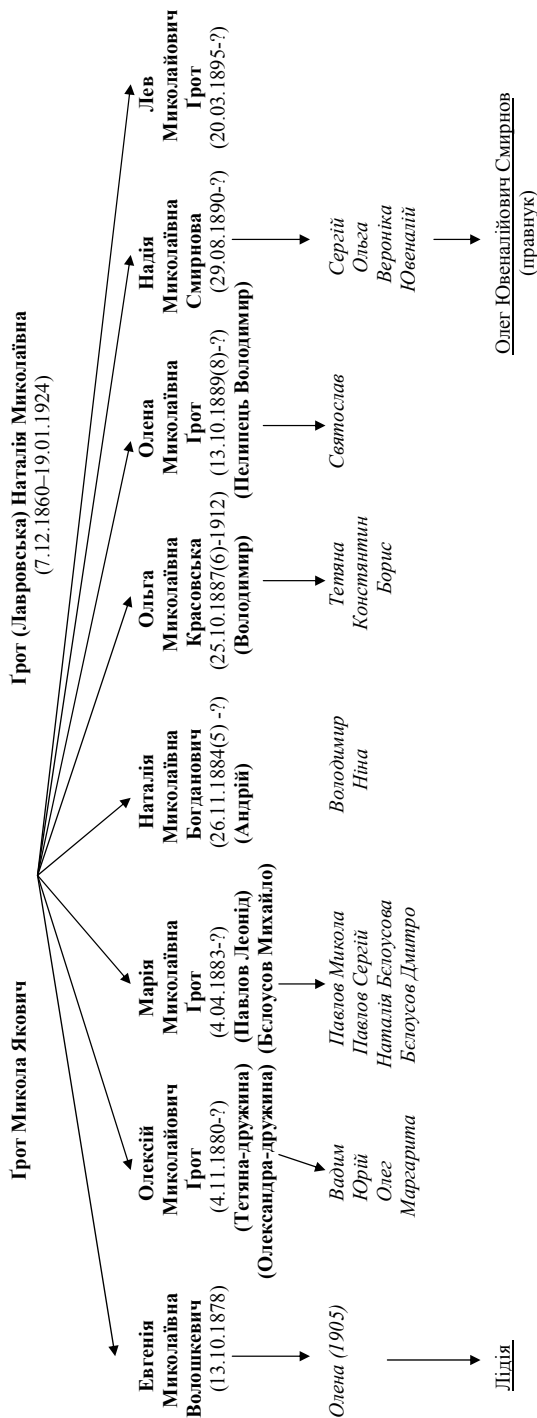
1. Генеалогічне дерево Я. К. Грота
2. Генеалогічне дерево М. Я. Грота
3. Родина Гротів – Семенових
4. Яків Карлович Грот
5. Наталія Пктрівна Грот (Семенова)
6. Костянтин Якович Грот
7. Наталія Миколаївна Грот (Лавровська)
8. Микола Олексійович Лавровський
9. Петро Олексійович Лавровський
10. Новоросійський університет
11. Перспектива Дворянської вулиці в Одесі
12. Одеська міська дума
13. Перспектива Ланжеронівської вул. часів перебування М. Я. Грота в Одесі
14. Будинок В. В. Навроцького на Ланжеронівській вул. в Одесі (редакція газети «Одес. листок»)
15. М. Я. Грот з учнями (Одеса, 1886 р.)
16. Могила М. Я. Грота у с. Кочеток Харківської обл
- 17-18. Анонс та програми публічних лекцій на сторінках одеської преси
19. Розклад лекцій на історико-філологічному факультеті ІНУ
- 20-21. Листи Грота до Ланге
22. Огляд викладання в ІНУ у другому півріччі 1885 – 1886 навч. р.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АН СРСР – Академія наук СРСР
ВУАН – Всеукраїнська академія наук
ІМЕМ ОНУ – Інститут математики, економіки та механіки імені І. І. Мечникова
ІНО – Інститут народної освіти
МДУ – Московський державний університет імені М. В. Ломоносова
ІНУ – Новоросійський (Імператорський) університет
НБ ОНУ – Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
ОДУ ім. І. І. Мечникова – Одеський державний університет імені І. І. Мечникова
ОНУ ім. І. І. Мечникова – Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
РАН – Російська академія наук
С-Пб. АН – Санкт-Петербурзька (Імператорська) академія наук
С-Пб. філос. т-во – Санкт-Петербурзьке філософське товариство
С-Пб. ун-т – Санкт-Петербурзький (Імператорський) університет
СО РАН – Сибірське відділення РАН

Іл. 1. Геологічне дерево Я. К. Грота

Іл. 2. Генеологічне дерево М. Я. Грога

Іл. 3. Родина Гротів – Семенових
(фото зроблене влітку 1885 р. у маєтку Гротів
«Красная Слободка» неподалік від Рязані)

Стоять (зліва направо): 1. Андрій Петрович Семенов. 2. Петро Миколайович Семенов. 3. Невідомий. 4. Михайло Миколайович Семенов. 5. Костянтин Якович Грот. 6. Кароліна Іванівна Грот. 7. Ніл Олексійович Гоголінський. 8. Павло Михайлович Семенов. 9. Наталія Яківна Грот. 10. Дмитро Петрович Семенов. 11. Ольга Петрівна Семенова. 12. Євгенія Михайлівна Семенова.

Сидять (зліва направо): 1. Єлізавета Андріївна Семенова. 2. Марія Іванівна Семенова. 3. Микола Петрович Семенов. 4. Яків Карлович Грот. 5. Ольга Василівна Жонн. 6. Наталія Петрівна Грот. 7. Петро Петрович Семенов Тянь-Шанський

Фото зберігається в сімейному архіві Семенових Тянь-Шанських
URL <http://www.ostrov.ca>

Лл. 4. Яків Карлович Грот, батько
Літографія А. Мюнстера з портрета
Я. К. Грота із книги: Портретная галерея
русских деятелей (СПб., 1869. Т. 2)

Наталия Петровна

Лл. 5. Наталія Петрівна Грот (Семенова),
мати Фото із кн. Грот Н. П.
Из семейной хроники. Воспоминания для
детей и внуков (СПб., 1900)

К. Я. Грога

Іл. 6. Костянтин Якович. Грог,
брат М. Я. Грога.
Фото з сайта правнучка К. Я. Грога,
Є. Федорова

URL <http://www.ostrov.ca/drevo/family>

Іл. 7. Нагалия Миколаївна Грог (Лавровська),
дружина М. Я. Грога.

URL <http://www.geni.com/people>

Гл. 8. Микола Олексійович Лавровський (1825 - 1899)
 батько дружини М. Я. Грога
 Фото з книги: Добиаш А. Н. А. Лавровський –
 перший директор
 Інститута кн. Безбородко
 (Нежин, 1900)

Гл. 9. Петро Олексійович Лавровський (1827 – 1886)
 дядько дружини М. Я. Грога,
 попечитель Одеської учбової округи
 Фото з книги: Альбом к 100-летию (1805-1905)
 Харьковского университета
 (Харьков, 1905)

Іл. 10. Новоросійський університет

Іл. 11. Перспектива Дворянської вулиці в Одесі

Іл. 12. Одеська міська дума

**Іл. 13. Перспектива Ланжеронівської вул. часів перебування
М. Я. Грота в Одесі***

* на Ланжеронівській вул., 30 (дом Карузо) містилася типографія А. Шульце, де М. Я. Грот читав публічні лекції;
на Ланжеронівській вул., 34 німецьке благодійне товариство «Гармонія» орендувало затишне приміщення та залу зі сценою (Коханский. Одесса и ее окрестности. С.131), де М. Я. Грот виступав з публічними лекціями;
за рогом, на вул. Гаванній, 3, знаходилась Одеська «лечебница для приходящих», яка надавала свої приміщення для лекцій братам та сестрам милосердя (Васильев К. К. Лечебница для приходящих // Веч. Одесса. – 1990. – 13 окт.)

Іл. 14. Будинок В. В. Навроцького на Ланжеронівській вул. в Одесі (редакція газети «Одесский листок»), де друкувався та читав публічні лекції М. Я. Грот

Іл. 15. М. Я. Грот з учнями (Одеса, 1886 р.)

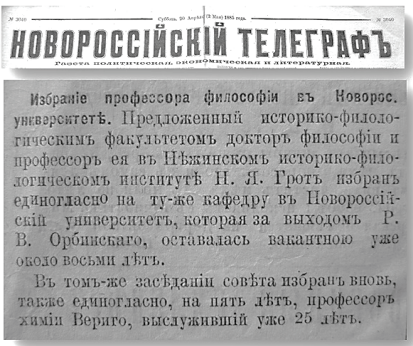
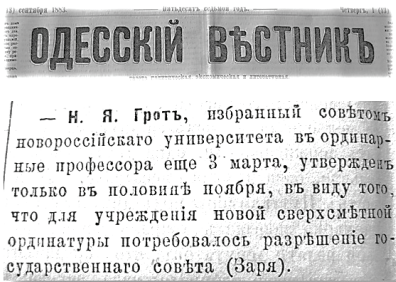
Іл. 16. Могила М. Я. Грота у с. Кочеток Харківської обл.
URL <http://www.shukach.com/>

Публичная лекція профес. Н. Я. Грота „О СВОБОДѢ ВОЛИ“

въ биржевой залѣ, 8 января, въ 1 ч. попол.
Билеты продаются въ книжныхъ магазинахъ гг. Вьлаго, Распопова, Бортовскаго и у швейцара университета. Цѣны билетовъ: 1-й рядъ 3 р., 2-й и 3-й ряды 2 р., остальные ряды по 1 р. Входные билеты по 50 коп.
ср. 4-5-3

Пріездъ профессора Грота. Вышній иѣжинскій профессоръ г. Гротъ, избранный советомъ нашего университета въ экстраординарные профессора филологическаго факультета, прибылъ уже въ Одессу. Г. Гротъ, по слухамъ, будетъ читать въ иѣжиномъ университетѣ лекціи по логикѣ и психологіи. Это еще очень молодой ученый. Въ прошломъ году онъ съ большимъ успѣхомъ защищалъ въ университетѣ св. Владиміра свою диссертацию на высшій степени доктора философіи. Тогда же въ киевскихъ газетахъ возникла полемика о нѣкоторыхъ вопросахъ изъ области философіи, между проф. университета св. Владиміра г. Козловымъ и г. Гротомъ. Побѣдителемъ изъ этого научнаго турнира, по общимъ отзывамъ, вышелъ г. Гротъ.

18го января, въ воскресенье, въ 11 часа дня, профессоръ Н. Я. ГРОТЪ прочтетъ въ биржевомъ залѣ университета

ПУБЛИЧНУЮ ЛЕКЦІЮ
«О думѣ въ связи съ современными ученіями о силѣ»

ПРОГРАММА ЛЕКЦІИ:

1. Значеніе и развитіе воли.	4. Критическій разборъ философскихъ матеріаловъ и спекулятивнаго.
2. Очеркъ развитія спиритуализма и магіи.	5. Существенныя черты современнаго ученія о силѣ.
3. Роль инстинкта въ исторіи ученій о силѣ.	6. Новыя открытія ученія о думѣ и силѣ.

Билеты по 2 руб. (1 рядъ), по 1 р. (остальные ряды), 50 к. (входъ въ залъ) и 25 к. (входъ въ залъ) можно получить у издательствъ гг. Вьлаго и Распопова, а въ день лекціи при входѣ въ залъ.

3-165 3

Лл. 17-18. Анонс та програми публічних лекцій на сторінках одеської преси

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ЛЕКЦІЙ	
на историко-филологическомъ факультетѣ Новороссійскаго университета на семестръ отъ 15-го Января 1886 года до 30-го Мая того же года.	
Чтеніе Федона Платона. Проф. Громъ.	Практическія занятія по Платону. Проф. Громъ.
Аудиторія № 3.	Аудиторія № 3.
Практическія занятія по исторіи ученія о душѣ (чтеніе мсточниковъ). Проф. Громъ.	Исторія ученій о душѣ Проф. Громъ.
Аудиторія № 8.	Аудиторія № 8.

Іл. 19. Розклад лекцій на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету на семестр від 15 січня 1886 року до 30 травня того ж року

4 ноября 1899 г.

Многоуважаемый Николай Николаевич,
 Надесьте, что Вы своевременно получили 1 южн. журнала. Теперь посылаю Вам 1 и 2 южн. (с 1-го по 50-й номер), а также 3 южн. (с 51-го по 100-й).
 Еще раз искренне Вам спасибо и надеюсь, что на этом Ваше сотрудничество не кончится. Не смогли бы к след[ующей] книжке (не позже 1 Дек[абря]) прислать обзоре статьи в Revue philologique за этот год? Был бы обязан. Ответьте поскорее. Жму Вашу руку. Поклон одесситам, которые впрочем верно меня забыли, ибо из Одессы всего 2 подписчика (из 450).

28 ноября 1899 г.

Многоуважаемый Николай Николаевич,
 Спасибо за помощь. Экземпляры журнала (25) и объявления, а также картон для [Бавески?] в магазинах будут нам высланы на днях. Что касается Rev[ue] Phil[ologique], то присылайте отчет - все что сделали, ибо я успел только рассмотреть метафизич[еские] статьи (Rushau, Euelin), а теперь меня превали неомидиано публичные лекции, начинающиеся на буд. неделе. Боюсь, что не сделаю эту работу, потому что маю отчеты печатать отдельно, на что мне придется [еще] больше денег. Кроме одесских уже нечего рассказывать. Вы же знаете, что я не могу ни бы, чтоб ваша работа пропадала. О безпорядк[ах] ничего не слышал - грустно!

Крепко жму вашу руку
 Ваш Н. Грот.

1 декабря 1899 г.

Многоуважаемый Николай Николаевич,
 Теперь посылаю Вам 10 южн. журналов (с 51-го по 100-й номер), а также 3 южн. (с 1-го по 50-й номер).
 Еще раз искренне Вам спасибо и надеюсь, что на этом Ваше сотрудничество не кончится. Не смогли бы к след[ующей] книжке (не позже 1 Дек[абря]) прислать обзоре статей в Revue philologique за этот год? Был бы обязан. Ответьте поскорее. Жму Вашу руку. Поклон одесситам, которые впрочем верно меня забыли, ибо из Одессы всего 2 подписчика (из 450).

Ваш
 Ник[олай] Грот.

9 декабря 1899 г.

Н.Б. ОНУ ОРКУР. Архив Н. Н. Ланге, карт. 1, ед. хр. 9, лл. 117-118. Подлинник.
 Авторграф Н. Я. Грога.

12/10/1899

Многоуважаемый Николай Николаевич
 В среду в фак[ульте] мы провели Вашу записку и приложили свою о необходимости Вашего кабинета. Итак, действуете теперь энергичнее в Петербурге. По особ[ому] настоянию М. Троицкого мы прибили, что впоследствии и мы будем ходатайствовать о кабинете, что я считал лишним, впоследствии ходатайствую о кабинете, то и без того мало было бы нам кабинетов. Хотелось бы, чтобы кабинетов было бы нам больше.
 Теперь вот что! Вы бы нам прислали, что-ниб[удь] для журнала, да популярное - из лекций своих, на общую тему. Наши московские философы так изменились, что ничего от них не добьешься. Приняли бы Вы также более деятельное участие в отделе библиографии. В этом году подписчиков меньше на 250 человек (1250 вместо 1500). Хотя говорят журналов меньше, но это не так. Хотелось бы, чтобы было бы нам больше подписчиков.
 Что это Казанский журнал не пишет? Если так пойдет, да еще больше, то я через год прекращаю журнал (с 1896 года) - пусть издадут, кто хочет: читатель в подарочно божит, а писатель ленится писать. Выходит очень грустное дело. Видно, мы еще не дошли до непрерывного философского издания.
 Прочтите что сказать в Москве, чтобы всё вышло и публик, да и не может быть иначе. Хотелось бы, чтобы было бы нам больше подписчиков.
 Князь Алексей Казанскому, Перетяжковичу, Недрасову, Кочубинскому, Воеводскому. Часто танет меня взглянуть на Одессу и дом Рапопорта на Конной, где я жил 3 года, но пока ни времени, ни средств для таких путешествий.

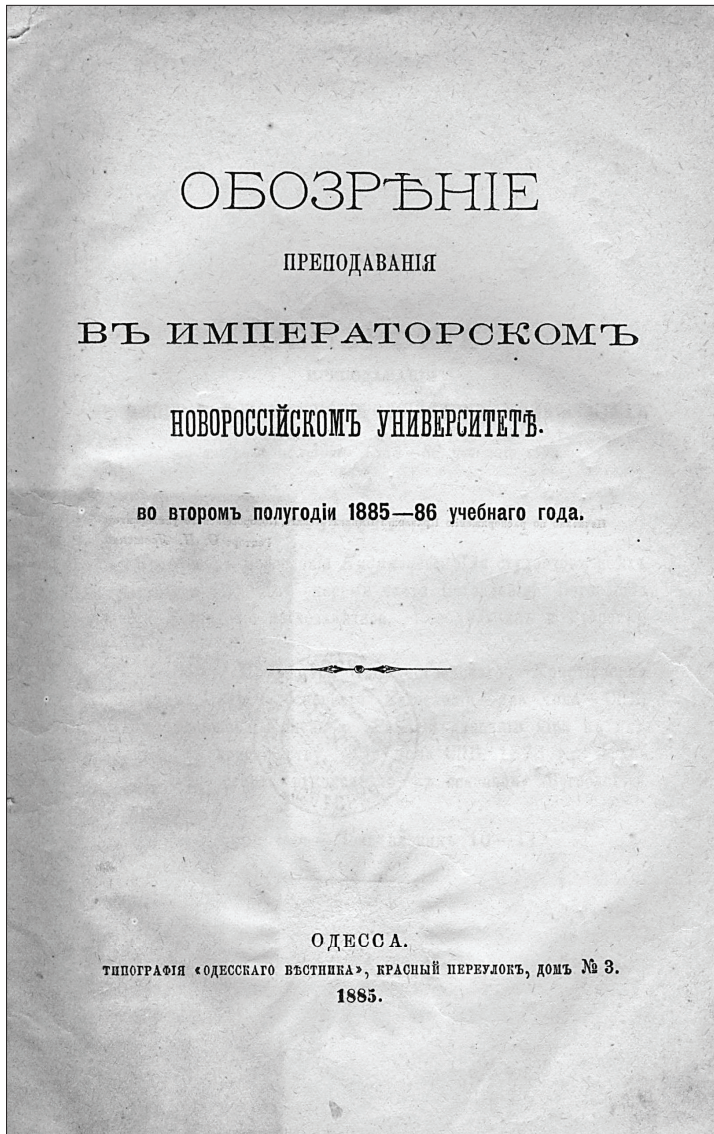
Будете здоровы. Искренно преданный Николай Грот

Недавно прилично провели публичное заседание в память десятилетия общества.

Письмо к Н. Н. Ланге об организации кабинета экспериментальной психологии на базе редакции журнала «Вопросы философии и психологии» (12.03.1893) / Н. Я. Грот // ИБ ОНУ ОРКУР. Архив Н. Н. Ланге, карт. № 31, ед. хр. 287, лл. 22-23. - Рукопись.

Москва
 12/10/1899

Лл. 20-21. Листи Грога до Ланге

Іл. 22. Огляд викладання в ІНУ у другому півріччі
1885 - 1886 навчального року

Наукове видання

**НАПЕРЕДОДНІ АПОГЕЮ:
одеські роки філософа і психолога –
професора Миколи Яковича Грота (1883-1886)**

Монографія
Українською мовою

Науковий редактор:
В. М. Хмарський

Відповідальний редактор:
М. О. Подрезова

Бібліографічний редактор:
А. П. Бахчиванжи

Рецензенти:
Аляєв Г. С., Рєснт, О. П., Рибалка В. В.

Верстка
Вітвицька Валентина Геннадіївна

Ум.-друк. арк. 36,3. Формат 70x100/16. Зам. № 1426.
Підписано до друку 23.06.2016 р. Тираж 150 прим.

Видавець і виготовлювач
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
(свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4215 від 22.11.2011 р.)
65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12, Україна
Тел.: (048) 723 28 39